

Шәмшиябану Қанышқызы СӘТБАЕВА

БЕС ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Қасқабасов С.А.

Елеукенов Ш.Р.

Салықов К.

Батырбеков О.

Мамраев Б.Б. – жауапты редактор

Тілепов Ж.

Сағындықова Н..

Ананьева С.

Қорабай С.

Шәмшиябану Қанышқызы
СӘТБАЕВА

III ТОМ

Шоқан УАЛИХАНОВ

Шакарим КУДАЙБЕРДИЕВ

«ЕЛОРДА»
АСТАНА – 2011

Қазақстан Республикасының Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Сәтбаева Ш.Қ. «Шоқан Уалиханов. Ш.Құдайбердиев», (қазақша, орысша).

С 23 Бес томдық шығармалар жинағы. III том.

– Астана: Елорда, 2011. – 320 бет.

Қ ұ р а с т ы р у ш ы л а р: **Тілепов Ж., Түсіпова А.,
Батырбеков Е.**

ISBN 9965-06-482-2

44846
Қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен көпғасырлық өзара байла-
ныстарын зерделеу арқылы ол әлемдік мәдениеттің жауһарларымен
жақындастығын танытты. Ш.Қ.Сәтбаеваның ғажайып филологиялық
білімінің, қазақ және орыс сөздерінің мәнін тереңінен ұғынып-
түйсінуінің нәтижесінде Қазақстанда көркем аударма жөніндегі ғылым
едәуір байи түскенін айта кеткен жөн.

Қазақтың аса көрнекті ғалымы, ағартушысы Ш.Уәлихановтың
және ұлтымыздың бір туар ойшылы Шәкәрім Құдайбердиевтің
мол әдеби, философиялық мұраларын жан-жақты зерттеп, зерделеп
оқырмандарға жеткізуге Ш.Сәтбаева зор еңбек етті.

Өткен ғасырдың 80-і жылдары есімдері тарих көмбесінде көмулі
жатқан Шәкәрім, Мағжан, Міржақып, Ахмет, Жүсіпбек рухтары
халқымызбен қайта қауышқан тұста Шәмшиябану Қанышқызы осы
іргелі шараға зор үлес қосты.

Зерттеуші-ғалымның өрнегі өзгеше қайталанбас жазу стилі оның
монографиялары мен кітаптарынан айқын аңғарылады. Ш.Қ.Сәтбаева
біздің жадымызда өндірте жазып, өнікті еңбек студия өнегесі ретінде
сақталып қалды.

ББК 83.3 Қаз

© Сәтбаева Ш.Қ., 2011

© «Елорда», 2011

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕРІ

Ш.Ш.Уәлиханов қоғамдық ғылымдардың басқа салаларымен қатар филологияға да зор үлес қосты. Оның әдебиет пен тіл туралы алғаш байсалды зерттеу жүргізіп ой-тұжырымдар айтуы, бұл саладағы қызметі мен еңбектері қазақ филологиясының қалыптасуы мен дамуы тарихына қосқан бағалы мұра болып саналады.

Қазақ сахарасында «филология» деген сөзді, ұғымды ғылым мағынасында алғаш және бірнеше рет қолданған да Ш.Ш.Уәлиханов. Ол: «...бүкіл халық аузынан айтылған шығармалар тарихтық, филологиялық және де психологиялық назардан тыс қалмауы керек...» – деп жазды. Бұл терең тұжырымдар сөз өнері филология тұрғысынан зерттелу қажеттілігіне, зерттелгенде әр ғылым салаларына байланыстыра қаралуына, қазіргі тілмен айтсақ комплексті түрде, тұтастықта зерттелуіне меззейді.

Мұндай зерттелу үлгілерін Ш.Ш.Уәлиханов ең алдымен өзі көрсетті. Өз заманының орыс, Батыс Европа қоғамдық ғылымдары дамуы биігінде бола алған ғалым қазақ халқының көршілес басқа халықтардың өткені мен сол кездегі қоғамдық, саяси-әлеуметтік, рухани-мәдениеттік жағдайларын айтқанда, суреттегенде әмәнда сөз өнері мен тілге де назар аударып, оны жалпы қоғамдық мәселелер қатарында және байланыста қарастырып отырды. Бұл тамаша түбегейлі зерттеу қазақтардың ғасырлар бойы көркем сөз байлығы жинастырылып, белгілі бір дәрежеде жүйеленіп, зерттеліп, басқа халықтар, ең алдымен, орыстың ойлы, оқитын саналы қоғамы алдына бүтін бір рухани дүние, қазына қоры ретінде таныла бастауына себін тигізді. Өйткені, Ш.Ш.Уәлихановтың басқа еңбектері сияқты, оның әдебиет пен тіл туралы зерттеулері де орыс тілінде жазылды. Зерттеулердің орыс тілінде жазылуы танымдық маңыз алуымен қатар, үлкен саяси мәнге ие болды. Өткен ғасырда «филология», «поэзия», «проза», «драма», «эпос», «эпопея», «роман», «поэма», «сага», «легенда», «ода», «мифология», «рапсодия», «сюжет», «метрология», «силлабика», «рифма», «ритм», «образ», «персонаж», «буындық өлшемдер», «речитатив», «эпитет», «метафора», «гипербола», «аллегория» тағы басқа әдебиеттік, сондай-ақ «таза» лингвистикалық терминдерді, ұғымдарды тұңғыш қолданған да, әдеби шығармалар мен тіл материалдарын әр тұрғыдан талдау үлгісін қалыптаған да Ш.Ш.Уәлиханов. Шығыс және Батыс елдері халықтарының бірсыпырасының әдеби мұрасы мен тілін терең меңгерген Шоқан Уәлиханов қазақ және қырғыз әдебиет нұсқалары ту-

ралы арнайы зерттеулер жазуымен қатар басқа мәселелерге арналған еңбектерінде көптеген әдебиеттер қорынан үлгілер, үзінділер, салыстырмалар, образдар, аналогиялар, параллельдер келтіріп отырады.

Әдебиет туралы арнайы еңбектерін және ғалым зерттеулері мен хаттарының тұла бойына жайылған, контексте ой-тұжырымдармен араласып біте жайғасқан әдебиеттік компоненттерді тауып, бір жүйеге келтіру, негіздерін, мән-мағынасын, тексте атқарып тұрған қызметін ашу да оның филология саласына еткен еңбегінің бір қырын таныта түспек.

Ш.Ш.Уәлиханов туралы еңбектерде оның терең энциклопедиялық білімді, өз заманындағы ғылымда көптеген мәселелерді көтере білген кемелді ірі ғалым екені зерттелгенде мол әдеби мұра қалдырғаны да айтылады. Ш.Ш.Уәлиханов мұрасын мұқият жинап, терең зерттеп, халық қазынасына айналдыруға ерекше еңбек еткен ғалым Ә.Х.Марғұлан оның әдебиет пен тіл саласындағы ой-тұжырымдарына үнемі назар аударды. Ол: «Қазақтың аса көрнекті ғалымы және ағартушысы Шоқан Уәлихановтан мол әдеби мұра қалды», – деп жазды. Ғалымның әдебиет пен тіл саласындағы еңбектерін де арнайы зерттеуді бастаған Ә.Х.Марғұлан еді. Оның «Шоқан және «Манас» атты құнды монографиясы бар. Ол ғалым мұрасындағы тіл, сөздік жасау, аударма, терминдер, жер, су, тау, өлке, өсімдік, шөп, жануар, құстар атауларының толып жатқан латынша аттары, шетелдік сөздер, сөйлемдер мәні, салыстырулар тағы басқа материалдарды тіл білімі тұрғысынан да жүйелеу, зерттеу қажеттігін айтқан болатын. «Қазақ әдебиеті тарихында», М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Н.Смирнова, М.Қаратаев, З.Ахметов, А.Нұрқатов, Р.Бердібаев, Х.Сүйіншәлиев еңбектерінде Ш.Ш.Уәлиханов әдебиетші, публицист ретінде сипатталды.

Ш.Ш.Уәлихановтың бірнеше тіл білгендігіне, тіл жөніндегі пікірлеріне, зерттеулеріне, салыстырмаларына, көптеген халықтардың тілдері туралы берген мәліметтерін жүйелеуге, жасаған аудармаларына, сөздіктеріне көңіл бөліне бастады. Бір кезде түрік тілдері туралы Ш.Ш.Уәлихановтың айтқан пікір-тұжырымдарына назар аударыла бастаған-ды. Бірақ ол бастама көп жылдар бойы қосталмай қалған еді, дегенмен ештен де кеш жақсы, кейінгі кезде тіл мамандары қазақ ғалымының мол мұрасының осы бір қырына да зер салуы едәуір нәтижелі. Ш.Ш.Уәлиханов еңбектеріндегі стильдік неологизмдер, фразеологиялық ерекшеліктерді жүйелеу, көптеген сөздердің шығу төркіні туралы пікірлерді саралау, этимология, ономастика, топонимикаға байланысты материалдар жинау сияқты кейбір жұмыстар істеліп жатқаны байқалады. Алайда қазақ ғалымының тіл білімі мәселелері жөніндегі еңбектері тереңірек зерттелуі қажет.

Ш.Ш.Уәлиханов – қазақ халқының әдебиетін, тілін терең зерттеп, кең талдау жасап, тарихи өмірмен байланыстылығын, идеялық-көркемдік қасиеттерін ашқан, жанрларына анықтама берген тұңғыш филолог-ғалым. Оның «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде»,

«Тәңірі», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихынан», «Жоңғария очерктері», «Қазақ шежіресі», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Профессор И.Н.Березинге хат», «Профессор И.Н.Березиннің «Хан жарлықтары» атты кітабын оқығанда», «Жамиғ ат-тауарихтан», «Тарихи-Рашидиден», «XVIII ғасырдың батырлары жайындағы тарихи аңыздар», «Ұлы жүз қазақтарының аңыздары» деп аталатын зерттеулері, мақалалары ғалымның филолог ретіндегі биік ой-тұжырымдарын, терең білімдарлығын, халқының көркем сөз қазынасын, тілін ерекше сүйгендігін және басқа халықтар рухани қорынан еш кем түспейтін қадір-қасиеттерін жоғары бағалағандығын танытады.

Бұл еңбектердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталса да артық болмас еді, дегенмен олардағы қазақ әдебиетіне қатысты материалдар мен ой-тұжырымдарды екшелей отырып, ұлт сөз өнерінің басты-басты құбылыстары мен дәуірлері, мәселелері қамтылғандығын шолу түрінде бір жүйеде қарастыруды жөн көрдік. Ш.Ш.Уәлихановтың қазақ әдебиеті туралы еңбектері, негізінде, мыналарды қамтиды: қазақтың ауыз әдебиетінің халық өміріндегі маңызы, эпостық жырлардың тууы, тарихи шындықпен байланыстылығы мен ерекшеліктері, қазақ халық поэзиясының жанрлық түрлері мен өзгешеліктері; аңыздар, ертегілер, айтыстар, мақалдар; олардағы этнографиялық көріністер; қазақ әдебиетінің жекелеген өкілдері Асанқайғы, Бұқар жырау, Тәтіқара жырау, Шал-ақын, Жанақ, Шөже, Орынбай, Нұрымбай, ертедегі көптеген шығыс жазбаларындағы қазақтарға, олардың аңыз-әңгімелеріне байланысты деректер; әдеби алмасулардың сыр-сипаты, әдеби салыстырулар т. б. Міне, қазақ әдебиетінің көпғасырғы даму тарихы мен тәжірибесі Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде тұңғыш ғылыми тұрғыда тексерілді де байсалды ой-тұжырымдар айтылды. Ол ой-тұжырымдардың ғылыми салмақтылығы мен тереңдігі биік деңгейде болды да осы күнге дейін мән-маңызын жоғалтқан жоқ.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жарыққа шығару, зерттеу ісінің ғылыми жолға тұңғыш қойылуы қазақ оқымыстысы Ш.Ш.Уәлихановтың есімімен байланысты. Ол қазақ аңыздары, аңыз-әңгімелері, ертегілері, өлеңдері, эпостық жырлары мен тарихи жырлары саласынан мол материалдар жинап, алғаш зерттеді. Зерттеу нәтижелерін қазақ халқының өткендегі тарихын танып білуге пайдаланды. Ғалым еңбектерінде қазақ ауыз әдебиеті алғашқы рет қазақтың мәдени рухани мұрасы есебінде зерттелді. Шоқан Уәлихановтың басқа еңбектеріндегі сияқты әдебиет туралы жазған мақалалары, ғылыми еңбектері, күнделіктері оның ерекше білімдарлығын, байыптылығын, аңғарымпаздығын, ұқыптылығын байқатады. Оның пікірлері үнемі нақтылы деректерге, тиянақты мағлұматтарға негізделген де ғылыми жағынан терең, дәлелді әрі нанымды болып келеді.

Қай халықтың болса да, әдебиеті алдымен фольклордан, халық сөз өнерінен басталатыны белгілі. Бұл заңдылық қазақ халқына да тән екендігін, оның ауыз әдебиеті де бай әрі өзіндік сыр-сипаттары да мол

болғандығын Ш.Ш.Уәлиханов көптеген деректерге сүйене отырып дәлелдейді.

Қазақтың ауыз әдебиеті Ш.Ш.Уәлихановты тіпті бала күнінде қызықтыра бастағаны белгілі. Оған дәулетті Уәлихановтар әулетінде қазақтың сөз өнері аса құрметтелгені, ауылында талай айтыстар, өнер сайыстар болғандығы, парасатты, терең ойлы, оқыған, білімді әжесі Айғаным халық даналығын, ертегі, аңыздарын шебер әңгімелейтіні, араб, парсы тілдерін меңгеруі, әкесі Шыңғыспен бірге ел аралағанда халықтың ертегілерін, әңгімелерін жинап жүргені ықпал еткен.

Шоқан Уәлиханов қазақтың халық поэзиясына ерте жастан құмартып, оның классикалық үлгілерін жазып алып, өзінің ата-анасына дауыстап оқып жүреді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» және «Ер Көкше» атты халық дастандарын ол тіпті бала кезінде жазып алып, кейін өзінің ұстазы Н.Ф.Костылецкийге берген.

Халықтардың тілі мен әдебиетіне аса құрметпен қарау, үлгілерін жинастыра жүру, зерттеу, зерттегенде тарихи өмірмен, шындықпен байланыстыра қарау Ш.Ш.Уәлихановтың ең алғашқы ғылыми еңбектерінен-ақ басталған еді де кейін молая, нығая түскен болатын. Ш.Ш.Уәлихановтың алғашқы ғылыми еңбектері болып саналатын «Проф. И.Н.Березинге хат», «Проф. И.Н.Березиннің «Хан жарлықтары» кітабы» туралы жазғандарының өзінде-ақ әдебиет пен тілге байланысты материалдарды терең білгендігі былай тұрсын, оларды тарихи ғылыми зерттеулерге деректер, дәлелдер ретінде пайдалану үлгісін көрсетті. Осы еңбектерінің өзінен-ақ Сібір кадет корпусында оқу кездерінің соңғы жылдарында-ақ Ш.Ш.Уәлихановтың энциклопедиялық асқан білімдарлығы, ғылыми қызметке бейімділігі, аса жауапкершілікпен, ұқыптылығымен қарайтындығы, ғылыми принциптері айқын екендігі көрінеді. Тарих, әдебиет, тіл, этнография бір-бірімен байланысты болғандықтан, олардың материалдары, әсіресе өткенді зерттеуде қатар қолданылуы керектігі, қажеттілігі ғалым жазбаларынан байқалады.

Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезден-ақ Ш.Уәлихановтың ғылыми қызметі ең алдымен шығыс зерттеушісі И.Н.Березин еңбектеріне байланысты жазбалалардан басталуының өзінде, онда қазақ тілі мен әдебиетіне байланысты материалдардың, деректердің қолданылуында да көп сыр бар. Бұл еңбектерді жазған кезде Ш.Ш.Уәлиханов не бәрі он алты-он жеті жаста, Омбыға оқуға келгеннен кейін төрт-бес жылда оның қыруар білім алумен қатар, шығыс халықтарының тарихы, тағдыры туралы қанша толғанғаны, бұрынды-соңды жазылған көптеген тарихи еңбектерді оқығаны, туған халқының ауыз әдебиеті үлгілерін әбден біліп алғаны, аналитикалық көзқарасы қалыптасқаны, білімді әрі батыл қайратты жас екені тандандырмай қоймайды. Ол кезде еңбектерімен аты белгілі шығысты зерттеуші, Қазан университетінің профессоры И.Н.Березин сұрақтарына тиянақты жауап беріп, еңбектеріне ғылыми пікір айтудың өзі қанша білімдарлық пен батылдықты қажет етпек.

Березин Илья Николаевич (1818-1895) ғылыми мақсатпен Иран, Туркия, Закавказье, Дағыстан елдерін аралап қайтқаннан кейін Қазан университетінің профессоры болып жүріп көптеген шығыс халықтарының тарихына, филологиясы мен археологиясына арналған еңбектерімен шұғылданған болатын. 1849-1852 жылдары ол «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» атты жинақ шығарды. Бұған Рашид-ад-Дин, Шайбани, Жалаири, Әбілғазы еңбектерінің орысша аудармасы енді. И.Н.Березиннің филология саласындағы еңбектері түрік халықтарының ауыз әдебиеті мен түрік диалектілерін зерттеуге арналған. Березин моңғол тарихын, Алтын Орда тарихының мәселелерін жіті қарастырып, Жошы ұлысы хандарының, оның ішінде Тоқтамыс жарлықтарымен зерттеу тұсында Сібір кадет корпусының оқытушысы Н.Ф.Костылецкий арқылы Ш.Ш.Уәлихановпен байланыс жасаған. Хан жарлықтарында кездесетін түсініксіз кейбір терминдердің мағынасын талдап түсіндіру үшін профессорға Ш.Ш.Уәлиханов жәрдем еткен. Тоқтамыстың жарлықтарында кездесетін, бірақ кейін қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын ол қариялардан сұрастыра жүріп, анықтап, түсініктемелер, басқа да тарихи уақиғаларға байланысты ой-тұжырымдарын жазып, профессорға жіберген.

Ш.Ш.Уәлихановтың профессор И.Н.Березинге жазған хаты, кітабына жазған сын мақаласы ғалымның бес томдық шығармалар жинағында тұңғыш рет жарияланды, түсініктемелер берілді. Сөйтіп, «Проф. И.Н.Березинге хат», «Проф. И.Н.Березиннің «Ярлыки Тохтамыша» жинағына жазған түсініктемелері ғалым мұрасын толықтыра түсті. Ш.Ш.Уәлихановтың бұл алғашқы ғылыми еңбектерінде қыруар тарихи мағлұматтар, деректер жиналып, сұрыпталуымен қатар әдебиет пен тілге қатысты пікір-түйіндер, мағлұматтар көп, аударма түсініктеме, сипаттама, салыстырма, сөздік жасау, термин анықтау, мақал-мәтелдер де бар. Бұл еңбектен тарихшылар, тілшілер, әдебиетшілер көптеген материалдар табады.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Профессор И.Н.Березинге хаты», «Хан жарлығы» кітабына рецензиясы хат, рецензия шеңберіндегі ғана жазбалар емес, нағыз ғылыми еңбектер болып саналады. Профессор И.Н.Березин қойған сұрақтардың барлығына мұқият дәлелді жауап қайтаруымен қатар жас ғалым өзінің көптеген ой-пікірлерін, болжамдарын, толғаныстарын, ізденістерін, өтініштерін де айтқан.

Ғалымның бұл жазбаларында қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларының кейбірі тарихи мағлұматтар мазмұны, көрінісі ретінде де пайдаланылған. Мысалы, ол Алтын Орда кезінде пайда болған қазақ жырларын еске ала отырып, өздерінің аңыздары бойынша қазақтар Алтын Ордан шыққанын айтатынын, батырлық жыр-дастандарында көпсанды ноғай халқы деп, солардың батырларының ерліктері баяндалатынын, олардың біреуі Тамерланға қашып баруы және оның батырды қууы туралы жыр барын жазады. Ол: «Тоқтамыс туралы жыр аса үлкен әрі ел оны жақсы көреді, оның зираты Ұлытау тауында, қарауыл руынан Орақмырза ту-

ралы жыр, Ер Көкше мен Ер Қушай – Алтын Орда кездерінің батырлары, поэмалардың кейіпкерлері», – деп жазды. Ш.Ш.Уәлиханов осы сөздердің қарсысына қағаз шетіне: «Күшім қазақ сұлтаны болған», – деп жазған. Енді бірде Ш.Ш.Уәлиханов өздерінің пайда болуы туралы қазақ аңыздары «Шейбани-намеде» де барын айтады. И.Н.Березиннің Қазанда «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясында 1851 жылы басылған «Шейбани-наме» еңбегіне сүйенеді, көптеген болжамдар айтады.

Ш.Ш.Уәлихановтың алғашқы ғылыми еңбегінің өзінде-ақ көптеген кітаптарға, жазба ескерткіштерге сілтеме келтірілген. Левшиннің «Описание киргиз-кайсацких орд и степей», «Сібір жылнамалары», Савва Есипов жылнамасы, П.И.Небольсиннің «Сібірді жаулау» («Покорение сибиря». СПб, 1849), «Отечественные записки», 1848 жылғы бірнеше сандарынан, Клапрот, Фирдоуси, Шейбани, Жалаири, Әбілғазы, Кятиб Челеби, Бабур еңбектерінен пікірлер бар.

Сібір кадет корпусында оқып жүрген жап-жас Ш.Ш.Уәлиханов туған халқының өмірбаяны, тегі, қалыптасуы, тұрмысы, әлеуметтік жағдайы, қадір-қасиеттері, рухани байлықтары, ауыз әдебиеті туралы үлкен толғаныс, ізденіс үстінде болғаны оның алғашқы ғылыми еңбегінде-ақ көрініс тапқан. «Қазақ тілінде сақталған кейбір сөздердің мән-мағынасын хабарлай отырып, сол ескертпелерге өзімнің бірнеше болжауларымды да кіргіздім. Сіздің кешіруіңізді өтінем. ...Қазақ туралы хабарламаларды жинаумен шұғылданып жүріп, Сізге жалына өтініш етейін деп едім, егер әртүрлі шығыс тарихшыларын тексеру мен оқу кезіңізде қазақ сөзі, қазақ халқы туралы бірдеңелер кездесіп қалса, Сіздің құлыңызға хабарлай салыңызшы. Онымен одан сайын мені міндеттей түсер едіңіз. Әбілғазы (румянцевтік басылым) тарихынан және бұл турасында төтенше маңызы бар Сіздің Шейбаниада мен Жами-ат-тауарихтан басқа менің қолымда ешқандай басқа деректер жоқ, Левшиннің «Қырғыз-қайсақ ордаларының сипаттамасында» үзінді көрсетуін тексерейін десем, ешқандай құралдарым болмады. Араб тарихшыларының мағлұматтарында қазақтар туралы ештеңе жоқ шығар деп ойлаймыз, өйткені, бұл халық XIV ғасырдан ерте емес, Жошы ұлысы құлағаннан кейінгі кездерде пайда болды деген сенімдемін. Өзінің «Жазбаларында» Бабер 400000 жауынгерлері болған қазақ ханы Арслан туралы сөз етеді. Бұл мемлекет билеуші-жазушының жазбаларының осы жері қызық. Темірдің жазбалары мен оның тарихшыларында олар туралы бірдеңелер жоқ па екен?» (1, 129-130), – деп жазды.

Бұл жазбаларда қаншалық білімдарлық, қаншалық ізденіс, толғаныс, тұжырым, өз туған халқына деген қаншалық сүйіспеншілік, өзінділік тәуелсіз сезім мен ішкі мәдениеттілік, сыпайыгерлік, өзін ұстай білу мен жазу мәнерінің жатықтығы, бәр-бәрі тоғыса, жұптаса келіп, тіпті жас кезінің өзінде Ш.Ш.Уәлиханов ерен дарындылығы мен қабілеттілігін, таланттылығы мен дүниетаным деңгейінің, ғылымдық

ізденістерінің тереңдігі мен биіктігін танытады. Ғалымның бұл қадір-қасиеттері ең алдымен тіл мен көркем сөз – филология саласында көрінгенін мақтанышпен атап айтуға болады.

«Қазақтар жаратылысының өзінен-ақ қабілетті, дарынды және ғажайып сезімтал болып келеді... Қазақтардың батырлар эпосы мен аңыздары, ертегілері өте көп және олар өлең мен музыканы жақсы көреді», – деп жазды Ш.Ш.Уәлиханов.

Халықтардың ауыз әдебиетіне құрметпен қарап, асыл үлгілерін жинау Ш.Ш.Уәлихановтың Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезінде де, одан кейінгі көптеген сапар-саяхаттары жылдарында да құмарта айналысқан жұмыстарының бірі болды. Өзі болған өлкелердің географиялық, этнографиялық, тарихтық сипаттарымен қатар жергілікті тұрғындарының өткен-кеткенді жақсы білетін адамдарымен әңгімелесіп, жырлары мен әңгімелерін, аңыздары мен ертегілерін, дастандарын тыңдап, бірсыпырасын жазып алып отырған. Ол: «Этнографиялық очерктер, статистикалық мәліметтер, тарихи хабарлар, үйсіндер мен алатау қырғыздарының халық әдебиетінің ескерткіштері менің жазбаларымның ішінде бірнеше дәптер болды», – деп жазды.

1862 жылы 6 декабрьде А.Н.Майковқа жолдаған хатында Ш.Ш.Уәлиханов «Санкт-Петербургские ведомости» мен «Отечественные записки» журналдарына ауыз әдебиеті нұсқаларының біразын бастырғысы келетінін айтып, былай деп жазады: «Отечественные записки» орыс ертегілерімен ұқсас қазақ ертегілерін, қазақ арасында бақсылық туралы менің зерттеулерімде және алтынордалық батырлардың жайын баяндайтын, сол орданың тарихына жаңа көзқарас қалыптайтын әрі орданың құлау себептерін ашып беретін қазақ жырларын (ортағасырлық) баса алар ма екен. Соны білуге болмас па? ...Менің даладағы жұмысым жақсы жүріп жатыр. Көп өлең, жырлар жинадым» (4, 67). Сол жинағандардың кейбірі ғана бізге белгілі, ал бірсыпырасының тағдыры беймәлім.

Ш.Ш.Уәлиханов қазақ халық әдебиетін көп жинап, ол туралы ең алғаш орыс тілінде құнды ой-пікір қалдырды. Ең алдымен ол қазақ халық әдебиетіне құнды көркемдік мұра ретінде қарады. Біздің халқымыз туралы Батыста көбіне-көп теріс тұжырым қалыптасқанын алғашқы рет батыл айтқанда, тілге тиек етіп, дәлелдер ретінде көркем сөз байлығына сүйенді. Ш.Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «Көшпелі тайпаларды бет алды лағып жүрген тағы тобырлардың санатына қосатын жалған ұғым Европада әлі күнге дейін үстем болып келеді. Олардың ойынша көшпелі моңғолдар мен қазақ мал сияқты жосып жүрген надан варварларға жақын боп шығады. Ал шынына келсек, бұл тағы деп отырған жұрттардың көбінің жазбаша әрі ауызша сөз өнері бар. Солардың ішінде қазақ халқы айрықша көрінеді. Мәңгі ашық, жұлдызды аспанның әсері ме, жоқ әлде сұлу табиғаттың әсері ме, әйтеуір оларда ойшылдық, ақындық рух өте күшті».

Халқымыздың рухани өмірін осынша тереңдікпен түсінуі, ойшылдық пен ақындық сияқты қадір-қасиеттеріне, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті қатар жасап келе жатқанына орыс оқырмандарының назарын аударар тебірене жазуы – ғанибет. Ғалым пікірінше қазақ арасында суырып салма өнері ерекше дамыған, қазақ сөз өнері – ойлылық, ұшқырлық, шешендік, тапқырлық, бейнелілік жағынан түркі халықтарының ішіндегі ең ғажайып ерекшесі, таңдаулысы.

Ауыз әдебиетінің бағзы заманнан бері ұрпақтан ұрпаққа жеткен күрделі де мол бір саласы – эпостық жырлар, батырлар жыры туралы ғылыми пікір айтып, зерттеуді бастаған да Ш.Ш.Уәлиханов еді. Ол: «Ата-бабаларының ерлігі туралы тарихи жыр-дастандарға дегенде, халықтың сүйіспеншілігінде шек жоқ, соншалықты мол мұраны ауыздан-ауызға, жазбасыз, баспасыз алып даланың бір шетінен екінші шетіне жеткізіп, ғасырлар бойы ойда сақтау, олардың суырып салма (импровизаторлық) ғажап қабілетінің көрінісі болса керек. Көне жыр-дастандардың сол бәз қалпында, ұшы-қиыры жоқ даланың бір шетінде айтылатын шығарманың оқиғасы боздаланың екінші бір шетінде айна-қатесіз қайталануы тандандырмай қоймайды. Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда, өмірдің бар саласын қамтитын оқиғалармен байланысты адам аттары, жер-су аттары т.б. есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады. Осы тарихи мәні бар мол мұраны біреулер ауызша, домбырамен сүйемелдеп әндетсе, енді біреулер мынау сонау замандарда жасаған пәленше деген күйшінің аты өшпес күйі еді деп, сыбызғыда ойнап, қобызда тартып, өнерлі адамдардың аты ел-жұрттың есінде мәңгі калып қоюына себепші болады», – деп жазды.

Ш.Ш.Уәлиханов тарихи оқиғаларға байланысты туған эпостық жырларға назар аударған, зерттеген. Ғалымның ойынша Алтын Орда батырларының жайын баяндайтын эпостық жырлар сол кез тарихын, орданың құлдырау себептерін ашуға да көмектеспек. Бұл пікірді ғалым А.Н.Майковқа жазған хатында айта келіп, ортағасырлық батырлар жырының біраз нұсқаларын «Санкт-Петербургские ведомости» мен «Отечественные записки» журналдарында орыс тілінде бастыру мүмкіндіктерін қарастырған. Ғалым ноғайлы заманының туындылары XIV-XVI ғасырларға жататынын, онда Алтын Орда кезіндегі көптеген жайлар анықталатынын мұқият зерттеген; оның қолында бірсыпыра жырлардың нұсқалары болған да оларды өзі орыс тіліне аударғаны және байқалады. Амал қанша сол материалдар бізге толық жетпеген. Ол: «Аңыздардың үшінші түрі ноғайлық былиналар (жыр). Олар қайсақтарда, өзбектерде және қырғыздарда бар. ...Ноғайлық аңыздардың эпикалық сипаты бар және де ұйқасты өлендер, сондықтан да халық ауыз әдебиетіне жатады. Олар халық рухын, түсініктерін, әдет-ғұрыптарын, мінез-қылықтарын, өмір сүрулерінің бейнеленулері ретінде тамаша, сол сияқты филологиялық жағынан да тамаша және тарихи назардан құр алақан емес. Өздерін Алтын және Шағатай ор-

далардан санайтын қайсақтардың, өзбектердің және ноғайлықтардың орда кейіпкерлері Едіге, Ер Көкше, Орақ, Шора және сол сияқты бірнеше поэтикалық сағалары-жырлары бар. Бұлар тарихи адамдар», — деп жазды.

Тарихи жырлардың шығу тегін терең зерттеп, Ш.Уәлиханов ноғайлы заманының туындылары XIV-XVI ғасырларға жататынын анықтайды. «Ер Көкше» жырын зерттегенде шығарманың басты кейіпкері Ер Көкше батыр тарихта болған адам екенін, 1423 жылы шайқаста қаза болғаны туралы жазба дерек табады. Ш.Ш.Уәлиханов эпостық жырлардың көркемдік қасиеттеріне, құрылымдық, ерекшеліктеріне де зейін қоя талдаған. Мәселен, «Ер Көкше мен Ер Қосай» жырын талдай келіп, ол былай деп жазады: «Қазақтардың арасында маған белгілі тағы екі жыр бар, оның бірі — «Ер Көкше мен Ер Қосай». Бұл жырда уақруынан шыққан Ер Көкше батыр мен оның баласы Ер Қосай батырдың қуатты қыпшақ тайпасымен күресіндегі ерліктері суреттеледі. Осы дастанда қызығарлық нақтылы деректілік жоқ, оқиғаға қатысты батырлардың аттары да бізге белгісіз, солай бола тұрғанымен, өлең құрылысы мен жағымды дыбыс ұйқастылығымен адамды баурап әкетеді. Жыр-дастан оқиғасының қызықты іс-әрекеттерімен алмасуы тыңдаушысын үнемі ширықтырып, ынтықтырады да отырады, бір қызығы шығарманың алғашқы бөліміндегі негізгі қаһарман ұрыста денесінде сау-тамтығы қалмай жараланып, қаза табады, демек жеңіледі. Оның баласы Ер Қосай әкесінің өлімі үшін қыпшақтардан кек алады. Жыр-дастанның бұл бөлімі, ертедегі көшпелі ел жауынгерлерінің ұрыс жүргізудегі әдіс-айлаларын рет-ретімен ұғымды суреттеуімен қызғылықты». Одан әрі Ш.Ш.Уәлиханов «Орақ батыр» жырының уақиға желісіне назар аударады: «Енді бір жырдың аты «Орақ батыр». Бұл жырда Орақ батырдың бастан кешкен тағдыры әңгімеленеді. Орақ батыр Қарауыл руынан, Россияға жорыққа аттанады, орыстардың қолына түседі, тұтқында абақтыда он жыл отырады, содан соң үйленіп, бала-шағалы болады, бірақ туған жерге, елге деген сағыныш маза бермейді, ақыры еліне оралады».

Сөйтіп, Ш.Уәлиханов эпостық жырларды сөз еткенде, олардың тарихқа қатысы тұрғысынан терең талдауды, белгілі бір дәуірдің тарихи оқиғаларымен байланыстылығын және көркемдік қасиеттерін ашуды көздеді.

Ш.Уәлиханов «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» туралы да қызықты пікірлер, тұжырымдар айтты. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» — оны аса бір қызықтырған мұра. Бұл поэмамен Ш.Уәлиханов жас кезінен-ақ таныс болған. Ш.Уәлиханов ауыз әдебиеті мұраларын көп білген, оның ішінде «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» аса жоғары бағалағаны оның күнделіктерінен де аңғарылады. Мәселен, «Ыстықкөл сапарының күнделігінде» ол былай деп жазды: «...Мен Аягөзді сүйемін де таңырқай тамашалаймын. Мүмкін, Баян сұлудың алтын айдар Қозы Көрпешке ғашықтығы жайындағы тамаша ақындық аңыз оқиғасының осы

өзеннің бойында өтуі де Аякөзді сүйсіне тамашалап, таңырқауыма аз себеп болмасқа керек». Аякөз маңындағы «Таңсық» станциясына таяу жерде поэмадағы Қозы Көрпештің алыстан көзге шалынатын биік зираты тұр. Біз поэманы жақсы зерттегенбіз, сондықтан да қайткен күнде олардың бейітін көргіміз келді. Өткен туралы ойлау – қазіргі туралы ойлау. Осы мақсатпен ат айдаушыға таң ата, күн шыға, бозторғайлар алғашқы әндерін сала бастаған кезде, бір жағынан қара түнек пен түнгі бұлттар солтүстікке ауған шақта, екінші жақтан шығыстан таңертеңгі алқызыл күн мен шуақ ағаштар басына, суға ғажап бір сәулесін шаша бастаған кезде – осы бір поэтикалық сағатта бейіт жанында болуын қадағалап тапсырдық» (І, 230). Алайда бұл жолы түні бойы жауған жанбырдан Аягөз тасқындап, жол балшық-саз, кешкі тұман бұл бейітті жолаушылардың жақын барып көруіне бөгет болады да қайтар жолда арнайы тоқтайтын болып жүріп кетеді. «Тамаша Баянды еске түсіре алмағанымыз да өкінішті болды», – деп жазды Ш.Уәлиханов. Ыстықкөл, Құлжаға сапарынан қайта оралған жолында Ш.Уәлиханов Қозы Көрпеш ескерткішіне әдейі барып, онда орнатылған тас мүсіндердің, сипаттамасы мен суретін салып қалдырған. Шоқан Уәлиханов суретін салған төрт мүсіннің біреуінің басы жоқ. Қозы Көрпеш ескерткіші кейін де бірнеше зерттеушілер назарында болғаны белгілі. Мысалы, Қозы Көрпеш ескерткішін зерттеген суретші А.Н.Белослюдов: «Қозы Көрпеш ескерткішінде екі рет болдым. Тастан жасалған бейнелер енді жоқ... Оның екеуін Германияға алып кетіпті», – деп жазғанды.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» атты тамаша жыр Орта Азия халықтарының көбінде барын, жері мен оқиға уақыты өзгертіліп жырланатынын айта келіп, Ш.Ш.Уәлиханов оның аудармасы мен басылымдарына көңіл бөлді. Ол: «Профессор Эрдманн «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына түсініктеме жазып, парсы тілінде басып шығарды. Парсы тілін білмегендіктен, ол нұсқаны мен оқи алмадым. Содан соң «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын белгісіз біреу башқұрт тіліне аударып, аз данамен Орынборда бастырыпты. Қазақ даласында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры өлеңдер арасында, ауызша айтылатын аңыз-дастан ретінде кездеседі», – деп жазды.

Бұл жазбалардан Ш.Уәлиханов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын өткеннің құнды мұрасы ретінде жоғары бағалағаны, варианттарымен жақсы таныс болғаны, оны жырлаушы Жанак, Шөже ақындарды бағалағаны, жырдың басқа тілдердегі аударылу, зерттелу, басылу тарихына назар аударғаны аңғарылады. Бұл пікір-тұжырымдардың жазылу кездерін – өткен ғасырдың елуінші жылдарының орта шені екендігін ескерсек, олар «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» іспетті күрделі құнды лиро-эпос туралы алғашқы ғылыми зерттеулердің бірі болғаны анықталады. Сонымен қатар Ш.Уәлихановтың осы поэма туралы деректер мен мәліметтері бұл мұраны зерттей түсу үшін бағыт-бағдар болды.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» Қазан университетінің шығыс тілдері кафедрасын ментеруші, профессор Эрдманн Франц (Федор Иванович –

1793-1863) парсы тіліне аударып, түсініктерімен бастырғанын айта кету арқылы қазақ ғалымы бұл поэма өткендегі шығыс зерттеушілерінің де назарында болғанын, бұл басылым да көңіл аударуға жарарлық екенін ескерткен іспетті.

Ш.Уәлиханов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» поэмасы Орта Азия халықтарының көбінде барын, кейбір өзгеріске ұшырағанын ескертуі де кейінірек бұл шығарманы бірнеше нұсқаларымен салыстыра зерттеуге де мұрындық болды деуге болады. Сонымен қатар «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» орыс қоғамына таныстыру, орыс тіліне аударуға да ғалым көңіл аударған. Ғалым: «Қозы Көрпешті» Орынборда біреу башқұрт тілінен аударып басыпты», – дейді. Бұл, шамасы, башқұрт тілінен орысшаға Н.Беляев аударып 1812 жылы Қазанда басылған нұсқасына орай айтқан болуы ықтимал. «Куз-Курпачъ. Башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним курайчиюм и переведенная на росейский язык в долинах гор Рифейских» деп аталып, 1812 жылы Қазанда басылған нұсқасын Ш.Уәлиханов білген де бұл басылымға көңілі толмаған сияқты. Өйткені, башқұрт тілінен біреу деп аудармашының атын да, шығарма басылған жылын да біле тұра атамау – осы басылымға зерттеушінің сын көзімен қарағандығының, менсінкіремеудің белгісі дерлік.

Ш.Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «Ескі жырларды жинау да қиын, қанша тырысқаныммен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын толық жинай алмай-ақ қойдым. «Едіге», «Орақ» жырларының аздаған үзінділерін ғана таптым, келешекте барлық ескі жыр-дастандарды табуға үміттенем, жақында ескі жыр-дастанды білетін бір жыраумен таныстым». «Эпос» деген сөзді аудармашы «жыр-дастан», «ақын» дегенді «жырау» деп қате аударған.

Ш.Ш.Уәлиханов қолында жырдың қай нұсқасының үзінділері болғаны белгісіз. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан ғалым мынадай төрт жол келтіріп,

Мекен іздеп жігіттер кел кетелі,
Арасында Көктөбе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш – Баянды тербетелі.

«...Жоғарыда біз мысалға келтірген аудармадағы алғашқы төрт шумақ Жанақ өлеңдеріне жатады», – деп жазды. Бұған қарағанда Ш.Уәлиханов қолында бар поэманың үзінділерін орысша да аударған.

Өттең, бұл аударма бізге жетпеген. Ш.Уәлиханов шығармаларының жинағына түсініктемеде мына жорамал айтылған: «...Өкінішке қарай, оның аудармасы әлі табылған жоқ, шамасы, Г.Н.Потаниннің көптеген архивтерінің бірінде сақтаулы шығар. Г.Н.Потанин арқылы бұл аударма Парафонтоваға жеткен де, ол өзінің жиені ақын Г.Н.Тверитинге поэтикалық аударма жасауға қолқа салған» (I, 656). Тверитин аудармасының түпнұсқасы табыла қалса, мүмкін, Ш.Уәлиханов жинаған, аударған нұсқалар да кездесіп қалуы ғажап емес.

Ш.Ш.Уәлиханов зерттеулерінің үлкен бір саласы қазақ халқының қисапсыз мол аңыз әңгімелерімен, шежіресімен сабақтасады. Ғалым көптеген саяхат-сапарларында аралаған аймақтарының тарихын, табиғатын, өзгешеліктерін, тұрғындарының әдет-ғұрып, салт-сана, ақыл-ой даму дәрежесін зерттей жүріп, мол аңыз-әңгімелер жинаған да, еңбектерінде өз пікір-тұжырымдарын толықтыра, дәлелдей түсетін материалдар ретінде шебер пайдаланған.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі аңыз-әңгімелердің, ертектердің мән-мазмұны, өзгешеліктері де зерттеушінің назарында болған. Бірсыпыра аңыздар ғалымның «Қазақ шежіресі», «Абылай», «Ұлы жүз қазақтарының аңыз-ертегілері», «Сахарадағы мұсылмандық туралы», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» т.б. еңбектерінде жинақталған да талданған. Ғалым еңбектерінде кездесетін аңыз-әңгімелерді жинап, жүйелеп, түсініктермен жабдықтап бастырса да болар еді. Ғалым қазақтың аңыз-әңгімелеріндегі ерте заманғы адамдардың дүние, табиғат, өмір туралы түсініктері, космологиялық ұғымдары, топшылау-толғамдары, әдет-ғұрыптары, ырым-нанымдары, діни сенімдері бейнеленгеніне көңіл бөледі. Мысалы, ол ерте заманғы аңыздарды тексере отырып, олардағы түсінік-ұғымдар қалыптасуындағы ізденістерге былай назар аударады: «Өлімнен қашудың өзі, алланың жазмышынан бас тарту – ислам діні бойынша күнәкарлық, әсте болмайтын нәрсе, ал шамандық халықтардың аңызының көбісі өлімнен қашу. Қазақ бақсыларының арасында Қорқыт туралы аңыз бар. Сол Қорқыт қазақтарды алғаш қобыз тартуға, сарын айтуға үйреткен ең бірінші шаман. Әбден мұсылманданған түркімендердің аңыз-дастанындағы Көрұғлының өзі, аз уақыт болса да, өлімнен қашады. Сондықтан да, көктәңірінің өлімге деген құдіреті, қатысы, шамандық сенімде, тосын-ғажайып күштен де, тағдыр деген ұғымға жақын, солай болғанның өзінде, шамандық діндегілер оған құлшылық ұрмай, көктәңірі құдіретінен босанбақшы болады...».

Ғалымның буддизм, зароостра, язычество, шаман, ислам, христиан діндері туралы да көзқарастары бар. Халық ертегі-аңыздарындағы сенім-нанымдар, түсінік-ұғымдар, әдет-ғұрыптар іздеріне, сәуелеленуіне назар аудара отырып, ғалым терең ой-пікір, тұжырымдар жасайды.

Бұл арада ғалымның өте ерте заманда туған аңыздарды жете білгені тағы аңғарылады. Шамасы сонау VIII ғасырда өмір сүрген, аңыз кейіпкеріне айналып кеткен, асқан күйші әрі ақын Қорқыт ата туралы қазақ топырағында алғашқы ғылыми пікір айтқан да Ш.Ш.Уәлиханов десе болар. Қорқыт туралы кейінде талай зерттеулер жарық көргені мәлім. Ал Ш.Ш.Уәлихановтың Қорқыт туралы айтқаны сонау ертеде жазылып қалдырылған, кейін Ватикан архивінде сақталған деректерден кейінгі қағазға түскен құнды мағлұматтар болып саналады. Кейінгі кезде табылған Ватикан архивіндегі деректерде Қорқыт туралы былай деп жазылған: «Расул пайғамбар заманына жақын кезде (VII-VIII) Баят

44846
(Сырдария) бойында Қорқыт ата атты бір ер болыпты. Оғыз ішінде барлық уәлаятты ол өзіне қаратып, неше түрлі ғажайып сөздер сөйлеуші еді. Қорқыт ата оғыз қауымының мүшкіл халін сөйлер еді. Әрине, іс болса, бәрі оның алдына келіп, кеңес сұрап, ол не бұйырса соны қабыл етер еді», – деген дерек бар. Тарихи деректер, халық шежіресі, жазба ескерткіштер бойынша Қорқыт ел билеуші, атақты ақын, асқан күйші болған, анасы қыпшақ тайпасынан да, әкесі Қарақожа оғыздардың бір атасынан шыққан, 95, кей деректерде 195 жыл жасаған қарт данышпан болыпты. Қорқыт аты ғасырлар бойы халық есінде қастерленген, оның әдеби-музыкалық мұрасы – түркі тектес бірнеше халықтарға ортақ асыл қазына. Қазақ халқы ғасырлар бойы Қорқыт атын қастерлеп есінде сақтаған, аңыз әңгімелерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізген. Әсіресе қазақ аңыз-әңгімелерінде Қорқыт асқан күйші, ән-күй өнерінің, қазақ музыкасының атасы бейнесінде суреттеледі. «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны» дейтін музыкалық шығармалар да сақталған, талай жырларда қастерленген. Мысалы:

Жыраудың үлкен пірі Қорқыт ата,
Бата алған барлық баксы асқан ата.
Таң қалып жұрттың бәрі тұрады екен,
Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда, –

деген жыр тармақтары белгілі. Ел аузында «Қорқыт айтқан екен» деген көптеген мақал-мәтелдер де сақталған, мысалы: «ескі мамық бөз болмас, кәрі дұшпан дос болмас, өлген кісі тірілмес, өткен қайтып келмес», «шөлді жердің отын киік білер, сулы жердің қадірін құлан білер, ұзақ жолдың сырын түйе білер, шытырманды тау қойнауын түлкі білер» т.б. қанатты сөздер Қорқыт ата айтқан екен делінеді. Қорқыт мазары соңғы кезге дейін Сырдария өзені жағасында сақталып келген, сол жерге Қорқытқа тамаша ескерткіш орнатылды.

Міне, сонау бағзы замандағы Қорқыт ата есімі қазақ халқының есінде ғасырлар бойы сақталып, қастерленгенінің бір көрінісі. Ол туралы аңыз-әңгімелер, қобызшы-күйші ретінде бейнеленуі екенін орыс қауымына жеткізгендердің бірі Ш.Ш.Уәлиханов болды.

Сол сияқты қазақ аңыздарын сөз ете отырып, олардың негізгі кейіпкерлерінің біріне айналған Асан қайғы туралы да оны «...Ноғайлардың философ данасы», «Халықтың есінде қалған «Асан-қайғы» деген атақты жиһанкез философ қырғыздардың аңызы бойынша Жырғаланда көшіп-қонып жүрген», – деп алғаш бағалаған да Ш.Ш.Уәлиханов.

Бұлай жоғары бағалануына қарағанда, Ш.Ш.Уәлиханов Асан қайғы туралы да мол тарихи деректер, материалдар, аңыздар жинағанға ұқсайды, өйткені пікір айту үшін материалдар, деректер болуы, зерттелуі керектігі аян. Ш.Уәлихановтың көп мұрасы, әсіресе жинаған аңыз-әңгімелері бізге толық жетпегені өкінішті.

Халық қамын, елінің болашағын ойлап, үнемі мұңаюшылықта болғандықтан, ел Асан атаны «қайғы» деген сөз қосып Асан қайғы

атап кеткен қазақ ақыны, философы, аңыз кейіпкері Асан қайғы XV ғасырда, Алтын Орданың ыдырау дәуірінде өмір сүрген тарихи болған адам деп саналынады. Жазба деректер бойынша ол алдымен Сарайда, кейін Қазанда ұлұғ-Мұхаммед ханның ықпалды билерінің бірі болған. Егде тартқан шағында Дешті Қыпшаққа қайтып оралады, жаңа құрыла бастаған қазақ мемлекетінде, Жәнібек, Керей хандардың төңірегінде болады. Ол біраз нақыл сөздер, толғаулар қалдырған, олардың бірсыпырасы жарияланды. Асан қайғы толғауларында көне заманның кейбір суреттері, қазақ халқының құралу кезеңіндегі белгілі тарихи оқиғалардың елесі бар. Жәнібек, Керей хандардың хандық үкіметі мен көшпенді рулар арасындағы біраз жайлар, жер, су, жайлы мекен іздеу, ел қамын ел билеушілері көбірек ойлауы қажеттігін оларға үнемі ескерту – Асан қайғы толғауларының негізгі мазмұны.

Асан қайғы туралы әр қилы мазмұндағы және әртүрлі сипаттағы аңыз-әңгімелер халық арасында көп тараған, солардың дені Асанның алғаш танылуы, Асан қайғы атануы, жел маяға мініп жер аралауы, жерұйық жайлы мекен іздеуі туралы аңыздар. Бағзы заман елдің өмір сүріп отырған тұрмысына, хал-жағдайына көңілі көншімеген Асан қайғы оған жайлы мекен іздеп шарқ ұрады. Оның ойынша елге жау тимейтін, малға жұт келмейтін, суы мол, шөбі шүйгін мекен қоныста жұрттың бәрі тең, талассыз, шат-шадыман тіршілік кешіп, бақытты өмір сүрмек. Малға жайлы, елге ырысты осындай мекенжайды іздеп, желмаямен жер кезеді, нелер сулы, өзенді, таулы, тасты, жазықты өлкелерді көріп, олардың халыққа пайдалы жағын есептеп, тиісті баға беріп отырады. Ақыры жерұйықты таба алмай, өмірі өксуде, көңілі қайғыда дүниеден өтеді. Бұл аңыздарда қазақ халқының бақытты тұрмыс, сәулетті болашақ туралы армандары, киялдары бейнеленген.

Ш.Ш.Уәлиханов Асан қайғы туралы алғаш пікір айтып, оның қазақ ауыз әдебиетіндегі мән-мазмұнын анықтады. Асан қайғы өз айтқандары деп жарияланған толғаулары да, ел аузындағы аңыздар да, зерттеулер де Ш.Ш.Уәлиханов айтқан пікір-тұжырымдарды растады, дәлелдеді.

Қазақ ертегі, аңыздарына байланысты пікірлерінде ғалым Көрұғлы атын атауына да арнайы зейін сала кету артық емес. Өйткені көптеген халықтарға: азербайжан, армян, грузин, курд, түрік, түрікмен, өзбек, тәжік, қазақ халықтарына ортақ Көрұғлы туралы ертегі, аңыздар, жырлар қазақ топырағында мол екені мәлім.

Ш.Ш.Уәлиханов: «...Көрұғлы «қайсақтардың рапсодтарына да мәлім, белгілі», – деп жазса, енді бірде: «Әбден мұсылманданған түрікмендердің аңыз-дастанындағы Көрұғлының өзі аз уақыт болса да өлімнен қашады...», – деп жазды. Олай болса қазақ ғалымы XVI ғасырдың екінші жартысында шыққан деп саналатын үлкен фольклорлық ескерткіш – «Көрұғлы» эпосын біліп қана қоймай, оның шығу шамасына, мазмұнына, тегіне, таралуына едәуір көңіл бөлгені, көңіл бөлгенде алғашқы рет ғылымдық түйін-тұжырымдар айтқаны аңғарылады.

«Көрұғлы» эпосының көптеген версияларында Көрұғлы түрікмен халқының теке-жәуміт руынан шыққан деп жырланады. Эпостың генезисіне, шығу тегіне көңіл бөлген Ш.Ш.Уәлиханов: «әбден мұсылманданған түрікмендердің де аңыз-дастанындағы Көрұғлының өзі аз уақыт болса да өлімнен қашады», – деп жазғанда, ол эпостың дін шарпуынан көп жағдайда аман екендігін, онда жарық дүние әрекеттері сипатталғанын, ондай сипаттар қазақ жырларында әсіресе мол екендігін, тіпті өлім, ажал құдай әмірі деп санаушылыққа да қарсылық – өлімнен қашу, мәңгілік әуендер басымдылығын айтқан. Көптеген версияларда Көрұғлы өлген анадан көрде туған бала деп жырланады, ертегілік сюжеттер басым келеді. Осы сюжеттік желіс қазақ топырағында өзгеше жырланады да, «Көрұғлы» да қазақ халқының өз басынан кешкен тарихи жағдайлары, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр-ұғым, түсінік-тұжырымдары көбірек орын алып, халықтың ұлттық туындысы іспетті дастанға айналған.

Қазақ ғалымының жол-жөнекей айтылған пікірі «Көрұғлы» эпосының әр халықтар сөз өнерінде жырлануы ерекшеліктерін салыстыра, өзгешеліктерін аша зерттеуге меңзейді. Қазақта Көрұғлы және оның ұрпақтары туралы, олардың әрекеттері суреттелген талай дастандардың өзін жинап, жырлаған ақындары мен жыршылары туралы деректерді де қоса бір жүйеде, терең зерттеу, басқа халықтардағы версиялармен салыстыра тексеру қажет екені сөзсіз. Көрұғлы туралы «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» сипаттамадан басқа мардымды ештеңе жазылған емес. Алайда «Көрұғлы» қазақ тілінде 1973 жылы жеке кітап болып басылуы, Б.Каррыевтың «Эпические сказания о Кер-Оглы у тюркоязычных народов» еңбегінің Москвада 1968 жылы жарық көруі бұл тамаша ескерткішті тереңірек ғылыми түрде зерттеуге едәуір қозғау салды. Көрұғлы туралы Ш.Ш.Уәлиханов айтқан пікір-тұжырымдар зерттеулерде ескерілетіні, бағаланатыны анық.

Ш.Ш.Уәлиханов қазақ ауыз әдебиетіндегі кейіпкер, ақыл-парасаттың, тапқырлықтың, шешендіктің символы Жиренше шешен туралы да алғаш пікір айтып, құнды тарихи деректер келтірді. Қазақ фольклорында Жиренше шешен туралы ертегі, аңыз-әңгіме, күлкілі қысқа әңгімелер, эсселер мол екені, қазақтан басқа түркі-моңғол және үнді-европа халықтарының фольклорында да бар екендігі мәлім. Қазақ аңыздары бойынша Жиренше шешен тарихта болған адам екенін, Жәнібек (Әз Жәнібек) ханның тұсында өмір сүргенін алғаш айтқан Ш.Ш.Уәлиханов. Ол былай деп жазды: «...Ұлағатты ескі сөздерге: Жәнібек ақылдылығымен Әз атанған, қазақтар оны Әз-Жәнібек дейді. Әз-Жәнібектің дана, білгір, шешен биі Жиренше шешен болған. Жиренше шешен айтыпты деген қанатты сөздер қазақ арасында өте көп. Жиренше есімінің ел арасында тапқырлық пен шешендіктің символы болуы, Жәнібек хан мен Жиренше шешен қосарлана айтылуы тегін болмаса керек». Енді бірде Ш.Ш.Уәлиханов: «Жәнібек билік құрғанда, туыстас қазақтар мен ноғайлар бірге көшіп-қонған, ол кез

қазақ жырларында алтын ғасыр деп аталады. Қазақтардың көптеген аңыз-дастандары да сол алтын ғасырға дәп келеді. Сондай-ақ Жиренше шешеннің бірлік, тәлім-тәрбиелік нақылдары әділ хан Әз-Жәнібек те, ноғайлардың философ-данасы Асан қайғы да осы күнге дейін далалықтардың аузынан түспейді», – деп жазды.

Ш.Уәлихановтың филолог, әдебиет пен тіл зерттеуші ретіндегі бағалы тұжырымдары оның сөз мұрасына халық көркем шежіресі, тарих құпияларын ашуға бірден-бір материал, дәлелдемелер деп қарауына байланысты. Ш.Уәлихановтың тарих пен әдебиет, тіл өзара тығыз байланыста болатыны, халық даму бағытында олардың мән-маңызы мен орны туралы бағалы, дәлелді тұжырымдары оның зерттеушілік әдістерінің дұрыстығы мен өміршендігін байқатады. Оның еңбектерінде тарихи, әдеби, этнографиялық, географиялық, генеалогиялық материалдар көбінесе өзара араласа да жүреді, олардың бір-бірімен байланыста зерттеудің үлгілері бар. Ғалым: «Халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы айқын бейнеленген халық шешендігін тексерудің этнография үшін қажеттігін ғалымдар баяғыда-ақ түсінген еді. Көнеге деген ынтызарлық пен аңыздар байлығы Орта Азия көшпелілерінің ерекше мол қазынасын құрайды. Ақсақалдар ол аңыздарды тайпа естелігі, халық шежіресі ретінде қастерлесе, жыраулар ұрпағы эпикалық жыр күйінде тайпадан-тайпаға, ғасырдан-ғасырға ұластырып келеді. Ежелгі жырлардағы бүтінде қолданылмайтын сөздер мен тіркестер олардың көнелігін дәлелдейді» (1, 419), – деп жазуы халық аңыз-әңгімелерін жинап жүйелеу, зерттеу қажеттігіне меңзейді.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» еңбегі қазақ филология тарихында ерекше орын алады, онда ұлттық поэзияның тууы, дамуы, келешегі, ел тарихымен, өмірімен, әдет-ғұрпымен тығыз байланыстылығы, қазақ ақындары, жыршылары, өлең түрлері, буын өлшемдері тағы басқа әдебиет тарихы мен теориясының мәселелері қамтылған.

Осы еңбекте халық поэзиясының байырғы жанры – жырдың ерекше сыр-сипаттары, мазмұны, айтылу түрлері, жыршылар туралы ғылыми пікір-тұжырымдар бар. Ш.Ш.Уәлиханов жыр жанрының қазақта өте дамығаны туралы айта келіп, оның ішкі сыр-сипатына назар аударады. «Жыр дегеніміз рапсодия. Ал жырламақ деген етістік тақпақтап айту дегенді білдіреді. Барлық далалық жырлар қобыздың сүйемелдеуінде тақпақтап айтылады. Негізінен, жырлардың мазмұны бұрында өткен белгілі халық батырларының өмірі мен қаһармандық іс-әрекеттері болып келеді», – деп жазды. Мұнда жырдың екпінді әуенді тақпаққа ұқсас музыканың бір түрі – рапсодияға тән речитативтік сипаты мәнерлі, эмоциялық әрі еркін ырғаққа негізделетіні, сол сияқты жырдың негізгі мазмұны – қаһармандық, ерлік көрсеткен батырлар өмірі екені дәл ашылған. Бұл – қазақтың халық поэзиясында жыр негізінен шумаққа бөлінбей шұбыртпалы еркін ұйқаспен айтылатыны, әр жолы жеті-сегіз буын болып келетін силлабикалық өлең түрі, төгілме сазды екені, көбіне

домбыраға не қобызға қосып орындалатыны, жыр мазмұны ерлікті баяндау, батырлар образы болып келетіні туралы пікір-тұжырымдар. Қазақ жырында рапсодияға, речитативке тән сипаттар барын, жыр деген сөздің мағынасы кендігін негізгі мазмұнын айту арқылы да ғалым орыстың ойлы қауымының алдында көркем сөз табиғатының көпке белгілі жалпы заңдылықтарына, сипаттарына өзінің ұлт сөз өнерінің де қатысы барын, өгей еместігін ақтара танытқандық еді.

Ш.Ш.Уәлихановтың осы еңбегінде «Ер Көкше мен Ер Қосай» жырларының мазмұнын, Орақ батыр туралы тарихи деректер келтірді. Ш.Ш.Уәлиханов Орақ батыр туралы бір кезде жорықта орыстардың қолына түсіп, сол жақта жүріп үйлі, ұрпақты болғаны, бірақ елін сағынып, сахараға оралғаны туралы жазды. Бұл жазулар бойынша кейінгі зерттеушілер орыстарда Ураков фамилиясы аз еместігіне, солардың бірі белгілі ақын, аудармашы Михаил Михайловтың шешесі жағынан князь Ураков әулетімен туыс екендігіне, М.Михайлов Н.Г.Чернышевскийдің жақын серіктерінің бірі болғандығына назар аударып жүр. Ш.Ш.Уәлиханов «Орақ батыр» жырын көптеген қазақтар білгенімен, жыр толық еместігін, ал осы жыр-дастанның толық нұскасын Нұрымбай жыраудан естігенін жазды.

Одан әрі Ш.Ш.Уәлиханов қазақ жырларында қолданылатын өлең өлшемдеріне тоқталады, «жыр-дастандарда кездесетін өлең машықтарынан түсінік беру үшін, мысалдар келтірмекпін», – дейді де «Едіге» жырынан мынадай үзінділер келтіреді. Тоқтамыстың тоғыз батыры Едігені қуып жетіп, сонда Кенжебайдың Едігеге айтқаны:

Ай, Едіге, сен енді қайт сана,

Қайтып Еділ өт сана.

Еңсесі биік боз орда

Еңкейіп сәлем бер сана.

Еріні жұқа сар аяқ

Ер саркытын іш сана.

Жауырындары жақталы,

Түйме бауы тартпалы

Ал қара кісі үстіне

Тон береді ки сана.

Көкала жорға ат мініп,

Көн дабылпаз байланып,

Тұтам бауы сом алтын

Ақ сұңқар құс береді

Қол айнала чуй сана, –

деп ары қарай жалғаса береді.

Зерттеуші Едіге жыры XIV ғасырдың соңындағы оқиғаларды бейнелейтінін, ал жыр XV ғасырдың басында шыққан болуы керек деген пікір айтады да жырдың тілінің тазалығына, парсы және араб сөздерінің кездеспейтініне, мұсылман дінінің шарпуынан да аман сақталғандығына назар аударады. «Жыр болмысының негізі мен қобыз

тарту, өлеңдегі сәндік үлгіден, атақты Жанақ жырау өлгелі, шеттей бастағанын ашық айту қажет», – деген пікір айтады да Ш.Уәлиханов: «Қобыз екі шекті алыт іспеттес, шегін аттың қылынан жасап, ысқымен тартады... Дыбысы кереметтей болмаса да, бұл өзі күрделі де, өте жақсы аспап», – деп жазды.

Поэзияның жыр түрі туралы тұжырымдардан кейін Ш.Уәлиханов жыр, жылау, қайым, кара өлең, өлең түрлерін, шумақ, тармақ көлемін сөз етеді. «Барлық жылаулардың, адам жанын тебіренерлік ең жақсысы, ең әйгілісі Орта жүзде, ол: Айғаным Уәлиеваның 1833 жылы шешектен өлген үлкен ұлы Мамекені жоқтап жылауы және кейіннен суырып салма деген атағы шыққан әнші әйел 14 жасында өлген күйеуін жоқтап айтқан жылауы», – деген пікір айтады Ш.Уәлиханов. Бұл жазбалардан Ш.Ш.Уәлихановтың әжесі Айғаным Сарғалдаққызының (1783-1853) үлкен ұлы қайтыс болғанда шығарған жоқтау өлеңі елге кең таралып белгілі болғаны және Орта жүздегі жылау өлеңдердің ішіндегі «адам жанын тебіренерлік ең жақсысы, ең әйгілісі»-нің бірі екені аңғарылады. Бұл жазбада сол өлеңнің тексті келтірілгенде қандай жақсы болған болар еді, ұлы немересі өте жоғары бағалаған Айғанымның баласын жоқтап шығарған өлеңі осы күнге дейін беймәлім. Ол өлең егер табыла қалса: «Айғаным парасатты, терең ойлы, әрі көреген, өзінің заманына қарай білімді болған әйел. Ол Шығыстың бірнеше тілдерін білген, орыс мәдениетіне мейлінше ден қойып, Сыртқы істер министрлігінің азиялық департаментімен және Петербургтегі Сібір комитетімен хат жазысып, байланысып отырған», – деген Ә.Х.Марғұлан сипаттамаларына қоса Айғанымның басқа да қадір-қасиеттері анықтала түсер еді.

Шоқан жазған Айғанымның үлкен ұлы Мамекені жоқтап жылауына байланысты ел аузында мынадай аңыз сақталыпты: «Шоқанның сүйікті әжесі Айғанымның ең сүйікті баласы Мамеке қайтыс болғанда үш жүздің басты адамдары тегіс жиналып, оған көңіл айтуға барды. Солардың ішіндегі атақты адамдардың бірі – Қуандық Байдалы би. Айғаным оны көргенде жоқтау айта бастаған. Байдалы би оны тоқтатып: «Айғаным, сен жоқтау айтқалы отырсың, оны қоя тұрып тоқтауды тыңдасақ қалай болар еді», – деп сұрапты. Айғаным сабыр қылып, Байдалының тоқтауын тыңдайды:

– Қайрат деген, қыран бар,
Қайғыға тізгін бермейтін.
Қайғы деген оқ жылан,
Өзінді жағып өртейтін.
Үміт сенім, тіл хабар
Қуантып қуат алдырар.
Жылау деген азап бар
Қуартып отқа жандырар.

Мен қайғынды қорғағалы келгенім жоқ, Қайратыңды қолдағалы келген едім, – депті. Мұны халық ойшысы Төлепберген Тоғайұлы Ақан серіден естіген» .

Ш.Ш.Уәлихановтың пікірінше жоқтау өлеңдердің енді бірі – адам жанын тебіренерлік ең жақсысы, ең әйгілісі 14 жасынан өлең шығара бастаған импровизатор-ақын әйелдің күйеуі қайтыс болғанда шығарған өлеңі. Бірақ Ш.Ш.Уәлиханов оның атын жазбапты. Ш.Ш.Уәлихановтың «Қазақтың халық поэзиясының түрлері жөнінде» мақаласына түсініктемеде: «Шамасы, Ажар ақынды айтып отыр», – делініпті. Олай болуы мүмкін емес, өйткені Ажар атымен белгілі ақын Ажар (соқыр Ажар) Жартыбайқызы 1865 жылы туған, яғни Ш.Ш.Уәлиханов дүниеден қайтқан жылы. Ш.Ш.Уәлиханов, шамасы Алмажан Азаматқызын айтуы мүмкін. Өйткені ол 1823 жылы туған, жасында өлең шығарып, ақын қыз атанған. Алмажан Азаматқызының бізге жеткен шығармасы – «Жетім қыз» атты поэма, онда билер мен хандардың жетім-жесірлерге жасаған зорлығы әшкереленеді. Алмажанның басқа өлеңдері де болуы мүмкін.

Ш.Ш.Уәлихановтың Айғаным мен аты белгісіз ақын әйелдің өлең шығарымдық өнерін де атап өтуі сөз өнерінде қазақ әйелдерінің шығармалары да баршылық екеніне алғашқы көңіл аударғандық. Қазақ әйелдерінің өлең шығарымпаздығы, ақындығы – қазақ ұлт әдебиетінің тамаша бір сипаттарының бірі. Қазақ әдебиеті тарихында басқа әдебиеттермен салыстырғанда ақын әйелдер тобы, айтысқа қатысқандары ерекше көзге түседі.

Қазақ өлеңінің түрлерін сөз еткенде Ш.Уәлиханов қайым өлең мен қара өлеңнің мән-мазмұнына сипаттама берген. Зерттеуші қайым өлең сұрақ пен жауаптан құралатын, тойларда құрбы-құрдас жастар айтысатынын, төрт шумақты, алдыңғы екі тармағы төртінші тармақпен ұйқасатынын, кейде жұмбақтар, эпиграммалар, әзіл-қалжың араласа жүретінін айтады.

Қазақтың ежелгі өлең түрлерінің бірі – қара өлең туралы жазғанда Ш.Уәлиханов оның төрт шумақты болып келетінін, әр шумақта жеке-жеке ой жататынын, қара өлең көбіне әнмен айтылатынын атай өтеді. Қара өлең ұйқас схемасы – *а, а, б, а* түрінде, яғни алдыңғы екі жолмен төртінші жолдың ұйқасы бірдей болып келеді, қазақтың көптеген батырлық дастандар, лиро-эпостық, классикалық поэмалары осы қара өлең үлгісімен жазылғандығы белгілі.

Ш.Уәлиханов өлең шағын поэзиялық шығармалармен қатар айтыс, поэмалар үшін де қолданылады деген мағынада атайды: «Өлең. Бұл форма қазіргі кезде барлық жаңашыл ақындар тарапынан суырып салма өлеңдерге де, поэмаларға да, әсіресе Орынбай өлеңдеріне қатысты көбірек айтылады... Шөже ақындар насихаттап, салт-санаға дарытушылар болды... Бұл өлеңнің кәліпін өздері үйреніп қалған суырып салма өлеңге де сәйкестеп, қолайы келгенде айта береді».

Ш.Ш.Уәлиханов өлең құрылысына, өлең өлшемдерінің жасалу жүйесіне, дыбыс үндестігі мен ырғағына, буын санының мөлшеріне де назар аударуы – тамаша. Өлеңнің қара сөзден басты айырмасы мөлшерлі жеке жолдарға, тармақтарға бөлінетіндігінде, шумағы,

ырғағы мен ұйқасы болатындығында, силлабикалық өлең жүйесі буын санының тұрақты мөлшерін сақтауға негізделетінін Ш.Уәлиханов та атай кетеді. Ол: «Өлең төрт шумақтан тұрады, алғашқы екі шумақ және төртінші шумақ силлабикалық жүйеде бір ұйқасқа бітеді, үшінші шумақ ұйқаспайды. Мысал үшін, біздің ориенталистерге бүкіл шығыс поэзиясындағы көлем мен өлшем тұрғысынан тек араб өлшемі ғана ыңғайлы деген пікірге дәлел ретінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының төрт шумақты жырының біріншісін ұсынамын», – деп жазады да оған сөздік талдау жасайды. Қазақ өлеңінің силлабикалық буын өлшеміндік сипаты туралы Ш.Уәлихановтың тұжырымы кейін қазақ поэзиясы туралы арнайы зерттеулердегі пікір-тұжырымдарға сәйкес келеді.

Ш.Уәлихановтың «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» атты еңбегі шамасы, үлкен зерттеу болса керек, соңғы сөйлемдері аяқталмаған, бізге толық жетпеген. Бізге жеткен нұсқасының өзінде қыруар материалдар, эпостық жырлар, олардың тарихи негізі, өлең түрлері мен құрылысы, буын өлшемдері, сол кездегі ақындар туралы ғылыми тұжырым-түйіндер айтылған. Ш.Уәлихановтың бұл еңбегі – қазақ әдебиетінің тарихы, теориясы туралы тұңғыш зерттеулердің бірі.

Ш.Ш.Уәлихановтың әдебиетке байланысты еңбектерінің енді бір тобы XVIII ғасырдағы уақиғаларға, сол уақиғалардың көркем шығармаларындағы көріністерінің бейнеленуін, іздерін саралауға, зерттеуге арналған. Олар «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар», «Абылай туралы өлең», «Абылай», «Шона батыр». Ғалымның бұл еңбектері қазақ елінің, қазақ қоғамының XVIII ғасырдағы әлеуметтік-саяси хал-жағдайынан көп мағлұматтар, деректер, сипаттамалар беретіндігімен ғана емес, сонымен бірге сөз өнерінің даму деңгейін анықтауымен де аса құнды, мән-маңызы зор. Бұл еңбектер – қазақ елінің аса бір күрделі де қиын тарихи кезеңі болып саналатын XVIII ғасырдағы хал-жағдайын жан-жақты қамтитын, әрі негізді, тиянақты түсініктер мен тұжырымдар айтылған алғашқы ғылыми зерттеулер. XVIII ғасырдағы қазақ елінде болған оқиғалар мен әлеуметтік жағдай туралы жинаған мағлұматтары мен айтқан ой-пікірлерінің көпшілігі қазақ елінің азаматтық, ғылыми тарихына да енді. Ш.Ш.Уәлиханов келтірген тарихи мағлұматтар, деректер, сипаттамалар, бұл ғасырдағы қазақ елінің рухани өмірі мен сөз өнері туралы ой-пікірлері қазақ әдебиетінің дамуына ықпал еткен қоғамдық, әлеуметтік негіздерді, факторларды анықтауға жәрдемдесті. XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі Бұхар жырау, оның толғауларының мазмұн-мәні, кейіпкерлері туралы тұңғыш ғылыми пікірлер айтқан да Ш.Ш.Уәлиханов. Ол Тәтіқара ақын, Шал ақын, Жанақ туралы да алғаш пікір айтты.

Қазақ елінің XVIII ғасырдағы тарихи хал-жайы туралы «шапқыншылықтың ауыр зардабы мен ішкі қырқысты қайғылы заманы

болды» дей келіп, Ш.Ш.Уәлиханов Жоңғар басқыншыларының 1723 жылы қазақ жеріне басып кіруімен байланысты болған ауырлықтар, құлдыраулар, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталған күйзелістер туралы жазды. Ш.Ш.Уәлиханов «...XVIII ғасырдың алғашқы он жылы қазақ халқының өмірінде өте жаман уақыт болды. Жоңғарлар, еділ қалмақтары, жайық казактары және башқұрлар олардың ұлыстарын жан-жақтан шапқылады, малдарын тартып алып, үй-мүлігімен түгелдей қазақтарды тұтқынға әкеткен. Суық қыс, мұз тайғақтар және аштық, дәл көктен келген сынақтай-ақ олардың қасіреттерін үдете түсті... 1723 жыл өзінің қатерлі сипатымен қазақтар есінде ерекше есте қалды да халық жадында сақталды. Сол бір қалың қарлы әрі көктайғақ қырсықты жылы жоңғар хонтайшысы Галдан-Церен қалың қолмен келіп, қазақ даласына баса көктей кірді...» (1, 426-427), – деп жазды, көптеген тарихи деректер келтірді. Одан әрі ғалым «... сол бір қатерлі де қанды кезде сұлтан Абылай өзіне жалпылама назар аудартты. Барлық жорықтарға алғашқы да қатарлы жауынгер ретінде қатысып жүріп, ерекше қажырлылықпен әрі айлакерлікпен жеңістерге жетіп жүреді. Оның пайдалы кеңестері мен стратегиялық ойлары оның атына дана дегенді қосады. Расында Абылай көп қиындықтар мен күрестерді басынан өткізіп барып, қазақтар оны ұлы істер жасау үшін жіберілген рух (аруах) іспетті көретіндей дәрежеге жетті. Ол екі рет тұтқында болған... Оның Галданнан аман құтылып кетуі бір ғажап... Қалай болғанда да 1739 жылы біз оны Орта орданың билеушілерінің ішінен ең күштісі ретінде көреміз... Ордамен жақсы таныс Тевкелев бұл сұлтан туралы қазақ билеушілерінің ішіндегі ең айлакер және ең ықпалдысы дейді...» (1, 427).

Одан әрі Ш.Ш.Уәлиханов Абылайдың (1711-1781) жорықтары, ішкі-сыртқы саясаттары, өмірінің соңғы жылдарындағы әрекеттері, ұсақ хандықтармен қарым-қатынастары, қаталдықтары, өсиеттері туралы толық әңгімелейді. Ш.Ш.Уәлиханов:

«Қазақтардың аңыздарында Абылай қандай да бір поэтикалық сәулеге бөленген, Абылай ғасыры оларда қазақтық ерліктің, жан қиюшылықтың ғасыры болып саналады. Оның жорықтары, оның батырларының ерліктері эпикалық әңгімелердің сюжеттеріне айналады. Музыкалдық пьесалардың... үлкен бөлімі соның уақытына және оның өмірінің әр кездерін суреттеуге арналған. Халық өлеңдері: жорық кезінде қажырлы Баян батыр өлген кезде шығарылған «Шанды жорық»; еділ қалмақтарына қарлы қысқы жорықта қазақтар жеті күн азықсыз қалған кезді еске қалдырған «Қоржын қақпайды» қазақ музыканттары осы күнге дейін орындайды. Абылай ұрпақтарының өткен даңқты кездерін кейінгілердің есіне салады» (1, 430), – деп жазды.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Абылай» атты мақаласында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған қиын кездердің сипаттамалары мен Абылай туралы аңыз әңгімелердің мазмұнына толығырақ тоқталып отырған себебіміздің бірі XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясының көптеген

шығармаларында осы тарихи оқиғалар, Абылай өмірі мен жорықтары, оның батырлары көбірек бейнеленген. Осы үлкен, күрделі, қиын тарихи кезеңдер туралы дәл тарихи дерек-мағлұматтар мен көркемдік суреттердің, бейнелердің арақатынасын, тарихи шындық пен көркемдік шындық байланыстарын зерттеу, ашу, дұрыс тұжырымдар, пікірлер, қорытындылар жасау үшін Ш.Ш.Уәлиханов жазбаларының мән-маңызы зор.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Жоқтау үлгісі», «Абылай», «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар» атты еңбектері тарихи мағлұматтардың молдығымен әрі батырлар туралы аңыз әңгімелерді алғаш қағаз бетіне түсіруімен, сондай-ақ осы ғасырдағы қазақ поэзиясының ең көрнекті өкілі Бұхар жыраудың кейбір шығармаларын ел аузынан жазып қалдыруымен аса құнды. Бұхар жырау Қалқаманұлы шамасы 1668 жылы – 1781 жыл араларында өмір сүрген, руы арғын ішіндегі қаржас саналады. Ол өзінің ұзақ өмірінде талай тарихи оқиғалардың куәсі болған. Тәуке хан (1680-1718) тұсындағы атақты билердің бірі саналыпты. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғаларының қиындықтарын да бастан кешірген. Абылай тұсында ол мемлекет жұмысына қайта араласып, ханның бас ақылшысы, ықпалды биі ретінде, ел өміріндегі ірі істерге байланысты мәселелерді шешуге, байламдар айтуға қатысқан. Бұхар жырау арабша сауатты, өз заманының білімдар адамдарының бірі болғаны белгілі. Бұхар жырау қазақ жерінде ертеден мәлім, мол мұра қалдырған, бірақ олар бізге толық жетпеген. Ел аузынан жиналған оның арнау, терме, толғаулары XVIII ғасырдағы қазақ елінің әлеуметтік жағдайларынан, күрделі мәселелерінен көп мағлұмат, көркем суреттер береді. Қазақтардың сыртқы жау шапқыншылығымен, жоңғарлармен күрес шайқас кезін әңгімелеп, елі үшін ерлік көрсеткен батырларды мадақтайды. Қазақтың үш жүзінің басы қосылып, бір орталыққа бағынған күшті, айбарлы, беделді мемлекет болуын аңсайды. «Жаулық жолын сүймеңіз, мынау жалған сұм дүние, өтпей қалмас деменіз», «сірә, бір кеңес құрыңыз, бірауызды болыңыз...», «ағайынның аразы, елдің сәнін кетірер, абысынның аразы, ауыл сәнін кетірер», «соғыссаң кетер сәніңіз», – деп Бұхар жырау жұртты бірлікке, татушылыққа, ынтымаққа шақырады.

Бұхар жырау ел тиыштығын, бірлігін, беделділігін, күштілігін армандағанда, Абылайға сол армандарды жүзеге асырушы деп қарайды, үміттенеді де оны жырымен де, ісімен де қолдайды, хандықтың нығаюына, берік болуына қызмет атқарады, ақыл-кеңесімен Абылайға ықпал жасайды. Оның ел билеу, көрші елдермен қарым-қатынас жасау саясаттарына да араласып, нәтижелеріне көз жібереді. Бұхар жырау елдің орыс халқымен достық қатынаста болуын қажет деп санайды да, Абылай ханға: «Орыспенен соғысып, басыңа моншақ көтерген жұртыңа жаулық сағынба!» – деп кеңес айтады. Бұхар жырау шығармаларындағы идеялық қайшылықтар сол кездегі қилы заман қайшылықтарымен байланысты. Жырау творчествосында бірлікті,

күшеюді, өркендеуді аңсай отырып, хандық биліктің нығаюына сену, үміттену, Абылай ханды мадақтау да бар. Бұхар жыраудың Абылайдың кейбір хандық қаталдықтарын да бетіне баса айтқан жырлары, ақыл-кеңес, ғажалия түріндегі көптеген философиялық, афористік толғаулары сақталған.

Міне, осындай ел өмірінде, халық есінде ісімен де, жырымен де құрметтеліп, қастерленген аса ірі тұлға Бұхар жырау қазақтың алғашқы ғалымының назарынан, бағалауынан тыс қалуы мүмкін емес еді. Ш.Ш.Уәлихановтың «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» деген еңбегінде көптеген қазақ батырлары – Жанатай, Бөгенбай, Сырымбет, Баян, Малай Сары, Байғозы, Жәнібек, Оразымбет, Елшібек, атақты Қазыбек би туралы аңыз әңгімелер келтірілген. Бұл батырлар мен Қаздауысты Қазыбек тарихта болған, сыртқы жаулармен күресте, шайқастарда да көрсеткен ерліктері, асыл сөздері ел есінде құрметтелген, талай аңыздарға негіз болған. Елінің тарихына, ерлік қасиеттеріне байланысты материалдарды, мағлұматтарды, аңыздарды Ш.Ш.Уәлиханов мұқият жинағаны, елдің өз тәуелсіздігі, елдігі, бірлігі үшін күресі, ірі тарихи уақиғаларға байланысты материалдарға көбірек мән бергені, бағалағаны аңғарылады. Сондықтан да ол тарихи тұлғаларға, батырларға байланысты аңыз әңгімелерді жинап, жүйелеген, ой пікірлер айтқан, шығармаларында елдің ерлік күрестері бейнеленіп, мемлекеттік мәселелері сөз болған, Бұхар-жырау мен Тәтіқара жырауды құрметтеп еске алып, жоғары бағалаған.

Ш.Ш.Уәлиханов «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар» еңбегінде Бұхар жырау атына қоса бард (певец) деп жазыпты. «Бард – поэт и певец кельтских народов, лирический певец вообще», – деп сипатталыпты В.Дальдің «Толковый словарьнда». Бард деген сөз өлең шығарушы мағынасында тіпті ертеде, римляндіктерге біздің заманға дейінгі II ғасырда белгілі болған да кейін ежелгі кельт руларының, халықтарының ақындарын, орта ғасырларда Ирландия, Шотландия князьдық биліктеріне жақын әрі оны нығайтуға еңбек ететін өлең шығарушыларды осылай атаған. XVI ғасырдың екінші жартысына дейін Англияда ақындар айтысы өткізілетін болған. Бертін келе бард сөзі поэтикалық шығарма шығарушы деген мағынада да қолданылған. Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерін орысша жазғанда орыстың оқитын, ойлы қауымына түсінікті болу үшін Бұхар жырау атына қоса «бард» деген сөзді қолданып, жақша ішіне «певец» деп жазған. «Бард (певец)» сөздері Бұхар жыраудың өмір мен творчествосына тән бірнеше сипатты анықтап тұрған іспетті. Бұхар творчество адамы, құнды өлең шығаратын аты белгілі ақын екендігі, хандық билікке Абылайға жақын, ақылшы-кеңесші болғандығы, шығармасында көбіне қоғамдық, жалпыға ортақ мәселелер толғанылатыны, қозғалатыны, сондықтан ол «жырау» аталатыны, «толғау, жырау» ұғымдарын орыс қауымына түсіндіру «бард (певец)» сөздеріне жүктелген деуге болады.

Ш.Ш.Уәлихановтың Бұхар-жырау туралы жазуындағы енді бір тамаша сыр – көркем сөз қадірі, ықпалы туралы ой. Сөз күші, сөз сыры – қазақтардың ежелден-ақ қастерлейтін ең қадірлісі. Халықтың «сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген сөз күші туралы нақыл сөзін Ш.Ш.Уәлиханов басқа еңбегінде келтірген де болатын. Енді ол естіген аңыздарының бірін Бұхар-жырау мен Абылай арасындағы диалог ретінде қағазға түсіреді де Бұхар-жырауды ақылды, байсалды, болжағыш шешен, қазақ батырларының жорық бағыттары қандай жер, су, тау өлкелерінде қандай жағдайда екенін алдын ала біліп отырған, Абылай күдіктерін басқан, беделді жырау ретінде әңгімелейді. Енді бірде Ш.Ш.Уәлиханов Бұхар-жырау мен Абылай хан туралы ел аңыздарындағы оның хан биліктері мен саясаттарына батылараласқаны, қанды бір жорықты тоқтатқанына көңіл бөледі: «Бірде Абылай жұртты жиып, үйсін биі Ерден батыр ауылын қайдағы бір қылығы үшін шауып, тонауға бұйрық беріпті. Хан бұл жолы сондай қол жетпестей болыпты да ешкім оған бір сөз айтуға бата алмапты. Сонда халықтың өтініші бойынша Бұхар өлеңші былай деп жырлапты: «О, Абылай, Абылай...» – деп оның жырының мазмұны қара сөзбен келтіріліпті (1, 221).

Ш.Ш.Уәлиханов Бұхар-жыраудың Абылай өлгенде айтқан өлеңін жазып қалдырған. Зерттеушілердің айтуынша оны Ш.Ш.Уәлиханов 1855 жылдары жазып алған. Мұнда да өлеңдегі көбіне Абылайдың жоңғарлармен, қалмақтармен күрескен жорықтары суреттелген бөлімдеріне ғалым көңіл бөлген. Онда мынадай суреттер бар:

Күшпек санды күренді,
Табаға жаратқан,
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан.
Алафасын арттырып,
Арналап атты қунатқан.
Лабашы деген бір ауылды
Антыменен улатқан.
Араншы менен Серенді
Тозғындатып шулатқан,
Табандасқан дұшпанға
Күнінде қылыш шауып өлтірген...

(I, 169-170).

Көлемі едәуір, 47 жол өлең шрифтімен жазылған, қазақ тіліндегі нұсқасы мен осы өлеңді орыс тіліне Ә.Марғұлан мен Дж.Кармышева аударған нұсқасы Ш.Ш.Уәлиханов шығармаларының бес томдық жинағының 1-томында жарияланған. Шоқан жазып қалдырған осы өлеңге берілген түсініктемеде кейінірек оның бір вариантын 1880 жылы Имантай Сәтбаев Бұхар-жыраудың ұрпағы, баянауылдық атақты өлеңші Құрекеден жазып алғаны, ол вариант Ленинградтағы И.Н.Березин архивінде сақталуы екені айтылған.

Бұхар-жыраудың Абылай туралы өлеңінің бір нұсқасын Имантай Сәтбаев (1845-1928) жазып алуы, Г.Н.Потанин арқылы И.Н.Березин архивіне табыс етілуі туралы да жазбаша деректер сақталған. Соның бірі – Имантай Сәтбаевқа жолданған хат, хатты кім жазғаны көрсетілмеген, зерттеушілердің болжауынша Г.Н.Потаниннің айтуымен жазылған. Олай болуы әбден ықтимал, өйткені Сәтбаевтар ауылы мен Шормановтар ауылы өте жақын, қатар орналасқан, араласып тұрған, Мұса Шорманов пен Имантай Сәтбаев, Садуқас пен Ғазиз Сәтбаев дос болған. Шоқанның шешесі Зейнеп – Мұсаның туған қарындасы. Нағашы ағасына Шоқан Петербургтен, Омскіден жазған хаттары сақталған. Ш.Ш.Уәлиханов нағашыларына келген кездерде одан он жасы кіші Имантай ғалымды талай көрген, білген, оны қадірлеген. Оған дәлелдің бірі – Шоқанның досы Г.Н.Потаниннің өтініші бойынша Бұхар жырау өлеңдерінің бірін оның атақты ұрпағы ақын Құрекеден жазып алуы және Шоқан қайтыс болғаннан кейін оның інісі Жақыппен бірге Тезек төренің ауылына келіп, Айсараны Көкшетауға жеткізісуі. Имантай Сәтбаев атына алынған хат: «М, (мырза, – Ш.С.) Имантайға сәлем. Құрекеден (ақынның немересі) Бұхар жыраудың Абылай туралы жекелеген эпизодтары мен әңгімелерін, атап айтқанда: Абылайды даттауы, оның атын мақтауы, өзінің баласы Әділді Жарылғаппен бірге Қытайға жіберуі, елшілер Қытай императорымен қандай тақырыптарда әңгімелер жүргізген екен? Қалмақтармен соғыс туралы әңгімелер – неше рет соғысқан? Қалмақ хандарының есімдері кім? Осы әңгімелерді (Бұхар-жырау өлеңдері) жазып алу үшін Шоқанның досы Г.Н.Потанин жұбайымен келді». Архивтен Ә.Х.Марғұлан тапқан осы материал алғаш рет Ш.Ш.Уәлиханов шығармаларының бес томдығының бірінші томында жарияланды. Осы хат кейін «Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина» атты 1972 жылы шыққан жинақта да басылды.

Бұхар жырау өлеңін Имантай Сәтбаев 1880 жылы жазып алғанда сол жылы Г.Н.Потанин моңғолдық саяхатынан қайтып келе жатып, әйелімен бірге Баянауылға соғып, Мұса Шорманов ауылында бір аптадай болған кезде осы жазбаны да ала кеткен болуы керек. Г.Н.Потанин былай деп жазған: «1880 жылы қайтып келе жатып, мен Семейдің Баянауыл округіне соғып, Мұса Шорманұлының ауылында бір апта болдым. Шорманов М. (мырза – Ш.С.) маған дүниеден өткен Шоқан Уәлиханов есімі үшін дайындаған қағаздарын көріп, пайдалануымызға болатынын айтты».

Одан әрі түсініктемеде: «Имантайдың варианты, Шоқаннан кейін 25 жылдан кейін жазылса да, олардың жазбаларының арасында оншалықты алшақтықтар жоқ, екі жазбаның да тілі мен тексті әбден дәл келеді, олардың кейбір куплеттері мен жекелеген жолдары ғана бірін-бірі толықтыра түседі. Қазақ сөздерінің анық жазылуы жағынан И.Сәтбаев варианты тәуірірек те Ш.Уәлиханов жазуында кездесетін кейбір анық еместерін түсіндіруге дәл кілт болып саналады» (1, 653), – деп жазылған. Ш.Ш.Уәлихановтың қыруар еңбегін тауып, жүйелеу кезінде

оның Бұхар-жырау толғауларын да, кейін Имантай Сәтбаев жазып алған варианттарын да тапқан академик Ә.Х.Марғұлан. Ш.Ш.Уәлиханов варианты оның бес томдығының бірінші томында түсініктермен қоса жарияланды. Ш.Ш.Уәлиханов пен Имантай Сәтбаев жазып алған Бұхар-жыраудың бұл өлеңі осы күнге дейін әдебиетшілер назарына ілінбей келуі өкінішті. Бұхар жырау өлеңдерінің Ш.Ш.Уәлиханов және И.Сәтбаев жазып алған нұсқаларын түсініктермен жабдықтап, Бұхар жыраудың басылып жүрген шығармаларының қатарына қосу қажет. Сол сияқты Ш.Ш.Уәлиханов қазақ тілінде жазып алған, өзі орыс тіліне аударған, кейбір сөздеріне түсініктемелер берген едәуір көлемді, сюжеті де бар «Орақ өлеңдерін» орысша, қазақша нұсқасымен әдеби жинақтарға енгізуге болады.

Ш.Ш.Уәлиханов аты белгілі Тәтіқара жыраудың да бір өлеңінің мазмұнын жазып, орысшаға аударып қалдырғаны белгілі. Тәтіқара Абылай ханның тұстасы, қазақ жеріне сыртқы жау шапқыншылықтары кезінде жорықтарға қатысқан, ел қорғаушы батырлар ерлігін жырлаған ірі ақын, импровизатор болған. Тәтіқара шығармалары бізге толық жетпеген. Оның шығармаларын ел аузынан жинап, сақталу қажеттігіне меззеген де Ш.Ш.Уәлиханов еді. Ш.Ш.Уәлихановтың Тәтіқара шығармаларының бірін жазып алып, орысшаға аударуы жырау туралы ең алғашқы жазба дерек болуымен әрі ғалым оның ақындық тәкаппар, батыл тұлғасына, халық мүддесіне жақындығына, батырлар ерлігін жырлағанына, Абылай билігінің кемшілігін ащы тілмен аша сөйлеуіне көңіл аударып, бағалағанымен құнды, қымбат. Ш.Ш.Уәлиханов жазған, орысшаға аударған Тәтіқара жыраудың өлеңінің мазмұны мынау: Ондажды Аблай должен был ретироваться от отряда китайцев и был ужасно печален и сердит, зная, какое может иметь влияние на легкомысленных киргиз эта маленькая неудача. Тогда один из борцов его, Татикара-жырау, для ободрения бегущих кайсаков и для самого Аблая пел так:

«Бежавшие китайцы снова начали движение, натянулась тетива из куланьего хребта. Крепкоресберный и широкожелудочный Аблай, перенеси это одно дельце. У врага – китайца клячи, как копчик, изволчились, нет – хан Аблай не бежал, нехорошее слово «бежал» – он двигался только косо. Басентинец Серымбет, стрелы бросая, бился. Не ищи ума при бегстве! Нет хладнокровия при торопливости! Баян уаковцев, да мы и это видели! Когда он, поворачиваясь назад, копьем работал» (1,220-221).

Ш.Ш.Уәлихановтың бұл кара сөзбен аударғаны Тәтіқара ақынның мына өлеңі:

Кебеже қарын, кен құрсақ,
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі,
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты,

Жау жағадан алғанда,
Ит етектен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Әншейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентиін Сырымбет
Оқ жіберіп ұрысты.
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда,
Баяндай ерді көрмесің
Бұрылып жауды шанышқанда.

Ғалым аудармасы қандай дәл, әрі әсерлі көркем болып шыққан.

Сондай-ақ Ш.Ш. Уәлиханов қазақ әдебиетінде аты белгілі Шал ақын туралы да тұңғыш жазып, жоғары пікір айтты. Шал ақын (1748-1819) Көкшетау өңірінде туып өскен. Әкесі Құлеке кезінде жорықтарға қатысып, кейін ру басылардың бірі елге беделді адам болған. Шалдың шын аты Тілеуке он-он бес жасында шығарған өлеңдерінің өзінде-ақ өткірлік, ұшқырлық, шалып айтар әрі үлкендерше сөйлейтін қасиеттері басым болғандықтан Шал ақын атанып кеткен. Оның Шал атануы ханға бас имес, жақсы мағынадағы тәкаппар, адамдық, кісілік қасиеттері мол, шебер де өткір ақын болғандығы туралы елде аңыздар да туған.

«Қазақ шежіресі» еңбегінде Ш.Ш. Уәлиханов Шал туралы: «Арғын руының атығай тармағының Құдайберді атасының Бәйімбет әулетінен шыққан Шал жырау менің бабам Абылаймен замандас болыпты. Қазақтың шығу тегі туралы тамаша жыр-дастанды сол Шал жырау жырлайды екен. Сондай жыр-дастандарды білетіндер, қазір өте аз, бірақ, өкінішке орай, атығайдан шыққан атақты жыраудың дастанын әлі күнге дейін тыңдай алмай жүрмін. Елдің айтуынша, Шал жырау жыр-дастанында қазақтың шығу тегіне қатысты тарихи аңыз-әңгімелер түгелдей қамтылады деседі. Ертеде өткен Алаштан бастап, барлық ру, ру басы – билер мен батырлар, олардан өрбіген аталар мен әулеттер, хандар шежіресі Шал жырында түгелдей қамтылатын көрінеді. Ол шежіре дастанды Шал жырау атығай руының түп атасы Дәуіттің 12 ұлының бірі – Құдайбердіге дейін жеткізеді деседі. Шал жырау жырлаған жыр-дастан біздің қолымызда жоқ...» – деп жазды. Ш.Ш. Уәлиханов Шал ақынды ел тарихын, шындығын, өткен оқиғаларын жырға қосқан эпик ақын ретінде бағалайды. Ғалым жазуындағы «эпос», «генеология» деген сөздер «жыр-дастан», «шежіре» деп аударылыпты, сол сияқты орысша нұсқада Шал ақын деп дұрыс аталса, аудармашы бірнеше жерде Шал жырау депті. Ғалым еңбектерінің қазақша нұсқасында орынсыз сөз қосу, шұбалаң сөйлемдер көп екен.

Ш.Ш. Уәлиханов Жанақ ақынды: «Атақты өлеңші-импровизатор Жанақ», – деп бағалады, оның шыққан тегі қаракесек ішіндегі қамбар бұтағынан екенін, «қазіргі ақындар оның сарынын және импровизациясын сөзбе-сөз қолданып жүр», – деп кейінгі ақындарға ықпалын да атап көрсетті. Жанақ ақын (1770-1856) бүкіл өмірін өнер сапарында ел аралау-

мен өткерген және өз заманының ең атақты ақындарының бірі ретінде бүкіл қазақ даласына танылған. Жанақ Түбекпен, Орынбаймен және басқа да көптеген ақындармен айтысқан суырып салма ақын болуымен қатар қазақтың эпостық батырлық жырларын, әсіресе ғашықтық дастандарын сақтап дамытушы ірі эпик ақын болғаны белгілі. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жырының ең таңдаулы нұсқасы Жанақ есімімен байланысты. «Әйгілі Қозы Көрпеш – Баян сұлу» поэмасын, өлең формасында маған Жанақ ақын айтып беріп еді», – деп жазғанына қарағанда Ш.Ш.Уәлиханов онымен жолыққан. Жанақ шығармаларын қобызға қосып орындағанына да Ш.Ш.Уәлиханов назар аударып, осы бір тамаша дәстүр жойылып бара жатқанына өкініш білдірген, ғалым жазуларынан оның Жанақ жырының кейбірін орысшаға аударғаны да аңғарылады. Ол: «...Жоғарыда біз мысалға келтірген аудармадағы төрт шумақ Жанақ өлеңдеріне жатады...». Әттең ғалым жазып алған, орысшаға аударған Жанақ жырының нұсқалары бізге жетпеді. Ш.Ш.Уәлихановтың Жанақ ақын туралы пікір-тұжырымдары оның өмірі мен творчествосын тереңірек зерттей түсуге жәрдемдесті.

Шоқан Уәлиханов кездесіп, жолығып өнерін тамашалап құрметтеген ақындардың бірі – Шөже. «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» деген еңбегінде Шоқан Уәлиханов өлеңнің жаңа түрін Орынбай... Шөже ақындар насихаттап, салт-санаға дарытушылар болғанын атап өтеді. Шөже – атақты ақын-импровизатор, көптеген поэмалар мен айтыстардың авторы. Шөженің поэзиясында халықтың ой-арманы сәулеленген, сондықтан да Шоқан оған үлкен құрметпен қарап, оның поэтикалық талантын бағалаған. Ш.Ш.Уәлиханов шығармаларының бес томдық басылымында: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» поэмасының ең тәуір варианттары XIX ғасырдың 60-жылдары Шөже аузынан жазылып алынған және де солардың бірі 1864 жылдың 5 мартында Омбыда Ш.Уәлихановтың квартирасында жазылған. Содан соң ол жазбалар И. Н.Березинге түскен. Қазірде СССР Ғылым академиясының Шығыстану институтының ленинградтық бөлімінде (Ленинград), ф. 5, оп. 2 (267) сақтаулы» (І. 655). Бұл түсіндірмеде Шөженің туған жылы 1803 жыл деп қате көрсетіліпті.

Қазақтың атақты эпик ақыны Шөже Қаржаубайұлы (1808-1895) қазіргі Көкшетау облысының Қызылту ауданында кедей семьясында туып-өскен. Жастай екі көзінен бірдей айрылған Шөже өлең шығарып, қобыз тартумен машықтанып, ақындық өнерімен көпке танылған, өз тұсындағы көптеген ақындармен – Кемпірбай, Тезекбай, Қалдыбай, Балта, Орынбай т.б. айтысқан. Жүйелі тапқыр сөзден жеңе алмаған кейбір ақындар Шөженің басындағы жалғыз мінін оның алдына кесе көлденең тарта бергенде: «Соқыр қылды көзімді көрмесін деп, Жамандықтың соңынан ермесін деп», – деп орынды тойтарыс берген. Шөже ақынның батыл, шындықты тайсалмай айтқан өлеңдері елге тез жайылып, оның атын мәшһүр еткен. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ең көркем нұсқасы Шөже ақынның айтуымен белгілі. Шөже ақын – қазақ әдебиетінің тарихында айтулы ақын.

Ш.Ш.Уәлихановтың ақындар жайына тоқталғанда оларды екі топқа бөліп қарауы, бірі – байлар мен билерге жарамсақтанып, «өз бағыты, өзіндік қасиет сезімі жоқ» жан мен тілін жалдаушылар және халық тілегінен шығатын ұмытылмай әмәнда қастерленетін ақындар болатынын айтуы сөз мұрасына демократтық принциптер тұрғысынан қарап, талдағанын көрсетеді.

Филология ғылымдарының бір тармағы – салыстырмалы филологияның (сравнительная филология) қазақ топырағында қалыптасуы мен дамуы Ш.Уәлиханов есімімен байланысты дей аламыз. Әдебиет пен тіл ғылымының бұл саласы асқан білімдарлықты, туған халқының рухани мұрасын ғана емес, басқа халықтардың да қазыналарын терең меңгеруді, зерттеулік құлаштың кеңдігін қажет, талап етеді. Өз халқының және бірсыпыра батыс, шығыс халықтарының қазыналарын терең меңгерген, шет тілдерді білген Шоқан өз кезіндегі жағдайларды, халқының тарихын, мәдениетін басқа елдердің дамуымен, әдебиеттерімен қатар қоя, салыстыра, сәйкестей отырып зерттеген. Зерттеудің бұл әдісін қолданғанда ол қазақ әдебиеті бүкіл адамзат, басқа халықтар рухани қазынасының заңдылықтарынан оғаш, бөлек емес, қайта олармен жалғаса, қоғамдық бірлестікте, ұқсастықта даму үстінде, процесінде екенін, сонымен бірге қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің, сөз өнерінің нағыз оригиналдық қолтумалық, өзіндік қадір-қасиеттері мен ерекшеліктері де барын ашуды көздеді.

Қазақ халқының материалдық және рухани өмірін, қазыналарын осындай зерттеудің және ол зерттеулер орыс тілінде жазылуының тек ғылымдық қана емес, сонымен бірге танымдық, танытымдылық әрі саяси маңызы болды. Өйткені орыс ресми қоғам үшін алыс аймақ тұрғындары, олардың өмірі мен рухани қазынасы беймәлім болғаны былай тұрсын, оларға менсінбей, өркөкіректікпен қарау, даму жолына түсуге негіздері болуы мүмкін-ау деген түсініктері де жоқ кездерде орысша, терең ғылыми дәлелдікпен жазылған еңбектердің атқарған қызметі, мән-маңызы аса зор болды. Қазақ сөз өнері туралы мұндай еңбектер мен зерттеулер ең алдымен туған халқының ғасырлар бойы даму тарихының мән-маңызын танудың, халық өзін-өзі танудың, рух сергектігін саралаудың бастамасы ғана болып қойған жоқ, сонымен бірге осы халықты басқа халықтарға таныту, солармен қатарласа, бірлесе, жарыса дамуына мол мүмкіндіктері мен негіздері барын ашу, дәлелдеу болды, дамуға кедергі болып отырған жағдайларды сынап, қазақ қоғамының дами түсуін тездету шараларын, мүдделерін, қажеттерін жайып салу, талап ету болды. Деректер, мағлұматтар іздеу, материалдар жинау, сұрыптау, байыбына жете зерттеу, салыстыра зерттеу нәтижесінде дәлелді, ғылыми ой-тұжырым тую адамзат өз болмысын тану-білуге ұмтылғаннан бері ғасырлар бойы қалыптасқан, дамыған, кемелденген тәжірибе, ғылым жетістіктері биігінде болған және соған сүйенген Ш.Уәлиханов қазақ елінде алғашқы рет өз халқының тарихы мен өз заманы жай-жапсарын ақтара анықтауды көздеп, ғылыми-

зерттеу жұмыстарымен жүйелі түрде байыптылықпен шұғылданды, соны да құнды, терең де мазмұнды пікір-ойлар айтты.

Ш.Уәлихановтың алғашқы ғылыми еңбектері болып саналатын «Профессор И.Н.Березинге хат», «Профессор И.Н.Березиннің «Хан жарлықтары», «Тәңрі» және кейінірек жазылған «Жоңғария очерктері», «Оңтүстік рулардың тарихы бойынша ескертпелер», «Қазақ шежіресі», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Сахарадағы мұсылмандық туралы», «Алты шаһардың, яғни Қытайдың Нан-лу провинциясының (Кіші Бұхараның) жайы» т.б. еңбектерінде салыстыра зерттеу үлгілері молшылық.

Ш.Уәлиханов қазақ халқының рухани сөз қазынасында басқа халықтар әдебиетінде де бар құбылыстар, ортақ ұқсастықтар, жанастық-бірліктер барын айта келіп, сол ұқсастықтардың себебі көбіне көп халықтардың тіршілік жағдайларының, дүниетанушылықтарының жақындығында, өмір шындығының ұқсастықтарына байланысты деген қорытынды жасайды. Адамдар өмірінің, қоғамының ұқсастығы әдебиетте тақырып, мазмұн, ұқсастықтарын да туғызатынын, мысалы, Ш.Уәлиханов қазақ және араб поэзиясын салыстыра отырып та айтады. Ш.Уәлиханов арабтың классикалық әдебиетін де түпнұсқадан оқыған. «Шоқан ақын жанды... адам еді. Оған араб өлеңдері қатты ұнайтын және ол өзінің ұстазы Костылецкиймен бірге сол өлеңдерге рахаттанып, мәз болып отыратын», – деп жазған-ды замандастарының бірі, белгілі публицист Н.М.Ядринцев.

Қазақ және араб поэзиясын салыстыра отырып, Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «Дала өмірін жырлаған поэзия болғандықтан, бұл екі елдің поэзиясы бір-біріне өте көп ұқсас, екеуінің де сюжеті дала өмірі тәрізді үнемі біркелкі болып келеді. Екеуінде де көшпелі тұрмыс, сұлу табиғат, рулардың қарым-қатынасы, талас-тартысы суреттеледі».

Ш.Ш.Уәлихановқазақсөзөнерінетәнбастысипаттардыжалаңталдамай, басқа халықтардың, дүние жүзі әдебиеттерінің кейбір үлгілерімен салыстырақарайды. Мұндай салыстыруларғалымныңқазақпенкөшпенді арабтар – бәдәуилердің импровизаторлық өнерге бейімділігін, қазақ-орыс ертегілерінің кейбір ұқсастықтарын, халықтардың ұғым-түсінік, әдет-ғұрып, пікір-көзқарас қалыптасуындағы сәйкестік, үндестіктерді байсалды сөз еткен тұсында көрінеді. «Жоңғария очерктерінен» мынадай жолдарды оқимыз: «Көптен бері қазақ ертегілерін, мифтері мен аңыздарын, эпикалық жырларын жинай жүріп, мен олардың Европа халықтарындағы, әсіресе славяндардағы солар тәріздес үлгілермен ұқсастығына қайран қалдым» (I, 398).

Халық әдебиетіндегі ұқсастықтар көбіне өмір сүру, дүниетаным, ойлау тұтастықтарынан, бірлестіктерінен туатынын Ш.Уәлиханов қазақ ертегілері мен А.Афанасьев жинаған халық ертегілерін салыстыра отырып та көрсетті: «Афанасьев жинағынан қазақша айтылуынан маған белгісіз алты-ақ ертегі таптым» (I, 400). Ш.Ш.Уәлихановтың жырды рапсодияға, ақындарды бардтарға, жыр айтушыларды ескі

гректердің аэдтеріне, дайын жырды речитатив таппак түрінде айтушыларды рапсодтарға салыстыра әнгімелеуі де халықтардың сөз өнеріне ортақ, жалпы ұқсас белгілерді, жалпы адамзаттық гуманистік мотивтер, сарындар бір-біріне жақын, түсінікті болатынын аңғартады.

Ш.Ш.Уәлихановтың әдебиет туралы еңбектері мен зерттеулерінде батыс, шығыс халықтарының әдебиеттерінен кең әдеби салыстырулар жиі ұшырасады. Бұл оның құлашының кеңдігін, асқан білімдарлығын да байқатады. Шығыс және біраз Батыс елі халықтарының тілін жақсы игерген, олардың әдебиеттерін де терең білген Ш.Уәлиханов туған халқының әдебиетін басқа елдердің әдебиеттерімен қатар қоя, салыстыра отырып зерттеуге тырысты, ұқсастықтар, өзара алмасулар сыр-сипаты, салдар-себептері туралы пікірлер айтты. Халықтардың өзара әдеби алмасулары туралы пікірлерінен Шоқанның нағыз ғылыми принцип ұстанғанын көруге болады. Ол әр халықтың өзіндік әдеби мұрасын, ерекшелігін, қолтумалық қасиетін айыра білуді қажетті шарт деп білді.

Ш.Уәлиханов қоныс жағынан көршілес және тілдері ұқсас халықтардың әдеби мұрасында көптеген ұқсастықтар, ортақтықтар, алмасулар, молырақ болатынына назар аудара келіп, былай деді: «Одан ауысулар соң қоныс жағынан көршілес және тілдері ұқсас болғандықтан поэзиялық аңыздар бір халықтан екінші халыққа оңай ауысып отыратындығын айта кету керек. Сондықтан оларды жақсылап айыра білу қажет. Хадзько мырза Едігенің үзінділерін түрікпендерден естіпті, бірақ түрікпендер оны қазақтардан немесе ноғайлардан алған болу керек. Сол сияқты түрікпендік Көрұғылыны қазақ жыршылары жақсы біледі. Азияда кең өріс алып кеткен аңыздар мен ертегілер, өлең-жырлар мен поэмалар өте көп» (1, 420), – деген-ді.

Ш.Ш.Уәлихановтың «ноғайлы жырлары» туралы пікірлеріндегі салыстырулар көршілес көп халықтардың эпостық жырларын зерттеуге бағыт-бағдар болғаны мәлім. Шоқанның айтуынша «ноғайлы» жыры қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ноғай халықтарына ортақ. «Ноғайлы» деп бұрынғы Дешті Қыпшақ ұлысына кірген тайпалардың тобын айтқан. Бұл ат қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының аңыз-әнгімелерінде аса қадірлі орын алады» (1, 397), – дейді Ш.Ш.Уәлиханов.

Ноғайлы жырларының қай кезде шыға бастағанын Ш.Ш.Уәлиханов бірінші рет дәл анықтады. Оның айтуынша ноғайлы жырлары мен аңыз сөздері – XIV-XV ғасырлардағы тарихи оқиғалардың көркем суреттері. «Бұл тарихи аңыздар, – дейді Ш.Ш.Уәлиханов, – біркелкі эпикалық сарында, өлең ұйқасымен айтылады. Сондықтан олар халықтың ауыз әдебиет мұраларының үлкен саласы болып табылады. Олардың қасиеті – халықтың жан күйін, ұғымын, жорасын, тұрмыс-салтын ашық бейнелеуінде. Тағы бір қасиеті әдебиет, тіл ғылымы үшін бағалы болуында, онымен қабат тарихи маңызды да ойды өзіне тартпай қоймайды» (1, 419). Ноғайлы дәуірде айтылған көп аңыздар, ертегі, жырлар қатар өмір сүрген бірсыпыра халықтарға ортақ болып келетіні,

мысалы, қазақтар айтатын «ноғайлының басқаны» қырғыздарда да солай айтылатынына Шоқан Уәлиханов мынадай мысал келтіреді:

Он сан ноғай болғанда,
Орманбет би өлгенде,
Ордың кара жығасы (ағашы, орманы. – Ш. С.)
Аспанға ұшып кеткенде...

Азия көлемінде ауысып жүретін аңыз-ертегілер, жырлар көп екенін айта келіп, Ш.Ш.Уәлиханов: «Солардың бірі – «Одиссея» жырында кездесетін жалғыз көзді дәу, яғни циклоп Полифем. Бұл аңызды қазақ даласы да біледі. Мұнда циклоп адам жейтін дәу түрінде суреттелсе, Одиссейдің ролін Батырхан атқарады» (1, 420), – деп жазды. Ш.Ш.Уәлиханов «Манасты» зерттегенде, онда «Илиадада» кездесетін қасиеттер барын ескеріп, салыстырып оны «Сахара Илиадасы», «Манас» жырының жалғасы «Сәметейді» «Одиссея» деуі де кейін эпостық жырларды салыстыра зерттеудің кең өріс алуымен расталып отыр. Мұның өзі қазақ ғалымының ой-тұжырымдары өміршен, терең ғылыми бағытта болғанының тағы бір дәлелі.

«Зандылық» деген сөзді қазақ қоғамында қолданған да Ш.Ш.Уәлиханов еді.

Сөз өнерінде, тілде тарихи уақиғалар сәулесіне көңіл бөлген ғалым, ондағы географиялық атауларға да назар аударып, жүйеледі, флора, фауна терминдерінің мазмұнын анықтады, философиямен, этнографиямен байланыста зерттеудің мән-маңызын айтты.

Халықтық сөз өнері мұрасын зерттеуде этнографияның, сол сияқты этнографияны зерттеу үшін сөз өнері ескерткіштерінің мән-маңызы барын айтып, байланыста қараудың үлгісін көрсеткен де Ш.Уәлиханов.

Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерінің көпшілігі қазақ халқының тарихына, дүниетанымына, қоғамдық ой-пікіріне, әдет-ғұрыптарына, әдебиетіне арналған. Қазақ әдебиетіне арналған көптеген еңбектері де ғалымның зерттеушілік деңгейінің биіктігін, асқан білімдарлығын, нағыз қалыптасқан, толысқан филолог болғанының айғағы. Ғалымның қазақ әдебиеті мен тілі туралы еңбектері оның әлеуметтік, қоғамдық ой-пікір деңгейінің биіктігіне, демократиялық көзқарастарының орнықтылығына, өткен мұраға сын көзімен қарағандығына, озық идеялылығына байланысты еді. Ш.Ш.Уәлихановтың бай, мол әдеби мұрасын қоғамдық ғылымдардың басқа да салаларына қосқан үлестеріне байланыстыра зерттеу де көп қажеттің бірі.

Ш.Уәлихановтың еңбектері қазақ халқының қоғамдық ойында жаңа бағыттық өріс алуына ықпал етті. Оның еңбектері ең алдымен туған қазақ халқының ғасырлар бойы даму тарихын тану, халық өзін-өзі тану, рух сергектігін саралау, сонымен бірге осы халықты басқа халықтарға таныту, солармен қатарласа дамуына мол негіздері барын ашу болып саналады. Ғалымның қазақ әдебиеті туралы еңбектері де осы биік гуманистік мақсаттарды паш етуімен ардақты.

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТІ – ЗЕРТТЕУ НЫСАНАСЫ

Ш.Ш.Уәлихановтың ғылым қазынасына қосқан зор үлесінің бірі – туысқан қырғыз халқының тарихын, географиясын, әдебиетін, тілін зерттеп, көптеген құнды пікірлер, байсалды топшылаулар айтуы. Ш.Ш.Уәлихановтың қырғыз халқы туралы еңбектері өз алдына толық зерттеуді керек етеді.

«Қырғыздар туралы жазбалар» атты көлемді еңбегінің «Сөз өнері» деген тарауында ол: «Қырғыз халқының рухани дамуының жалғыз ғана ескерткіші – ол проза немесе өлең түрінде ауызша айтылатын эпикалық аңыздары. Қырғыздың халық поэзиясы бірнеше түрге бөлінеді, оның біріншісі ертегілер (жомок)... Одан кейін халықтың шыққан тегі туралы және атақты ру басыларының өмірінен алынған тамаша оқиғалар туралы аңыздар. ..Халық творчествосының үшінші түрінде әдетте қысқа мазмұнды болып келетін әнге қосып айтатын өлеңдер және тұрмыс-салт өлеңдері жатады», – дей келіп, осылардың әрқайсысына тоқталып, бағалы пікір-тұжырымдар айтты.

Қырғыз халқының, батырлық эпосы «Манасты» алғаш рет қағазға түсіріп, зерттеген бөлімдерін орысшаға аударып, әдебиет дүниесіне мәлім еткен Ш.Ш.Уәлиханов. Оның «Қырғыздар», «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Жоңғария очерктері» атты көлемді еңбектерінде «Манас» туралы пікірлер бар. «Алатау қырғыздарының поэзиялық ең басты және жалғыз десе де данышпандық халық шығармасы Манас туралы» дастан екені күмәнсіз, – деп жазды Ш.Ш.Уәлиханов. – «Манас» – бір кезеңге және бір адамның – Манас батырдың төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы. «Манас» бүкіл халықтың шығармасы, соның көп жылдық творчествосының жемісі – дала Илиадасы десе де болғандай», ...«Манасты» аяғына дейін тыңдау үшін үш түніңіз де жетпейді...» Қазақ ғалымы бұл жырдың тарихи негізін ашуға, қырғыз әдебиетінің барлық жанр түрлері барына, халықтық сипаттарына көп көңіл бөлді, композициясына, сюжеттік желісіне, басты образдарына, тіліне талдау жасады, идеялық-көркемдік қасиеттерін ашты. «Манас» эпосының «Көкетай ханның асы» деген тарауын Ш.Ш.Уәлиханов орыс тіліне аударып, орыстың зиялы ойлы қауымының назарына ұсынған. Ғалымның «Манас» туралы еңбегі шығыстану ғылымына, түрік тілдес әдебиеттер тарихына қосылған зор үлес болып есептеледі. Шоқан Уәлихановтан кейін «Манасқа» зерттеушілер көп назар аударып, оның әр қырына зор ғылыми мән берген.

Көп жылдар бойы «Манас» жырының Ш.Ш. Уәлиханов жазып алған нұсқасы ғылымға белгісіз болып келгенде, Ә.Х.Марғұлан оны архив қазынасынан тауып, түсініктермен алғашқы рет ғалымның бес томдық шығармаларында жариялап, жырдың осы нұсқасы туралы бірнеше мақалалар, арнайы зерттеу жазды. Ол зерттеу және Шоқан жаздырып алған «Манас» жырының бөлімінің факсимилесі-фотокөшірмесімен қоса «Шоқан және Манас» деген атпен жарық көрді. Бұл орасан маңызды еңбекте «Манас» дастанының Шоқан Уәлиханов жазып алынған варианты мен жырдың тұтас өзі терең ғылыми зерттелді де манастануға зор үлес болып қосылды.

Ә.Х.Марғұланның «Шоқан және «Манас» атты монографиялық еңбегі «Манас» сияқты монументалдық эпостың жан-жақты, терең зерттелуімен қымбат. Монографияның мазмұнының өзі көрсетіп тұрғандай онда бірнеше проблемалық мәселелер қамтылып, жүйелі түрде қаралған: «Манас» жырын жазып алу тарихынан», «Жырдың, мазмұны, сюжет құрылысы», «Жырдағы ерлік бейнелер, кісі, ел аттары, олардың тарихи негізі», «Манас» жырының қай кезде шыққаны туралы», «Көкетай ханның ертегісі. Факсимиле».

Монографиялық еңбектің «Манас» жырын жазып алу тарихынан» атты бөлімінде көптеген нақтылы деректер арқылы осы монументалдық халық эпосының әдебиет, ғылым әлеміне белгілі болу тарихы мұқият сөз етіледі. Ә.Х.Марғұланның барлық ғылыми еңбектеріне тән ерекшелік пен өзгешелік – негізділік, мұқияттылық, тереңдік, ғылыми дәлділік, деректілік, нақты тарихи фактілерге сүйену, жұрт біле бермейтін ежелгі материалдарды, шет тілдердегі деректерді тауып, ғылым қажетіне жаратушылық, тағы басқа тамаша қасиеттер осы монографиялық еңбекте де баршылық. Бұл бөлімнен оқушы «Манастың» сонау ежелгі заманда алғашқы қағаз бетінде аталуынан бастап, XIX ғасырда жазылынып алуы, жүйеленуі, совет дәуірінде халық қазынасына айналуы, дүниежүзілік әдебиеттен алатын орны туралы қыруар мағлұмат алады, зерттелу жайымен танысады. Бұл бөлім танытушылық мән-маңыз алумен қатар көптеген ғылыми ізденістерге бағыт-бағдар көрсетеді.

Әрбір тарихи не әдеби құбылыстың ең алдымен тереңіне, негізіне, тарихына үңілетін әдеті бойынша академик-ғалым «Манас» туралы жазу ерте замандарда болды ма екен, соны анықтауға көңіл бөледі. «Шоқан мен Радловтан бұрын «Манас» жыры Еуропа әдебиетінде мүлде белгісіз болатын. Оның қысқаша сюжетін ең алғаш қағаз бетіне түсіріп кеткен XVI ғасырдың бас кезінде Ферғанада өмір сүрген Сейфуддин Ахсикенти еді. Бірақ Сейфуддиннің жазғандары Орта Азия халықтарының әдебиетіне кеңінен тарамай, сол дәуірдің өзінде белгісіз болып қалып қойған. Сондықтан қырғыз туралы жазған Мусаннафтардың бірдебірі Мұхаммед Хайдар, Бабур, Хафиз, Тыныш, Ескендір-Муниш, тағы басқалар бұл жазуды еш жерде атамайды. Егер сондай кісілердің біреуі атаған болса, «Манас» жыры, әрине, «Оғыз-наме», «Шейбани-наме» сияқты Орта Азия әдебиетінде әлдеқашан белгілі болар еді», – деп жазды Ә.Х.Марғұлан.

Ленинград университеті Шығыс факультетінің кітапханасында сақталған, кейін мәлім болған XVI ғасырда өмір сүрген Сейф-ад-Диннің «Маджму-ат-таварих» атты қолжазбасынан кездесетін «Манас» туралы алғашқы жазба дерек туралы айта отырып, Ә.Х.Марғұлан зерттеушілер зейінін мына мағлұматтарға аударады: «Алайда атақты Бабур өзінің мемуарында Ахсикент қаласын суреттей келіп, онда бір ақын бар екенін еске түсіреді. Сейхун дариясының сол жағасындағы қалалардың бірі – Ахси, кітаптарда оны Ахсикент деп жазады... Ферғана өлкесінде Андижан болмаса бұдан үлкен қала жоқ. Сондықтан оны Омар Шейх өзінің астанасы етіп еді. Ахсикент демекші, бұл қаланың ақыны Асираддинді «Асир-ад-дин Ахсикенти» деп атайды. Бабурдың бұл айтып отырған Асир-ад-дин Ахсикенти ақын Сейфуддин Ахсикентидің өзі ме, болмаса онымен замандас басқа ақын ба, ол арасын кейін айырмаса, әзірше болжам айту өте қиын. Қалайда, біреу болсын, екеу болсын, бұл ақындар Ахсикент қаласының астана болып гүлденіп тұрған кезінде жасаған, «Шейбани-намені» жазған Бенай сияқты сарай ақындары болуға тиісті». Ғылымда әлі анықталып болмаған деректерді мұқият зерттей түсу қажеттігіне көңіл бөле келіп, Ә.Х.Марғұлан Сейфуддин жазбаларының маңызына тоқталады: «Көшпелі тайпалардың қарым-қатынасын, шежіресін жақсы білуіне қарағанда ол мүмкін иран тілін жүйрік білген сол жердің өз тума-сы болуы да ғажап емес. Екінші жағынан, Сейфуддин өз заманында болған саяси-элеметтік оқиғаларға белсене қатысушылардың көбін өз көзімен өткізіп, олардың елесін ерлік оқиға түрінде жазып кеткен кісіге ұқсайды. Сейфуддиннің жазуынша ол тарихи оқиғаларда ең көрнекті роль атқарған қазақ пен қырғыздар. Сондықтан Сейфуддин олардың шежіресіне, бұрынғы ерлік дәуіріне ерекше көңіл аударып, оны «тарих жинағы» деген атпен жазып қалдырады. Тек эпос жырын зерттеу үшін ғана емес, жаңадан табылған Сейфуддиннің бұл жазуларының, әсіресе қазақ пен қырғыз халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті үшін маңызы өте зор. Ендігі міндет – Сейфуддиннің «тарих жинағын» көпшілік түсінетін тілге аударып, оны халық бұқарасының игілігі ету». Міне, Ә.Х.Марғұланның бұл жазғандары – кейінгі зерттеушілер үшін бағыт-бағдардың бірі. Ғалымның бұл жазғандарынан кейін он бес жыл шамасынан артық уақыт өтті, ол жоғары бағалаған көне жазба ескерткішті зерттеу жайы беймәлім.

Ә.Х.Марғұлан нақты терең тұжырым-түйіндер айта отырып, келешек ғылыми ізденістердің ұшын сабақтап отырады да сол ізденістердің қандай бағытта әрі байланыста жүргізілуі мүмкіндігін аңғартып, оқушы не зерттеуші ойын ілгері жетелей түседі. Ә.Х.Марғұлан еңбектерін оқу, байымдау – үлкен ғылыми мектеп пен тәжірибе.

«Сейфуддин «Манас» жырын бірінші рет қағаз бетіне түсіріп, оның қандай мазмұнда айтылғанын болжап кеткен кісі. Бірақ Сейфуддин дәуірінен XIX ғасырдың ортасына дейін көп заман (үш жарым ғасыр) өтіп, «Манас» жыры мәдениет дүниесінде бүтіндей белгісіз болып кел-

ген. Бұл жырды бірінші рет жарыққа шығарып, оны ғылымның игілігі еткен Шоқан, одан кейін бар өмірін түркі тілдес елдердің әдебиеті мен тілдерін зерттеуге жұмсап, жойқын еңбек қалдырған қадірлі ғалым академик В.В.Радлов. «Манас» жырын зерттеуші ғалымдар бір ғасыр бойы осы екі саңлақты бетіне ұстап, олардың еңбектеріне сүйеніп келді, әлі де сүйенбекші», – деп жазды Ә.Х.Марғұлан.

«Шоқан және «Манас» атты монографиялық еңбектің «Манас» жырын жазып алу тарихынан» деген бөлімінде ғалым Ш.Ш.Уәлиханов пен В.В.Радловтың «Манас» жырын жазып алу жайына және олар жазған жыр нұсқаларына толық тоқталады, талдау жасайды. Ә.Х.Марғұланның жазбаларынан: «Манас» жырын Ш.Ш.Уәлиханов Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінен ести бастайды. «Мұны білуге ол кезде бірнеше баянды жағдайлар болған еді», – дей келе, Ә.Х.Марғұлан сол баянды жағдайлар туралы көптеген деректер келтіреді, тың тұжырымдар айтқан. Ол жағдайлардың бірі кадет корпусының оқытушысы Н.Ф.Костылецкий 1840 жылдардан қазақ пен қырғыз халқының ауыз әдебиеттеріне ықыласы артып, кейбір жарқын үлгілерін оқушыларға лекциясында пайдаланғанын айта келе, ғалым оған халық әдебиеті мұраларын елден жинап бергендер қатарында Ш.Ш.Уәлихановтан басқа да бірнеше адамдарды атайды. Олар ол кезде тілмаш болып істеген, қазақтар арасында жиі болған А.И.Бердашев, Н.В.Шебакин, А.Фролов, Омбы мектептерінде әр кезде оқыған Халиолла Өскенбаев, Мұстафа Бүркітбаев, Садуақас Анаев және басқалар. Олардың жинаған мәліметтерінің, материалдарының кейбірін лекцияға пайдаланумен бірге Н.Ф.Костылецкий олардың орыс тіліне қысқаша мазмұндап, Қазан университетінің оқып жүргеннен таныс, дос болған, ол кезде Петербург университетінің профессоры, Шығыс елдерінің тарихы, мәдениеті, әдебиетін зерттеумен шұғылданып жүрген И.Н.Березинге жіберіп отырған. Архив қазыналарына көп үңілген Ә.Х.Марғұлан сол материалдарды СССР Ғылым академиясының архивінен тауып, олардың ішінен қырғыз халқының тарихы мен әдебиетіне, «Манасқа» қатысты бірсыпыра мәліметтерді осы кітабында атап өткен де, одан әрі қарай зерттелуіне мүмкіндік берген.

Ә.Х.Марғұлан былай деп жазды: «Ол мәліметтердің ішінде бұғу елінің билері Шапақ батырдың, Шералінің, Ешкім батырдың, Качибе Шераліұлының 1815 жылы генерал Глазанапқа жазған хаттары бар. Ең тамаша жері, сол көп мәліметтің арасында «Манас» жырына кіретін екі сюжет бар, оның бірі – осы күнге дейін белгісіз жатқан ерлік жыры «Қонырбай» («Ер-Нұра»), оның сыртына Н.Ф.Костылецкийдің қолымен «героический эпос» деп жазылып қойған, екіншісі – «Қарабас ұлы Манас» – ертегі түрінде жазылған ерлік жыры». Кітапта осы мәліметтер сақталған архив қорына сілтемелер келтірілген. Міне, бұл материалдар да академик ғалым іздеп тапқан, белгісіз деректер, қазыналар одан әрі қырғыз зерттеушілерінің назарына ілікті ме, жоқ па ол арасы беймәлім.

Ш.Ш.Уалиханов Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезінің өзінде халық мұрасын ерекше ықылас қойып жинап, ұстазы Н.Ф.Костылецкийге әкеліп жүргені туралы айта отырып, Ә.Х.Марғұлан қырғыз халқының жұртаралық елшілігі Омбыға 1825 жылдан бастап бірнеше рет келуі, оның құрамында қырғыз елінің билері, қасында ақындары болғанына, елшілік мәжілістерінің біріне тілмаш ретінде Омбыда оқып жүрген Шоқан да қатынасып, Сартайдың суретін түсіріп алғанына назар аударады. Аға сұлтандар, атақты билер қасына еріп келген ақындар бас қосқан «Манас» жыры туралы әңгіме болмауы мүмкін емес дегенді айтады. Міне, Ә.Х.Марғұлан келтірген кейбір баянды жайлар Ш.Ш.Уәлихановтың «Манас» жырына ықылас зейіні ертеректе, жас кезінде басталғанын, қазақ және қырғыз халықтарының көршілес, ағайындас, тағдырлас, бір-бірімен жақын болғандығы, ауыз әдебиеттерінің байланыстылығы, көп жағдайда ұқсастығы себеп екендігін байқатады.

Ә.Х.Марғұлан «Шоқан және «Манас» монографиялық еңбегінде Шоқанның қырғыз халқының елінде болу жайына, кімдермен жүздескеніне, әңгімелер мазмұнына, олардың ертегі жырларын қалай жазып алғанына тоқталады.

Шоқан Уәлиханов 1856 жылы Ыстықкөл саяхатына барғанда жазып алғаны оның күнделіктерінен белгілі. Ол былай деп жазды: «26 май. Бүгін менде қырғыз жыршысы болды. «Манас» жырының тілі (қырғыздардың) ауызша сөйлеуінен анағұрлым түсінікті» (1, 250). Кейін Петербургте, География қоғамының мәжілісіндегі баяндамасында Ш.Ш.Уәлиханов былай деді: «Манас жырының бір тарауы саналатын «Көкетай ханның асы» дейтін жырды қырғыз ақынының айтуынан жазып алдым. Бұл қағаз бетіне бірінші рет түсірген қырғыз сөзі болуы керек. Бұл жырды мен (орысшаға) аударып жүрмін. Белгісіз жатқан тілмен шығысты зерттеуші ғалымдарды таныстыру үшін қысқаша сөздік жасамақ ойым бар» (1, 421-422). Бірақ «Манас» жырын айтқан жыршының атын Ш.Ш.Уәлиханов дәптеріне жазбағанына өкініш білдіре келіп, зерттеуші сол кезде өмір сүрген атақты қырғыз жыршылар-манасшылар туралы мәліметтерді ерінбей ақтарып, Келдібек Кәрібоз ұлы (1800- 1879) және оның соңын ала шыққан атақты манасшысының бірі – Назар Болат (1828-1893) – осылардан, атап айтқанда Назар Болаттан жазып алған дегенді айтады. Зерттеушінің бұл айтқандары да Шоқан «Манас» жайын әр қырынан сипаттаудың бір көрінісі әрі Шоқан мен «Манас» жырын 1856 жылы онымен тұстас болған бірнеше жыршының, манасшының қайсысынан жазып алды деген сұраққа жауапты іздестіре түсуге қозғау салары сөзсіз. Ал бұл сұраққа жауап іздестіре беру «Манас» жырының қай кезде қалай жырланғанын, варианттарын, жыр ерекшеліктерін, уақытқа, манасшыға байланыстылығын, өзгешеліктерін, халық арасында жырлану мәнерін тағы басқаларды анықтай зерттеуге мейзейді.

«Манасты» эпопея деп санай отырып, Ш.Уәлиханов ондағы баяндалатын оқиғаларға қырғыздармен бірге басқа да бірсыпыра халықтар араласатындығын және мұның тарихи себептерін де байсалды түрде ашып береді.

«Манас» жырының Ш.Ш.Уәлиханов жазып алған нұсқасын алғаш рет тауып, алғаш рет сипаттаған Ә.Х.Марғұлан бірнеше тәулік айтса таусылмайтын ұзақ жырды зерттеуші тегіс жазып алуға уақыт таба алмай басқа түрлі әдіс қолданғанын, Назар манасшыға әуелі түгел айтқызып, жырдың негізгі сюжетімен танысып, құрылысы, тілі, кейіпкерлері туралы зор теориялық мәні бар ойлар жазғанын, ұзақ үлкен жырдың ішінен «Көкетай ханның асы» бөлімін тандап, жазып алу себебін толық талдайды.

«Көкетай ханның асы» бөлімін жазып алудан бұрын Ш.Ш.Уәлиханов Манас атымен байланысты жер аттарын, тарихи аңыз-әңгімелерді мұқият жинауы, осы жыр туралы әңгімені ол қазақтардың өзінен ести бастауы, 1856 жылдың 21 май күні Қарқараға жақын Құсмұрын тауын аралап жүргенде «Манастың Бөзтөбесі» деген жерге кездесіп, ол туралы ел аузынан тарихи бағалы аңыз жазып алуы «эпикалық тамаша жыр» деп терең пікір айтуы негізінде зерттеуші-ғалым «оның бұл жырды бұрыннан-ақ жақсы білетіндігін көрсетеді», – деп тұжырымдайды. Ә.Х.Марғұланның бұл тұжырымдары «Манас» жырының қазақтар арасында да бұрыннан мәлім екендігін, екі елдің көршілес, аралас-құралас, терең байланыста болуы осы шығарманың қазақ жерінде ертеден-ақ мәлім болуынан оның кейбір уақиға желістерінде де бейнеленгенінен, онда қазақ батырларының да аты, ерлік істері баяндалатынынан көрінетінін салалай зерттеуге де мегзейді.

Ш.Ш.Уәлиханов «Манас» жырының эпизодтарын қырғыз халқына арнаған жазуларында ылғи пайдаланып, сүйене пікір толғаулары оның осы жырды толық білгендігін, қырғыз тілінде бірінші рет тыңдағанның өзінде оны жақсы түсініп, ойында толық сақтағанын, ондағы көптеген тарихи, әлеуметтік өмір бейнелеулерін жан-жақты аналитикалық сарапқа сала зерттеп, ғылым қажетіне жаратқанын байқатады.

Ш.Ш.Уәлиханов «Манас» жырының тарихи негізін ашып, оны толық талдау үшін қырғыз халқының ортасынан басқа да көптеген аңыз әңгіме, миф, ескі сөздер іздеп табады да салыстырулар жүргізеді, ертедегі тарихшылар жазбаларына үңіледі де ондағы тарихи уақиғалар мен жырдағы уақиғалар желісіндегі сәйкестіктерді іздейді.

Ә.Х.Марғұланның «Шоқан және «Манас» еңбегіндегі Ш.Ш.Уәлиханов жазып алған жырдың «Көкетай ханның асы» бөлімін арнайы зерттеу үлгілері де тамаша, толық, негізді, дәлелді. «Манастың» негізгі желісін естіп болған соң, оның ішінен тандап, Ш.Ш.Уәлиханов жырдың аса қызықты, бағалы тамаша бір тарауы – «Көкетай ханның асын» жазып, жаздырып алады да, кейін орысшаға аударады. Ол былай деп жазды: «Бірнеше күн айтса бітпейтін жойқын поэманың мен бір ғана тарауын жазып алдым. Ас беру, ат шаптыру сияқты халық

тұрмысын ашық суреттеу жағынан «Көкетай ханның асы» Манас жырының ең бір тамаша тарауы» (1, 596).

Ә.Х.Марғұланның айтылып отырған еңбегінде манастану мен шоқантануға ерекше қажет тағы бір жай бар. Ол Ш.Ш.Уәлиханов жазып алған «Манас» жырының нұсқасын одан бес-алты жыл кейін «Манас» жырын белгілі ғалым академик В.В. Радлов жазып алған нұсқасын салыстыру дәл және кейбір өзгешеліктерінің мәнін, себебін ашу, осы екі ірі ғалым варианттары көптеген орыс және шетел зерттеушілерінің назарында болуы туралы деректер. Ә.Х.Марғұлан келтірген көптеген тың, жаңа мағлұматтар – «Манасты» зерттеушілер үшін бірден-бір бағыт-бағдар. Олардың кейбірін атап өтсе де болар: Ш.Ш.Уәлихановтың «Манас» туралы ойлары академик В.В.Радлов мұрасында; Ш.Ш.Уәлиханов пен В.В.Радловтың «Манас» тарауларын жазып алуы; Радловтың қазақ және Орта Азияға сапарларының қорытындылары орыс, француз, неміс тілдерінде жарық көруіне байланысты «Манастың» Уәлиханов версиясы туралы пікірлерді де жинау артық емес.

«Манас» туралы соңғы кездегі зерттеулерде Ш.Ш.Уәлихановтың алғашқы рет жырды жазып алып, талдауы, аударуының маңызы туралы пікірлерді де назардан тыс қалдырмай, жинап, бір ізге түсіруге болады. Әіресе совет дәуірінде «Манас» эпопеясын жинап бастыру нәтижесінде жырдың бүкіләлемдік қазынаға қосылуына байланысты шетел ғалымдары мен зертеушілері оған үніле қарай бастағаны белгілі. Осыған орай талай зерттеулерде «Манас» жырының негізгі бір тараудан алғаш рет қағазға түсірген, мәдениет әлеміне паш еткен, алғашқы рет орыс тіліне аударған, алғаш зерттеген Ш.Ш.Уәлиханов есімі аталмай қалуы мүмкін емес. Мысалы, Ә.Х.Марғұлан келтірген мәліметтердің біріне үнілсек, шетел ғалымдары «Манасты» зерттегенде Ш.Уәлиханов пен В.В.Радлов версияларына да көңіл қойғандарын аңғарамыз. Ә.Х.Марғұлан былай деп жазған-ды: «...чэдваиктердің шығыс халықтарының әдебиетіне арналған бірінші кітабы 1942 жылы Кембридж сериясымен шыққан еді. Өткен жылы оны бірталай өзгертіп, совет ғалымы В.М.Жирмунскийдің қатынасуымен жаңадан толықтырылып шығарды. Бұл кітаптың бірнеше беттері «Манас» жырына арналып, оның қазақ әдебиетіне де байланысы бары айтылған. «Манас» жырын терең зерттеуші ғалымдардың бірі – Лондон университетінің профессоры А.Т.Хатто. Бұл ғалым Ш.Уәлихановтың, В.В.Радловтың версияларын тәптіштей зерттеп, оның үстіне Бодлайын (Кембридж) кітапханасының, Британ музейіндегі, география қоғамындағы Лондон университетіндегі түрік тілдес халықтардың қолжазбаларын ақтару нәтижесінде «Манас» жырын биік ғылым сатысында зерттеп, ондағы эпизодтардың геройлардың тарихи бейнесін анықтауды өзіне міндет етіп қойған. Ол кісінің зерттеуі төрт бөлімнен құралады. 1. Манастың туысы. 2. Көкетай және Бокмұрын. Қырғыздардың екі ерлік поэмасын салыстырып зерттеу. 3. Алмамбет, Ер Көкше және Ақ Еркеш. 4. Түн жақ

Азиядағы шаманизм және эпика жырлар». Ш.Ш.Уәлиханов «Манас» жырын қағаз бетіне алғашқы түсіруші-зерттеуші екені тоғызтомдық «Бүкіләлемдік әдебиет тарихында» аталуының да маңызы зор.

Бұл келтірілген мысалдардан қырғыз халқы жасаған «Манас» жырының дүниежүзілік әдебиеттен алатын орны қандай екенін айқын көруге болады. Міне осы көрсетілген және де басқа деректердегі «Манастың» Ш.Ш.Уәлиханов жинаған версиялары туралы пікірлерді мұқият жинап, талдау, зерттеу де қазақ ғалымының ғылымға қосқан көп үлестерінің бір қырының деңгейі биік екендігін таныта түсері хақ.

Ә.Х.Марғұланның «Шоқан және «Манас» еңбегінде қазақ ғалымы жазып алған «Манас» жырының варианты толық талданып, оған ғылыми сипаттама берілген. Монографиялық еңбектің «Жырдың мазмұны, сюжет құрылысы», «Жырдағы ерлік бейнелер, кісі, ел аттары, олардың тарихи негізі», «Манас» жырының қай кезде шыққаны туралы» тарауларында осы монументалдық халық шығармасы жан-жақты терең зерттелген. Ш.Ш.Уәлихановтың «Манас» жырының уақиғаларына, сюжетіне, образдарына, тіліне, оның құрылысына, өлең өлшемдеріне көңіл аударғанын, зерттегенін талдай отырып, әрі «Манас» туралы тұтас ғылыми еңбек жазып Ә.Х.Марғұлан көптеген ғылыми пікірлер, ой-тұжырымдар айтып, манастану мен шоқантануды байыта түсті.

Ш.Ш.Уәлиханов қырғыз халқының тарихы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, сөз өнері қатарында қырғыз тілін де терең зерттеді. Қырғыз тіліне байланысты материалдар мен деректер ғалымның күнделіктерінде, бірсыпыра еңбектерінде кездесетінін айтпай-ақ тек «Қырғыздар туралы жазбалар» зерттеуіндегі түйін-тұжырымдарға аз да болса тоқтасак, ғалымның филологияның лингвистика саласына да терең бойлауының биіктігі көрінеді. Ғалым: «Алатау қырғыздарының арасында екі ай бойы болып, олардың әсіресе тілі мен әдет-ғұрпы жөнінен жақсы деректер жинадық. Алатау қырғыздары түрік тілінің ерекше диалектісінде сөйлейді. ...Тіл жағынан олар өздеріне дейінгі белгілі болған тілдердің ешқайсысына ұқсамайды және сөздерінде де көп қолданылмайтын, не басқа тілде жоқ сөздер көп ұшырасады, етістіктің талдануы мен жіктелуінде де грамматикалық ерекшеліктер бар», – деп жазды.

«Қырғыз туралы жазбалардың» көп тарауларының бірі «Қырғыз тілі» деп аталған. Онда қазақ ғалымы қырғыз тілінің тарихы мен өзгешеліктерін сөз етеді, көптеген мысал келтіреді, басқа тілдермен салыстырулар жасайды, қысқаша сөздік ұсынады, осы тілді шығыстанушылар зерттеуі қажеттігі айтылады. Көп сөздердің мазмұны мен түрі туралы сөз ете отырып, ол әріп қолдану, сөйлем құру, айтылу өзгешеліктерін талдайды, «екінші жақ», «үшінші жақ», «бұйрық рай», «етістік», «демеулік шылау», «етістіктің түбірі», «көмек етістік», «зат есім», «лепті сездер», «жалғау», «топонимдер», «синонимдер», «түрік тілінің көптеген ерте заманғы түрлері» т.б. «таза» лингвистикалық терминдерін қолданады. Ғалымның тілде қолданылатын кейбір

сөздердің қай тілден екенін, қолданылу өзгешеліктері мен мазмұнын сөз етуі де – тамаша. Оның еңбектерінде көптеген жер, су, тау, жол, қоныс, қала аттарын тарихи тұрғыдан талдау қырғыз аңыздарының, «Манастың» тілі мен сипаты өзгешеліктерін байланыста зерттеудің үлгілері де мол. Қазақ ғалымы «...моңғол-түрік тектес тілмен шұғылданып жүрген ориенталистердің бұл тілді де зерттеуі көп пайда келтірген болар еді», – деуі қырғыз тілін жоғары бағалағандық әрі оған шығыс зерттеушілерінің назарын аударғандық.

Ш.Ш.Уәлиханов – қырғыз халқының тарихын, әдет-ғұрпын, әдебиетін, тілін алғашқы зерттеуші екені көршілес, туысқан екі ел байланыстарының тамаша көрінісі – арнайы сөз студі қажет етеді. Шоқанның көршілес туысқан қырғыз халқының да даму тарихындағы мән-маңызы қазіргі заманның ұлы жазушыларының бірі, Европа ғылымдар академиясының академигі Шыңғыс Айтматовтың мына сөздерінде тұжырымдалған: «Жасыңа жас қосылып, істер іс те үсті-үстіне молайған сайын адам баласы бір кез дамылдап, оңаша қалуды аңсай береді екен. Сондай (қорытындылаушы дейміз бе) сәттерде жадыма Шоқан бейнесі оралады. Қараңызшы, әлі жап-жас, тал бойындағы жинақылықтан ұлылықтың дара қуаты сыртқа теуіп тұр. Қалай бәріне үлгірген... Меніңше, Шоқан Уәлиханов есімі Түркістанның Махмұт Қашғари, Бабыр, Науаи сынды әйгілі ұлдары есімдерімен қазқатар тұрады. Араларында «Уақыт шыңырауы» жатқанымен, қазақ ғалымының өр тұлғасы Орта Азия мен Қазақстанның бар уақыттағы ғұламаларының ортасында асқақтап тұрары анық.

Әйгілі Қашғар сапарына іштей дайындала жүріп Шоқан Ыстықкөл қырғыздарымен кездесу мүмкіндігіне: ие болады. Нақ осы кездесу қырғыз халықтарының рухани болмысына үлкен бір құбылыс болып енді». Сол сапарында Ш.Ш.Уәлиханов қырғыздың бұғы, сарыбағыш, салты руларының өмірі мен тұрмыстық жағдайларымен жіті танысқанын, халық аңыздарын, тарихи және шежіре әңгімелерін, ертектері мен эпостық дастандарын, қырғыз халқының өткен тарихына қатысты деректерді де жүйелеп мұқият жазып жүргеніне тоқтала келіп, Шыңғыс Айтматов былай дейді: «Ең бастысы, осы күнге дейін нақты есімі белгісіз ырчыдан (жыршыдан) «Манас» эпосының шешуші, өзекті бір тұсы – «Көкетай ханның, өлімі және оның асын» жазып алады. ...Ғалымның осы бір, нақ осы бір үзікті дәл сезініп жазып алуын, одан орыс тіліне аударып, әлемдік мәдениетті ауызша – ақындық дәстүрдің ең озық үлгісі «Манас» эпосымен таныстыруын ұлылықтың қай қыры деп бағаласақ екен?...

«Шоқан мұралары шығыстану көгінде әрдайым жарқырап тұрар қордалы байлығымыз, – дейді Шыңғыс Айтматов. – Одан түркі халықтары тегіс сусындап, мәдениетін, ой-өрісін, кісілігін шындайды. Келер ұрпақ Шоқан еңбектерін жастанып оқитын болады. Өйткені уақыт сынына төтеп берген мұра, бой бермеген тұлға, ең асыл мұра, ең дара тұлға».

ШЫҒЫС ӘДЕБИЕТІНІҢ КЕЙБІР ШЫҒАРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ ҒАЛЫМ ПІКІРЛЕРІ

Шығыстану ғылымының негізі ертеде қаланғаны, XVIII-XIX ғасырларда мол тәжірибе жиналғаны, көптеген шығыс елдерінің тарихы, географиясы, этнографиясы, мәдениеті, тілі, әдебиеті, ғалымдары мен ойшылдары туралы зерттеулер, сипаттамалар жарық көргені белгілі.

Ш.Ш.Уәлиханов есейіп, ғылым тарихына, ойшылдар мен ғалымдар еңбегіне терең үнілген, меңгерген өз көзқарастары қалыптаса бастаған кезде Шығыс деп аталатын ұланғайыр жер көлемінің біразын алып жатқан Орта Азия мен Қазақстанның сол кезде зерттелу жайына көңілі толмаған болатын.

Ш.Ш.Уәлиханов Сібір кадет корпусында оқып жүргенінің өзінде кейін де Шығыс елдерінің адамзат тарихы дамуына қоса алар қазына мұрасы бар қазақ елі туралы не айтылған деген сұраққа жауап табу үшін талай тарихи мағлұматтарды, ертедегі шығыс тарихшыларының еңбектерін тауып, оқып, олардан конспект, талай деректер жазып алған, ақыл-ой сүзгісінен өткізген. Ол бұрынғы өткен Рашидеддин, Абылғазы, Қадырғали Жалаири, Мұхамед Шейбани, Дулати т.б. еңбектерін, Шығыс туралы орыс шежірелерін, орыс тарихшылары мен саяхатшыларының жазбаларын, шетел ғалымдарының пікір-тұжырымдарын мұқият зерттеген. Ш.Ш.Уәлиханов жинаған қыруар материалдар мен сол материалдарға сүйеніп айтқан терең ой пікірлері – көптеген шығыс халықтарының тарихын тануға, рухани мәдениетін білуге, түсінуге бағыттайтын маңызы зор, байтақ қазына.

Қазақ ғалымы көптеген шығыс халықтарының тілі мен әдебиетін де назардан тыс қалдыруы мүмкін емес еді. Сондықтан оның еңбектерінде шығыс әдебиеттерінің ең ірі құбылыстары, ақын-жазушылары аталып, кейбірі туралы пікір-тұжырымдар айтылған. Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінің бүкіл бойына өрілген шығыс әдебиеттері туралы ой-тұжырымдарын жинап, белгілі бір жүйеде зерттеу қажеттігі осы салада да оның ғылымдық бейнесінің биіктігіне байланысты. Өз заманы ақыл-ой, білім-ғылым дамуы деңгейінде бола алған жас ғалым шығыс әдебиеттерінің інжу-маржандарын толық оқып, меңгеріп, олардың халықтар арасында кең тарағанына назар аударды, шығыс поэзиясын қастерледі.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде араб, үнді, моңғол, түрік, парсы, тәжік, қырғыз, өзбек, түрікмен, башқұрт, қарақалпақ, ұйғыр, бурят, қытай

халықтарының тарихына байланысты деректерден басқа, олардың аңыз әңгімелері, ертегілері, өлеңдері, жырлары, мақал-мәтелдері кездеседі, ғылыми пайымдаулар айтылады.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде халықтардың өмір-тұрмыс, ұғым-түсініктеріне, буддизм, зароастра, шаманизм, ислам, христиан сияқты дін түрлеріне байланысты туған аңыз-әңгімелер, «Мың бір түн», «Тоты-наме», «Құран», «Зафар-наме», «Юсуф-Зулейха», Фирдоуси, Хакани, Хорезми, Бедиль, Ходжа Ахмед Яссауи, Джами, Хафиз, Навои тағы басқа ірі әдеби құбылыстар мен ақын-жазушылар туралы тұжырымдар бар.

Шығыстағы ең бай, әлемдегі ең көне әдебиеттердің бірі – араб әдебиетінің түп негізі қадім замандарға, халық поэзиясына тіреледі. Дүние жүзіне латын жазуынан кейін ең көп тараған, VII-VIII ғасырларда араб жорықтары нәтижесінде мұсылман дінімен бірге көп елге жайылған араб жазуын жас кезінен меңгерген Ш.Ш.Уәлиханов араб елінің тарихы мен мәдениетіне, әдебиетіне көңіл бөлуі табиғи еді. Сібір кадет корпусында шығыс тілдерінің класы болғандығы, онда түрік, моңғол, парсы тілдерімен қоса араб тілдері де оқытылғаны белгілі. Осы оқу орнының программасында ежелгі мемлекеттер тарихының, географиясының, тарихының қатарында Аравия да болған. Алайда араб әдебиетінен жас Ш.Ш.Уәлиханов қандай ақын шығармаларын оқығаны белгісіз. Ш.Ш.Уәлихановтың араб елінің тарихына, жазба ескерткіштеріне де көңіл бөлгенін оның басқа материалдарын былай қойып, тек қана шығыс билеушілерінің патшалығының хронологиялық даталарын жасауынан-ақ көруге болады. «21 жылы (641-642) Омар бірінші ақшаны соғып шығарды», – деп басталатын ұзақ тізімдерді жазып отырып, Ш.Ш.Уәлиханов талай елдер мен қалалардың – Иран, Шираз, Хорасан, Түркістан, Африка, Тебриз, Андалуз, Рум (Византия), Магриб т.б. елдердің қай жылы жаулануы, патшалығы, толып жатқан билеушілердің туған-өлген жылдары аталады (3, 483).

Араб әдебиетінің орта ғасырдары классикалық ескерткіші болып саналатын, үш жүздей аңыз әңгімелерден, ертегілерден тұратын «Мың бір түнді» Ш.Ш.Уәлиханов жақсы білгені одан кейбір аңыздардың мазмұнын келтіруінен, жеке кейіпкерлерінің атын, сипаттамасын қолдануынан байқалады. Ш.Ш.Уәлихановтың 1856 жылғы Құлжаға саяхат күнделігінің бір бетінен мынаны оқимыз: «...Сикырлы сакинасы бар Сүлеймен туралы, перілер аралында болып, бастары иттің басы сияқты күйеулеріне маймылдардың әйел патшасы ғашық болған амазонкаларды көрген Бағдат шаһзадасы Сейфүлмәлік туралы ғажайып ертегілер рухында тәрбиеленген көшпелінің немесе азиялықтың бұдан басқа қандай ермегі болушы еді...». Ш.Ш.Уәлиханов келтірген ертегілердің мазмұны атақты «Мың бір түннің» уақиғаларынан алынған. Шаһразаданың Бағдат шаһзадасы Сейфүлмәлік туралы әңгімесі – «Мың бір түннің» үлкен бөлімдерінің бірі, онда қиял фантастика басым да, көбіне қиял-ғажайып ертегі іспетті. Сейфүлмәлік

пен оның досы Сағидтің бастан кешірген ғажайып оқиғалары көптеген халықтарға жайылып, жеке шығарма ретінде айтылып, осы сюжетке арналып талай дастандар шығарылғаны мәлім.

«Мың бір түн» шығыс халықтары арасында XII-XIII ғасырларда парсы тілінде, XIV-XVI ғасырларда үнді тілінде тараған. Батыс Европада француз (1704-1717), неміс (1759-1761), ағылшын (1792 -1811), дат (1816) тілдеріне аударылған. Орыс тіліне алғаш француз тілінен 1763-1774 жылдары, ал тікелей араб тілінен орысшаға толық аударылуы 1929-1939 жылдары 8 том болып жарық көрді.

«Мың бір түннің» көптеген бөлімдері шығыс халықтарының арасында ертеде белгілі болған, олар араб, парсы, үнді, кейін орыс тіліндегі нұсқаларынан да алынған болуы мүмкін. Қазақ тіліне «Мың бір түн» өткен ғасырдың жетпісінші жылдары аударыла бастады да «Түркістан уалаятының газетінде» бірнеше тараулары басылды. «Мың бір түн» қазақ арасына әуелі аңыз, әңгіме түрінде тарап, оның сюжетіне, желісіне ақын-жыраулар түрлі қисса-дастандар шығарды, олар «Сейфүлмәлік», «Шәкір-Шәкірат», «Қасым-Жомарт», «Орқа-Күлше» т.б. «Мың бір түн» сюжеттерінің біразының негізінде туған өлең, дастан, поэмалар, әңгіме аңыздар – қазақ сөз өнерінің тамаша қазынасы, оларды жинап, бір жүйеге салып, тексеру, зерттеу осынау бір бүкіл әлемдік монументалдық шығарманың қазақ топырағында тарауын, өмірін, өзгешелігін ашар еді. «Мың бір түннің», оның үлкен тарауы Сейфүлмәліктің шығыс халықтарының арасына кең тарағанына алғаш көңіл бөліп, қағаз бетіне түсіріп кеткен де Ш.Ш.Уәлиханов. «Сейфүлмәлік» уақиғаларынан басқа «Мың бір түндегі» Аравия, Палестинаға байланысты ертегі аңыздарды да атап еткен. Мысалы, ол сонау бағзы замандарда туып, одан «Библия», «Құранда» орын алған, содан «Мың бір түнге» ауысқан сұлу патша әйел Савскаяның Сүлеймен патшалығының данқын естіп, саяхаттап келуі туралы аңызды сипаттаған (3, 44).

Енді бірде Ш.Ш.Уәлиханов шығыс халықтарының арасында мол тараған араб әңгіме-ертеңдері туралы мынадай деректерді келтіреді: «Олар дүние кезіп, көп жер көрген адамдардың баршасына да: – Сіз Меккеде болдыңыз ғой, қажы, талай жерлерден өттіңіз, ал сонда маймылдардың әйел патшасы өзіңізді қалай қарсы алды, Қара теңізден басын қалтитып, өткен-кеткендердің бәріне «перғауын» деп айғайлап тұратын балық болып кеткен фараонды көрдіңіз бе? – деп неше түрлі сұрақтарын жаудыра бастайды. – Тым болмаса Кербала шөлінде Язидтың... мықтап бір сазайын тартқызған шығарсыз. Хасан мен Хұсайынды өлтіргені үшін соның өзі мандайында қара дағы бар қызыл ит болып кеткені рас па екен? – дейді. Әрине мұндай сұрақтарға теріс жауап берген адам өзінің абыройына нұқсан келтіретіні даусыз». Міне, бұл сөздерде шығыс халықтарының арасында ертедегі Египет патшаларының атақ дәрежесі фараон – перғауын, Ирактағы Евфрат өзенінің оң жақ бетіндегі Кербала шөлінде Мұхаммедтің Хасан мен

Хұсайын деген немерелерін өлтіріп кеткен Язид туралы аңыздар көптен белгілі екені айтылған. Язид туралы әңгіме-аңыздар «Мың бір түнде» де бар екені белгілі.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде араб елінің шығармаларының бірі – «Құранға» байланысты пікірлер де бар. Араб прозасының ең алғашқы туындысы Құран ислам дінінің негізін салушы Мұхаммедтің (570-632) өсиет, насихат сөздері мен аңыздардың, әдет-ғұрып заңдардың, діни-философиялық ұғымдардың жинағы болып табылады. Араб сөзі «құран» – сөзбе-сөз оқу деген ұғымды білдіреді. Құран әуелде Мұхаммедтің көзі тірісінде ауызекі таратылған да, кейін жинақталып, жүйеге салынған, бірнеше сүрелер мен аяттарға бөлінген. Ол – араб тілінде жазылып сақталған тұңғыш кітаптардың бірі. Құран ұйқастырылған қара сөзбен де, шумақты, бунақты, ырғақты, ұйқасты өлең түрінде де жазылған, тілінде эпитет, теңеу, метафора, қанатты сөздер бар. Құраннан араб жұртының бағзы замандағы тұрмыс ерекшеліктері, табиғат құбылыстарына табыну дәстүрі патриархалдық-феодалдық құрылыстың идеологиясын уағыздау аңғарылады. Кітапта діни қағида, әдет-ғұрып заңдарымен қатар адамдардың, тіпті жалпы әлемнің, жер бетінің, ондағы тіршіліктің жаратылуы, қозғалуы туралы да көптеген аңыздар, түсінік-жорамалдар бар. Онда ислам дінінің де, христиан дінінің де, парсы жұртының өте көне дінінің бірі – зороастризмнің де діни, қиял-ғажайып аңыздарының үзінділері, іздері қалған. Сонау ерте замандардағы адам қоғамының құрылыс-тұрмысын, ұғым-түсініктерін, наным-сенімдерін, әдет-ғұрыптарын, әлеуметтік саяси қалпын зерттеуге «Құран» кітабы едәуір деректер мен мағлұматтар береді. Бұл кітап әуелі 1543 жылы латын тіліне, 1647 жылы француз тіліне, 1649 жылы ағылшын тіліне, 1658 жылы голланд тіліне, 1688 жылы неміс тіліне аударылған. І Петрдің нұсқауы бойынша бұл кітап 1716 жылы француз тілінен орыс тіліне аударылып, Петербургте жарық көрген. Кейін Д.Н.Богуславский 1871 жылы, Г.С.Саблуков 1878 жылы «Құранды» араб тілінен орыс тіліне аударды, бұл аударма 1907 жылы Қазанда татар тілінде жарық көрді. Бұл кітапты 1912 жылы Мұса Бегеев қазақ тіліне аударды, бірақ ол жарыққа шықпай қолжазба күйінде қалды. Алайда ондағы аңыз әңгімелер, өсиеттер, қанатты сөздер, діни әңгімелер қазақ арасында жиі кездескен. 1963 жылы академик И.Ю.Крачковскийдің жаңа аудармасы орыс тілінде басылып шықты.

Шығыс елдерінің прогресшіл ойшылдары Әл-Кинди (800-879), Әл-Фараби (870-950), Омар Наям (1040-1123), Әлішер Навои (1411-1501), Мұхаммед Физули (1502-1562) құранның діни уағаздары кең тарауы адамдардың ақыл-ойын шырмауы көп зиян келтіруін сезіп, дүние, қоршау, табиғат туралы өз замандарындағы ғылымның әр саласындағы жетістіктерді насихаттады. Мұсылман Шығысындағы барлық халықтардың әдебиеттерінде құранның ізімен жазылған өлеңдер мен дастандар, кейіпкерлер бар. Әсіресе Библиядан Құранға, оның 12-сүресіне ауысқан «Жүсіп-Зылиқа» жөніндегі аңыз парсы мен

түркі тілдес әдебиеттерде көп кездеседі. Ә.Жәмидің «Жүсіп-Зылиха» поэмасы, Ансаридің осы аттас мистикалық-дидактикалық романы бар, қазақтар «Жүсіп-Зылиха» дастанын шығарған.

Европа әдебиетшілері Құранды түрліше бағалады, кейбірі оның идеялық-көркемдік құнын жоққа шығарды, енді бірі ерте заман адамдарының дүние туралы ұғым-түсініктері, қиял-үміттері, армандары бейнеленген белгілі бір дәуірдің мұрасы ретінде бағалады. Құранның көркемдік жағына И.В.Гете көңіл аударып, 1772 жылы «Мұхаммед» атты аяқталмай қалған трагедия жазды. Оның 1814-1819 жылдары жазған «Шығыс-Батыс диуаны» атты философиялық-лирикалық өлеңдер циклінде Құран сүрелерінің сарындары бар. XIX ғасырда неміс ақыны әрі шығыс зерттеушісі Рюккерт Құранды неміс тіліне өлеңмен аударған. Бұл кітаптың сүрелері мен өлеңдері бірсыпыра европа және орыс ақындарында да бар. Мысалы, А.С.Пушкин «Құранға еліктеу» атты өлеңдер циклінде (1824) оның сүрелерін өлеңмен еркін жазған.

Қазақ арасында Құран сарынына діни аңыздарға діни емес, адам тіршілік қамына байланысты шығармалар қоса жүреді. Шығыс халықтарының ішінен ислам дініне, фанатизмге беріле қоймаған қазақ халқы екеніне байланысты оның фольклорында дін иелерін, әсіресе татар молдаларын әжуа-сықақ еткен аңыз әңгімелер көп.

Ш.Ш.Уәлихановтың дінге, діннің толып жатқан түрлеріне, соның ішінде исламға көзқарасы едәуір зерттелген болатын. Бұл жерде араб әдебиетінің ескерткішінің бірі ретінде Құрандағы кейбір аңыз әңгімелер, кейіпкерлер ғалым еңбегінде қай мағынада қолданылғаны жөнінде бірер сөз болмақ.

Әрбір құбылыстың, уақиғаның, көріністің терең сыр-сипатына көңіл бөліп, анықтап алғаннан кейін пікір-тұжырым түйетін әдетіне орай қазақ ғалымы араб елінің тарихын зерттеу процесінде Құран туралы талай деректер, мағлұматтар жинаған, пікір айтқан.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінің бір бетінде: «23 (644) жылы сәрсенбі күні Омар дүниеден қайтқан... 28 (648-649) Құранды қазіргі түрдегідей етіп жинаған, оны 29-10 бөлімге бөлген...» – деген жазу бар (3, 489). Бұл жазуға қарағанда Ш.Ш.Уәлиханов Құранды не шетелдердегі басылымдарының бірінен, не 1716 жылғы француз тілінен орысшаға аударылған нұсқасын оқып, білген. Өйткені ол кезде орысша басқа басылымдары жоқ-ты, олар кейін шықты. Ол шығыс елдерінің прогресшіл ойшылдарының да, европа әдебиетшілерінің, оның ішінде Гетенің «Шығыс-Батыс диуанындағы» сарындарының, Ф. Рюккерттің, А.С.Пушкиннің Құранға көзқарастарымен де таныс болған деуге болады. Ал өз халқының ауыз әдебиетін жақсы білген ол сахардағы Құранға, Мұхамметке байланысты аңыз әңгімелерді жиі ұшыратқан. Бір қызығы жас ғалым Құранды біліп қана қоймай, оның шығу тарихына, оның сөздерін іріктеуге, толықтыруға ғасырлар бойы талай ұрпақтың бірнеше өкілдері қатысқанына, Халиф Омардың (634-644) тұсында Мұхаммет өсиеттеріне көңіл бөлінгеніне, құрастырылғанына Хсман

Халиф (644-656) тұсында пайда болған Құран нұсқасын 645 жылы ислам діні қабылдағанына назар аударған. Ш.Ш.Уәлихановтың бұл жазғандарының өзі Құран кейін зерттеле түсетінін ескерткен іспетті. Құран сүрелерінің әрқайсысының мазмұны мен тілін мұқият зерттей отырып, атақты герман семитологі Т. Нельдеке оның хронологиялық кестесін жасағаны және кейін бірнеше зерттеулер шыққаны белгілі.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінен оның халықтар арасында көп тараған «Ләйлі-Мәжнүн» уақиғаларына арналған шығармаларға да көңіл бөлгені байқалады.

Атақты «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасының түпкі негізі араб елінің ерте кездегі халық ауыз әдебиетінде екенін зерттеушілер анықтаған болатын. Осы сюжетке арнап шығыс ақындары Низами, Физули, Навои тағы басқалары өлең дастандар шығарғаны мәлім. Күнделіктерінің бірінде Ш.Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «...Көбелектің шам сәулесіне ұмтылуы мен Мәжнүннің Ләйліге махаббаты тарихы туралы сөйлей бастайсыз... Қайда келсеңіз де Қашқарда өте жақсы көретін Ләйлі мен Мәжнүн туралы поэманы ғажап нәзік орындайтын биші қыздарсыз тамақпен сыйлау деген болмайды... ол сізге пайғамбар қызы Фатиманың, атақты жүрек жаулаушының өзі де тең келмес тамаша бір сұлуды көрсетем дейді. Әрине, сіз Фатиманы көруге оның соңынан асыға ересіз... Сіз бірнеше қара, жанған өткір көздерді көресіз, тіліңіз байланып қалады да жүрегіңізде баталы, таңдаулы Мұхаммет пайғамбар бізді күйдіруге дайындаған жаһаннам отынан да күшті от пайда болғанын сезінесіз» (3, 116-117), – деп күлкілі әңгімелеген-ді. Осы әңгімедегі шебер келтірілген кейіпкерлер аты әдеби шығармалардан, аңыздардан алынғаны көрініп-ақ тұр. Ислам тарихын, Мұхаммед, оның ұрпағының тарихын жақсы білген Ш.Ш.Уәлиханов пайғамбар қызы Фатима, Фатима әулетінің Фатимиды генеологиясын тарқатып жазып отырады да оған байланысты аңыздарды да келтіре кетеді.

Шығыста көп тараған «Жүсіп-Зылиха» поэмасының түпкі негізіне де Ш.Ш.Уәлиханов көңіл аудара кеткенін, мысалы, «Пантефрийдің әйелі Зүлейхадан да сұлу болған күнде де ондай сұлулықтан не қалсын» (2, 118) деген сөзден көруге болады. Жүсіп уақиғасының түп негізі сонау ежелгі библиялық аңыздарда екені, ол аңыздар Құранға ауысқаны, одан бүкіл мұсылман елдерінде талай өзгеріске, өңдеулерге, қосындыларға, варианттарға ұшырағаны белгілі. Жүсіп уақиғасының алғашқы негізінде аталатын Пантефрий – сұлу Зүлейханың күйеуі, Жүсіптің сұлулығына ғашық болған Зүлейха оған жала жауып, күйеуіне айтып, Жүсіпті зынданға отырғызады. «Жүсіп-Зылиханың» құранның он екінші тарауындағы вариантында Пантефрийдің аты жоқ, кейінгі шығармаларда да көбіне аталмайды. Бұл Ш.Ш.Уәлиханов «Жүсіп-Зылиха» дастандарының түпнұсқасына, негізіне көңіл бөлгенін байқатады.

Естіген-көргенін асыра, өсіре бейнелеуге, айтуға жаны құмар адамдар туралы айта келіп, Ш.Ш.Уәлиханов шығыс ертегілеріндегі «Тоты-

наме» хикаяларын еске алады: «...орайы келгенде ауызы шекер, тілі бал тоты құстың өнегелі хикаяларына бейімделе қойып, таңғажайып бір ғаламатты айта салмақтай ол немене сонша...».

Қазақ арасында «Тотының тоқсан тарауы» деген атпен кең тараған ежелгі парсы-тәжік әдеби мұрасы «Тоты-наме» ақыл-насихат ертегілік кітап қара сөзбен 1330 жылдары Зияуддин Нахшаби Индияда жазыпты деп есептеледі. «Тоты-наменің» негізінде «Шукасаптати» – тотының жетпіс хикаясы» аталған шамасы XII ғасыр мен XIV ғасырда Индияда пайда болған, қара сөз бен өлең аралас әңгімелер жинағы болған. «Тоты-наме» – бірнеше өңдеулер, өзгерістермен қоса шығыс халықтарының, түрік тілдес халықтар арасында кең тараған шығармалардың бірі. «Тоты-наме» көптеген тілдерге, оның ішінде орыс тіліне де аударылған. Ш.Ш.Уәлиханов сөз арасында келтірген «аузы-шекер, тілі-бал тоты құстың өнегелі хикаялары» деп жұрт арасында «Тоты-наме» жиі айтылатынын аңғартқан.

Ш.Ш.Уәлиханов қазақ және көршілес халықтардың арасында аты кең тарап қадірленген, XII ғасырда өмір сүрген ақын Ахмед Яссауиді (1105-1166) бірнеше рет атаған. Ахмед Яссауи – қазақ және көршілес халықтардың мәдениеті тарихында өзіндік орны бар ақын. Түркістандағы туған және тұрған қаласы Яссының атымен Яссауи атанып кеткен. Оның әкесі Ибраһим арабша сауатты, оқыған, сөз қадірін білетін адам болған, шешесі – Қараш. Жастайынан жетім қалып, жоқшылық тақсіретін шеккен Ахмед Яссауи Бұхара қаласында діни білім алады да Түркістанға, Яссы шаһарына келіп, сол кезде Орта Азияға кең тараған сүфийлік, діни-мистикалық идеяларды насихаттаушылардың бірі болады. Ахмед Яссауидің «Диуани хикмат» – «Даналық жайындағы кітап» шығармасы оның бастан кешірген азапты өмірін өлеңмен, төрт тармақты рубаяти әңгімелеу түрінде жазылған да тұрмыстың күрделілігі, қиындығы, билеушілердің – хандардың, бектердің, қазылардың әділетсіздігі едәуір ашылады, аскетизмге, тағдырға сенуге, бұл дүние өткінші саналып, о дүниеге сенушілік уағыздалады. «Диуани хикмат» өткен ғасырда Стамбул, Қазан, Ташкент қалаларында басылып шыққан. Ахмед Яссауи шығармаларында діни өлеңдерден басқа өмір тіршілікке, тұрмысқа байланысты өрнектер де бар:

Дүние малын жиғандар, жақын малын алғандар,
Ақты қара қылғандар, ол тамұққа кірісәр.
Харам жеген әкімдер, дүние өліп жиғандар
Өз бармағын тістеніп, қор боп құрып қалмақлар.

Түркістан қаласына жерленген Ахмед Яссауидің басына XIV ғасырдың аяғында Ақсақ Темір күмбез орнаттырады. Ахмед Яссауи ескерткіші ерте заманнан қалған көне архитектуралық туынды болып саналады. Ш.Ш.Уәлиханов «Абылай» мақаласында Абылай Түркістанға барып, 1781 жылы қайтыс болғанын, ата-бабалар зиратына қожа Ахмед

Яссауи мешіті жанына жерленгенін, енді бірде оның аты алыс елдерге де тарағанын, «Түркістандағы қожа Ахмед Яссауи» мазарын Шығыстағы басқа да мазарлар қатарында сипаттай жазды. Түркістандағы қожа Ахмед Яссауи мазарын, ондағы жазулар шығыстанушылар назарына өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап іліккенін ескерсек, солардың алғашқыларының бірі Ш.Ш.Уәлиханов болған деуге негіз бар. Орыс географиялық қоғамының талай оқымыстыларымен кездесіп, әңгімелесіп жүріп, ол өз елінің көршілес халықтардың тарихы мен мәдениеті туралы көптеген дерек мағлұматтарды сипаттаған болар. Шығыс әдебиетінің көрнекті өкілдеріне байланысты ірі деректерді еңбектерінің арасына келтіру, күнделіктеріне фрагмент не конспект түрінде жазып қоюына қарағанда олар туралы қазақ ғалымының түбегейлі зерттеу жүргізу немесе әріптестерінің назарын соларға аудару ойында болуы әбден ықтимал.

Шығыс халықтарының арасында Александр Македонский (356-323 б.з.б.) атына байланысты аңыз әңгімелер, ертегілер, дастандар бар екенін де Ш.Ш.Уәлиханов назардан тыс қалдырмаған. Ерте замандағы қолбасшы әрі мемлекет қайраткері, Македония патшасы өзінің дәуірлеп тұрған кезінде 330 жылы Орта Азияға Окс пен Яксарт (Сырдария мен Амудария) өзендерінің бойына дейін келіп, ол кезде Согдиана және Бактрия деп аталатын ел-жерді қаратып алғаны, Александр Македонский Ескендір Зұлқарнайын (Қосмүйізді) туралы аңыз әңгімелер көп сақталғаны белгілі. Ш.Ш.Уәлиханов Александр Македонскийдің Шығыс елдерін қаратуына байланысты тарихи уақиғаларға тоқталғанда ол туралы аңыздың кейбірін де атап өтеді. Ол: «Пушти-Кемерден (Гурган арнасынан 4 фарсан төмен) Каспий теңізіне дейін өзенмен параллель-қатар (оң жақ жағасы) Қызыл-Алаң іргесі бар. Оның құрылуын аңыз Александр Зұлқарнайынға, ал түзетуін Нушерванға тірейді», – дейді де осы іргенің сипаттамасын береді (3, 161). Одан әрі Ш.Ш.Уәлиханов француз шығыс зерттеушісі Эрбело Бартелемидің (1625-1695) Парижде 1697 жылы шыққан ғылыми энциклопедиялық «Шығыс кітапхана» сөздігінде осы ірге туралы пікірі дұрыс еместігін айтады. Ш.Ш.Уәлиханов Болор тауларындағы бірсыпыра жұрт өздерін Александр Македонский ұрпақтары санайтыны, киім киіс ерекшеліктері туралы жазады.

Ш.Ш.Уәлихановтың «...мырза Бедиль, Шакир хан авторы» деп жазуы да оның шығыс ақындарына ықылас-ілтипаты тереңде болғанын аңғартады.

Бедиль мырза Абдулкадыр (1644-1721, Дели) – тәжік-үнді ақыны, философ, ойшыл Бенгалияда әскери семьяда туған, парсы тілінде жазған. Үнді елін аралап өмірінің соңғы отыз алты жылын Делиде өткізген. Бедиль бай мұра қалдырған, 200 мың жолдай өлең және көп прозалық шығармалар, мемуарлар жазған. Оның негізгі туындылары «Таңғажайып тұмар», «Ұлы мұқит», «Синай білімі», «Төрт басқыш» және философиялық-дидактикалық «Таным», «Комде

және Модан» романтикалық поэмасы бар. Бедиль шығармаларында кейде суфистік мистика да кездескенімен, негізінде жауыздық пен әлеуметтік әділетсіздікке, Индиядағы кастаға бөлінуге қарсылық білдіру, адамгершілікті, білім-ғылымды уағыздау басым болғандықтан да оның биік гуманистік творчествосы тәжік, өзбек әдебиеттеріне игі әсерін тигізген.

Ш.Ш.Уәлиханов қыпшақтардан шыққан хорезмдік ақын Хақиматаның 523 (1129) жылы, ортаазиялық ақын Хақим Хаканидың 804 (1401-1402) жылы дүниеден өткенін де күнделіктерінің бірінде жазып қалдырған.

Ш.Ш.Уәлиханов шығыстың классикалық поэзиясының өкілдерін жоғары бағалаған. Бұл ретте ол ең алдымен Сібір кадет корпусында оқып жүргенде-ақ парсы-тәжік халқының ұлы ақыны Әбілқасым Фирдоуси (940-1020) (Фирдоуси – жұмақ деген ұғымды білдіреді) атына қанық болғанын, «Шахнаме» поэмасын біліп алғанын оның ең алғашқы ғылыми еңбегі болып саналатын «Профессор И.Н.Березинге хат» жазбаларынан көруге болады. Бұл хат шамасы 1852 жылы Ш.Ш.Уәлиханов Омбы кадет корпусының соңғы курсына оқып жүргенде жазылғаны анықталды. Онда жап-жас ғалым қыруар еңбектерді, оның ішінде ертедегі шығыс тарихшылары мен орыс, шетел ғалымдарының еңбектері мен шығармаларын оқығаны, оқығанда қазақ халқының тарихи тағдырын тануды көздегені, қазақ халқы туралы бұрын және сол кезде не айтылғанын біліп алғаны байқалады. Сол қыруар материалдың ішінде Фирдоуси де аталады: «Қазірде мен жинап жүрген деректер ... алайда олардың айтуынша қазақ халқы (біз өзімізді осылай атаймыз) Бердібек дүниеден өткен соң ордада басталған араздықтар кезінде түрік және моңғол тайпаларының бірігуінен пайда болған да ол қалайда Фирдоуси жазған ежелгі халық емес...». Енді бірде ол былай дейді: «Біздің атақты ориенталист Сенковскийдің айтуына сүйене отырып, Левшин Рүстем тарихында Фирдоуси қазақ халқы және де қазақ хандары туралы да ескерте кетеді дейді. Өзінің жазбаларында Бабер де 400000 жауынгері бар Арслан хан туралы да айтады. Осы ел билеуші жазушының жазбаларының осы тұсы қызық. Осылар туралы Тимур жазбаларында немесе оның тарихшыларында бірдеңелер жоқ па екен?» (І. 122). Бұл келтірілген мысалдардағы қазақ халқының этногенезіне байланысты ғалым пікірлеріне, Жәнібек ханның баласы Бердібек, Левшин, Сенковский, Бабур аттарына байланысты да көп жазуға болар еді, бірақ бұл арада нысана еткеніміз жас ғалымның кең зерттеулік ғылымдық құшағында шығыс поэзиясының атақты өкілдері де болғандығын аз да болса шолу екендігіне орай Фирдоуси, оның «Шах-наме» эпосы, Рүстем тарихы не мағынада аталғанына назар аудару. Ш.Ш.Уәлиханов орыс ориенталистерінің Фирдоуси шығармасында да қазақ, қазақ хандықтары туралы жазған дегеніне қосылмайды да, өз пікір-тұжырымдарын айтады. «Шах-наме» Еуропаға XVIII ғасырда тарап, зерттеле бастағаны белгілі, шығарманың

бір бөлімі – Рүстем мен Сухрабты орыс ақыны В.А.Жуковский неміс тілінен орыс тіліне аударған болатын. «Шах-наменің» өлеңмен, қара сөзбен жазылған нұсқалары Орта Азия мен қазақ елі арасына да мол тараған. Ш.Ш.Уәлиханов «Шах-намені» қай нұсқадан оқып білгені мәлімсіз. Шамамен айтқанда, «Шах-наменің» 1829 жылы Калькутта қаласында ағылшын оқымыстысы Т.Мокан төрт том етіп бастырған нұсқасының кейбірі немесе 1838 жылы француз ғалымы Ж.Поль Парижде жарыққа шығарған даналарының бірі, әлде В.А.Жуковский неміс тілінен орыс тіліне аударған бөлімдері, не халық аузындағы нұсқалары сонау Омбы шаһарында болуы мүмкін.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде Фирдоуси аты мен аса көрнекті парсы және тәжік ақыны, философ, филолог, музыка өнерін де зерттеген Жәми Абдрахман Нураддин ибн Ахмед (1414-1492) аты да құрметпен аталады. Шығыс елдерінің ең үлкен уақиғаларын, ел билеушілерін, атақты адамдарының тізімін келтіріп, қызметтерін атай отырып, Ш.Ш.Уәлиханов: «Мавлеви Джами», «Юсуф пен Зулейха» поэмасының авторы, оның тамаша жасөспірім Мирза-Хамдамды жақсы көру», – деп жазды (2, 222). Бұдан кейін ол Шығыс ақындарының бірнеше қанатты сөздерін күнделіктерге жазып қойған. Мысалы, «ерінбей ізденген табалды», «жақсы адам – елге пайда, жауыз – елге кесепат», «танысу – оңай, айрылысу – қиын» тағы басқалар. Ш.Ш.Уәлиханов бірде: «...сөйлесе сөздерін Хафиз бен Мавлеви Джамиден алған үзінділермен дәмдеп сөйлей алатын және әрқилы анекдот пен Әбумүслім сияқты батырлар хикаяларын білетіндердің бәрі мағлұматы мол білімдар адамдар деп саналады. Мұндай білім алу үшін мектепте оқудың мүлдем қажеті жоқ, бұл үшін базар кезіп, біраз сенделсе болғаны, өйткені дәруіштердің өздері-ақ осының бәрін сонда жыр ғып, сорып отырады», – деп сипаттады. Бұл келтірілген мысалдар – Джами мен Хафиз өлеңдері шығыс елдерінде жұрт арасында кең тарағанын, қадірленіп, жатқа айтыла жүретінін сипаттағандық.

Ш.Ш.Уәлиханов Джами атының алдына ылғи «мавлеви» деген сөзді қосып жазады. Мавлеви мавлана деген сөзден шыққан да «біздің мырза» деген мағынаны білдіреді. Мавлеви – түрік дәруіштерінің ордені. Ш.Ш.Уәлиханов «мавлеви» сөзін «біздің мырза» деген мағынада қолданған деуге болады, бұл сөз ертеде Джелальеддин Аль Руми атына да қосылып айтылыпты, өйткені ол дәруіштер орденін негіздеушілердің бірі болған. XIII ғасырда негізі салынған мавлеви ордені 1925 жылға дейін созылған екен де Түркияда діни секталарды таратуға байланысты декретте мавлеви ордені де аталмайтын болған. Джами атына байланысты «мавлеви» сөзін қолдануы да оның өмірбаянына кезінде елге сыйлы болғанына байланысты деректерді де қазақ ғалымы сырт қалдырмағанын байқатады.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде өзбек халқының ұлы ақыны, ойшылы, мемлекет қайраткері Науаи, Әлішер Навои, Низаматдин Мир Әлішер (1441-1501) аты бірнеше рет аталады да оның өлеңдері

Шығыс елдерінің әр түкпіріне жайылғаны айтылады. Ш.Ш.Уәлиханов: «Шығыс Түркістанда өз ақындары жоқ болған соң Мир-Әлішердің шығармаларын оқиды... Бір-екі жыршы қол дабылдарын соға отырып, әуелі Әлішердің өлеңдерін оқиды, содан кейін махаббат және патриоттық жырларын жырлады», – деп жазды. Енді бірде қазақ ғалымы: «Мир Алишер Хұсайын мырзаның ықыласына қалай бөленгені туралы әңгіме...», – деп жазып қойған жол дәптерлерінің бірінің бетінде (2, 222). Бұған қарағанда ол Навои шығармаларын біліп, естіп қана қоймай, оның елге еткен қызметіне, өмірбаянына, ол туралы ел арасындағы әңгіме түсініктерге де назар аударған.

Әлішер Навои өмірбаянындағы оның өзінің мектептес досы Хұсайын Байқара Хорасан әмірі болған кезде 1469-1476 жылдары ол уәзір қызметін атқарып жүріп, халық үшін талай пайдалы іс тындырғаны – ғылым, өнер, әдебиетке қамқорлық жасағаны, өз қаржысына жолдар, көпірлер, каналдар, керуен сарайлар, мектептер, шеберханалар салдырғаны, көптеген шығармалар жазғаны, халық арасында абырой-беделінің артуы, кейін Хұсайын Байқара оны Ғираттан аластатуы сияқты уақиғалар жас Шоқанға ерекше әсер еткенге ұқсайды. Күнделік бетіне Навои мен Хұсайын аты қатар жазылуы тегін болмасқа керек. Шығармалары XV ғасырдың өзінде Шығыс, Батыс елдеріне тараған ақынның ғажап өмірі мен бай творчествосы XIX ғасырдың орта шенінде шығыстанушы ғалымдардың да назарын аударып бастағанды. Навоидің өлеңдеріне де, оның таралуына да, Хұсайын мырзамен қарым-қатынасына да, олар туралы ел арасындағы әңгімелерге де көңіл аударуы – қазақ ғалымының ұлы ақын есімін ерекше қадірлегенінің белгісі. Шығыстанушы ғалымдар арасынан алғашқылардың бірі болып Ш.Ш.Уәлиханов Шығыстың классикалық поэзиясының өкілдерін ерекше құрметтеп, бағалады.

ШОҚАН ЖӘНЕ ОРЫС ӘДЕБИЕТИ

Ғажайып ғалымның өмірі мен қызметі орыс өмірімен, мәдениетімен, әдебиетімен тығыз байланысты өткені мәлім. Олай болуы заңды да еді, өйткені Шоқан өмір сүрген, қызмет еткен кез қандай да бір қиындық, кедергілік, күрделіліктер болса да қазақ халқының рухани өріс қалпы мен деңгейі биіктей дамуға бет алған, басқа жақын, алыс халықтардың нелер асылдарын танып, қабылдап, қажетіне қарай игеріп, өз қарым-қатынасын анықтай алатын сергек дәрежеде болатын. Бұл кез – ХІХ ғасырдың отызыншы-алпысыншы жылдары – қазақ және орыс халықтары ғасырлар бойы көршілес қатар араласуының нығайып, ал ресми түрде бірігуінің өзіне бір ғасырдан асқан уақытта соған байланысты қазақ өмірінде, қоғамында нелер өзгерістер, құбылыстар, бағдар-байламдар, ой-толқындары пайда болған шақ.

Ш.Ш.Уәлихановтың балалық шағы Орталық Қазақстанның тарихи аңызға айналған аса бір шұрайлы табиғаты сұлу әдемі аймағында өтті. Уәлихановтар әулеті дәулетті, атақты, ықпалды болғаны, орыс мәдениетін де игергені мәлім. Шоканның арғы атасы хан Абылай, оның баласы Уәли Россиямен сауда әрі саяси байланыстарды қуаттаған. Болашақ ғалымның әжесі Айғаным Уәли қайтыс болғаннан кейін үлкен әулетті өзі басқарған. «Айғаным парасатты, терең ойлы әрі көреген, өзінің заманына қарай білімді болған әйел. Ол Шығыстың бірнеше тілдерін білген, орыс мәдениетіне мейлінше ден қойып, Сыртқы істер министрлігінің азиялық департаментімен және Петербургтегі Сібір комитетімен хат жазысып, байланысып отырған. Жергілікті халықтың арасында Айғаным өте беделді кісі болған. Архив мәліметтері Айғанымның қоғамдық-саяси мүдделерінің өте ауқымды болғанын көрсетеді. «Сібір қырғыздары жөніндегі Устав» қабылданғаннан кейін Солтүстік Қазақстандағы маңызды оқиғалардың бірде-бірі Айғанымсыз өтпейді.

Айғаным қазақ халқы мен орыс халқының арасындағы достық қарым-қатынастарды нығайту мақсатын көздейді. Солтүстік Қазақстанда геодезиялық зерттеу жұмыстарымен шұғылданып жүрген орыс ғалымдары мен инженерлеріне ол үлкен көмек көрсетіп отырады», – деп жазды академик Ә.Марғұлан.

«Уәлиханнның орысқа бағынуын өзге туыстары, Уәлиханнның бәйбішесінен туған балалары мен інілері мойындағысы келмегенде Айғаным ғана өзінің балаларымен бірге Россияның айнымас адал досы болып қалды. Александр І Уәлиханнның жесіріне үлкен ілтипат көрсетіп, қырғыз сахарасында оған үй салдыруға әмір еткен, Шоқан Уәлиханов сол үйде туған», – деп жазды П.П.Семенов-Тянь-Шанский.

Петербургтегі Бас штабтың офицері А.К.Гейнс Уәлихановтар атамекенін және олардың үй-ішінің жиналу қалпын суретке салып қалдырды. Дала комиссиясының мүшесі ретінде ол 1865-1867 жылдары Қазақстанды зерттеуге қатысқан болатын.

Ш.Уәлиханов өзі осы ата-мекенінің қалпын, нобайын суретке салып кеткен, сол бойынша және А.К.Гейнс жазбаларының негізінде Көкшетаудағы, Сырымбеттегі осы ата-мекен бұрынғы қалпына келсе, қайта салынса, онда мемориалдық музей болса, өткенді қадірлей біліп, ұрпаққа мұра етудің тамаша бір үлгісі болар еді.

«Бала Шоқанның сана-сезімі ерте оянып, рухани өсіп, жетіле беруіне әжесі Айғаным үлкен әсер еткен. Жасынан сезімтал, дарынды балаға әжесі халық даналығының сарқылмас білім бұлағы болған. Ол Шоқанға қазақтың ескі аңыздары мен хикаяларын қызықты етіп әңгімелеп, күні кеше өзі басы-қасында болған оқиғаларды еске алып отырған. Халықтың озық дәстүрлері мен салтын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан өмірінің аяғына дейін ұмытпай есінде сақтайды. Ол өзінің әжесімен кездесулерінің бірсыпырасын жазып та алған. Батыс Сібір генерал-губернаторының жанында төтенше тапсырмаларды орындайтын офицер қызметін атқарып жүрген Шоқан Айғаным қайтыс болды деген хабар алған бойда Сырымбетке арнайы келіп, әжесімен қоштасып, ақырғы сапарына шығарып салады».

Айғанымнан, ауылдастарынан Шоқан жас кезінен-ақ Россия, оның адамдары, тарихы, декабристер туралы естіп, білген. Омбыға оқуға бармастан бұрын-ақ зерек, сауатты, қазақ шығыс әдебиетінен мол хабардар, он жасынан-ақ қазақ аңыз әңгімелерін, өлең-жырын жинасып, жазысуға қатысқан алғыр жас Шоқан орыс және шетел әдебиеттер байлығын терең игеруге құлшына кірісті.

Шоқан Уәлихановтың орыс әдебиетін жүйелі де терең зерттеп игерген кезі – Сібір кадет корпусында оқыған жылдары.

Сібірдегі таңдаулы оқу орны болып есептелетін бұл корпус, декабрист А.Завалишиннің сөзімен айтқанда, «ағартушылық пен патриотизмнің өркен жайған жері» болатын. Зерттеушілер анықтағандай, бұл корпуста оқу программасы бойынша әскери пәндер, жалпы география, Россия географиясы, жалпы тарих, Россия тарихы, орыс және батыс еуропа әдебиеті, философия негіздері, ботаника, зоология, физика, математика, геодезия, құрылыс өнері, черчение, сурет, каллиграфия, орыс, француз және неміс тілдері пәндері оқылған. Одан басқа корпуста шығыс тілдерінің ерекше класы болып, түрік, моңғол, араб және парсы тілдері де оқылған.

Корпуста ой-өрісі, білімі жағынан «Шоқан тез өсті, орыс жолдастарын басып озып отырды. Екі-үш жылдан кейін-ақ Шоқан өз класындағылардан ғана емес, өзінен екі жас үлкендердің класындағыларды да идея жағынан басып озды», – деп жазды бірге оқыған досы Г.Н.Потанин.

Корпустағы орыс әдебиетінің мұғалімі, ориенталист, Қазан университетін бітірген Н.Ф.Костылецкиймен Шоқан Уәлиханов

өте жақын болған. Костылецкий арқылы Шоқан мен белгілі шығыс зерттеуші, түрколог, иранист, моңғолист И.Н.Березин арасындағы қатынас басталады, Березин тапсыруымен Шоқан Тоқтамыстың «Хан жарлығына» талдау жасайды. Бұл талдау – Шоқанның алғашқы ғылыми жұмысы. Костылецкийден басқа корпуста тарих пәнін жүргізген айдаудағы ғалым Г.В.Гонсевский естеліктеріне қарағанда жастардың сүйіктісі болыпты. Бір өкініштісі осы тарихшы-ғалымның аты мен әкесінің аты, өмірбаяны туралы деректер осы күнге дейін анықталмай келеді. Сол сияқты Н.Г.Чернышевскийдің жас кезіндегі досы, кейін мұраттас әріптесі әдебиетші В.П.Лободовскийдің де Омбы кадет корпусына келу, қызмет ету жылдары мен жағдайы әлі анықталған емес.

Омбы кадет корпусында орыс әдебиетінен алған білім қоры Шоқан Уәлихановтың өмір бойында тереңдей түскен. Ф.М.Достоевскиймен кездесіп, достасуы, С.Ф.Дуровпен жолығулары, пікірлесулері, Петербургте қайнаған әдеби өмірге тап болуы, бірсыпыра орыс ақын-жазушыларымен араласуы, жақындасуы, достасуы, кейін хат жазысуы – бәр-бәрі қазақ ғалымының орыс әдебиетіне деген ықылас-ынтасын, өз қатынасын қалыптаған.

Ш.Уәлиханов еңбектерінде орыс әдебиетінің көркемдік бейнелік үлгілері баршылық. Қазақ ғалымы өз туған халқының, көршілес халықтардың табиғатына, тарихына, өміріне, мәдениеті мен әдебиетіне, әдет-ғұрып, салт-сана, мұқтаж-қажеттеріне, толып жатқан басқа да мәселелеріне орыстың ойлы қауымының назарын аудару үшін өз еңбектерін орыс тілінде жазғанда әмәнда орыс әдебиетінің қорынан үзінділер, жолдар, бейнелер, теңеулер, параллельдер, аналогтер келтіріп отырады. Шоқан Уәлихановтың әр кезде жазылған көптеген еңбектерінде шашыранды түрде жайылған сол деректерді жинап, белгілі бір жүйеге келтіріп, контексте атқарып тұрған мазмұн-қызметін анықтау да көп қажеттердің бірі. Өйткені Шоқан Уәлиханов орыс әдебиетін терең игеріп, оны Россия аймағындағы ұлттар қажетіне жаратуы, қолдануы – тар шеңберлік, жай ғана жергілікті ғана мәні бар құбылыс емес, ол қазақ ғалымының рухани келбетінің биік деңгейін ғана аңғартып қоймайды, сонымен бірге көршілес елдер рухани өмірінде бір-бірімен жақындас, тектес, ұқсас, бірлік белгілерді қалыптаған даму заңдылықтарының кейбір көріністерін де нақтылы ашып береді.

Кейін мол да арналы түрде қалыптасқан қазақ-орыс әдебиеттерінің тығыз байланыста дамуының да алғашқы негіздері Ш.Ш.Уәлиханов өмірі мен қызметінен, еңбектерінен басталады. Қазақ елінде Ш.Ш.Уәлиханов орыс әдебиетін ғылым қажетіне алғашқы қолданушы, ғылым мен әдебиетті ұштастырушы ғана емес, сонымен бірге оны өз халқының рухани өміріне алғашқы енгізуші, кейін екі ел әдебиеті байланысы арнасы кең жайыла даму қажеттігіне мегзеуші, дәстүр қалыптастырушы да болды.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде орыс халық творчествосынан, ежелгі орыс әдебиетінен, жылнамалардан, XVIII ғасырдағы орыс

әдебиетінен, XIX ғасырда орыс әдебиетінде үш дәуір – дворяндық, разночиндік және пролетарлық дәуір болса, соның дворяндық дәуіріндегі әдебиетінен үлгілер бар.

Орыс және қазақ ертегілерінің кейбірінің сюжет ұқсастығы туралы Ш.Уәлихановтың пікірлері қызғылықты, орыс фольклорынан Добрыня Никитич, Владимир кызыл күн, Кашей Бессмертный бейнелері келтіріледі, орыс ертегілері мен былиналарды жинаушы әрі зерттеуші Л.Н.Афанасьев, Ф.И.Буслаев туралы айтады, фольклорист М.М.Снегиревтің «Орыстар өз мақалаларында» жинағынан мысалдар келтіреді.

Ежелгі орыс әдебиеті тарихынан Ш.Уәлиханов жылнамашы Нестор мен орыс мәдениеті мен әдебиетіндегі византиялық дәуір деп аталатын кез туралы, христианды қабылдаудың жағымды және жағымсыз жақтары туралы пікірлер айтқан. Орыс жылнамаларынан бірнеше үзінділер, деректер және легендарлық ежелгі орыс жыршысы Боян аты да қазақ ғалымының еңбектерінде бар.

XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басындағы оқиғалардан Ш.Уәлихановты І Петр өзгерістері мен жаңалықтары қызықтырғанға ұқсайды. Орыс ағартушысы, жазушы Н.Н.Новиков бастырып шығарған кітаптарды Карамзиннің «Россиялық мемлекеттің тарихы» деп аталатын 12 томдық еңбегін Шоқан жақсы білген де одан өз пікірлерін негіздеу үшін үнемі тарихи деректер келтіреді. «Румянцевтік» баспадан деп аталатын кітаптарды ғалымның пайдалануы да қызық.

Ш.Уәлиханов еңбектерінде XIX ғасырдағы орыс әдебиетінен деректер мол, олай болуы заңды да, өйткені бұл кез оған етене жақын, өзі өмір сүрген, көп жағдай көз алдында болған, әрі Омбы кадет корпусында оқып жүргенде XIX ғасырдан орыс әдебиетінің дворяндық дәуірін жақсы игерген, оқып білген.

Пушкин, Лермонтов, Гоголь творчествосын, Белинский мақалаларын Ш.Уәлиханов Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезінен-ақ білгені оның замандастарының естеліктерінен белгілі. Уәлиханов жазбаларында Пушкиннің «Бақшасарай фонтаны» поэмасынан, Лермонтовтың «Демон» поэмасының, «Палестина бұтағы» өлеңінің жекелеген жолдары қолданылған. Кавказ таулары, оның тұрғындарының өмір сүру күрделіліктері, Терек өзені туралы қазақ ғалымының пікір-тұжырымдары да қызғылықты. Дала мен Кавказ тауларын адам өміріне, жан күй қозғалыстарына әсері туралы ғалым жазбалары, шамасы, Пушкин мен Лермонтовтың Кавказ шығармаларын оқудан алған әсеріне байланысты жазылған сияқты.

Орыс қоғамдық ойында, әдебиетінде көрініс берген батысшылдық пен славянофильшілдік, халықшылдық бағыттар және «натуральдық мектеп», дендизм деп аталатын ағымдар туралы Шоқан Уәлиханов аз да болса байсалды тұжырымдар айтқаны және бар. Осы құбылыстардың әрқайсысына жеке тоқталар болсақ, қазақ ғалымының тарихтық, мәдениеттік, әдебиеттік, эстетикалық көзқарастарында, байлам-

тұжырымдарында орыс әдебиетіне байланысты пікірлері белгілі бір жүйе, маңыз, сән, тереңдік сипат алғаны анықталады.

Орыс тарихи шығармалары – жылнамалардың көпшілігі жылма-жылғы оқиғаларды баяндайтын жазбалар жинақтары, XI-XII ғасырлардағы жылнамалар көшірмелері сақталғаны белгілі. Ежелгі орыс әдебиетінде 1500-ге таяу әр мазмұнды, әр сипатты жылнамалар бар. Жылда болған оқиғаларды тізіп жазу – жылнама шамасы X ғасырдың соңғы кезінен Киевте басталған.

Жазылу ұқыптылығы мен шеберлігі, орыстық, византиялық, славяндық негіздерді келтіру жағынан ең күрделі де бағалы жылнама – «Өткен уақыт хикаясы – «Повесть временных лет» – X ғасырдың екінші жартысындағы оқиғаларды баяндап, 1110 жылмен аяқталады, Киевте пайда болған жылнамалар Киевтен басқа Новгород, Ростов, Владимир-Суздаль, Волынь, Псков, Тверь, Москва, Сібір сияқты аймақтарда да жазылған. Жылнамалар XVI-XVIII ғасырларда да жүргізілген. Жылнамаларды жүйеге салып, зерттеу XVIII ғасырда басталған, тарихшылар В.Н.Татищев, Н.М.Карамзин жылнамаларға көңіл аударған, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой және тағы басқа орыс жазушылары жылнамаларды жоғары бағалаған.

Тарих, әдебиеттану ғылымы үшін жылнамалардың мәні зор. Оларда Киев Русі, Россия, Украина, еліміздің басқа да халықтарының тарихынан бағалы материалдар кездеседі. Жылдар шежіресін жазатын адам – жылнамашылар көбінесе абыздар мен дін қызметкерлерінен, патша, князь хатшылары мен тарихшылардан шыққан. Печера монастырының монахи Нестор, патриарх Никон, Москва князьдары жүргізген саясаты, бүкіл орыс еліндегі оқиғаларды баяндайтын Семенов, митрополит Фотий, Строганов, Савва Есипов сияқты жылнамашылардың есімі сақталған. Олар ел билеушілердің, дін басшыларының тапсыруымен болған оқиғаларды жыл-жылға бөліп жазып отырған. Ұлттық-таптық тұрғыдағы идеялық қателіктер, қайшылықтар жылнамашылар жазбаларында, әрине, аз емес. Олар сыни електен өткізіле қаралады. Олардың жазбаларындағы құнды тарихи деректер ерекшелене пайдаланылады.

Орыс жылнамаларындағы деректерді ғылыми тұрғыдан пайдаланудың алғашқы үлгілері Ш.Уәлиханов еңбектерінде баршылық.

Орыс жылнамаларының 30 томдық жинағының алғашқы томдары 1841 жылдан бастап Петербургте жарық көре бастады, біраз жылдар басылым тоқталып қалды. Орыс жылнамаларының басылымы 1965 жылға дейін созылды. Ш.Уәлиханов шамасы XIX ғасырдың 40-50-жылдары басылған жылнамалар томдарын пайдаланған болса керек. Ш.Уәлихановтың пайдалануында бірнеше жылнамалар болған: Жалаирдің табиғат – тауарих – «Жылнамалар жинағы» екі томдық: «Шығыстық тарихшылардың кітапханасы, профессор И.Н.Березин басылымы», Қазан, 1854 ж.; Рашид-эддин шығармалары, И.Н.Березин басылымы, 1858 ж. т.б. Осы басылымдар қатарында ғалым орыс жылнамаларын да пайдаланады.

Ежелгі орыс жыршысы жасақшы Боянның есімі жылнамаларда шамасы XI ғасырдың орта кезі мен XII ғасырдың бас кезінен бастап атала бастаған. Боян аты алғашқыда «Игорь полкы туралы сөзде» келтірілген де онда «ескі уақыттың бұлбұлы», ал бірде «болжаушы» өлеңші князьдарды, Ярославты, Роман Святославовичті батыл Мстиславты жырлаған, жорыққа шыққан әскери қолды, жасақшыны, дружиналарды өлеңдерімен рухтандырған өлеңші, певец ретінде әңгімеленеді. Бара-бара Боян аты ақын атаулыны бейнелейтін жалпылама мазмұнға ие болады. Ш.Уәлиханов та Боян атын жыршы ретінде пайдаланады. «...Когда сто тысяч ногайцев взволновалось, когда Урмамбет-бий умер и самые черные леса загорелись – поет степной Боян», – Ш.Уәлихановтың сөздері қазақшасында былай аударылыпты да онда «Боян» деген сөз мүлде жоқ: «Кеше сан ноғай болғанда, Ормамбет би өлгенде орданың қара жағасы, аспанға ұшып кеткенде», – деп басталатын жоқтауы бар».

Ежелгі орыс әдебиетінде, жылнамаларында Азия және Қазақстан жерінде болған оқиғалар рулар қарым-қатынасына байланысты деректерге Ш.Уәлиханов көңіл бөлген. Өткен ғасырлардағы қым-қуыт күрделі тарихи шындықтың, оқиғалардың ізін тауып ғылым қажетіне жаратуды көздеген. Нестор, Савва, Есипов, Ипатий, Строганов жылнамаларынан мағлұматтар келтірген. Жылнамалардан, 1201 жылғы уақиға тізбегінен Ш.Уәлиханов евшан (жусан) шөбінің бұрқыраған иісі туған топырағын, жерін сағынған адамға ықпалы, әсері болғаны туралы қыпшақ өлеңін оқып білген. Қырғын шабуылдар кезінде қыпшақ ханы Отрок алысқа, шет жерге кетуге мәжбүр болады. Басқа жерде де оның тұрмыс жайы, елге ықпалы едәуір болады. Күндердің күнінде шет жерде жүрген Отрокқа қыпшақ жыршысы Оря келіп, оған туған жерінің шөбін ұсынады. Евшан (жусан) батырға қатты әсер етеді, алыстағы туған еліне, жеріне қайтуға бел байлайды. Осы өлеңді Шоқан Уәлиханов Петербургтегі ақын Аполлон Майковқа әңгімелеп берген, орыс досы осы сюжетке кейінірек «Евшан» атты тамаша романтикалық поэма жазған-ды. Ол поэмаға кейінірек арнайы тоқталамыз.

Ипатий жылнамаларында, мысалы, 1185 жылғы жазуда қыпшақ ханы Кончак пен Кза ханның арасындағы тартыс, ал 1151 жылы – Се-венче Моняковичтің өлімі туралы әңгіме тіркелген «Өткен уақыт хикаясында» Алтынопа хан «батылдық даңқ шығарғаны», оның жорықтары аңызға айналғаны жазылған.

Орыс жылнамаларындағы қыпшақ дәуірі туралы деректерге көңіл бөлу келешегі мол ғылыми бағыт болғаны мәлім. Кейінгі зерттеушілер де XI-XII ғасырлардағы орыс жазба ескерткіштеріндегі басқа халықтарға, руларға байланысты дерек мәліметтерге көңіл бөлді. «Орыс жазушыларына белгілі болған тек қана орыс фольклоры ғана емес екенін ескере кетпеске болмайды. Жылнамашы қыпшақ эпосымен өзінің таныстығын бірнеше рет байқатып отырады, – деп жазды академик Д.С.Лихачев. – Бұл таныстықтың бұлағы, шамасы, Русь феодалдық

қоғамының басшылары болуы. Қыпшақ қыздарымен князьдік неке қиюлар орыс феодалдарының қыпшақтармен мәдени байланыстарын нығайтты. Олег Святославович, Святослав Изяслович, Святослав Олегович, Юрий Долгорукий, Рюрик Ростиславич және басқа орыс князьдері қыпшақ қыздарына үйленіпті. Русьтің еңбекші халқы басқа ұлттардың фольклорымен таныстығы қай шамада болғанын білмейміз, бірақ мұндай таныстық мүмкін екендігі және де ол ауызекі поэтикалық творчествосы және орыс әдебиеті үшін жемісті болғаны – бұған еш күмән жоқ. XVI ғасырдағы татарлық эпостық аңыздарды «Қазан тарихының» авторы пайдаланыпты және де аңыздар оның әңгімесін байыта түскен».

III.Уәлихановтың зер сала оқыған, ақпарлар келтірген жылнамалардың бірі – жылнамашы, Тобольск архиепископы Савва Есипов жазбалары. Есипов жылнамаларында Сібір тарихы, Сібір хандығының ханы Көшім хан (...1598 ж.), Россия мемлекетінің 1581-1585 жылдардағы Сібірді жаулап алуы, орыс жауынгершілеріне қарсы 1598 жылға дейін Көшімнің қарсыласуы, оның өлімі әңгімеленген. Есипов жылнамаларынан III.Уәлиханов «Сібір жылнамаларында Казак ордасының патшасы Солтан деп аталатын» Ораз Мұхаммед туралы мағлұматтар тарихшы П.И.Небольсиннің «Сібірді басып алу» мақаласының қосымшасы ретінде «Сібірлік жылнамалар», «Отечественные запискидің» 1848 жылғы октябрь, ноябрь және декабрь айларындағы сандарында бар екенін жазады. III.Ш.Уәлиханов: «Сібір жылнамаларында» Ораз Мұхаммедті – ол Қазақ ордасының ханзадасы, сұлтаны дейді. Сол жылы тұтқындар Москваға жөнелтіледі. Борис патша оларды өте жақсы қабылдап, бірнеше жылдан соң Ораз Мұхаммедті Қасым қаласының ханы етіп тағайындайды...», – деп тарихи уақиғаларға назар аударған. Борис Годунов 1600 жылы Окадағы Қасимов «патшасы» етіп тағайындаған Ораз Мұхаммед (1610 жылы өлтірілген) туралы материалдар III.Уәлихановты едәуір қызықтырғанға ұқсайды. Ол туралы деректер тарихшы В.В.Вельяминов-Зерновтың «Қасымдық патшалар мен патша ұрпақтары туралы зерттеулер», И.Н.Березиннің «Шығыс тарихшыларының кітапханасы», Г.Ф.Миллердің «Сібір тарихы екі томда» еңбектерде молшылық. Екі ел қарым-қатынасының осы бір қызғылықты кезеңдері туралы тарихи деректердің негізінде белгілі жазушы М.Мағауин «Аласапыран» атты роман-диалогия жазды. Осы романы үшін ол 1984 жылы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты аталды. III.Уәлиханов Никон жылнамаларынан Ер Көкше батыр туралы мағлұматтар тапқан.

Сөйтіп, ежелгі ертедегі орыс әдебиетінің бай бір саласы – жылнамаларды III.Уәлиханов мұқият зерттеп, ғылым мұқтажына жаратқан. Жылнамаларды зерттеу тарих пен филологияның кең де күрделі саласы болып саналады, III.Уәлихановтың жылнамаларға тарих негіздерінің бірі ретінде зер салып, мағлұматтарын пайдалану үлгілерінің, сөз жоқ, ғылыми бағасы, мәні мол.

Ежелгі, ертедегі орыс әдебиетін Ш.Уәлиханов мұқият зерттегені соншалық, ондағы византияшылдық және христиан дінін қабылдаушылық сияқты күрделі құбылыстар туралы ғылыми позицияда, пікірде болған.

Европа мен Азия аралығындағы, Қара теңіз бен Мраморлық теңізді жалғастыратын Босфор бұғазы жағасында біздің заманнан бұрын 660 жылдары шамасында салына бастаған ежелгі грек қаласы Византий болғаны, ол 196 жылдары қиратылып, оның орнына император Константин салғызған Константинополь Византия империясының басты қаласына, 330 жылдан астанасына айналғаны, 1453 жылдан Стамбул аталғаны тарихтан белгілі.

Византия империясы – Рим империясының шығыс бөлігінде IV ғасырдың аяғында пайда болып, XV ғасырдың ортасына дейін яғни «Шығыс пен Батыс арасындағы алтын көпір» (К.Маркс) атанған Константинопольды түріктер жаулап алғанға дейін өмір сүрген мемлекет. Византия империясының архитектурасы, бейнелеу өнері, музыкасы, әдебиеті көрші халықтар арасында да кең тараған. Ежелгі орыс мемлекетімен, Киев князьдарымен бірқатар соқтығыстан кейін X ғасырдан бастап Русьте Византиямен араласу, сауда және мәдени қатынастар дамиды.

Халықтар тарихына, қарым-қатынастарына, олардың рухани дамуына көп үңілген, сөйтіп өз туған халқының дамуына жарар жол, үлгі іздеген жас ғалым Ш.Уәлиханов Русьтің Византиямен байланысын да еске алады. Русь елінің даму тарихындағы сыры мол осы күрделі кезеңнің кейбір көріністерін салыстыра келтіру арқылы Ш.Уәлиханов сахара жайын дәл де анық баяндайды. Ежелгі Русь өмірі мен мәдениетіндегі «византиялық кезеңнің», «византиялық ықпалдың» кейбір жағымды жағы мен жағымсыз сырын қазақ ғалымы сол кездің өзінде-ақ ғылыми негізде анықтай алды деуге болады. Византия кезеңі туралы әдейі арнайы жазбағанмен, сөз арасында айта кеткен ғалым пікірі ерекше маңызға ие, өйткені Русь тарихы мен мәдениетіндегі «византиялық ықпал» мәселесі ғылымда көпке дейін, ұзақ уақыт дұрыс шешімін таппай келген болатын.

«Сахарадағы мұсылманшылық туралы» деген еңбегінде Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «...Қасиетті Нестор заманында Русьте болғаны сияқты, енді біздің сахарада қазір қос дін дәуірі болып тұр. Біздің діни кітапшылдарымыз ертедегі Русь кітапшылдары сияқты өздерінің халықтық салтын батыл аластауда». Осы жазуларда ежелгі ел тарихының мына сыры бар. Ертедегі Русь тарихында екі Нестордың аты мен қызметі мәлім. Бірі – XI ғасырдың соңы мен XII ғасырдың басында өмір сүрген Киев-Печерск монастырының монахи, жылнамашы, «Федосий Печерскийдің өмір сүруі», «Борис және Глеб туралы» повестерін жазған және ең бастысы, атақты «Повесть временных лет» – «Өткен жылдар хикаясы» атты жылнамаларды құрастырушы Нестор.

Ал екіншісі Нестор Искандер (Александр) – XV ғасырдың екінші жартысында белгілі болған орыс жазушысы, «Царьградты алу туралы повестің» авторы. Жас кезінде ол Турцияға барған да кейін қайта алмай, сонда көп жылдар өмір сүріп, мұсылман дінін қабылдауға мәжбүр болған, түрік әскерлерінің қатарында Константинопольды қоршауға қатынасқан. Бірақ іштей ол гректерді христиандар ретінде жақтаған. Өзінің «Константинопольды алу туралы повесть» деген шығармасында ол Византия тарихы, оның әлемдік күшті держава болуы аяқтала бастауы, Русьтің күшеюі туралы жазды. Міне, осы мұсылман дінін қабылдауға мәжбүр болған, бірақ іштей жасырын христиан дінін жақтаған жазушы Нестордың өмірі мен қызметін Ш.Уәлиханов қазақ арасында мұсылман діні мен христиан діні көріністер бере бастағанын сипаттау үшін еске алған. «Мұсылмандық әзірше біздің сүйегіміз бен қанымызға сіңіп бола қойған жоқ. Ол бізге келешекте халықты ыдырату қаупін төндірмек», – дей келіп, ғалым жалпы діннің елдің әлеуметтік, мәдени дамуына тигізетін зияндарын болдырмауды, жою шараларын әңгімелейді.

Ш.Уәлиханов Русьтегі византиялық дәуір туралы: «византийщина қаншалық жиіркенішті болса да, бірақ ол әйтеуір даусыз ағартушылық элемент ретінде христиандықты енгізді», – деп жазуы ерекше талдауды қажет етеді. Бұл тұжырымның терең ғылыми сипатын дәлелдемес бұрын ескере кететін тағы бір жай бар. Византия дәуіріне ұзақ уақыт бойына XIX ғасырда, тіпті XX ғасырдың 30-жылдарына дейін біржақты, сыңаржақ түсінік-тұжырым беріліп келді, «дамыған, мәдениеті биік елдің мәдениеті дамымаған әлсіз елге ықпалы» ретінде түсіндірілді. Көп уақыт қалыптасқан бұл түсіндіру, мысалы, Н.П.Кондаковтың «Орыс өнері тарихының ғылымдық міндеттері» атты 1899 жылы басылған зерттеуінде де, 1920 жылы шыққан М.Н.Сперанскийдің «Ертедегі орыс әдебиетінің тарихы» кітабында да қайталанып келді. Сперанский: «Христиандығы мен жазуы бар жаңа мәдениет ескі, әлсіз әрі жабайы мәдениетке кіріп алды да, оны іске жаратты», – деп жазды. Ал Ш.Уәлиханов болса «византийщинаның» жағымсыз, өз сөзімен айтқанда «жиіркенішті» жағын да, жағымды жағын да дұрыс, ғылыми негізде түсіндіре алды.

«Византия кезеңін» жан-жақты зерттеген ғалым Д.С.Лихачев «Орыс әдебиетінің шығуы» атты кітабында былай деген еді: «Руське ықпал еткен барлық византия мәдениеті емес, оның византия қоғамындағы үстем тапқа байланысты және соның қажетіне жауап беретін жағы ғана... «византия ықпалы» таптық, көбіне-көп жасанды құбылыс, ол, негізінде, Русьтің үстем тап етуші феодалдар класының белсенді қажеттеріне байланысты келді». Ш.Уәлиханов «византияшылдық» туралы дәл осындай таптық сырын аша айтты деуден, әрине, аулақпыз, бірақ ол византия кезеңі мәдениеттің халықтық, бұқаралық сарынын ысыра келгенін дұрыс аңғарған: «Біздің діни кітапшылдарымыз ертедегі Русь кітапшылдары сияқты өздерінің халықтық салтын батыл аластатуда».

Ш. Уәлихановтың «византийщина қаншалық жиіркенішті болса да, бірақ ол әйтеуір даусыз ағартушылық элементі ретінде христиандықты енгізді» деген тұжырымының дұрыстығы мен негізділігі кейінгі зерттеулермен де расталып отыр. «Византия үстем тап мәдениетінің элементтерін Русь үстем тап мәдениетіне енгізу прогрессивті құбылыс болды ма? – деп жазды Д.С.Лихачев, – ...Византия үстем табы мәдениетінің осы элементтері жалпы орыс мәдениеті дамуына ықпал ете алды ма? Бұл сұраққа жауап, әрине, жағымды болу тиіс... Христиандықты енгізу мен язычествоны – көп құдайлықты ысыру, субъективті болмаса да, қалайда объективті түрде халық мүддесіне жауап берді, өйткені ол Русьтің тірлігін нығайтты және орталығы Киевте болған ежелгі орыс мемлекеттілігінің орнығуына әсер етті».

Сөйтіп, орыс мәдениеті мен әдебиеті тарихында «византия кезеңі» деп аталатын күрделі құбылысты түсіндіру, түсіну ісінде Ш. Уәлиханов дұрыс бағытта, позицияда болғаны, бұл мәселені, проблеманы ғылыми түрде шешуге ол едәуір үлес қосқаны байқалады.

Туған халқының мәдениетті білімдар ел болуын аңсаған ғалым басқа елдердің даму жолдарына, кезеңдеріне де көп үңіліп, Русь елінің даму тарихындағы сыры мол күрделі кезеңінің кейбір көріністерінен тенеу келтіру арқылы Уәлиханов сахара жайын дәл де анық баяндайды.

Халықтар әдебиетіндегі әртүрлі ұқсастықтардың сыр-сипаты, себеп-салдары, тарихи тамырлары – Ш. Уәлихановты қатты толғандырған құбылыстардың бірі және де бұл құбылыстар туралы пікірлерінде ол нағыз ғылыми принцип ұстаған.

Орыс халық ертегілері мен қазақ ертегілерін салыстыра отырып, Шоқан Уәлиханов олардың арасында көп ұқсастықтар бары туралы: «Афанасьев мырзаның жинағының ішінен мен қазақтардың айтқанына ұқсамайтын алты-ақертегі таптым», – дейді. Орыс мақал-мәтелдері қазақ арасына көп тарағаны туралы ол: «Қазақтарға көбіне орыс мақалдары ұнайды және олар жүрегіне ұялаған мақалды жаттап алуға тырысады да оны өз мақалындай ауылдастарына айтуға асығады», – деп жазды. Енді бірде қазақ ғалымы: «Көп уақыттан бері қазақтың ертегілерін, мифтерін, эпикалық жырлары мен аңыздарын жинаумен шұғылдана жүріп, мен олардың Европа халықтарындағы, әсіресе славяндардағы осы тектес шығармаларымен бір сарындастығына қайран қалдым. Бастапқы кезде мен бұл фактіні Абель Ремюзаға еліктеп, индо-герман тұқымдарының Орта Азия жерлерінде татар тұқымдарымен бірге өмір сүрген уақытындағы араласып кетуінен болған ғой деп түсіндім, енді бұл мәселені шешудің кілтін Ұлы жүз бен қырғыздардың арасынан табармын, сөйтіп, өз жинағым үшін бай материалдар жинап алармын деп үміттеніп едім, бірақ бұл ойым жүзеге аспай қалды», – деп жазды.

Ш. Уәлиханов әдебиеттегі кейбір ұқсастықтар халықтардың тарихи тағдырларының тұтастығынан, тіршілік жағдайларының жақындығынан, көршілестік және тілдері ұқсастығынан, өзара рухани алмасулардан

туатындығын да аңғартады, әр халықтың өзіндік әдеби мұрасын, оның өзгешелігі мен ерекшелігін айыра білуді ескертеді. Ол: «Онан соң қоныс жағынан көршілес және тілдері ұқсас болғандықтан поэзиялық аңыздар бір халықтан екінші халыққа оңай ауысып отыратындығын айта кету керек. Сондықтан оларды жақсылап айыра білу қажет... Азияда кең өріс алып кеткен аңыздар мен ертегілер, өлең жырлар мен поэмалар өте көп», – деп жазды.

Орта Азия мен Қазақстан тарихының кейбір кезеңдері халық шығармаларында, аңыздар, әңгімелерде де із қалдырғаны туралы айта келіп, Ш.Уәлиханов: «...ортаазиялық легендаларда Темірлан, орта ғасырларда рыцарьлық поэмалардағы Ұлы Карл мен орыс ертегілеріндегі Владимир Красное солнышкодай роль атқарады...», – дейді. Осы теңеудің алғашқысынан – «ортағасырларда рыцарьлық поэмалардағы Ұлы Карл» дегеннің өзінде көп сыр жатқанын айтпай-ақ тақырыбымызға қарай «орыс ертегілеріндегі Владимир Красное солнышко» деген тіркеске тоқталық.

Россия тарихында бірнеше Владимирдің аты белгілі, бірақ солардың ішінен халық ерекшелеп бір князь Владимирді жырға қосып, оны «Красное солнышко» – «Қызыл күн», «Князь Стольно-Киевский», «Күніміз біздің Владимир князь» деп құрметтеген. Ол – Владимир Бірінші, туған жылы белгісіз, қайтыс болған жылы – 1015, Святославтың баласы, князь Игорьдің немересі. Ол 969 жылы новгородтық, 980 жылы киевтік князь болған, бытыраған, жер-жерде бетімен жайлаған тайпаларды – вяттіктерді, родимичтерді қаратып алып, сыртқы жау шапқыншыларына – печенегтерге тойтарыс беріп, ежелгі орыс елінің, мемлекетінің тәуелсіздігі, бірлігі үшін күрескен. Бытыраңқы тайпалар бірігер деген үмітпен ол 988-989 жылдары христиан діні – мемлекет діні ретінде енгізген, басқа да өз кезі үшін мәні бар жаңалықтар енгізген. Орыс былиналары мен ертеңдерінде князь Владимир – басты тұлға, ол орыс жері үшін шапқыншылармен, печенегтермен аянбай күрескен, ол маңайындағы батырларға ықпалды, беделді, батыл тұлға ретінде бейнеленеді.

Ш.Уәлиханов келтірген аналогияда осы «Владимир Қызыл күн», «Владимир Красное солнышко» ескертілген, бұдан басқа орыс фольклорындағы Добрыня Никитич батырдың бейнесі, алып күш Кашей т.б. теңеу ретінде келтірілген.

Ш.Ш.Уәлиханов орыс ағартушысы, жазушы Николай Иванович Новиков (1744-1818) есімін, қызметін, әсіресе баспахана ашып, ғылымның барлық саласы бойынша кітаптар басып шығарумен айналысқанын жақсы білген, бастырған кітаптарының кейбірінен үзінділер, сілтемелер келтірген. Новиковтың орыс қоғамдық ойы мен әдебиетін дамытуға қосқан үлесін А.С.Пушкин, В.Г.Белинский, А.И.Герцен, Н.Г.Чернышевский, Г.В.Плеханов жоғары бағалады.

Новиков бастырып шығарған кітаптардың бірі – «Книга большому чертежу» – XVI ғасырда орыс тілінде жазылған уникальдық, өте

сирек географиялық еңбек. Мұның толық аты «Москва мемлекетінің өзендері мен өзен салаларын, көлдері мен су қоймаларын және онда қандай орман-тоғай барлығын, олардың бір-бірінен алыс-жақындығын көрсететін ертедегі Россия Идрографиясы». Бірінші рет 1773 жылы Петербургте Н.И.Новиков бастырып шығарған. Бұл кітапты Н.И.Новиков екінші рет 1792 жылы Москвада бастырған. «Книга Большому чертежу» 1838 жылы да жарық көрген. Осы үш басылымның бірін Ш.Ш.Уәлиханов пайдаланған, сілтеме келтірген (1, 358).

Бұл кітаптың ғылым үшін пайдалылығы соншалық – кейін де жарық көрді, 1950 жылы да басылды. «Книга Большому чертежуді» Ш.Ш.Уәлиханов қазақтардан, тіпті шығыс халықтарының арасынан бірінші болып оқып, жазбаларына терең бойлап, оны бағалап, ғылым қажетіне жаратуының өзі – қандай ғанибет. «Книга Большому чертежудің» Новиков бастырған нұсқасының бірін алғызып, Кітап музейіне, Ш.Ш.Уәлиханов музейіне қымбат экспонат ретінде сақтау қажет.

Орыс жазушысы, сыншы, тарихшы Николай Михайлович Карамзин атын, еңбектерін алғашқы рет жоғары бағалап, шығармаларынан үзінділер келтірген де қазақтардан бірінші Шоқан Уәлиханов. Н.М.Карамзин орыс мәдениеті мен әдебиеті тарихында өзіндік маңызы мен орны бар көрнекті қайраткер болғаны мәлім. Н.М.Карамзин (1776-1826) помещик семьясында туған, Москвада Шаден пансиондында білім алған. Алғашқыда аудармамен біраз шұғылданды. Германия, Швейцария, Англия, Францияны аралап, белгілі жазушылармен, ойшыл-ағартушылармен танысты. Россияда ол «Московский журнал» (1791-1792), «Вестник Европы» (1802-1803) журналдарын шығарды. «Евгений және Юлия», «Бишара Лиза», «Орыс саяхатшысының хаттары», «Наталья – бояр қызы» повестері арқылы орыс әдебиетінде сентиментализм негізін салды. Н.М.Карамзин орыс тілін архаизм мен славяндық-шіркеу сөздерінен тазартып, әдеби тілдің қалыптасуына, дамуына едәуір ықпал жасады. 1804 жылдан бастап ол өмірінің соңғы жылына дейін 12 томдық «Россия мемлекетінің тарихы» атты еңбегін жазды. Жазушы, тарихшы М.Н.Карамзин бұл тамаша еңбегінде көптеген тарихи деректердің негізінде алғашқы рет Россияның сонау ертедегі кездерден XVII ғасырға дейінгі тарихын таза, мөлдір, бедерлі орыс тілімен сипаттап берді. «Россия мемлекетінің тарихына» жазылған «Түсініктемелерде» көптеген бағалы документтер, ақпарлар, деректер және бар.

М.Н.Карамзиннің «Россия мемлекетінің тарихы» орыс халқының рухани дамуында үлкен маңыз алды. Бұл еңбек Россия елінің күрделі оқиғаларға, құбылыстарға, ерекшеліктерге бай тарихына орыс қоғамының әрбір тобының назарын аударды. Бұл еңбек, әсіресе орыс әдебиетінде тарихқа, өткенге зер салуға, тұжырым-пікір түюге, ұлттық сана-сезімді оятуға ықпал етті. Мысалы, «Россия мемлекетінің тарихының» 9-томындағы материалдарды белгілі ақын және қоғам

қайраткері, декабрист К.Ф.Рылеев «Думы» – «Ойлар» атты әйгілі өлең-поэмаларында пайдаланды. А.С.Пушкиннің «Борис Годунов» драмасының тууына «Тарихтың» 10-томының материалдарының маңызы болды. А.С.Пушкин: «Карамзин еңбегі және XIX ғасырдың басындағы ең тәуір шығармаларымен орыс әдебиеті Европа алдына мақтанышпен шыға алады», – деген еді.

В.Г.Белинский: «...Карамзин өзінің «Россия мемлекетінің тарихымен» тек қана Пушкинді емес, бірнеше ұрпақты мүлде ертіп әкетті... Оның басты еңбегі, күмәнсіз, «Россия мемлекетінің тарихы» осы күнге дейін оқылады және қайта-қайта оқылады, өз кезінде үлкен маңыз алған басқа шығармалары қадірлі еске алынады. Шынында да, орыс тарихы басқа бір тұрғыдан және талант қана беретін бір білгірлікпен баяндалып шыққанға дейін Карамзиннің тарихы өзінен өзі-ақ дара жалғыз болмақ...», – «Россия мемлекетінің тарихының» жазылу шеберлігіне, Н.М.Карамзиннің сөз саптауына разы болған В.Г.Белинский: «Мыс пен мраморды ғажап ою», – деп атаған еді.

«Россия мемлекетінің тарихы» 1820 жылдардағы алғашқы басылымнан кейін Петербургте 1842-1843 жылдары қайта шыққан болатын. Міне, осы басылымдарды Ш.Уәлиханов оқыған да өз еңбектерінде одан үзінділер келтіргенде тарауларына, бөлімдеріне сілтеме жасап отырған. Мұның өзі жас ғалым отандастарының, жерлестерінің ішінде бірінші болып, Н.М.Карамзиннің он екі томдық «Россия мемлекетінің тарихын» оқып біліп, пайымына барып, жоғары бағалағанының бір көрінісі еді. Мұндай үлкен де бағалы еңбектің авторы – ірі жазушы-тарихшы Н.М.Карамзин дүниеден өткелі не бәрі жиырма шамалы жыл өткен шақта, оның «Тарихы» жас қазақ ғалымына, оның туған халқы мен көршілес халықтарының өткендері туралы ой-толғаныстарына жәрдемдесуі – екі ел халықтар өкілдерінің рухани бірлігінің тағы бір айқын көрінісі дерлік.

Ш.Уәлихановтың ертеректе, 1856-1857 жылдары жазған «Қазақ шежіресі» деген еңбегі бар. Осы аймақ туралы тарихи және этнографиялық еңбектерде не жазылған, соны оқып білу үшін ол талай ізденістер жүргізген. Әбілғазы, Жалаир, хазіреті Иакинф, Левшин, Миллер, Паллас, Соловьев еңбектерімен қатар Н.М.Карамзиннің «Россия мемлекетінің тарихын» оқыған, солардан сілтемелер келтірген. Ежелгі Русь, Украина жерлеріндегі халықтар қарым-қатынастарын еске ала отырып, Ш.Уәлиханов Н.М.Карамзиннің «Тарихта» түсініктемелерінде келтірген гетман Предислав Ланцкоронский есімін атай кетеді. Казактардың Предислав (Пржецлав) Ланцкоронскийдің жорықтарына да қатынасканы туралы дерек Н.М.Карамзиннің «Тарихының» Петербургте 1842 жылғы басылымының 5-томында, 4-тарауында, 411-түсініктемеде айтылған. Дворян әулетінен шыққан поляктың воевода-әскер басшы Ланцкоронский өз кезінде аса беделді де ықпалды болған, оның жорықтарына қазақтар да топ-топ болып қатысқан. Ланцкоронский 1581 жылы қайтыс болған. Енді бірде Орыс

хан туралы айта отырып, Ш.Ш.Уәлиханов Н.М.Карамзин «Тарихы-на» сілтеме келтіреді де Д'Ерблоның «Шығыс кітапханасы» атты кітабын атайды. 1697 жылы Парижде жарық көрген бұл кітапта шығыс елдерінің, әсіресе Орта Азия халықтарының тарихына қатысты материалдар көп. Шамасы осы кітап та Омбы не Семей кітапханаларында сол кезде болған болу керек.

«Россия мемлекетінің тарихында» орыс еліне жақын жерлерде, елдерде болған уақиғаларға, құбылыстарға да көңіл бөлінген, мысалы, Тоқтамыш жорықтары, билеушілер алмасулары, Орыс хан т.б. туралы деректер бар. Солардың кейбіріне Ш.Уәлиханов сілтеме жасап отырады.

Ш.Уәлихановтың жеке кітапханасы сақталмағаны, әрине, өкінішті. Дегенмен, оның еңбектерінде пайдаланған кітаптарды, шама келсе, ертеректегі басылымдарын жинастырып, кейбірінің ғалым еңбегінде көрсетілген тарауы, беті, абзацы да көрсетіліп, музей, көрмелерде сақталынса, қандай ғанибет болар еді.

Уақыт өткен сайын Ш.Уәлиханов сияқты ерен, сирек тұлғалардың еңбектерінің, қызметтерінің мән-мазмұны, қадірі бұрынғысынан да арта түседі, оларға байланысты әрбір салмақты сөз, әрбір дерек, әрбір ақпар, әрбір нәрсе әр буын ұрпаққа қымбат та бағалы. Сондықтан тіпті кішкентай болып көрінетін дерек, ақпарларды жиып, замана қажетіне, кәдесіне жаратуға мұқият болу керектігі аян.

Ш.Уәлиханов оқыған, пайдаланған, жоғары бағалап, үзінділер, сілтемелер келтірген кітаптардың бір тобы – Н.П.Румянцев басылымындағы кітаптар

Орыс мәдениеті мен әдебиетінің тарихында қоғам қайраткері, дипломат, меценат-қамқоршы, кітап пен қолжазба жинаушы граф Н.П.Румянцевтің есімі аса қастерлі. Генерал-фельдмаршал П.А.Румянцев-Задунайскийдің баласы Н.П.Румянцев XVIII ғасырдың соңғы жылдары биік мемлекеттік қызметкер, сыртқы істер министрі қызметін атқарады, 1819 жылдан Россиялық Ғылым академиясының құрметті мүшесі болады. XIX ғасырдың бас кезінен ол ғылымға, кітап бастыру ісіне көп көңіл бөледі, қамқорлық жасайды. Румянцевтік кружок деп аталған топта академиктер Ф.И.Крут, А.Х.Востоков сияқты ғалымдар, библиографтар С.Болховитинов, П.Строев т.б. болады. Румянцев кружогі Москвадағы Н.С.Всеволожский типографиясынан бірнеше кітаптар басып шығарған. Румянцев басылымының кітаптарының титульдық беттерінде гравюрамен басылым маркасы – «Non solum armis» – «Не только оружием» – «Қарумен ғана емес» деген девизді герб қойылатын болған. Румянцев басылымында, мысалы, төрт томдық «Мемлекеттік грамоталар мен келіссөздер жиылымы» 1813-1828 жылдары шығыпты. Бұл еңбек Россияның дипломатиясы мен сыртқы саясаты тарихының негізгі материалдарын қамтиды, Ш.Уәлиханов еңбектерінде осы кітаптарға да сілтемелер жиі кездеседі.

Румянцев басылымынан алғашқы рет «Ежелгі россиялық өлеңдер, жинаған Кирша Данилов» 1818 жылы жарық көрген. Кітап басылу тарихы туралы алғашқы зерттеу – тарихшы, филолог, археолог Константин Федорович Калайдовичтің (1792-1832) «Ертедегі славян типография Швайпольт Феоль еңбектері туралы деректер» кітабы 1825 жылы басылды. Румянцев басылымынан Әбілғазының «Түрік шежіресі» Третьяковскийдің аударуында француз тілінде шыққан.

Ш.Уәлиханов «Қазақ шежіресі» деген еңбегінде Әбілғазының осы еңбегіне де сүйенеді. Ол: «Татарлардың шежіре тарихы, қолжазба татар кітаптарынан француз тіліне аударылған Әбілғазы Баһадур-ханның шығармасы..., ал французшадан россиялық тілге Академияда Третьяковский аударды (СПБ. 1770. Т. 2. С. 100). Осы ақпар Әбілғазының Румянцевтік басылымында орыс тілінде жоқ болып шықты. Жалпы бұл аудармада көптеген...» (I, 216). Өкінішке қарай Ш.Уәлихановтың одан әрі жазғаны бізге жетпеді, жоғалып кеткен бе, әлде автор өзі жазбаған ба – ол арасы белгісіз. Дегенмен осы аздаған жазудың өзі көп жағдайды аңғартады.

Әбілғазы (шамасы 1603-1663) – Хиуа ханы, тарихшы. Әкесі Араб Мұхаммед хан 1602 жылы Хорезм ханы болып жарияланған, шешесі Михрбану ханым Арал теңізінің маңында көшіп жүрген қазақ сұлтандарының атақты семьясынан шыққан. Шығыстың аса білімді адамдарының бірі, тарихи әдебиетті, халық шығармаларын, тайпалар шежіресін жақсы білген. Бізге жеткен оның ірі шығармалары – «Түрік шежіресі» мен «Түрікпен шежіресі». Аса маңызды мәліметтерге толы, оның ішінде қазақ халқының тарихынан маңызды деректері бар «Түрік шежіресі» еуропа тілдері мен орыс тіліне XVIII ғасырда-ақ аударылған. «Түрік шежіресінің» ертерек басылымдарының бірі французшадан орыс тіліне Третьяковский аударуымен 1770 жылы шыққан екен. Россияның Сыртқы істер министрі Румянцев тапсыруымен, қадағалауымен 1825 жылы басылған, сондықтан да осы еңбек бұрын кейде «румянцевтік» басылымы делінген. Ш.Уәлиханов Әбілғазы шежіресінің 1726 жылы басылған француз нұсқасын да, Третьяковский аудармасын да, яғни «румянцевтік» басылымын да оқып, пайдаланған және де аудармада французша нұсқасынан біраз алшақтық барын байқағанға ұқсайды. Ш.Уәлиханов оқыған осы екі нұсқада, олардың беттерінде, не текст араларында ғалым қалдырған белгілер, сөздер де болуы мүмкін. Әттең ол нұсқалар бізге жетпеген.

Румянцев басылымының бірсыпырасы сол кездің өзінде-ақ кең тарағаны, тіпті сонау алыс Омбы, Семей қалаларына да тарағаны байқалады. Өйткені Румянцев басылымының бірі – Әбілғазының «Түрік шежіресінің» аудармасын Ш.Уәлиханов Петербургке келмес-тен бұрын-ақ оқып білген, оның алғашқы ғылыми еңбектерінің бірі – «Қазақ шежіресі» 1856-1857 жылдары жазылғаны анық. Әбілғазы шежіресінің французша және орысша нұсқасы туралы жас ғалым аз да болса аса мәнді пікір-тұжырымды осы еңбегінде айтқан.

Румянцев жинаған бай, үлкен кітапхана Москваның Румянцев кітапханасының негізін құрағаны, кейін СССР-дың В.И.Ленин атындағы мемлекеттік көпшілік кітапханасы қорына енгені белгілі. Румянцев кітапханасына, кітаптарына Ш.Уәлиханов та жақын болғаны, пайдаланғаны біз үшін қымбат. Сондықтан румянцевтік басылым кітаптарының біразын, не олардың ксерокопиясын алғызып, Орталық музей экспонаттарына айналдыру қажет.

XIX ғасыр орыс әдебиетінде дворяндық, разночиндік және пролетарлық дәуір бары белгілі, оның дворяндық дәуірінің соңына таман уақытта дүниеден өткен Ш.Уәлиханов өзінің қысқа өмірінде классикалық деңгейге жеткен орыс сөз өнерін меңгеріп, тамашалап, жоғары бағалап, кейбір үлгілерін өз еңбектерінде, хаттарында келтірді.

А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь, В.Г.Белинский өмірімен, шығармаларымен, идеяларымен Ш.Ш.Уәлиханов Сібір кедет корпусында оқып жүрген кезден бастап-ақ таныс болған. Орыс әдебиетінен сабақ берген Н.Ф.Костылецкий Пушкинді ұлт мақтанышы санайтынын, Қазанда көріп қалғанын мақтанышпен әңгімелейтінін айта келіп, Г.Н.Потанин: «Костылецкий... ер мінезді, әрі өткір тілді, сөзшен адам еді... Ол Белинскийдің идеяларына табынып, Гогольды ардақтап, қадір тұтты, өзінің тіл және әдебиет тарихында ол Белинскийдің мақалаларын басшылыққа алып, соларға сүйенгені үшін корпуссты тексерген генерал-инспектордың бірінен сөгіс алды», – деп жазды.

Ф.М.Достоевскийге Көкшетаудан 1862 жылы 15 октябрьде жазған хатында өз жағдайын толық әңгімелей келіп, Ш.Уәлиханов: «Гирей сидел, потупя взор, в устах его... и проч» (4, 65) – «Гирей отыр, тұнжырап, аузында оның... тағысын тағылар» – деген сөзді қолданыпты. Бұл А.С.Пушкиннің «Бахшасарай фонтаны» поэмасының:

Гирей сидел потупя взор;
Янтарь в устах его дымился;
Безмолвно раболепный двор
Вокруг хана грозного теснился, –

деп келетін бас шумақтарынан қысқартылып алынған алғашқы жолдары.

Ш.Ш.Уәлиханов пен Ф.М.Достоевский кездесіп, әңгімелескен кездерде екеуі орыс әдебиеті, Пушкин туралы да сөз қозғағандары, пікір алысқаны байқалады. Ф.М.Достоевский Семейден Омбыға, Ш.Уәлихановқа 1856 жылдың 14 декабрінде жолдаған хатында былай деп жазды: «Сіздің материалдарыңыз өте көп. Сахара туралы мақала жазыңыз... сондай жаңалық болар еді, ал сіз, әрине, не жазуды білесіз (мысалы, Пушкин аударуындағы Джон Теннер іспетті, егер есіңізде болса)» (4, 90). Бұл жазуға қарағанда екі ел өкілдерінің арасындағы әңгімелердің бір тақырыбы – Пушкиннің Джон Теннерді аударуы және ол туралы мақаласы болған.

Джон Теннер – орыс және американ әдебиеттері тарихи байланыстарында белгілі де бағалы тұлға. Теннер Джон (1780-1847) – американдық жазушы. Фермердің баласы Джонды тоғыз жасында индейлықтардың шауни деген тайпасы ұрлап алып кетіп, оттава тайпасының бір әйеліне сатады, оның тәрбиесінде жүріп ержетеді, индеецтермен бірге өмір сүреді. 40 жасқа келгенде Джон Теннер түсі ақ адамдар ортасына оралады да америка мекемелерінде аудармашы болып қызмет істейді. 1830 жылы оның «Джон Теннердің ұрлануы және хикаялары туралы әңгіме» атты кітабын Джон Теннерден естігендерді доктор Э. Джеймс жазып алып кіріспесімен басып шығарады. Онда американдықтардың индеецтерге деген жауыздық, езгілеушілік әрекеттері әшкереленетін беттері де баршылық. Өмірінің соңғы жылдары Джон Теннер қайыршылықта, жоқшылықта өткен, жүдеу ескі баспанасында (лачуга) әлсіз жатқан кезінде көршілері от салып, өртеп жіберген.

Міне, осынша қиыншылықта, адам жаны түршігерліктей жауыздықта өткен Джон Теннердің трагедиялық тағдыры және оның кітабы Пушкинді аса толғандырған, оған ерекше әсер еткен де ол «Джон Теннер» мақаласын жазған болатын. Мақалада Джон Теннер кітабының шыншылдығы, өмірден алынып баяндалғаны, американ «демократиясының» жалғандығы, оның нағыз жексұрындығы айқын ашылғандығы атап көрсетілді, индеецтердің теңсіздік мүшкіл халіне аяушылық білдірілген.

Ф.М.Достоевский Ш.Ш.Уәлихановқа 1856 жылы жазған хатында Пушкинді, оның Джон Теннерге көзқарасын, ол туралы жазған мақаласын, аудармасын еске алған, қазақ досының есіне салған. Бұл хаттан бұрынғы жолығуларында екі дос әдебиет туралы, Пушкин туралы да әңгімелескені байқалады. Пушкиннің гуманистік идеялары жас қазақ ғалымына қатты әсер еткенін, қызықтырғанын Ф.М.Достоевский, бәлкім, байқап қалған болар, досына хатында дәл осы құбылыстарды есіне салуында көп сыр бар.

Сонымен, Пушкиннің қазақ даласына мәлім болуы бұрын айтылып келгендей өткен ғасырдың 80-жылдары емес, одан бұрын, 1850 жылдың ортасы, яғни Ш.Ш.Уәлиханов есімімен байланысты. Орыстың ұлы ақыны Пушкиннің өмірімен, творчествосымен, гуманистік идеяларымен алғаш таныс болған, оларды өз рухани өміріне серік, азық еткен, сөйтіп, өз халқының болашақта Пушкин мұрасын игеруіне алғаш жол салған Ш.Ш.Уәлиханов.

Қазақтардың ішінен ғана емес, сонымен бірге Орта Азия халықтарының ішінен бірінші болып, Ш.Ш.Уәлиханов Пушкин мұрасын игеруге алғашқы жол салды десек артық айтқандық емес. Пушкинмен алғашқы диалогқан, кездескен Кавказ, Қырым аймақтарының халықтары болса, Шығыс халықтарының ішінен қазақтар. Пушкин Орынбор, Орал сапарларында қазақ жерінде болуы және қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Ш.Уәлихановқа жас кезі, оқудағы

шағында, қызметтері, саяхаттары, Петербургте, өмірінің соңғы шағына дейін орыстың ұлы ақыны рухани серігі болғаны аян. Пушкинге қазақ ғалымы уақыт жағынан да жақын-ды, Пушкин оққа ұшып, дүниеден өткен жылы Ш.Уәлиханов екі жаста еді, ғалымның саналы өмірі орыс қоғамымен, интеллигенциясымен тығыз байланыста болуы оның ұлы ақынға деген ықылас-ынтасына, өз қатынасының қалыптасуына да ықпал етті.

Сол сияқты М.Ю.Лермонтов мұрасын жоғары бағалаған, толық меңгерген, сөйтіп, қазақтарға ұлы орыс ақынының қазынасын игеруге жол сілтеген де Ш.Ш.Уәлиханов. Бүкіл ойлы қауым Лермонтовтан айрылған 1841 жылы Ш.Уәлиханов алты жаста. Орыс мәдениетін жоғары бағалаған орыс адамдарымен араласып тұрған Уәлихановтар семьясында да мұндай хабарларға байланысты әңгіме-сөздерді болашақ ғалым естімеуі мүмкін емес. Омбы кадет корпусында оқып жүрген жасөспірім кезінде Ш.Уәлиханов орыс әдебиеті пәнінен М.Ю.Лермонтов өмірі мен творчествосын оқып білгені оның замандастарының естеліктерінен белгілі. Бүкіл зиялы қауымның қадірлісі, құрметтісі – Лермонтов шығармаларының біразын Уәлиханов жатқа да білгені туралы зерттеушілер жазды. Пушкин сияқты Лермонтов та қазақ ғалымының рухани серігі, азығы болған.

Ш.Уәлихановтың алғашқы еңбектерінің бірінде – 1856 жылы Құлжаға саяхат күнделігінде – Лермонтовтың «Демон» атты поэмасынан жеке жолдар келтірілген: «...Русьтың ұлан-байтақ кең жазығында тұрған соң, қар жамылған Қазбек шыңы бар Кавказға баруға ынтық боламыз. Альпіні де көргіміз келеді, тау керек бізге, «алуан тастары бар саймен өрлеп, ырғыған бұлақтары шулап ән сап» керек, ал енді тағдыр айдап сондай жерге бара қалсақ – алғашқы бойда қызығып, есіміз кетеді де, кейін ет үйренгесін соның бәрі: «алуан тастары бар саймен өрлеп те, ырғыған бұлақтары шулап ән сап» та жалықтыра бастайды, сөйтіп қайтадан өзіміздің еркін ен даламызға, ақ қайың мен қарағайымыз бойлап өскен жүзі ыстық кең сахарамызға қайтқымыз кеп ынтығып тұрамыз...».

Осы суреттеулердегі «алуан тастары бар саймен өрлеп, ырғыған бұлақтары шулап ән сап», – деген поэзиялық бейнелеулер М.Ю.Лермонтовтың «Демон» атты поэмасының бірінші бөліміндегі өлеңінен келтірілген. Уәлиханов екі рет қайталаған осы поэтикалық бейнелеу «Демондағы» мына шумақтардан алынған:

Ал бір сәт көз алдында жайнай қалды,
Құлпырған бір сипаттар сондай сәнді.
Масаты гүлдерімен әсем көлбеп,
Грузия аңғарлары арайланды,
Шадыман шырын өлке қандай ғажап!
Теректер мұнарадай тұрған самсап.
Алуан тастары бар саймен өрлеп,

Ырғыған бұлақтары шулап ән сап,
Толқын гүл арасында бұлбұл сайрап
Жырлаған гүл сұлуды бұлақтаған.

Осы шумақтардағы Қалижан Бекхожин аударған «алуан тастары бар саймен өрлеп, ырғыған бұлақтары шулап ән сап» деген жолдар «Демон» поэмасындағы, яғни түпнұсқалардағы «столпообразные раины» и «звонкобегущие ручьи» деген бейнелердің мән-мазмұны, сұлулығы. «Столпообразные раины» – пирамидальдық бәйтеректер – зәулім-заңғар бәйтеректер. Ш.Уәлиханов та «столпообразные раины» – бейнелі тіркесті поэмадағыдай түрінде қолданған, поэмадағы «звонкобегущие ручьи» бейнесі Ш.Уәлиханов қолдануында сәл өзгертіліп, «ручьи» деген сөздің орнына «ключи» делінген.

Шоқан Уәлиханов қолданған «қар жамылған Қазбек шыңы бар Кавказ...» «Тауда тынықса шеркестер шынығады, таудан тәрбие алады. Шеркес дүниеге келісімен-ақ табиғатпен арпалыса бастайды, оның әрбір қадамының өзі қауіпті. Жан-жағының бәрі түнерген мылқау құздар, төменде долы Терек ақ көбік атып, тасты тасқа соғып, буырқана тасып, гүрілдеп жатады. Шеркестің тағылым алар ұстазы осылар. Өнегесі қандай!...» сияқты суреттемелер орыс классиктерінің шығармаларындағы Солтүстік Кавказ суреттемелерінің әсерімен жазылғанға ұқсайды. Ш.Уәлиханов Кавказда болмағаны мәлім, алайда оның Кавказ туралы толғамдары, мысалы, Лермонтовтың «Демон» поэмасындағы мына суреттерді еске салады, суреттемелермен сәйкес келеді.

Кавказдың аспанында түсі сұсты,
Пейіштің сол қуғыны зулап ұшты.
Астында алмас қырлы Қазбек тұрды,
Жарқырап мәңгі қармен аппақ түсті.
Шыңырау күж-күж тастың арасында
Жырадай, ұқсап жылан ордасына
Дария жаркыл қағып ирендеді
Терек қарғып тасты, алға асыға
Құдды бір арыстандай жалбыр жалды...

«Қар жамылған Қазбек», «долы Терек ақ көбік атып, тасты тасқа соғып, буырқана тасып» түнерген мылқау құздар сияқты суреттемелер «Демонда» Кавказ табиғатын Лермонтов суреттеулерімен сәйкес келуі де қызғылықты деректер.

«Демондағы» табиғат суреттеулерін Ш.Уәлиханов 1856 жылдың 1 августа жазған күнделігінде пайдалануына да көңіл аударарлық, өйткені бұл дерек Шығыс аймақта Лермонтов шығармасына алғашқы, бірінші көңіл аударғандық, бағалағандық, рухани өмірге жаратқандық деп саналуға жарарлық. Шынында да қызғылықты жай – шығыс хикаясы аталған «Демон» поэмасын М.Ю.Лермонтов 1839 жылы жазып бітірген, арада 16 жыл өткенде, ақын дүниеден кеткеніне 14 жыл

өткенде сонау алыс аймақта жиырмадан жаңа ғана асқан қазақ ғалымы құрметпен еске алып, текстiнен үзiндiлер келтiрген екен. Мұның өзi қазақтардың және ортаазия халықтары рухани тарихына Лермонтов поэмасы алғашқы қадам аттауы, кейiнiрек кеңiнен тарауының, тiптi төл шығармасындай жақын болуының басы дерлiк.

«Демонға» байланысты тағы да бiр жайды ескере кеткен артық емес. Лермонтов тiрi кезiнде бұл поэма баспадан шықпағаны мәлiм, бiрақ қолжазба нұсқасының көптеген тiзiмдерi мен көшiрмесi оқырмандар арасына жайылып кеткен де, сондай көшiрмелердiң бiрi бiзге жеткен екен. «Демонның» үзiндiлерi 1842 жылы бiрiншi рет «Отечественные записки» журналының 6-санында В.Г.Белинский өз қолымен дайындаған күйiнде басылған, бұл жариялау цензура тарапынан үлкен қиындықтарға кездескен. «Демонның» толық нұсқасы 1856-1857 жылдары Карлсруэ мен Берлинде, ал Россияда 1860 жылы Дудышкин редакциясымен шыққан Лермонтовтың шығармалар жинағында басылған. Олай болса, Ш.Ш.Уәлиханов «Демонды», мүмкiн, қолжазба көшiрмелерiнiң бiрi Омбы мен Семейге де жеткен тiзiмнен оқып немесе 1842 жылғы «Отечественные запискиде» В.Г.Белинский дайындаған үзiндiлерiн, әлде Карлсруэ мен Берлинде басылымын оқып, қолданған. Лермонтов шығармаларының жинағы Дудышкин редакциясымен тек 1860 жылы ғана шыққан, «Демоннан» үзiндiлердi Шоқан Уәлиханов 1856 жылғы күнделiгiнде келтiрген, Дудышкин басылымы пайдаланылуы мүмкiн емес, олай болса, Ш.Уәлиханов – «Демонды» алғашқы оқушылардың, алғашқы пайдаланушылардың бiрi. Сөйтiп, Ш.Уәлиханов Петербургке келместен көп бұрын Лермонтов творчествосымен таныс қана болып қойған жоқ, сонымен бiрге шығармаларынан үзiндiлер келтiре отырып, творчестволық қатынас қалыптады.

Лермонтов поэзиясын Ш.Уәлиханов тамаша игергенiнiң тағы бiр көрiнiсi – «Қырғыздар туралы жазбалар» атты еңбегiнiң қолжазбасы шетiне өз қолымен М.Ю.Лермонтовтың «Палестина бұтағы» деген лирикалық өлеңiнен «Когда листы твои сплетали Солима бедные сыны» деген екi жолын келтiруi (1, 363). Солим – Иерусалим. Лермонтовтың «Палестина бұтағы» өлеңi алғашқы рет 1839 жылы «Отечественные запискидiң», одан соң 1840 жылы «М.Лермонтовтың өлеңдерi» жинағының басылымында жарияланған екен. Ш.Уәлиханов, шамасы, осы басылымдардан ақын өлеңдерiн жақсы әрi жатқа бiлген деуге болады, өйткенi еңбектерiн жазу үстiнде түйдек-түйдек ой толқындарында орыс ақынының өлеңдерiнен көрiнiс суреттер де ассоциацияланып жол-жөнекей өлең жолдары ойға оралып, сөйлем, текст араларына не шетiне жазылып қалған. Ш.Уәлиханов есiне алған «Ветка Палестины» – «Палестина бұтағы» өлеңi мынау:

Ветка Палестины

Скажи мне, ветка Палестины:

Где ты росла, где ты цвела?

Каких холмов, какой долины
Ты украшением была?

У вод ли чистых Иордана
Востока луч тебя ласкал,
Ночной ли ветер в горах Ливана
Тебя сердито колыхал?

Молитву ль тихую читали
Иль пели песни старины.
Когда листы твои сплетали
Солима бедные сыны?

И пальма та жива ль поныне?
Все так же ль манит в летний зной
Она прохожего в пустыне
Широколиственной главой?

Или в разлуке безотрадной
Она увяла, как и ты.
И дальний прах ложится жадно
На пожелтевшие листы?..

Поведай: набожной рукою
Кто в этот край тебя занес?
Грустил он часто над тобою?
Хранишь ты след горячих слез?

Иль божьей рати лучший воин
Он был с безоблачным челом.
Как ты, всегда небес достоин
Перед людьми и божеством.

Заботой тайною хранима
Перед иконой золотой.
Стоишь ты, ветвь Иерусалима,
Святыни верный часовой!

Прозрачный сумрак, луч лампы,
Кивот и крест, символ святой...
Все полно мира и отрады
Вокруг тебя и над тобой.

Лермонтовтың «Палестина бұтағы» өлеңін ақын Хамит Ерғалиев
қазақ тіліне аударды:

Жә, Палестина бұтағы,
Қай жерде гүлдеп кең өстің?
Қай жазық пенен ондағы
Көркі едің қандай кеңестің?

Суы мен мөлдір Иорданның
Шығыстың нұры өпті ме?
Түнінде таулы Ливанның
Тентек жел тербеп өтті ме?

Солимның кедей әулеті
Жапырағынды өріп бағалы.
Ескіше бәлкім әндетті
Күбірлеп әлде дұғаны?

Сол құрма әлі сол жерде,
Жапырағын жайып басына.
Жолаушы жанды шөлдер деп
Шақыра ма екен қасына?

Не ол да сендей алыста,
Үзіліп үміт дәмесі.
Жат жерде сөлін жаныштап,
Жатқан да шығар денесі.

Құдайдың, айтшы, қай құлы
Әкелген сені бұ жаққа?
Көз жасы оның қайғылы,
Қалдың ба сақтап ұзаққа?

Әлде ол хақтың әскері,
Жүзіне қайғы жұқпаған?
Күнәсіз сендей жас па еді
Жақ еткен ием жұртты оған?

Парызға іштей ізет қып,
Жез құдай алдын мұндағы.
Етене тұрсың күзетіп,
Ерусалим бұтағы.

Крес пен кивот көгілдір
Киелі күңгірт нұр шалған;
Жан-жағың, үстің көңілді
Жиһазбен жым-жырт
қоршалған.

Лермонтов өлеңінің қазақша аудармасы түпнұсқадан гөрі солғындау. Ш.Уәлиханов келтірген екі жол «Солимның кедей әулеті, Жапырағынды өріп бағалы» деп, «бедные сыны» – «кедей әулеті» деп аударылған. Мазмұны дәл болғанмен Лермонтов қолданған сөздердің бейнелік реңі әлсіздеу шыққан.

Лермонтовтың «Палестина бұтағы» өлеңінің туу тарихы туралы замандастары бірнеше әңгіме қалдырған-ды. Солардың бірі – жазушы А.Н.Муравьев (1806-1874) өз естеліктерінде «Палестина бұтағы» 1837

жылы февральда соның үйінде, крест алдында жазылғандығын, оның үйіне ақын «Ақын ажалы» өлеңі туралы қуғын басталуына байланысты келгендігін әңгімелейді. А.П.Шан-Гирейдің айтуына қарағанда Палестинаның әдемі өрілген пальма бұтағын Муравьев шет жерлерге өзінің саяхаттарынан әкеліпті... Сол бұтақты Муравьевтың үйінде көрген кезде Лермонтов «кенет шабыттанып» үй иесіне жазған қағаз бетіне өлең де шығарып кетіпті».

Лермонтов өлеңінен «Солимның сорлы ұлдары Жапырағынды сенің өргенде» деген екі жолы Ш.Уәлиханов қолжазбасының шетіне келтірілген. Солим – тайпа, ерте замандарда Кіші Азиядағы Ликия елінің солтүстік шекарасында, өлең текстінде Иерусалим елінде өмір сүрген солимдер өз кезінде батыл, жауынгер, қажырлы болған. Солимдерді парсылар жаулап алып, езгіге салған, құртып жібере жаздаған. «Солимның сорлы ұлдары» деп Лермонтов бір кезде батыл солимдердің осындай қайғылы, мұңды кезін еске ала отырып, бірақ олар өрген жапырақтар, яғни еңбектері, тарихы, өрнектері – өлеңдері құрып кетпеген, сақталған дегенді айтпақ болған. «Палестина бұтағының» осы мұңды жолдарын Ш.Уәлиханов бағзы бір замандардары тайпалар, рулар қарым-қатынастары, қиындықтары туралы жазғанда еске алған. Ш.Уәлиханов еске алуында «Палестина бұтағынан» екі жол ерте замандарда халықтар қарым-қатынастары, аралас-құраласуы бола тұрса да, бір-бірінен алмасулардан басқа әрқайсы өздерінің де түбірлі, текті аңыздарын сақтай алған деген мағына береді.

Г.Н.Потанин «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» деген мақаласында былай деген еді: «Әдеби есімдерден оған ерекше сүйкімді болған Байрон, Гейне және Лермонтов, оның олармен бір туыстығы бар-ды... Шоқанның характерінде Пушкин мен Лермонтовты еске түсіретін белгілер болушы еді» (4, 326), – деп жазды.

Николай Васильевич Гоголь (1809-1852) дүниеден қайтқанда Ш.Уәлиханов он жеті жаста екен. Гоголь есімін ол Сібір кадет корпусында оқып жүргенде естіп, шығармаларымен таныс болған. 1856 жылдың 27 февралындағы күнделігінде Ш.Уәлиханов Гоголь: «не-раздельный гоголевский юмор» – «шыншыл гогольдік юмор», «Ревизор», оның басты кейіпкерлері Городничий, Добчинский, Бобчинский туралы жазады. Жазғанда гогольдік юмормен, өткір тілмен, гогольдік тәсілмен билеуші тап, патша өкіметінің жергілікті басшылары жазушы шығармаларын жағымсыз қабылдағанын әшкерелей жазады. Керісінше Россияның алыс аймағындағы ойлы жастар, алдыңғы қатарлы өкілдері Н.В.Гоголь есімін, талантын құрметтегендікпен, туындыларын жылы шыраймен қабылдағаны да осы күнделіктен аңғарылады.

Н.В.Гоголь өмірінің соңғы жылдары аса қиындық жағдайда өткені, көзі жұмылысымен-ақ патша өкіметі, тоғышар қауым оның қасиетті есімін тәлкекке салып, қорлай жаздаған шақта В.Г.Белинский мен Н.Г.Чернышевский ұлы орыс жазушысының атын, мұрасын батыл жақтаған, өткір мақалалар мен зерттеулер жазған, сөйтіп оның өмірі

мен творчествосын ғылыми тұрғыда игеруге жол салған шақта алыс аймақта жатып, Ш.Уәлиханов та Гоголь есімін, оның «Ревизорының» кейіпкерлерін еске алған, оларға өз қатынасын білдірген, күнделігінде жергілікті билеушінің жазушыны жек көретінін ызалы түрде әшкерелеген.

1856 жылдың 27 февралінде жазған күнделігінде Ш.Уәлиханов «Трактация о романах вообще, о романах, написанных е. п. самим» – «романдар туралы жалпы, ж. м. өзі жазған романдар туралы трактация» деп ат қойыпты. Бұл жазбаның екі варианты бар, екіншісі біріншісіне ұқсас, тек сәл толықтырылған. Күнделік е.п. – его превосходительство – ж. м. – жоғарғы мәртебелінің үйінде, үш адамның – е. п. – его превосходительство, оның әйелі, г. В. – господин Валиханов әңгімелескен қалпын бейнелеген. Сөйлейтін – е.п., қалған екеуі – тыңдаушы. Е.п. – его превосходительство, жоғары мәртебелі дегені – 1851-1861 жылдары Қазақстан мен Батыс Сібірді басқарушы генерал Г.Х.Гасфорт. Сөйлейтін сол, оның сөздері, пікірлері өзін-өзі әшкерелейді. Н.В.Гогольдің ажуа-оспаққа толы шығармасын ойлы қоғам ризашылықпен қуана қарсы алса, патша өкіметінің ресми адамдары, билеушілер тобы мүлде басқаша қабылдағанын, ал ол сынайды Ш.Уәлиханов өткір мысқылмен түйреген.

К.К.Гутковскийге 1858 жылы 4 июньде Ақсудан жолдаған хатында Ш.Ш.Уәлиханов өзінің қиын жағдайда қалған хал-жайын айта келіп: «...сіз, натуральдық мектептің жақтаушысы, осындай азаптардың жартысына да төзе алмас едіңіз», – деп жазыпты.

Осы хаттағы «натуральдық мектептің жақтаушысы» деген тіркестің қолданылуы да Ш.Ш.Уәлихановтың ХІХ ғасыр орыс әдебиетінде «натуральдық мектеп» деп аталатын әдеби ағымды да жақсы білгенін аңғартады. «Натуральдық мектеп» – Россияда, ХІХ ғасырдың 40-жылдары сыншыл реализмге, Н.В.Гоголь мен В.Г.Белинский өмірі мен творчествосына байланысты пайда болған әдеби ағым. «Натуральдық мектеп» – натура, латын сөзі, табиғат, бейнелеу өнері мен сөз өнеріне, тікелей, өзгермеген, дәл табиғи қалпын суреттеу – 1842-1845 жылдары, жазушылар Н.В.Гоголь, А.И.Герцен, Д.В.Григорович, Н.А.Некрасов, И.С.Тургенев, И.И.Панаев, В.И.Даль, В.Г.Белинский ықпалындағы «Отечественные записки» журналының маңына топталған. Кейінірек Ф.М.Достоевский мен М.Е.Салтыков-Щедрин де осы топқа араласқан. «Петербургтың физиологиясы», «Петербургтық жинақ» атты жинақтар шығарылып, онда «физиологиялық очерктер» деп аталған үлкен қаланың ішкі өмірін, бітімін, табиғи, бәз қалпында түсірген шығармалар жариялады. Онда қоғамның төменгі слойларының, еңбекқор қауымның, ұсақ чиновниктердің тіршілік-тұрмыс қалпы, өмірге сыни қарау, ақша мен чиндер, басыбайлылық пен теңсіздіктер адам жан дүниесін азғындайтыны, қоғамдық құрылыстың сорақылықтары адамның жеке басына әсері, өмір қиындықтары тағы басқа құбылыстарға көбірек көңіл бөлінді. В.Г.Белинский қайтыс болғаннан кейін «натуральдық

мектеп» деген атқа патша цензурасы тыйым салды. XIX ғасырдың 50-жылдары «гогольдік бағыт» деген атау сыншыл реализм белгілерін білдіре бастады. Н.Г.Чернышевскийдің «Орыс әдебиетінің гогольдік дәуірінен очерктер» деген еңбегі бары белгілі. «Натуральдық мектептің» мән-мазмұнымен таныс Ш.Ш.Уәлиханов оның басым бір белгісі – адамдардың қиын-қыстау өміріне көбірек көңіл бөлуін еске алып, К.К.Гутковскийге жазған хатында өз басынан кешкен азапты күндерін суреттеу үшін қолданған, келтірген.

Сол сияқты Ш.Ш.Уәлиханов өткен ғасырда орыс қоғамының рухани өмірінде, мәдениеті мен әдебиетінде орын алған западничество – батысшылдық және словянофильшілдік деп аталған ағымдардың мән-жайын жақсы білген, аз да болса өз көзқарасын, қатынасын білдірген. Аполлон Николаевич Майковқа жазған хатында Ш.Ш.Уәлиханов былай дейді: «Енді Сіздің өзіңіз туралы, Петербург туралы, менің петербурлық достарым жайында әңгіме етейік. Достоевскийлер не істеп жүр? Олар сирек жазатын болды, бірақ енді оған өзім де кінәлімін, өйткені сирек жауап қайтарып жүрмін. Журналдарының жағдайы қалай? Бұрынғысындай шыға береді деп жариялауларына қарағанда, тегі, жақсы болу керек. Өз арамызда айтқанда, солардың негізін, халықшылдығын жөнді ұқпаймын, біресе словянофильдықтың ісі аңқиды да, біресе шектен асқан батысшылдықтың ісі аңқиды. Бітіскендері байқалмайды немесе сол бітісудің өзі олардың қолынан келмей жүр ме екен. Менің ойымша, екіншісі бірі болу керек, не батыс үлгісімен негізінен қайта құру керек те немесе ескіден айрылмай, тіпті ескі сенімнің өзін де пайдалану керек. Қытайларша әрі-сәрі болудың енді жөні жоқ...».

Ш.Ш.Уәлихановтың хатында келтірген батысшылдық, славянофильшілдіктің, халықшылдық («почвенничество») деген сөз осылай аударылыпты, аударылуы дәл емес) деген сөздерде талай тарихи сыр жатыр. Орыстың қоғамдық ой пікірінде XIX ғасырдың 40-50 жылдары қалыптасқан бағыттардың бірі – батысшылдық – западничество. Батысшылдық ағымның өкілдері Россияның феодалдық-крепостнойлық мешеулігінен батыстық, капиталистік жолмен арылуға болады деп уағыздайды. Батысшылар самодержавиелік-крепостнойлық құрылысты сынап, патша өкіметін «ресми халықтық» өкімет деп уағыздаған теорияға қарсы шықты. Славянофильшілдік – XIX ғасырдың 40-50-жылдарындағы қоғамдық ағымдардың бірі, бұл ағымның өкілдері Россия Батыс Европадан өзгеше ескі Русьше, өзіндік тарихи жолымен дамуы керек деп уағыздады. Славянофильдер философиялық көзқарастары көбіне ескі, діни-идеалистік жүйеге негізделді, Россияда славян комитеттерін құрды. Алайда бұл ағым да батысшылдық сияқты қайшылықтарға ұрынып, қоғам қажеттерін шешуге жарай алмады, реформа кезеңінде, капитализм даму жағдайында славянофильдік ағым қоғамдық ағым ретінде әлсіреді.

Бұл екі ағымның арасындағы талас-тартыстарды, келіспестіктерін Ш.Ш.Уәлиханов батысшылдықты уағыздаған «Оте-

чественные записки», «Современник», славянофильшілдіктің органдары – «Русская беседа», «Русский вестник» газет-журналдарының беттерін оқып біліп отырған болуы керек, өйткені бұл басылымдарды Ш.Ш.Уәлиханов мұқият оқыған, олардың материалдарынан өз еңбектерінде үзінділер келтірген.

XIX ғасырдың 50-жылдарының соңғы, 60-жылдарының бас кезінде бұл екі ағым алғашқыдай емес, ыдырап әлсірей бастаған болатын. Бұл шамада халықшылдық-почвенничество ағымы біраз көрініс бергенді. Олардың уағыздауынша, халық ағартушылық, мәдениет білім жолымен дамуы, оқыған, мәдениетті қоғам халыққа жақындауы, сөйтіп сословиелердің рухани бірігуі керек. Достоевскийлер Петербургте шығарып тұрған «Время» (1861-1863), «Эпоха» (1864-1865) журналдары халықшылдық идеяларды уағыздаған болатын. Журналдарды Ш.Ш.Уәлиханов жаздырып алып оқығаны белгілі, журналдардың осы бағытына Ш.Ш.Уәлиханов сын көзімен қарағаны оның А.Н Майковқа жазған хатынан анық байқалады.

К.К.Гутковскийге жазған бір хатында Ш.Ш.Уәлиханов денди деген сөзді қолдануы да қызық. XIX ғасырдың бас кезінен орыс қоғамы мен оның әдебиетінде қолданылған «денди» ағылшын сөзі, дворян қоғамының оқыған, кербез, сәнді киінетін, сәнқой, фронт адамдарын мінездеуге қолданылған. Россия мен Англия арасындағы Киелі одақ деп саналған қарым-қатынас бірлігі іс жүзіне асып тұрған кезде – XIX ғасырдың алғашқы жылдары – дворян қоғамында ағылшын саяси мекемелеріне, әдет-ғұрпына, тұрмысына, жоғарғы топ адамдарының киім киісіне, жүріс-тұрысына, өзін ұстау мәнеріне ықылас-ынта көбейіп, англomanия пайда болған-ды.

Орыс әдебиетінде ағылшындық дендизмді тарихи дәл, кейде оны сынай, кейде кейбір белгілерін құптай суреттеу баршылық. Мысалы, А.С.Грибоедовтың «Ақылдан қайғы» («Горе от ума») шығармасындағы князь Григорийдің бар болмыс-бітімімен ағылшын мәнеріне еліктеген бейнесі:

Век с англичанами, вся английская складка.

И также он сквозь зубы говорит,

И также коротко обстрижен для порядка, –

деп бейнеленеді.

А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» өлеңді романында мынадай сурет бар:

Онегинім міне ерікті,
Модымен шашы қиылған.
Лондондық денди киімі,
Дүниеге шықты соңынан.

И.С.Тургеневтің «Дворяндық ұя» романындағы негізгі кейіпкердің бірі – Иван Петрович Лаврецкий 1820 жылы шетелден қайтқанда орыс дендиі, фронт, кербез, «бүкіл ағылшын тәртібін» меңгерген адам болып

керінеді. Тургеневтің «Дворяндық ұя» романы туған 70-80-жылдары орыс өмірінде англomanия онша ықпалды, әсерлі еместі, дегенмен жазушы бұл құбылысты өзінен бұрынғылардың суреттемелері, тарихи документтер және ағылшын дендизмін ұстанған кейбір аристократтар өмірін байқауы негізінде Иван Петрович Лаврецкий бейнесіне дәл де айқын, әсерлі жинақтаған.

XIX ғасырдың орта және соңғы кездерінде дендизм белгілері аса айтарлықтай көрінбеген, бұл сөз енді көбіне аристократтық мәнерде тәрбиеленген адамдарды мінездеу үшін қолданылатын болса керек. Ш.Ш.Уәлиханов та осы сөзді сол мағынада келтіреді, оның замандасы, мысалы, Н.М.Ядринцев өзінің естеліктерінде жас қазақ ғалымының жүріс-тұрыс, киім киіс мәнеріндегі жарасымдылық, мәдениеттілік, мінезіндегі сыпайылық өзгешелік белгілерін сипаттауға денди деген сөзді қолданған.

Ғалым еңбектеріндегі енді бір көңіл аударарлық жай – ол орыс әдебиетінің тарихында үлкен құбылыс болып, мол мұра қалдырған классикалық тұлғалармен бірге қатардағы кейбір ақын-жазушылардың өмірін, қызметін, еңбегін елеушілік, жоғары бағалаушылық, сын көзбен қараушылық. Мысалы, ол Иакинф, Левшин, Сенковский, Майков, Полонский, Крестовский, ағайынды Курочкиндер т.б. туралы аз да болса, құнды пікірлер айтты. Бұлардың біразы қазақ ғалымынан аз-ақ бұрын өмір сүріп, дүниеден өткен, ал кейбірі замандас, пікірлес, дос болған да қазақ ғалымынан көп кейін дүние салған, бәрінің есімі орыс мәдениеті мен әдебиеті тарихына жазылған. Бір қызығы – осы аты аталған ғалым, жазушы, ақындардың өмірі мен творчествосы туралы көзқарас, тұжырымдар, кейбірі жөнінде талас пікірлер филологияда кейінірек айтылды. Алайда қазақ ғалымының олар туралы тұжырымдарының кейбірі кейінгі айтылған пікір қорытындылармен үндес сәйкес келеді.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде құрметпен жиі атайтын есімдердің бірі – Левшин Алексей Ираклиевич (1799-1879). Ол аса ірі ғалым, мемлекет қайраткері және Орыс географиялық қоғамының негізін қалаушылардың (1845) бірі ретінде белгілі. А.И.Левшин – қазақтар жөнінде Россияда алғашқы монографиялық еңбек жазғандардың бірі. 1820 жылдарда ол мерзімді баспасөз «Вестник Европы», «Северный архив», «Московский вестник» журналдарының бетінде «Орал қазақтарының тарихи және статистикалық сипаттамасы», «Кіші жүз ханымен (Шерғазы, 1820, 16 окт.) кездесу», «Татарлардың ежелгі қаласы Сарайшық туралы хабар», «Қазақ халқының аты-жөні және оның нағыз немесе жабайы қырғыздардан айырмашылықтары туралы» еңбектерін жариялаған. А.И.Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ далаларының сипаттамасы» атты үш томдық еңбегі 1832 жылы Санкт-Петербургте жарық көрді. Міне осы басылымның бірнеше данасы, шамасы, Омбы не Семей кітапханаларына да жеткен болуы керек, жас Шоқан Уәлиханов алғашқы еңбектерінің өзінде-ақ А.И.Левшин зерттеулеріне сүйенеді, сілтемелер келтіре отырып, сондағы пікір-тұжырымдармен бірде келісіп, бірде сын айтқан.

А.И.Левшиннің бұл еңбегі, қазақтар туралы жинаған деректері мен байқаулары қазірге дейін ғылыми мәнін жойған жоқ. А.И.Левшиннің есімін құрметтеп, ғылыми еңбектерін алғашқы бағалағандардың бірі Ш.Ш.Уәлиханов болды. Ол туралы қазақ ғалымы: «Менің ел-жұртымның тарихын жазған құрметті ғалым Левшин мырза...», «...біздің халықтың Геродоты Левшин ойынша...», – дей отырып, оның еңбегіне бірнеше рет сілтеме жасауы орыс ғалымының ой-тұжырымдарын жоғары бағалағандық еді. Сонымен бірге А.И.Левшин еңбегінде кеткен кейбір дәл еместік, үстірт түсіндірілген дерек-ақпарларды Ш.Ш.Уәлиханов «Қырғыз-қазақ сипаттамасының» үшінші бөлімі бойынша ескертпелер» деген жазбаларында көрсетіп қалдырған. Бұл ескертпелер шамасы 1853 жылы Ш.Ш.Уәлиханов кадет корпусының соңғы курсында жүргенде жазған алғашқы рецензияларының бірі саналады.

Сол сияқты Шоқан Уәлиханов алғашқы еңбектерінде-ақ орыс жазушысы, журналист, шығыс зерттеуші, Петербург Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі О.И.Сенковский есімін аса құрметтеген, оның шығармаларын мұқият оқыған. Сенковский Осип (Юлиан) Иванович (1800-1858) поляк шляхтасы семьясында туған, Виленск университетін бітірген соң, Шығыс елдеріне саяхат жасап, көптеген тілдерді үйренеді. 1822-1847 жылдары Петербург университетінің араб, парсы, түрік тілдері кафедрасының профессоры қызметін атқарған. Араб елдерінің тарихынан әрі 1819-1821 жылдары саяхаты кезінде жинаған материалдары негізінде шығыс елдерінің тарихы, этнографиясы мен филологиясынан көптеген ғылыми еңбек жазған. 1839-1847 жылдары Сенковский «Библиотека для чтения» журналын шығарып, Петербургтың әдеби өмірінің нағыз қайнаған ортасында болған. Барон Брамбеус деген лақап есіммен шығармалар жариялаған. Алайда оның көзқарасында: қайшылықтар, «таза өнерді» жақтаушылық болуы себепті уақыт, қоғам талабына сай көркем туындылар жазу дәрежесіне көтеріле алмаған. Сенковский творчествосында XIX ғасырдың 30-50 жылдарындағы әдебиет пен өмір арасындағы көптеген қайшылықтардың кейбірі бейнеленген.

Ш.Ш.Уәлиханов шығыс халықтарының тарихына зейін салып, зерттей бастаған кезде О.И.Сенковскийдің шығыс туралы еңбектерін де мұқият оқыған. Қазақ ғалымының қолында шамасы, Сенковский еңбектерінің 1858-1859 жылдары Санкт-Петербургте басылған нұсқалары болған сияқты. Оның еңбектерінен пікірлер келтіре отырып, ол орыс ғалымын құрметтейтінін білдіреді: «...Біздің атақты ориенталист Сенковскийдің тұжырымына сүйене отырып, Левшин..., Левшин болса Сенковскийдің «осы халық шамасы» тағы сол сияқты сөздерін келтіреді...» (1, 130).

Аз ғана сияқты болып көрінгенмен, мұндай деректердің өзіндік мән-мазмұны бар, яғни жас Ш.Ш.Уәлиханов алғашқы еңбектерінен-ақ дұрыс ғылыми принцип ұстағанын, мәселенің қойылуы, зерттелу дәрежесі, бұрынғы пікір-тұжырымдардың дәлелдігі мен ақиқаттарына

салыстырмалар жүргізу арқылы өз ой-тұжырымдарын түйе білгенін, әрі зерттеушінің өз заманындағы ғылым жетістіктерін жақсы меңгергенін аңғартады. О.И.Сенковский – өмірімен де, қызметімен де Петербург интеллигенциясының назарын өзіне аударып өткендердің бірі. Сонау алыста жүріп, оның еңбектеріне қанық болып, есімін қадірлеген жас ғалым Петербургке бара қалса кездесуді де ойлаған болар. Бірақ Сенковский 1858 жылы қайтыс болады. Орыс ғылымында, мәдениетінде, әдебиетінде өзіндік орны бар О.И.Сенковский есімін оның өзі тірі кезінде-ақ қадірлегендердің бірі Ш.Ш.Уәлиханов болды.

Ш.Ш.Уәлихановтың Н.Я.Бичурин туралы жазып қалдырғаны да ғажап, Никита Яковлевич Бичурин (монархтық есімі Иакинф) (1777-1853) – шығысты зерттеген орыс ғалымы, синолог, ұлты чуваш, Россия Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі және Париждегі Азиялық қоғамның мүшесі болған. Қазанның діни академиясын бітірген соң Бичурин 1807 жылдан бастап 14 жыл бойы Россияның Қытайдағы (Пекиндегі) діни миссиясын басқарған. Қытай тілін, тарихы мен мәдениетін тамаша біліп еліне оралған, «бойы ұзын, арықша, сықсиган қытай көзді, монахша киінген» Бичурин петерборлық адамдар ортасында жүргенде, өзіне жұрттың назарын аударатын болған. Қандай қылығы үшін екені белгісіз, бірде ең жоғарғы діни басшылық – синод оны архимандрит атағынан айырып, Ваалам монастырына қамайды, төрт жылдан кейін босатылып, Сыртқы істер министрлігіне аудармашы ретінде қызметке алынады.

Қытайдың тарихын, философиясын және мәдениетін зерттеген еңбектерінен басқа Бичурин Орта және Орталық Азияның, Шығыс Түркістанның тарихы, географиясы мен этнографиясы жөнінде қытай тілінен орыс тіліне көптеген материалдар аударып, сипаттамалар жазған, еңбектер, күнделіктер, очерктер бастырған. Оның «Записки о Монголии» т. 1-2, 1828, «Описание Тибета в нынешнем его состоянии» 1829, «Описание Жонгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии», ч. 1-2, «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена», 1-3, «Китай в гражданском и нравственном состоянии», ч. 1-4, тағы басқа еңбектері 1828-1851 жылдарда Санкт-Петербургте жарық көрген. Иакинф еңбектерінде Қазақстанның ежелгі замандағы халқы мен жері туралы да мағлұматтар бар. Иакинф А.С.Пушкинмен таныс болған, ақын оның еңбектерін оқып, жоғары бағалады: «...Иакинфтің терең білімі мен адал еңбектері біздер мен Шығыс қарым-қатынастарына жарқын сәулесін шашты». 1828-1829 жылдары шыққан еңбектерінің кейбірін Иакинф: «Шын құрметтегендік белгісі болсын», – деп қолтаңба жазып, А.С.Пушкинге сыйлаған, олар ақын кітапханасында сақтаулы. Иакинф өз кезіндегі көптеген ақын-жазушылармен қарым-қатынаста болған.

Ш.Ш.Уәлиханов көптеген шығыс зерттеушілердің, синологтердің еңбектерімен жіте таныс болғандығы, таныс болғанда оларға құрметпен де, кейде сын көзбен де қарағандығы оның бірнеше жазбаларынан

көрінеді. Мысалы, Ш.Ш. Уәлиханов бірнеше зерттеушілер еңбектерімен қатар Иакинфтің «Жоңғария мен Шығыс Түркістанның ертедегі және бүгінгі жағдайлары жайлы баян», «XV ғасырдан бастап қазіргі кезге дейінгі ойраттар немесе қалмақтар жөніндегі тарихи шолу», тағы басқа кітаптарына сілтеме жасаған, біраз пікір-тұжырымдарымен келісе отырып, кейбіріне көңілі толмайтынын жазған. Ол: «...хазіреті Иакинф Қашқар мен Әндіжан аралығындағы жерлерді Алатау қырғыздарының топтана қоныс тепкен негізгі жерлері деп санайды, онысы әбден дұрыс, – деп жазса, енді бірде, – ...хазіреті Иакинфтің Сібір қазақтары болмашы бір қалмақ ұрпағы болыпты деген пікірінің теріс екендігін дәлелдеп жатудың да қажеті жоқ. Қазақтардың недәуір күшті және жоңғарларға ешбір қатысы жоқ, мүлдем басқа халық болғаны Сібір шежірелерінен айқын көрінеді», – деп жазды.

Иакинфке байланысты қазақ ғалымының мына деректері де көңіл аударарлық: «Хазіреті Иакинф дворяндардан шыққан М.Амвросийдің заңсыз некеден туған баласы. Жиырма алты жасында архимандрит болған Иакинф өмірін сауық-сауран, дырдумен өткізіп, жүгенсіз кетеді, сондықтан Амвросий шетелде жүрсе, тентектік істей алмас деген оймен оны Пекинге жіберуін сұрап, өтініш етеді. Бірақ оның Пекиндегі өмірі қалай өткені бәрімізге де мәлім. Атақ, дәрежеден айырылып, ол Волоколамск монастыріне барады да сонда он бес жыл тұрады. Азиялық департамент пен барон Шиллингтің өтініші бойынша оны Сыртқы істер министрлігінде қалдыру үшін монастырдан босатып алады. Барон Шиллингпен бірге Кяхтаға барғаннан кейін, ол жай азамат болуды көкसेп, үстіндегі рясаны шешуге рұқсат сұрап, қуына бастайды. Бірақ Иакинфке қарсы тағы да іс қозғап отырған прокурор мен синод қасарысып көнбей қойғандықтан, оның ойы сәтсіздікке ұшырап, Сыртқы істер министрлігінің жанында қалады. Синологтердің мәліметтеріне қарағанда, хазіреті Иакинф қытай тілін жақсы білген және оның келтірген фактілерінің бәрі де империяның ресми документтерінен алынған. Қытайлардың өз зерттеушілері бұдан жақсы емес. Бірақ, бір өкінішті жері, хазіреті Иакинфтің жеке өз пікірі мен жорамалдарын текстісіне қытай мәліметтерінен ажыратпай енгізетін дағдысы болған...»

Бұл жазбалар Иакинф Бичурин дүниеден қайтқаннан соң небәрі үш-ақ жылдан кейін жазылған. Олай болса, бұл – шығыс аймақтарда атақты синолог туралы алғашқы жазылған деректердің бірі. Иакинф Бичурин еңбектерінің бірсыпырасы соқыр кезде қайта басылды, демек оның жазғандарының ғылым мен мәдениет тарихында алатын мән-маңызына сол кезде жиырмадан жаңа ғана асқан қазақ ғалымы бойлай алғаны, өзіндік пікір-тұжырым айтқаны – ғанибет.

Орыс қоғамымен, орыс мәдениеті, әдебиетімен Ш.Ш. Уәлихановтың тығыз байланысты болуы оның еңбектерінде терең із қалдырып, соны бағыт қалыптап, терең ойлар-тұжырымдар айтып, жүйелі арна айқындауына дәнекерлесті.

Ш.Ш.Уәлиханов орыстың классик ақындары мен ұлттық мақтаныштары А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь есімдерін алғашқы қадірлеушілердің, жоғары бағалаушылардың бірі болды. Қазақ халқының рухани өмірінде ұлы ақындар мұрасын игеруге жол салып кеткен Ш.Уәлиханов үлгісі мен дәстүрінің шеңбері кеңейе, мазмұны тереңдей, мәні арта түсті. Бүгінде басқа халықтар сияқты қазақ халқы орыс әдебиетін терең меңгерді, азық етті.

Қазақ халқының рухани өмірінде адамзат мұрасын игеруге жол салып кеткен Ш.Уәлиханов үлгісі мен дәстүрінің шеңбері бүгінгі күні кеңейе, мазмұны тереңдей, мәні арта түсті. Қазірде басқа халықтар сияқты қазақ халқы орыс және шетел классиктерінің қазыналарын өз қазынасындай біліп, қастерлесе, ұрпақтарға мұра етсе, бұл тамаша дәстүрдің жалғасуы мен дамуының басы-қасында Ш.Уәлиханов бар. Бұл да ұлы адамдар есімі өзінен кейінгі уақыттың да көш керуенінде бірге жүре беретіндігінің дәлелі.

Ш.Ш.Уәлиханов және орыс әдебиеті – мазмұны терең, көп проблемалы құбылыс. Бұл құбылыстың бір қыры – Ш.Ш.Уәлихановтың туып өскен, оқып білім алған, саналы өмір сүрген, жемісті қызмет еткен ортасында, ой өрісінің биіктігінде, қазақ және орыс қоғамдарының нелер бір қатпарын ашқан, көкейтесті мәселелерін ұштаған, өрелі, озық ой-тұжырымдарға толы еңбектерінде, қиял-армандарында болса, екінші қыры орыс әдебиетінде қазақ халқының өмір шындығын сәулелеу дәстүрінде, қазақ ғалымының ұлы бейнесін көркем сөзбен күмбездеуде.

Көне күн көз ұшында бұлдырайды,
Шақырып өзгеше өмір қол бұлғайды,
Уа, шіркін! Құдіретімен бір алыптың
Ғаламат хикаяны Шоқан жайлы
Басына қашан жазса ұлы шынның
Тұрардай таңырқатып күн мен айды, –

деп жазушы, ақын, әрі тарихшы, географ Сергей Марков айтпақшы, Шоқан Уәлихановтың ұлы тұлғасына сай көркем шығарма жазуға еліміздің көпұлтты әдебиет өкілдері ат салысуда. Бұл бай тәжірибені сын көзбен саралай зерттеу де болашақ істердің бірі болмақ.

Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АНТИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТІҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕЛЕРІ

«Ұлы адамның ойларына бойлау – нағыз қызғылықты ғылым», А.С.Пушкиннің «Ұлы Петрдің арабы» шығармасының үшінші бөліміндегі осы бір афоризм, қанатты сөз нағыз ғалымдар мен талантты жазушылар еңбектерінің мазмұн бағдарына терең бойлай оқу, зерттеу қажеттігіне мегзейді.

Оқымыстылар мен жазушылардың еңбектері, шығармалары табиғат пен қоғамның нелер бір құпия құбылыстарын, көріністерін ашып, түсіндіру, ақыл-ой, сана-сезім оянуына қозғау салуымен қызық та үлгілі, сонымен бірге өткен замандардағы ғылыми және көркем қазыналарды жалғастыруымен, пайдалануымен, дамытуымен, дәстүр қалыптауларымен де аса құнды. Белгілі бір дәуірдің ғалымдары мен жазушылары өзіне дейінгі білім қоры мен көркемдік тәжірибені терең біліп, игеруі оларға өз заманы қажет-мұқтаждарына терең үңілуіне, даму заңдылықтарының нәтижелерін дәл көріп, түсіндіруіне, өз ой сезімдерін айқын, дәлелді, нақты, көркем жеткізе білуіне де дәнекерлеседі. Ғылыми және көркем ой дүниесінің осы бір қырына да көңіл бөліп, зерттеу белгілі бір дәуірдегі ғылым мен әдебиет өкілдерінің, қайраткерлерінің үлкен тәжірибесіне, лабораториясына, ақыл-ой өрісіне, идеялық негіздеріне тереңірек үңілуге, сөйтіп олардың өмірі мен қызметін жан-жақты түсінуге, ғылыми және көркемдік даму тарихына қосқан үлесін пайдалануға дәнекерлесетіні, жәрдемдесетіні аян.

Ш.Ш.Уәлихановтың көп қырлы, терең мазмұнды, әр салалы мол бай қазынасының бір бөлігі, қыры – оның антикалық мәдениет пен әдебиетке творчестволық қатынасы, көркемдік үлгілерін пайдалануы, ғылым қажетіне жаратуы. Қазақ халқының даму тарихына алғашқы рет Ш.Ш.Уәлиханов арқылы антикалық мәдениет пен әдебиет қазақтардың да рухани ғылыми және әдеби өміріне келіп, орнығып, сіңіп, дала сахарасының қажеттерін, мұқтаждарын, мүдделерін өтесуге қызмет етті.

Антикалық әдебиет байлығын қазақтар да рухани азықтарының біріне айналдыруы, творчестволық қатынасы – қазақ әдебиетінің әлем әдебиетімен байланыстарының аса бір мәнді өнімді саласы. Антикалық мәдениет пен әдебиет қазынасын көптеген халықтар игеруінің тарихына не ғажап сұлулыққа жаны құмар да бейім қазақ халқы да өзіндік үлес қоса алған. Оның аяулы ұлдары, көрнекті өкілдері Ш.Ш.Уәлиханов,

Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин адамзат қазынасының алтын қорынан саналатын ежелгі Греция мен Рим мәдениеті мен әдебиетіне де көңіл бөліп, игеріп, меңгеріп, өздерінің творчестволық қатынас-көзқарасын анықтай алғаны мәлім. Бұл әлем әдебиетінің тамаша бір дәстүріне, цивилизация дүниесінің рухына сай көріністі.

Адамзат тарихында тамаша дәстүрлердің бірі – ежелгі Элла-да мен Рим мұраларын халықтардың игеруі. Ежелгі Эллада мен Рим қазыналары ғылымда антикалық греко-римдік мәдениет деп аталаты-ны белгілі. Антикалық мәдениеттің маңызды бір саласы – грек мифо-логиясы. Мифтер тапқа дейінгі және тап пайда болуының алғашқы кезіндегі қоғамда адамдардың қоршаған дүние, болмыс, табиғат туралы түсініктерін бейнелейді. Мифтер қоршаған дүние, табиғат құбылыстары көптеген құдайлар, тәңірілер, тәңрі әйелдер, ерекше бір күшті, қарулы адамдардың таңғажайып ерліктері мен бастан кешкен уақиғалары, есте жоқ ерте замандарда Греция мен оған жақын елдерде болыпты-мыс делініп қайдағы бір сиқыршылар мен жындар әрекеті, олардың адамдағра қарсы істері тағы басқалар туралы әңгімелейді. Ол әңгімелердің көбін Грецияға жақын римдіктер ауысып алып, кейбірін өздерінше өзгерткен, дамытқан. К.Маркс атап көрсеткендей: «Пред-посылкой греческого искусства является греческая мифология...». Ф.Энгельс: «...А без того фундамента, который был заложен Грецией и Римом, не было бы современной Европы», – деп жазған еді.

Сонау қайта өрлеу дәуірінен бері антикалық мәдениет пен әдебиет туындылары, шығармалары, олардың өшпес образдары, ежелгі грек мифологиясының бейнелері өздеріне қызықтыра көңіл ау-даруда. Көптеген европалық елдердің жазушылары, суретшілері мен музыканттары ежелгі грек мифологиясының аңыздарын, эпизодта-рын, көріністерін, бейнелерін өздерінің шығармаларының сюжеттері, негіздері, арқауы, өзектері етіп алған. Мифтік құдайлар мен сюжеттері, мысалы, қайта өрлеу заманының көрнекті, атақты италияндық суретшілерін рухтандырып, Леонардо да Винчи – Флора құдай әйелінің тамаша бюстін, Сандро Ботичелли – «Венераның тууы», «Көктем», Ти-циан – «Айна алдындағы Венера», Джордано «Парис соты» суреттерін салған болатын.

Грек мифологиясының сюжетіне В.Шекспир «Троил және Кресси-да» драмасы мен «Венера мен Адонис» поэмасын шығарған. В.Шекспир-дің басқа да туындыларында, шығармаларында мифологиялық кейіп-керлердің аты мен қылықтары, әрекеттері мен сипаттары бар.

XVII-XVIII ғасырларда европалық өнерде ежелгі грек мифо-логиясынан сюжеттер, бейнелер алу ерекше мол болғаны белгілі. Грек мифологиясының сюжетіне көптеген белгілі атақты голландық, фламан-дық, франциялық суретшілер, мысалы П.П.Рубенс «Персей мен Андромеда», «Венера мен Адонис», Ван Дейк «Марс пен Венера», Рем-брандт «Даная», «Афина Палладасының басы» тағы да басқалар сурет-тер салған шығармаларын жазған. XVII ғасырдың екінші жартысының

белгілі француз жазушылары Корнель мен Расин өздерінің кейбір шығармаларының сюжеттерін грек мифологиясынан алғаны белгілі. Грек мифологиясының бейнелері Гете мен Шиллер шығармаларында да бар.

Мифологиялық сюжеттер мен бейнелер – XVII-XVIII ғасырлардағы көптеген опералық шығармалардың да негізі. Мысалы, XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасыр басындағы италияндық композиторлардың Европада алғашқы операсы болып саналатын «Дафна» және «Эвридика», композитор Глюктың «Парис пен Елена», «Орфей мен Евридика», Моцарттың «Идоменей» операсы.

Грек мифологиясының бейнелеріне, идеяларына XVIII-XIX ғасырлардағы орыс жазушылары, суретшілері мен музыканттары – А.П.Сумароков, Г.Р.Державин, И.А.Крылов, В.А.Жуковский, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, К.П.Брюллов көңіл бөліп, етене творчестволық қатынаста болғаны аян.

Ежелгі грек мифологиясының бейнелері, кейіпкерлері XVIII-XIX ғасырларда Ленинград пен Москва ғимараттарының бірсыпырасының ішкі-сыртқы эшекейлеріне де қолданылған. Мысалы, Москвадағы Үлкен театрдың ғажап сәнді сәулетті көркемдігінің бірі – түп-түзу колонналардың биіктігіне орнатылған бронза скульптуралық топ – төрт асау атқа жегілген эшекейленген арбада шауып келе жатқан көркемөнер мен сәуле грек тәңірісі Аполлон бейнеленген. Осындай скульптуралық топ Ленинградтағы А.С.Пушкин атындағы театрдың да алдыңғы шатырына орнатылған.

Грек мифологиясының құдайлары мен құдай әйелдері бейнеленген көптеген скульптуралық топтар мен жекелеген статуялар Ленинградтағы Мемлекеттік эрмитаждың сыртқы беті мен ішкі залдарын, қала алаңдарын, Адмиралтейство ғимараты мен Петергофтағы ғимарат пен ғажап парк, фонтандарын эшекейлеген.

Ленинградтағы эрмитажға кіре беріс қақпасының іргелеріне ерен титандар, алып адамдар басына қойған қолдарымен бүкіл ғимаратты көтеріп тұрған бейнелері салынған. Бұл – грек мифологиясындағы алып Атлант бейнесі. Әйгілі суретші В.А.Серовтың «Европаны алып қапсу», «Одиссей мен Навзикая», М.А.Врубельдің «Пан» тағы басқа суреттері де грек мифологиясының сюжеттеріне арналғаны белгілі.

Грек мифологиясының құдайлары мен құдай әйелдерінің аттары кейде кемелерге де берілген. Мысалы, Әулие Елена атты аралға Наполеонды апарған кемеңің аты «Беллерефонт», жазушы А.И.Гончаров «Паллада» атты кемеде саяхат шеккен, кейін ол «Фрегат «Паллада» атты шығармасын жазды. Сол сияқты бірінші дүниежүзілік соғыс кездеріндегі орыс кемелерінің аттары «Диана», «Паллада», әйгілі аңызға айналып кеткен «Аврора» кемесі – грек мифологиясындағы таң сәулесі құдайының аты.

Ауызекі тілге әбден сіңісіп кеткен қанатты, бейнелі сөздердің бірсыпырасының негізі грек-рим мифологиясында жатыр. Мысалы,

жиі қолданылатын «олимпийлік саспау», «онық өлеңі», «титандық күрес», «гигант», «дәулет мүйізі», «талас алмасы», «пигмейлер», «осал табан», «Тантал азаптары» тағы басқа метафоралар, эпитеттер грек мифологиясынан келген.

Ш.Ш.Уәлиханов антикалық әдебиетті, грек-рим әдебиетін Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезден бастап игерген, Петербургте талай салтанатты ғимараттардың сәні грек мифологиясына еліктеп салынғанын көрген, орыс халқының мәдениеті мен әдебиеті тарихында батыс еуропадағыдай ежелгі грек-рим қазыналарының да белгілі дәрежеде орны мен маңызы барын жақсы білген. Сондықтан да оның еңбектерінде антикалық әдебиеттің үлгілері, дәстүрлі аңыздары, символды образдары, кейіпкерлері, жекелеген ойшылдары мен ақындарының кейбір пікір-түйіндері кездесіп отыруы табиғи еді.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде кездесетін антикалық әдебиет үлгілерінің сыр-сипаты әр алуан. Онда мифологиялық аңыздар, жеке бейнелер бірде салыстырма, параллельдер, бірде теңеу эпитеттер, метафоралар ретінде қолданылған да айтылмыш ойдың ұштала анықтала түсуіне себін тигізген.

Европаны алып қашқан Зевс, Юпитер, Марс, Сатурн, Циклоп, Полифем, Гомер, «Илиада», «Одиссея», «Немврод мұнарасы», «талас алмасы», амазонка, химера туралы аңыздар «есте қалғаннан Геродот жинаған аңыздар», Горацийдің Лигуринге одасы, Платон, Птоломей, рапсодия, рапсодтар, міне, қазақ ғалымының еңбектерінде қолданылған грек-рим мәдениеті мен әдебиетінің кейбір нұсқалары, үлгілері. Осы құбылыстардың әрқайсысы ғалым қолдануында өздерінің алғашқы мазмұн-мәніне қосымша жаңа бір қырлар мен сыр-сипаттарын аша түскен. Сондықтан да Ш.Ш.Уәлихановтың антикалық әдебиетке творчестволық қатынасы оның тамаша бейнесінің тағы да бір мәнді қырларын, адамзат мәдениеті мен көркем сөз өнерімен байланыс ерекшеліктерін айқындай түседі.

Өзінің ертеректе 1853-1857 жылдары жазған еңбектерінің бірі – «Оңтүстік сібірлік тайпаларының тарихы бойынша жазбалар» да Ш.Ш.Уәлиханов Орта Азия, Қазақстан және Оңтүстік Сібір халықтарының тарихын, этнографиясын, сөз өнерін зерттей келіп, сөз арасында былай деп жазды: «Егер жұрттың айтуымен Геродот жинаған Гомердің көркем өлеңдері мен аңыздарының аз да болса тарихи мәні бар десек, егерде өзгеріліп, мысал тәрізді боп кеткен аңыздардың негізінде оқиға, шындық жататын болса, қазақтың ата-бабаларының өмір-тұрмысын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алып, ол халықтың осы күнгі мінез-құлқымен және олар жөніндегі тарихи нұсқаларымен салыстырсақ, онда аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек. Халықтың таза ақындық туындылары ретінде бүкіл қоғам көпшілігінің сезімдерін, өмірін және прогресін қамтамасыз еткен шығармалар тарихтық, филологиялық және психологиялық назардан тыс қалмауы керек».

Қазақ халқының төл шығармаларының «тарихи, филологиялық, сондай-ақ психологиялық» назар аударуға жарарлық қадір-қасиеттері барын сөз ете келіп, Ш.Ш.Уәлиханов: «Гомердің поэтикалық әңгімелері мен Геродот жинаған аңыздар белгілі бір тарихи қасиетке ие...» екенін ескерте кетеді. Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы еңбегінде де Ш.Ш.Уәлиханов Гомер атын мына мақамда еске алған: «...Бұл өлеңдер көне Грециядағы Гомердің рапсодиялары тәрізді, жыраулық кәдеге берік ақындар арқылы ұрпақтан ұрпаққа, рудан-руға жалғасып, халық арасында кеңінен тарайды». «Жоңғария очерктері» аталатын көлемді де мәнді еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов «Илиада» мен «Одиссея» эпопеяларын еске алады да алғашқы рет осы шығармалардың кейбір қасиеттерін қырғыз халқының тамаша эпосы «Манасты» талдауда келтіреді, қазақ ғалымы қолданған аналогиялардың ғылыми негізділігі кейін осы шығармаларды әдейі зерттеушілердің ой-топшылауларымен расталып отыр.

Енді осы мағлұматтардың, осы деректердің мән-мазмұнына тоқталар болсақ, Ш.Ш.Уәлихановтың антикалық әдебиеттің ең бір елеулі күрделі құбылысы мен туындылары – Гомердің «Илиада», «Одиссея» эпопеяларын терең білгені, олардың зерттелу тарихымен де жақсы таныс болғаны аңғарылады. Ш.Ш.Уәлиханов Гомер, оның эпопеялары «Илиада», «Одиссея» туралы жазған кезде, осы шығармалардың өлеңмен орысша аударылғанына небәрі он-жиырма жыл шамасы болған-ды, олай болса, шығыс халықтарының ішінен осы туындылар туралы алғаш жазған да, ғылым қажетіне жаратқан да, зерттеу аналогиялар қолданған да Ш.Уәлиханов деуге болады.

Аты аңызға айналып кеткен ежелгі грек ақыны Гомер шамамен біздің эраға дейінгі XIII-XII ғасырлар аралықтарында өмір сүрген деп саналады. Аңыздар Гомерді екі көзі соқыр, ел кезетін ақын азд ретінде, әлемдік маңызы бар қазына – тамаша эпикалық поэмалар «Илиада» және «Одиссеяны» шығарушы деп әңгімелейді. «Илиада» – Илион, яғни ежелгі Троя қаласы туралы шығарма шамамен біздің эрамызға дейінгі IX-VIII ғасырларда шығарылған деп есептеледі. Оның негізінде біздің эраға дейінгі шамамен XIII ғасырда он жылға созылған Трояндық соғыс, трояндықтар мен Агамомнен басқарған ахейлік патшалар бірігуінің – коалициясы араларында болған соғыс. Бұл соғыс Троя қаласының жеңілуімен аяқталған. «Илиада» поэмасының кейбір деректері соңғы кездерде Троя қаласының орнында археологиялық қазбалар жүргізілу нәтижелерімен де расталған екен. Шамамен біздің эраға дейінгі 1260 жылдары Троя қаласы ұзақ шабуылдар, қорғаныстар зардабына ұшыраған да, қирағаны анықталған. «Илиада» сол бір қатты соқтығыстар, соғыстар азабы туралы баяндайды. Поэма гекзаметрмен шығарылған да шамамен 15700 жолдан тұрған. «Одиссея» поэмасы трояндық соғыстан кейінгі уақиғаларды, Одиссея батырдың басынан кешкен қиындықтары мен ғажаптарын әңгімелейді, ол кейінірек біздің эраға дейінгі VIII-VII ғасырларда туған болу керек деп шамаланады, ол да гекзаметрмен 12100 жол өлеңмен жазылған.

«Илиада» және «Одиссея» орыс қоғамына XVIII ғасырда әуел баста проза түрінде әңгімеленген де тек Н.И.Гнедич «Илиаданы» толық өлеңмен аударып 1829 жылы бастырып шығарды. «Илиаданы» орысша өлеңмен аударуға Н.И.Гнедич жиырма жылдан астам уақытын сарп еткен. Бұл аударма «Илиаданың» түпнұсқасына жақын да сапалы болып шыққан да жалпы мәдениеттік, әдебиеттік, поэтикалық маңыз алған. Гнедичтің аудармасын А.С.Пушкин, В.Г.Белинский, И.С.Тургенев жоғары бағалағаны белгілі. А.С.Пушкин, мысалы, Гнедичтің еңбегін «...биік ерлік жасау. Біздің алдымызда I орыс Илиадасы», – деп бағалады. В.Г.Белинский: «Илиада» аудармасы – әдебиетіміздегі дәуір, Гнедичтің «Илиадасы» әрбір оқыған білімді адамның стол кітабы болар күн де келер», – деп жазды.

Сол сияқты «Одиссея» поэмасының орысша қара сөзбен аудармасы XVIII ғасырда пайда болған, ал өлеңмен оны орысшаға ақын В.А.Жуковский аударды, 1849 жылы басылып шықты.

Ш.Ш.Уәлиханов «Гомердің, поэтикалық әңгімелері» деуіне қарағанда «Илиада» және «Одиссея» поэмаларының осы өлеңмен аударылған нұсқаларын жақсы білген деуге болады.

«Илиада» және «Одиссея» Гомердің поэтикалық туындысы ретінде аталғанда, Ш.Ш.Уәлиханов әдебиеттануда «гомерлік мәселе» деген бір топ проблемалық мәселелер зерттеп, пікірталастармен де таныс болғаны байқалады. «Гомерлік мәселе» осы шығармалардың тарихи болмысқа қатынасы, тілдік, көркемдік қасиеттері, құрылым ерекшеліктері, авторы Гомер ма, басқа ма тағы басқа проблемаларды қамтиды. Осы мәселелердің бір қыры – «Илиада», «Одиссеяның» авторы Гомер екеніне күмәндану, бұл шығармалар бірнеше ел кезуші аэдтер шығарған әртүрлі туындылардың қосындысы деп қарау бір кезде орныға бастаған болатын.

Ал өткен ғасырдың елуінші жылдар орта шенінде, яғни Ш.Ш.Уәлиханов антикалық әдебиет үлгілерін қолданған кезде «гомерлік мәселенің» көп қыры анықталып, В.Г.Белинский айтқандай: «Илиада» – бүкіл халықтың өзінің туындысы әрі Гомердің әдейі, саналы шығармасы болып табылады. «Илиаданы» халықтық рапсодтар ғана шығарған бірдеңе дегенді бірден-бір әділетсіз пікір деп санаймыз. Бұған оның бүтін бітімі мен көркемдік біркелкілігі тым қайшы келеді. Бірақ сонымен қатар Гомер онша-мұнша дайын материалдарды пайдаланғанына да күмән келтіруге болмас...». Ш.Ш.Уәлиханов та осы пікірлерге сәйкес бірде «Гомердің поэтикалық аңыз-ертегілері» (сказание), енді бірде «Көне Грециядағы Гомердің рапсодиялары тәрізді...» – деп жазады.

Ш.Ш.Уәлиханов «Илиада» мен «Одиссея» поэмаларын қырғыздардың ірі эпостық шығармасы «Манасты» зерттеуде атағаны белгілі. Шоқан «Манас» туралы: «...барша халық ертегілерінің хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы, ...дала «Илиада-

сы», – десе де болғандай, – «Семетей» деген екінші бір эпос – «Манастың» жалғасы, ал мұны «буруттардың Одиссеясы деуге болады», – деп жазды.

«Манасты» зерттеуде «Илиада» мен «Одиссеяны қазақ ғалымы кездейсоқ атамаған. Басқа халықтардың эпостық шығармалары мен Гомер эпосы аралығында белгілі бір дәрежеде аналогия жүргізу кейінгі зерттеулерде де орын алғаны белгілі. Мысалы, «Грек әдебиетінің тарихы» деген кітаптан мынадай тұжырымды оқимыз: «Гомер эпосы... әлем әдебиеті қорында жеке тұрған жоқ. Ол басқа халықтардың да эпостық шығармаларымен сабақтас... Сондықтан да қай халықтың болмасын батырлық эпосының тууы мен сипаты туралы мәселені басқа халықтардың эпосынан бөліп, жекелеп зерттеуге болмайды». Ш.Ш.Уәлихановтың «Манасты» зерттеуде Гомер поэмаларын еске алуы, олардың кейбір сипаттары мен ерекшеліктерін басқа елдер эпостық шығармаларының туу процесіне де тән кейбір жалпы белгілерді анықтауы, салыстырулар келтіруі кейінгі зерттеулерде жалғаса түсуі – қазақ ғалымының ой-тұжырымдарының тереңдігімен қатар өміршендігін, бағыттылығын да аңғартады. Соңғы бір зерттеуде былай деп жазылған: «Манас» Гомердің «Илиадасындай», карелофиндік «Калеваладай», оғуздардың ортағасырлық эпосы «Қорқыт атаның кітабындай», өзінің негізінде халық өмірін... суреттейді...».

«Жоңғария очерктері» еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов көптеген халықтардың аңыздары, легендалары, олардың кейбір өзара ұқсастықтары туралы айта келіп, «Одиссея» поэмасының жекелеген бөлімдерін тағы да еске түсіре кетеді. «Азия көлемінде, – дейді Шоқан, – бір жерден бір жерге ауысып жүретін аңыз-ертегілер, жырлар өте көп. Соның бірі – «Одиссея» жырында кездесетін жалғыз көзді дәу, яғни циклоп Полифем. Бұл аңызды қазақ даласы да біледі. Жалғыз-ақ мұнда циклоп адам жейтін дәу түрінде суреттелсе, Одиссейдің ролін Батырхан атқарады».

Жалпы грек мифологиясында Полифем – жиі ұшырасатын кейіпкер, ол теңіз тәңірісі Посейдон мен теңіз патшалығының қызы нимфа Тоостың баласы, ол адам қорқар ұсқынсыз, мандайында жалғыз көзі бар қанішер алып, тұратын мекені – үңгір, жейтіні – шикі ет, ішетіні – ешкінің сүті. Ш.Ш.Уәлиханов атақты фин ғалымы Кастрен Лапландиядан осы тәріздес аңызды естігенін де жазған да, «Одиссеядағы» циклоп Полифемді еске алған. Жырдың бұл бөлімі филологтерге белгілі, дегенмен қазақ ғалымы әдейі еске түсірген осы аңыздың мазмұнына тоқтала кету артық болмас.

Троя қаласының жеңілісінен кейін Одиссея батырдың және оның қасындағылардың еліне қайтуы он жыл шамасына созылады, көптеген қиындықтарға, уақиғаларға кез келеді. Одиссея мен оның қасындағы жолшылардың басынан кешірген қым-қуыт уақиғаларын суреттеуге «Одиссея» жырының бесінші өлеңінен бастап он үшінші өлеңге дейінгі бөлімдері арналған да тоғызыншы өлеңі Одиссеяның Полифем үңгіріндегі әрекеттерін әңгімелейді.

Көптеген уақиғаларды бастан кешірген Одиссея мен қасындағылар циклоптар-циклоптар еліне тап болады. Грек мифологиясында мандайының ортасында жалғыз көзі бар дәу алыптар тағылар елі бар да, олардың ең ірі әрі адам жегіш күштісі – жалғыз көзді дәу Полифем. Полифем Одиссеяның қасындағыларының алтауын жеп, қалғандарын да жою, жеу мақсатында болады, оларды қиын жағдайда ұстайды. Бір күні Одиссея Полифем тұтқынынан өзін де, қалған жолдастарын да құтқару мақсатымен Полифемді фракийлік шарап ішкізіп, мас қылады да қызған темірмен оның жалғыз көзін шығарады. Тұтқындағылар Полифем үңгіріндегі қой мен ешкілердің жүнінен ұстап, кейбірі құшақтап үңгірден шығады да теңіз жағаларына жетіп, кемеге отырып қапшады. Жалғыз көзден айрылған Полифем бақырып, зарлап, дауыстап басқа циклоптарды шақырады, көзін алған «біреу», оны ұстап өлтіруді өтінеді. Полифемнен Одиссея өз атын айтпай жасырып, аты «біреу» деген болатын. Кемеде кетіп бара жатқан Одиссеяны циклоптар көріп, ұстай алмағандарына өкінеді, бірақ Полифем өзінің әкесі Посейдонға хабарлап, теңіз тәңрісі жолаушыларға қаһарын төгуді, дауылды күшейтіп, олардың еліне қайту жолында қиындықтарды, кедергілерді көбейтуін сұрайды. Полифем мен Посейдон жолаушыларды еліне жеткенше талай қиындықтар мен кедергілерге ұшыратады, солардың бәріне Одиссея төзіп, ақыл-айла, күш-қуат, тәжірибе-тапқыштық арқасында құтылып, аман-есен еліне келеді. «Одиссея» жырында уақиға одан әрі жалғаса түседі.

Грек мифологиясында Полифем туралы басқа да миф, легенда бар. Мысалы, соның бірі – грек жазушысы Феорит Полифемді жалғыз көзді момын бақташы ретінде суреттейді. Ол нимфа Галатеяға ғашық болғанын естіп қыздар мазақ етеді. Галатея орман тәңрісінің баласы Акидті ұнатады. Полифемде кек алу, қанқұйлы кек алу сезімі пайда болады да Акидті аңдып жүріп, үстіне үлкен тастар құлатып, езіп өлтіреді. Қайғыға ұшыраған Галатея өзінің бақытсыз ғашығын ғажап, мөлдір өзенге айналдырады да оны есіне алып, өзен жағасына оның мөлдір тазалығына сүйсініп келіп жүреді. Алайда бұл миф емес, «Одиссея» эпикалық поэмадағы Полифем туралы мифті Ш.Ш.Уәлиханов еске алған. Ондағы Одиссеяның ерлік, қажырлылық, тапқырлық әрекеттері жауыздық символы іспетті жалғыз көзді жалмауыз Полифемнің көзін шығарып, жеңіп, құтылып кетуі, адам ақылы мен күшін қастерлегендік қасиеттер ғалымға, шамасы, күшті әсер қалдырған да өз туған әдебиетінде батырлық жырларында қадірленетін осындай бейне, баяндаулармен ұқсастық, сәйкестік, үндестік барын байқаған.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Одиссеядағы» жалғыз көзді дәу Полифемді еске алуы, қазақтардың оны білуі, аңыздарынан оған ұқсастық барын айтуы ежелгі грек жырларының қазақ даласына да таныс болуы, өзгерілуі туралы мәселені зерттей түсуге мегзейді. Полифем туралы миф әлемдік сюжеттердің біріне айналғаны белгілі. Қазақ топырағында да ертектерде, аңыздарда кездесетін жалғыз көзді дәу,

кісі етін жейтін жалмауыз алыптар, циклоптар бар. Олардың кейбірі жинаушылар мен зерттеушілердің назарына өткен ғасырда-ақ іліккен. Мысалы, Н.О.Остроумов «Полифем (жалғыз көзді) туралы сюжеттің жаңа варианты. «Қазақтар әңгімелері» деген атпен «Этнографиялық шолулар» журналына деректер жариялаған. Сол сияқты Л.С.Берг «Циклоп туралы қазақ әңгімелері» деген атпен «Этнографиялық шолулар» журналына мақала жариялаған болатын. Міне, бұл материалдарда циклоптар, жалғыз көзді дәу туралы қазақ аңыз ертегілері келтірілген. Бұл төл шығармаларда Гомер поэмасындағы Одиссеяның жалғыз көзді жалмауыз алып Полифеммен кездесуі туралы жырларына ұқсас уақиғалар баяндалады. Сөйтіп, Ш.Ш.Уәлиханов жол-жөнекей сөз арасында-ақ айтып кеткен пікірлері кейінгі зерттеушілердің материалдарымен, деректерімен де негізделіп, анықталған. Мұның өзі қазақ ғалымының әрбір ой-пікірінің тереңдігін, негізділігін, өміршендігін, байсалдылығын байқатады.

Ш.Ш.Уәлиханов Гомер, оның тарихи эпикалық жырлары «Илиада», «Одиссея», «Одиссеядағы» Полифем туралы жазғанда Геродот атын да атап өткен. Атағанда оны тарихшы ретінде емес, сөз өнеріне қатысына байланыстылығын жазған. Мұның өзі де көңіл аударарлық. Өйткені көпшілік жұрт бұрын да, қазір де Геродотты (біздің дәуірге дейін 484-425 жылдар) «тарих атасы», көп халықтар тарихын алғашқы зерттеуші, антикалық әлемде алғашқы тарихи шығармалардың бірі – «Тарихтың» авторы ретінде біледі. Геродот өз шығармасын «Тарих» деп атаған. Кейінірек зерттеушілер оны бірнеше бөлімге – кітапқа бөліп, гректердің 9 тамаша – муза аттарымен атаған. Соның төрт кітабы ежелгі замандардағы, дәуірлердегі мемлекеттер туралы да, қалғаны – грек-персия соғысы уақиғаларын баяндайды. Геродоттың «Грек-персия соғыстарының тарихы» еңбегінде гректер мен парсылар тарихымен қатар басқа да көптеген халықтар тарихының суреттемелері бар. Мысалы, кітаптың солтүстік Қара теңіз жағалауындағы ежелгі скифтер тайпаларына қарсы Дарий патшаның жорықтары туралы бөлімдерінде оңтүстік орыс далаларын мекендеген халықтар, сондай-ақ Орта Азия мен Қазақстан өлкелерінің тұрғындары туралы да маңызды мағлұматтар мен деректер бар. Кейбір деректер дәл емес болса да, Геродот еңбегі – «Тарих» осы күнге дейін көптеген халықтардың ежелгі тарихын зерттеу үшін бағалы.

Геродоттың «Тарихы» тек қана тарихи еңбек емес, сонымен бірге әдеби-көркем ескерткіш болып саналады. Онда тек тарихи уақиғалар ғана баяндалып қоймайды, сонымен бірге бүкіл әлем және әлемдегі не бір қызық құбылыстар туралы да әңгімеленеді. Онда жергілікті аңыздар, әңгімелер, легендалар, күлкілі баяндаулар да пайдаланылған. Сөйтіп, Геродоттың «Тарихы» халық творчествосының нелер қызық, үлгілі шығармаларына да негізделген. Аристотель Геродотты «тарихшы» деп атаумен бірге «ертегіші» дегені тегіннен-тегін емес еді. Римдік дәуірде Геродот тек тарихшы ғана емес, көркем сөз шебері ретінде де белгілі

болған екен. Плутарх Геродоттың стилін «қарапайым, жеңіл және өміршен» деп атаған. Геродот грек әдебиетінің тарихына кірген. Атақты тарихшының осы бір қыры, әдебиетпен байланыстылығы көбіне-көп еленбей қала береді, Геродот атақты тарихшы екені айтылып, оның әдебиеттегі орны, маңызы қағас қалады. Ал Ш.Ш. Уәлиханов болса «Геродот жинаған аңыздар» деп, оның еңбектерінің көп қасиеттерінің бірі халық ауыз әдебиетімен байланыстылығына да көңіл бөлген. Бұл дерек қазақ ғалымы Геродоттың «Тарихын» терең білгендігін байқатады.

Грек мифологиясында «таластырар алма» деген қанатты сөз бар, Шоқан осы тіркесті күнделіктерінің бірінде «таластырар алма» әдеттегідей тағы да сұлу әйел деп қолданыпты (1, 368). «Таластырар алма» деген тіркес әдебиетте де, ауызекі тілде де қолданылады, оның негізгі грек мифологиясында. Мифология бойынша, тәңірілердің ең жоғарғысы, құдайлар мен адамдардың атасы, әкесі деп саналатын Зевс Пелейдің тазалығы үшін оған құрмет ретінде теңіз нимфасы теңіз бойжеткені Фетидаға үйленуге рұқсат береді, үйлену тойына талас құдай әйелі Эрида ғана шақырылмайды, басқа барлық құдайлар шақырылады. Эрида үйлену тойы жүріп жатқан кезде аспаннан «ең сұлуға» деген жазуы бар алма түсіреді. Осы алманы – таластырар алманы алу үшін үш құдай әйелдер – Гера, Афина және Афродитаның арасында талас басталады. Ида тауында мал бағып жүрген жас жігіт Парис таласты шешсін, соған апарыңдар деп, Зевс үшеуін Гермеске тапсырады. Осы тауда Паристің атақты билік айтуы болады. «Парис соты» деп аталатын сюжетке суретшілер талай сурет салған.

Би-шешім айтатын Паристі өз жағына шығармақшы болып, құдай әйелдер әрқайсысы оған өздерінің шарттарын айтады. «Ең сұлу» деп жазылған алманы Парис Гераға беруге шешсе, онда Паристі ең күшті патша ететін болады. Афина Паристі ең қажырлы, ержүрек, ештеңеден қорықпайтын батыр ететін болады, ал сұлулық тәңірісі Афродита дүниедегі ең сұлуды Париске қосатын болады. Парис «ең сұлуға» деп жазылған алманы Афродитаға беруге шешім қабылдайды. Сөйтіп, Афродита Парис трояндық патша болған кезде спартандық патша әйел – ең сұлу Еленаға ғашық болуына, оны алып қашып, қосылуына жәрдем етеді. Еленаны алып қашу трояндық соғыс басталуына қозғау салып, себепші болыпты, Еленаға байланысты уақиға желісі «Илиада» мен «Одиссеяда» да бар, Елена бұл шығармаларда негізгі кейіпкерлердің бірі ретінде көрінеді.

Міне, осы грек мифологиясында әңгімеленетін «таластырар алма» аңызының мазмұны осындай. Ш.Ш. Уәлиханов осы мифтерді, аңыздарды ерте-ақ, Петербургке келмес бұрын-ақ білген, өйткені «таластырар алма» тіркесін ол 1855-1856 жылғы саяхаттарының күнделіктерінде келтірген.

Ш.Ш. Уәлиханов қолданған енді бір қанатты сөз, теңеу Сатурнға байланысты. К.К. Гутковскийге жазған хаттарының бірінде Шоқан былай дейді: «...Илайым, ескі жыл, Сатурн өз тұқымдарын жұтқандай,

Дюгамельді тағы сол сияқтыларды жұтсын да бізге жаңа, ұйықтап жүрмейтін, дені дұрыс әкімдерді беретін болсын» (4, 70).

«Сатурн өз тұқымдарын жұтқандай» – тамаша қанатты сөз, теңеу, көркем тіркес. Бұл теңеудің тегі де рим мифологиясында, онда Сатурн жер өңдеу қамқоры, егін егу, тұқым құдайы болып саналады. Біздің заманымыздан бұрын шамасы үшінші ғасырдың басында Сатурн грек мифологиясындағы Кронос деген алып бейнемен бір саналады, Кронос – алып, әкесін шанышқылап өлтіріп, билікке таласар деп қауіптеніп, балаларын да туысымен қылғытып қойып отырған. Сөйтіп ежелгі рим мифологиясындағы Сатурн да, ежелгі грек аңыздарындағы Кронос та кейінірек – уақыт, өзі тудырғанды өзі жалмап жатқан уақыт және салған тұқымын өзі жұтып жатқан қара жер бейнесіне айналған. Астрологияда планеталардың бірі Сатурн аталған, Сатурн планетасы суық, тұнжыраған, көңілсіз саналады да сондай адамдар мінез-қалпының бейнесіне де айналған.

Ш.Ш.Уәлиханов бұл теңеуге «Сатурн өз тұқымдарын жұтқандай» деп ежелгі римдік Сатурнге де, ежелгі гректік Кроносқа да байланысты мифтің мазмұнын сыйдырған да оған әлеуметтік қоғамдық рең берген. Оның қолдануындағы теңеу – сол кезге, уақытқа наразылық, жергілікті патша әкімдеріне деген жеккөрушілікті білдіреді.

Көшпелі ел өмірінде мал өсірудің маңызы, төрт түлік мал шаруашылығына байланысты туған қанатты сөздер, ер-тұрман әбзелдері туралы айта келіп, Ш.Уәлиханов: «Лейтенант Вуд, ертедегі Юпитер алып қашқан Европа сияқты желісті өгізге салт мініп ойнақшытып бара жатқан Алатау амазонкасын көріпті», – деп жазған.

Грек мифологиясында финикийлік патша Агенордың қызы Европаға ғашық болған Зевс ақ өгіз болып келіп, бір топ қыздар сайрандап жүрген кезде Европаны алып қашып кетеді. «Европаны алып қашу» мифі ертеден-ақ талай шығармаларға өзек болған. Рафаэль, Тициан, Рембрандт т.б. суреткерлердің шығармаларында бейнеленген, композитор Д.Мийо «Европаны алып қашу» деген опера жазған. Осы ежелгі грек мифі атақты суретші В.А.Серовқа (1865-1911) да әсер етіп, «Европаны алып қашу» атты тамаша полотно салғаны белгілі.

Енді бірде Ш.Ш.Уәлиханов сирек қолданылатын «химера» деген сөзді келтірген. Бұл сөз де ежелгі грек мифологиясының бірінде әңгімеленетін уақиғалардан алынған. Онда Химера басы мен мойны жолбарыс та денесі ешкі, құйрығы жылан айдаһар, Тифон мен Ехиднаның баласы. Оның мекені – таулар үңгірінде, аузынан жалын құсады, от шашады, оның атқан оты маңайдағы тірлік атаулыны жалмап қасірет әкеледі. Грек мифологиясында бұл айдаһарды Беллерофонт мерген батыр өлтіреді. Ол өзінің тамаша жүйрік, қанатты ақ аты – Пегасқа мініп көкке көтеріледі де Химера жатқан жерді тауып, оған улы оқтарын дәл тигізіп өлтіреді де, бүкіл жанды дүниеге тіршілік береді. Орта ғасыр көркем өнерінде Химераға (фантастикалық айдаһарға) арналған скульпторлық бейнелер аз болмаған. Кейінірек Химера

басқарак, орындалмас қиял, ғажайып фантазия деген басқа мазмұн алған. Ш.Ш.Уәлиханов «Химера» деген сөзді осы мағынада қиялшыл кейіпкерлер деген мағынада қолданған. Ол грек мифологиясындағы аспан тәңірісі саналатын Марс, шипа тәңірісі – Эскулап, дария теңіз тәңірісі – Нептун, қайғы-қасірет тәңірісі – Ата, тағы басқа тәңірілердің аттарын қолданған. Сөйтіп айтылмыш ой-пікірлерін ұштай, анықтай, дәлелдей түскен.

«Жоңғар очерктері» еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов Орта Азия халықтарының ежелгі мәдениетінің бірсыпыра ескерткіштері діншілдік шырмаудың, қараңғылықтың кесірінен құрып, жойылып бара жатқанына жаны аши отырып, «...тіпті өткен заман мәдениетінің іргелі көрнекті ескерткіштерін де молдалар – бұл немврод мұнарасына еліктегендік болады деп, алланың ісіне адамның күнәкар болып қарсы шығуы деп қудалады», – деп жазды.

Мұндағы «немврод мұнарасына еліктегендік» деген қанатты сөз – мағынасыз әрекет, бос әуре, абыржу деген мағынада қолданылатын символдық тіркес. «Немврод мұнарасы» деген қанатты сөздің шығу тарихы ежелгі ерте заманға кетеді. Ежелгі аңыз бойынша Немврод (Нимврод) – Вавилон патшалығының іргесін қалаушы, ол ғажап, биік аспанмен таласар зәулім мұнара салуды армандайды да, арманын іске асыру үшін құрылысты бастатады. Алайда бұл құрылыс патша ойлағандай шырқау биікке жетпей жұмыстың орта кезінде кенет тоқтап қалады, өйткені құрылысшылар кенет әрқайсысы әр тілде сөйлеп кетеді де, бірін-бірі түсіне алмайды, ақырында әр жаққа бет-бетімен тарауға мәжбүр болады. Бұл аңыз зәулім мұнара бітпей қалған қаланың атымен «Вавилон мұнарасы» деп те аталады.

«Вавилон мұнарасы» ерте кезде арнайы зерттелген. Француз ғалымы Андре Парро бұл туралы кітап жазып, онда аңыз бен Вавилон мұнарасының салыну, қайта өңделу тарихы араларындағы белгілі бір байланыстарды ашуға тырысты. Аңыз адамдардың әр тілдерде сөйлеуі, бытыраңқылығы, өзара түсініспеушілігі мағынасында қолданылады. Адамзат ақыл-ойы осы бытыраңқылықты туғызатын тілдік кедергілердің орнына барша адамға түсінікті тіл – эсперанто табу бағытын қарастырған ғой. Француз ғалымы Рене Декарт, Л.Н.Толстой, М.Горький, А.Барбюс жалпыға түсінікті ортақ тіл туралы талай ойланған.

«Немврод мұнарасы» алғашында түсінбеушілік, бос әуре, берекесіз іс мағынасын білдірсе, кейінірек оған діни ұғымдар қосылды, бірте-бірте «Вавилон мен оның пирамидасы қайсарлық пен құдайға күнәкәршілік еткендік болды», – деп жазды «Библиялық аңыз-ертегілер» деген кітабында поляк ғалымы Зенон Косидовский. «Немврод мұнарасы» яғни «Вавилон мұнарасы» туралы аңыздың бұрынғы мағынасына осы діни рең қосылғанын «Алланың ісіне адамның күнәһәр боп қарсы шығуы» – деп Ш.Ш.Уәлиханов та атап өтеді. Жол-жөнекей айта кеткен қазақ ғалымының бұл пікірі кейін Вавилон аңыздарын әдейі зертте-

ген адамның пікіріне сай келген. Бұның өзі Ш.Ш.Уәлиханов адамзат мәдениетінің үлгілерін олардың мән-маңызын, сыр-сипатын біліп қана қоймай, сонымен бірге оларға әр заман, әр уақыт қосқан рең, өзгеріс, ерекшеліктеріне де назар аударып отырғанын байқатады.

Ш.Ш.Уәлиханов көптеген халықтардың мифологиясын жақсы білгендігі «Библиядан» да келтірген аңыз, мысал үлгілерінен де көрінеді. «Библия» деген сөзге үрпие қарап, онда тек реакциялық, діни пікірлер ғана уағыздалады, сондықтан библия туралы айтып не керек деп санау дұрыс болмас еді. «Библияға» мұндай үстірт, жеңіл көзқарас бір мезгілде болғаны да рас, оның сарқыншағы осы күнге дейін сезіледі. Алайда дұрыс объективті методология ежелгі ескерткіштерге сын көзімен қарап, елеп отырып, өмірдің сан қилы көріністері тапқан белгілеріне көңіл аударуды қажет санайтынын ескерсек, «Библияда» да өткен ғасырлар адамдарының дүниетаным, ой-пікір, сезім дүниелерінің ізі қалғандығын ешкім де жоққа шығара алмаған.

«Библия» (библия деген грек сөзі, кітап мағынасын білдіреді) – ежелгі жазба ескерткіш, әртүрлі сипаттардағы, әртүрлі мазмұндағы, әр кездерде пайда болған шығармалардың жинағы. «Библияда» көп ғасырлар бойына шамамен біздің заманнан бұрын VIII ғасырдан бастап біздің заманның екінші ғасырына дейінгі ұзақ уақыт бойына туған шығармалар жинақталған деп есептеледі. «Библияда» әлемнің пайда болуы туралы ертедегі адамдардың ұғым-түсініктері, мифтері, тарихи уақиғаларды баяндаулар, этикалық нормалар, махаббат лирикасы, діни поэзия бар. «Библиялық» кітаптарға текстологиялық және ғылыми талдау жүргізу, олар пайда болған әлеуметтік тарихи жағдайларды нақтылы зерттеу нәтижесінде «Библияның» көптеген күрделі де ұзақ тарихы барлығы, онда фантастика, қиял түрінде әртүрлі әлеуметтік орта әңгімеленгені, саяси және этикалық көзқарастар айтылғаны, идеологиялық күрес, культ және сенімдердің, әр дәуір мен халықтардың көркемдік творчествосының іздері қалғандығы анықталды.

Библиялық сюжеттер мен кейіпкерлер әлем мәдениетінің дамуына да недәуір ықпал еткені, ақындар мен жазушылар, суретшілер мен композиторлардың кейбір шығармаларының мазмұны осы ежелгі жазба ескерткіштен алынғаны белгілі. Бірсыпыра библиялық кейіпкерлер мен әуендер алғашқы діни текстердегі байланысынан ажырап, сөйлеу тілде жалпылама мазмұн алғандары да бар. Мысалы, жұмақтағы Адам мен Ева, Хауана мен Хауата, қатерлі тістеуші жылан, сатқыншы Иуда, Христостың сенімді оқушылары – 12 апостол, табақ – қасірет – ауырлық, қиналыс бейнесінде, көгершін жақсылық, бейбітшілік, тыныштық хабаршысы ретінде жиі қолданылады.

Сонымен қатар буржуазиялық капиталистік қоғам жағдайларында «Библияны» және библиялық образдарды діни насихат, адамдардың сана-сезімін уландыру үшін пайдаланатыны әдебиет пен көркемөнерде де, идеологиялық күресте де қолданып, реакциялық рөл атқаратыны белгілі.

Ш.Ш.Уәлиханов қолдануында библиялық сюжеттер, әуендер, кейіпкерлер діни мағынасында емес, теңеу метафоралар, параллельдер ретінде айтайын деген ойды, пікірді айқындау үшін келтірілген. Мысалы, библиялық мифологияда Содом және Гоморра қалаларының апаты суреттелген. Бұл қалалар ежелгі Палестина жерінде, Иордан өзенінің құйылысына орналасқан, қаланың тұрғындары бір кезде азғын қылықтары үшін тәңірінің қақарына ілігіпті де бір күні «от жаңбыры» құйылып, топан су қаптап, от пен су өршуінен құрып кеткен. Екі қала да қирап, жермен-жексен болады. Бақытсыз тұрғындар түгел қырылады. Содом және Гоморра қалаларының үстінен өлім, мола үнсіздігі қалықтайды.

Аңыз бойынша бұл апаттан аман қалған ақылды да қонақжай ақжарқын Лотаның семьясы, оның семьясын ангелдер апаттан бұрын қаладан шығарып, тауға алып кеткен. Содом және Гоморра туралы миф, аңыз көп елдерге жайылған, Содом және Гоморра құлдыраушылық немесе алауыздық, ойран-сауық, шашылу, мазмұнсыз құр бос уақыт өткізу бейнесі ретінде қолданылатын болған. Шоқан Содом және Гоморра апаты туралы аңызды Ыстықкөлдің пайда болуы туралы ел аузындағы әңгімелерді жазғанда еске алады. Ыстықкөлдің пайда болуы ел аңыздарының бірі Ш.Ш.Уәлихановқа Содом және Гоморра туралы мифті еске түсірген. Ғалым бұл жайлы былай деп жазды: «Көлдің суы ашы-тұзды болып келеді де аздаған шіріген иісі бар. Оның тереңдігі, қырғыздар айтқандай, шыңырау терең. Бірақ оның тереңдігін кім өлшеп көрді дейсіз. Қырғыздар бір үреймен киелі суының қатыгездігін айтады да, көлдің пайда болуы туралы аңызды, библиялық Содом және Гоморра туралы аңызына ұқсайтын әңгіме-аңыз қозғайды. Кішкентай ғана жел сокса болды, оның суы қорқынышты үлкен толқындарға айналады да гүрілдеп келіп жағаға соғылады» (1, 318-322).

Енді бірде Ш.Ш.Уәлиханов көлдің пайда болуы туралы аңыздың мазмұнын келтіреді: «...Уәзір тау кезіп көп жүреді, тек қана түндерде қалаға соғады екен. Қалаға өзінің түнгі бір келісінде ол қала ортасындағы патша құдығын, алтын қақпамен жабылғанын көреді. Уәзір өзінің өткен күндерін, оқиғаларын есіне түсіреді, ол да осы құдықтан су ішкендерін, өзінің уәзірлік кездерін еске алады да тәңіріден оның мейіріміне лайық еместер ретінде өзі алуын тілейді. Алла осы қалаға тұрғындарының ластығы мен құдайсыздығы үшін ашулы екен, алла «куп орай куп» (солай болуы хақ!) депті де құдықтан биік су атқылатыпты да бір түннің ішінде қаланың орнына Ыстықкөл көлі пайда болыпты.

Содом және Гоморраны еске түсіретін осы легенда, аңыз көлдің вулкандық сипаттары бойынша жағадағы қалаларды қирататын жер сілкінулердің негізінде пайда болған-ау деп топшылауға болады» (1, 322).

Сөйтіп, Ш.Ш.Уәлиханов Содом және Гоморра туралы аңызға ұқсас аңыз Ыстықкөл пайда болуына байланысты қырғыздарда да бар екенін атап өтеді. Содом мен Гоморраны еске ала отырып, Ш.Ш.Уәлиханов

Ыстықкөл сияқты көлдер вулкандық атылыстар мен жер сілкіну нәтижелеріне байланысты пайда болуы ықтимал деген ешқандай діни рең жоқ өміршең де негізді тұжырым жасайды.

Сондай-ақ Шоқан «Библияда» келтірілген патша әйел Савскаяның Соломон-Сүлеймен патшалығына саяхаты туралы аңызды да қолданған. Күнделіктерінің бірінде Ш.Ш.Уәлиханов губернатор Гасфорттың монологін, сөздерін келтіре отырып, оның сатиралық портретін суреттеген. Гасфорттың аузына мынадай сөздер салады: «Бір романның сюжеті етіп мен арабтың немесе абиссиндік патша әйелінің Соломонға (Сүлеймен – *Ш.С.*) елшілігі туралы библияны әңгімелеуді алған едім» (3, 44). Бұл жазбалардың негізі де белгілі сюжеттердің бірі. Онда Давид патшаның баласы Соломон қазақша Сүлеймен әкесінен мұра етіп біріккен Израил мен Иудеяда, шамасы біздің заманымызға дейінгі 965-928 жылдар патшалық еткен. Өз патшалығында ол едәуір өзгерістер – әкімшілік реформалар жүргізген, діни культ, діни бағыну орталығын іске асырған. Сүлеймен патша туралы көптеген библиялық аңыз әңгімелер туып, онда мұрагер болып таққа отырған Сүлеймен аса бір данышпан ақылды билеуші ретінде дәріптелген. Аңыз тіпті оған библиялық кітаптардың, соның ішінде атақты «Өлеңдердің өлеңі» («Песнь песней») кітабын сол жазған деп мадақтайды.

Аңыздардың бірі – Сүлеймен патшалығының байлығы мен сәндігі, оның даналығының даңқы ол кезде бүкіл дүние жүзіне жайылғанын, алыс Аравия еліне де жеткені, осы елдің патша әйелі Савская сол даңқ рас па, жалған ба өз көзімен көру үшін, көптеген қымбат сыйлықтар арқылы достық қатынас орнату ниетімен Иерусалим еліне саяхатқа шығады. Патша әйел Савскаяның Иерусалимге келу салтанат-сәнін аңыз көтермелей әңгімелейді.

Халық фантазиясы мен қиялы Савская елшілігінің мақсаты мен сипатын екінші қатарға қалдырып, бұл сапарға романтикалық және лирикалық рең бергені де белгілі. Патша әйелдің ғажап сұлулығына Сүлеймен таң қалып, оған ғашық болады. Гасфорттың әңгімелеуінде аңыздың бұл бөлімі былай суреттелген: «Патша әйелдің жеке шатырының ішінде от жылтырайды. Ол бір қолына басын таяп ойла-нып отыр, екінші қолымен кораллыдан жасалған алқасын (кораллылар Қара теңіз түбінен табылады, сондықтан онда алқа болуы керек) бір-бірлеп қояды. Ол Сүлеймен туралы оның даналығын ойлайды, оны таза да мөлдір сезіммен сүйеді. Кенет ол көзін тез селк еткізіп аспан әлемінің тереңіне, жұлдызды аспанға қадай қалды, ақырын ғана көз жасы барлай ақты – ол сыйынды, өйткені арабтар сабеистер (жұлдызды пір тұтушылар) болатын». Библиялық аңыздарда Сүлеймен Савскаяға ғашық болуы әңгімеленсе, Ш.Ш.Уәлиханов жазбасында керісінше патша әйел Савская Сүлейменді мөлдір махаббатпен сүйеді. Сөйтіп, атам заманда Сүлеймен елін тамашалауға, даналығын сынауға келген патша әйел Савская туралы аңыз Ш.Ш.Уәлиханов жазбасында бейне бір романтикалық, құпиялық өрнек алған.

Ш.Ш.Уәлиханов жазбасындағы «ол сыйынды, өйткені арабтар сабеистер болатын» деу де қызғылықты. Күнделіктеріне осы жазбаларды түсіргенде ғалым жиырмадан енді ғана асқан жас, Шығыс-Батыс халықтарының ежелгі тарихына, әдебиеттеріне қалай терең үңіліп, біліп, ой елегінен өткізіп үлгіргеніне таң қалмасқа болмайды. Сабеизм – көптеген шығыс халықтарында XI ғасырға дейін орын алып келген діни ағым, бұл діни ағымға тән белгілердің бірі – жұлдыздарға табыну, жұлдыздар әлемін тәңірі тұту. Шоқан Савская патша әйелінің елшілігі туралы аңызды оқып білгенде, ол аңыздың шамамен туу кезеңі, тарихы туралы да ойланған болуы керек. Патша әйел Савская елшілігіне байланысты «сабеистер» деген сөзді тек Ш.Ш.Уәлиханов қолданған да жақша ішіне осы ғылыми терминнің дәлме-дәл баламасын «звездопочитатели» – «жұлдыздарға табынушылар» деп келтірген. Қазірде сабеистика – арабистиканың көптеген тармағының бірі, сабеистика араб тілін, мәдениетін зерттейді. Патша әйел Савскаяның образы көптеген араб аңыздарында да, әйгілі «Мың бір түнде» де, басқа елдер аңыз-әңгіме, шығармаларында да кездеседі. Ш.Ш.Уәлихановтың күнделік жазбаларының бірінде патша әйел Савская туралы аңызды келтіруі, өзгерістер енгізуі оның басқа елдер сөз мұрасын жете терең біліп қана қоймай, творчестволық қатынас білдіруінің бір көрінісі.

«Вавилондық тұтқындау» деген қанатты сөзді де Ш.Ш.Уәлиханов орыс жазушысы Аполлон Николаевич Майковқа жазған хатында қолданған: «Сіздегі кейбір ірі әдеби айтыстар мен ғалым сыншылар туралы білген жақсы болар еді. «Современник» не болды және біздер оны жаздырып алушылар, не істеуіміз керек? Осы 8 ай бойы вавилондық тұтқындау кезіндегі ақшаларды айтам» (4, 67).

Осындағы «вавилондық тұтқындау» деген тіркестің де өзіндік тарихы бар және сол тарихты Ш.Ш.Уәлиханов жақсы білген де патша цензурасы алдыңғы қатарлы «Современник» журналын сегіз ай бойына жаптырып тастағанын «вавилондық тұтқынға» балап, орынды қолданған. «Вавилондық тұтқындау» деген тіркес біздің заманға дейінгі 586 жылдан 539 жылға дейін ежелгі еврейлер тарихында ең бір қиын кезге байланысты. Вавилондық патша Навуходоносор II Иерусалимді жаулап алғаннан кейін сонда мекендеген еврейлерді Вавилонияға еріксіз көшіртікізіп, тұтқындық, езілушілік жағдайында ұстаған. Парсы патшасы Кир II Вавилонияны жаулап алғаннан кейін ғана еврейлер Палестинаға қайтуларына рұқсат етілген. «Вавилондық тұтқындау» деген тіркес еріксіздік, қудалау, әділетсіздік мағынасында қолданылады.

«Ұлы жүз қазақтарының аңыздары мен легендалары» деген еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов юмор мен ирония аралас теңеу ретінде Гавриил атын атайды. Мифологияда Гавриил – ангелдердің бірі, адамдар мен құдай арасында жүретін хабаршылардың бірі. «Енді бір аңыз, шамасы ортаазия мұсылмандарының діни ықпалынан пайда болған-ау деуге болады. Орта Орданың негізін салушы Мұхамед «ерекшенің»

сахаба жолдасы болыпты. Соның архангел Гавриилдің хабарлауы бойынша, Пайғамбар, осы бір азапты дүниені басқаруды қойып, о дүниеге жұмақта (эдемде) қор қыздарының аясында болуға баратынын біліп, өзінің достары мен жора-жолдастарын шақыртып алып, егер ол біреуді ренжіткен болса, кешіруін сұрапты» (1, 107). Бұл сөйлемде қаншалық келеке, күлкі, кекесін жатыр, діни аңыздарға ғалым сын көзбен қарағаны аңғарылады. Мұхамед, европалық әдебиеттерде Магомед, Магомет деп те атайды, 570-632 жылдары шамасы өмір сүрген деп саналады, ол Исламды негіздеуші, Аравияда мұсылмандық теократиялық мемлекеттің бірінші басшысы болған, пайғамбар ретінде құрметтелген, Алланың жіберген елшісі деп саналған. «Сахаба жолдас» деп сахаба аты орыс оқушысына түсінікті болу үшін Ш.Ш.Уәлиханов Гавриил періштенің айтуы бойынша» дегенді қолданған.

Діни миф бойынша Гавриил – періштелердің ересектеуі, хабаршы, алдын ала болжаушы, оның қызметі – болжамдар айту, оқиғалардың барысын болжау. Мысалы, Гавриил дева Марияға ер бала туатынын, оның атын Иисус деп қоюын айтады. Сол сияқты «Роланд туралы жыр» эпосында ангел Гавриил ұлы Карлға болашақ уақиғаларды болжайды, оған түс жібереді, дүниедегі христиандықтарды қорғауға талмай-шаршамай қызмет ету міндеті» екенін еске салады: «эдем» – аңыздарда жұмақ, «гурии» – жұмақтағы қара көзді сұлу қыздар – қор қыздары.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде бұдан басқа да көптеген елдердің өмір тіршілігі, әлеуметтік саяси жағдайлары, әдет-ғұрпы, аңыздарына салыстырмалар, мысалдар, параллельдер бар. Мысалы, ертедегі Римдегі патрицейлер мен плебейлер арасындағы күрес, немесе 1793 жылдардағы атақты франция революциясының нәтижелері, Батыс елдердегі саяси-әлеуметтік құрылыстардың кейбір көріністері, сот жүйесі, Америкадағы плантаторлар мен жұмысшылар арасындағы қайшылықтар, халықтарының кейбір аңыздары тағы басқа жекелеген мәселелер сөз арасында, ой-пікір толқындары арасында шебер келтіріліп отырады.

Сонымен қорыта айтқанда, Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде антикалық әдебиеттің көркем үлгілерінің қолданылуы – ежелгі Греция мен Рим мәдениет мұраларына творчестволық қатынас сияқты әлемдік дәстүрдің қазақ топырағында да жалғасып жатқанының бір көрінісі. Дүниежүзілік мәні-маңызы бар грек-рим мәдениеті мен әдебиетін игеру, шығармаларда сюжеттерін, образдарын творчестволық жолмен пайдалану, көркемдік қазыналарын ұлттық көркем сөз қазынасына әкеліп, даму процесіне байланыстыру – Шоқан Уәлиханов бастап берген бұл тамаша дәстүр одан кейінгі ұлт рухани өмірінде Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин творчивосында жарасымды жалғасып, совет дәуірінде антикалық, әдебиетпен байланысы – оның сан салалы өрелі қырының, сыр-сипатының бірі – арнайы зерттеуге жарарлық қазына.

БАТЫС-ЕВРОПАЛЫҚ ОЙШЫЛДАР МЕН ЖАЗУШЫЛАРҒА ЫҚЫЛАС-ІЛТИПАТ

Ш.Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметін көп зерттеген ғалым Ә.Х.Марғұлан анықтаған деректерге қарағанда Сібірдің кадет корпусында дәрістердің қатарында орыс және Батыс Европа әдебиеттері, араб, парсы, француз тілдері де оқытылған. Алайда осы күнге дейін Сібір корпусында оқытылған филологиялық пәндердің оқу программасы, қандай материалдар қамтылғаны, орыс және батыс-европа әдебиеттерін, дәуірлерін, қандай дәрежеде, қай жазушылар мен акындар творчествосын оқушылар меңгергені туралы ақпарлар әлі беймәлім. Корпусты бітіргендердің бірсыпырасының естеліктерінен, Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінің кейбір беттерінен айқындалатын шындық – Сібір кадет корпусында батыс-европа әдебиеттерінің де негізгі ірі құбылыстары, дәуірлері, даму процестері, көрнекті өкілдерінің шығармалары оқытылған. Оқушылар мол білім алған, олардың әдебиет туралы білімдерінің негізді де толығырақ, тереңірек болуына кадет корпусында және Омбы қаласындағы кітапханалар да септігін тигізген.

Омбы кадет корпусында батыс-европалық әдебиеттен алған білімін Ш.Ш.Уәлиханов өз бетінше онан әрі тереңдете түскен. Оның неміс, француз тілдерін жақсы меңгергені шетел әдеби мұраларды жете игеруіне де мүмкіндік жасаған.

Ш.Ш.Уәлиханов батыс-европа әдебиетін оқып, біліп қана қоймаған, сонымен бірге оның кейбір ірі-ірі құбылыстарын, атақты, талантты акын-жазушыларының жекелеген ой-пікірлерін, шығармаларының образдарын өз еңбегінде атап, кезі келгенде қазақ шындығының көп көріністерін ашуына творчестволықпен пайдаланған, өзінің көзқарас-қатынастарын шындай түскен. Батыс-европалық әдебиет қазынасынан қазақ ғалымы еңбектерінде кездесетіндері: В.Шекспир аты, оның атақты «Гамлет» трагедиясындағы Гамлет монологінен «болу не болмау» альтернативтік қанатты сөздері; Томас Карлейль, оның табиғат пен адам арасындағы қатынастар туралы тұжырымдары; Руссо, Гете, Жорж Санд, ағайынды Шлегельдер, «Роланд туралы жыр», батыс-европалық ғалымдар, философтар, саяхатшылар Бюффон, Блэкстон, Кант, Милль, Бокль, Риттер, Вуд, Бостон, Адольф Шлапштвейт, Франциядағы 1793 жылғы революциялық уақиғалар, Европадағы ел билеушілік жүйесі туралы кейбір пікірлер т.б.

Архив материалдары мен естеліктерге сүйене отырып Ә.Х.Марғұлан: «...Батыс Европа жазушыларынан Руссоның, Диккенстің,

Теккерейдің, кейінірек материалист-философтардың еңбектерін зор зейін қойып оқыды», – деп жазды. Г.Н.Потанин естеліктерінде корпус оқушылары Гейнениң өлеңдерін жатқа айтып, жақсы көргендері, әсіресе Шоқан неміс ақындарының революциялық мазмұндағы «барабандық» өлеңдерін, Диккенстің, Теккерейдің, Дюманың, Эжен Сю романдарын, Манштейн жазбаларын оқығандары, әңгімелегендері туралы жазылған. Міне, бұл деректердің барлығы жиналып келіп, Ш.Ш.Уәлихановтың батыс-европалық әдебиет қорынан мол сусындап, творчестволық деңгейінің арта түскенін, сөйтіп қазақ рухани өмірінің көкжиегін кеңейту, қазақ ұлт әдебиетінің басқа елдер көркемдік қазыналарымен байланыс дәстүрін бастаушы да болғанын айқындайды.

Ш.Ш.Уәлихановтың өз еңбектеріндегі батыс-европа әдебиеттерінің үлгілерін қолдануына келсек, оның осы салада да, осы қырында да, Ә.Х.Марғұлан айтқандай, «ылғи кесек, күрделі нәрсеге артық көңіл аударатын Шоқан» талғауын көруге болады. Ұлан-ғайыр әдеби мұралардан Ш.Ш.Уәлиханов таңдап, ірі-ірілерін айтылмыш ойларына сай көзі келгенде атап, не теңеу, метафора, параллель ретінде қолданған.

Шоқан Уәлиханов бүкіл дүние жүзі мәдениетінің төрінен орын алатын ағылшын жазушысы, драматург Вильям Шекспир (1564-1616) творчествосын Қазақстанда игеру тарихының алғашқы адымын жасады. Оның «Сот реформасы туралы жазбалар» деген еңбегінде Гамлет монологінен үзінді келтіруі Россия елінде Шекспирді тану, игеру тарихымен тығыз байланысты.

Шекспир орыс оқушыларымен алғашқы рет XVIII ғасырдың аяқ шенінен-ақ «дидакталасты». Сентиментализм өкілі, атақты «Бишара Лиза» мен «Россия мемлекетінің тарихы» кітабының авторы Н.М.Карамзин Шекспирдің «Юлий Цезарь» шығармасын бірінші рет орыс тіліне аударған болатын. Бұл фактінің өзі-ақ орыс мәдениеті Шекспирді құрметтей қабылдағанының белгісі еді. Ал орыс мәдениетіне А.С.Пушкин ашқан шекспирлік рух реалистік өнердің тұтас бір поэтикалық жүйесіне айналған-ды. «Романтизмнің дамуына Шекспир үлкен әсер еткен Батыстан Россияның айырмашылығы – мұнда Шекспир әдебиеттің реалистік бағытта өркендеуіне ықпал етті – Шекспирлік тамырлар орыс топырағында жақсы енді», – деп жазды зерттеуші А.Аникст.

Шекспирдің туғанына 300 жыл толуы тойланғанда, 1864 жылы И.С.Тургенев салтанатты түрде былай деген еді: «Біз, орыстар, Шекспир есімін мерекелейміз және біз оны тойлауға хұқымыз бар. Біз үшін Шекспир анда-санда алыстан ғана бас иегін аты шулы асқан жарқын есім ғана емес, ол біздің игілігіміз болды, ол біздің қанымыз бен тәнімізге сіңді». Россияда Шекспирге деген мұндай жылы ілтипат пен жоғары баға Шоқан Уәлиханов назарынан тыс қалуы мүмкін емес еді. Шекспир шығармаларының биік адамгершілік идеяларына қанық болған қазақ ғалымы «Гамлет» драмасының аса бір түйінді

жері – «болу не болмау» деп басталатын сөзін «Сот реформасы туралы жазба» еңбегінде келтіреді. Гамлеттің бұл тамаша монологі – өзінің философиялық қуатымен, эсерлілігімен ерекше есте қалатын монолог. Бұл монолог шығарма кейіпкерінің көп зұлымдық, аярлықтарды көріп, жан азабын тартқан кезде айтылады. Ол өмір мәні осы дүние толған зұлымдықпен қарсы күресу деп түсініп, «Болу, не болмау» сияқты қылыштың жүзіндей айнаымалы шытырман жағдайдан «болуды» қалап алады.

Быть или не быть? – таков «вопрос.
Что благородней духом: покоряться
Пращам и стрелам яростной судьбы
Иль, ополчась на море смут, сразить их
Противоборством?

«Болу, не болмау» толғанысына дейін Гамлет бойын билеген күдік пен қобалжулар шырмауында келсе, енді өмірдегі зұлымдық пен екіжүзділікке қарсы тұру шешіміне біржола бой ұрады. Шекспир кейіпкерін елден оқшау қоймайды, адамға тән, көпке ортақ мінез-құлық, ой-сезімдер аясында көрсетеді. Жақсылық пен жамандық, әділет пен аярлық, өмір мен өлім, адамның қуат-күші мен әлсіздігі, ақылы мен сезімі т.б. көптеген құбылыстар туралы Гамлеттің ой толғаныстары – түптеп келгенде шекспирлік гуманизм туралы Белинский: «Гамлет! Сіз осы сөздің мағынасын түсінесіз бе? Бұл сөз ұлы да терең, бұл адам өмірі, бұл – адам, бұл – сіз, бұл – мен, әрқайсымыз...», – дегені белгілі. Гамлеттің «Болу, не болмау» деген сөзін Ш.Уәлиханов үш мәрте қолдануы кездейсоқ емес, өйткені бұл монологтің терең мазмұны ағартушы ғалымның өз елі, өз топырағы, өз қоғамының көкейтесті толғаныстарына да сәйкес келгендей еді.

«Россия империясының қарамағындағы бүкіл бұратана елдердің ішінде сан жағынан, байлық жағынан бірінші және, сірә, болашақта өркендеуі жағынан да бірінші орын алатын біздің қазақтар», – деп жазады да, ғалым болашақ дамуға негіз бола алатын факторларға тоқтала келіп, оларды «Шекспирше айтқанда «болу, не болмау» деген сияқты үзілді-кесілді мәселелерді шешерде» үнемі ескеріп отыру қажеттігін айтады. Енді бірде: «...реформалар мәселесі үлкен сақтықты және терең ойлануды керек қылатын мәселе, өйткені халықтық «не тіршілік етуі, не құруы» деген мәселесі осыған байланысты», – дейді.

Шекспирше айтқанда «болу, не болмау» деген сөз Уәлихановтың қолдануында өз халқының болашағына байланысты толғаныстарға, ағартушылық, гуманистік идеяларға сәйкестендірілген. Бұл қанатты сөзді қолдану арқылы Уәлиханов көтеріп отырған мәселелерінің айтылмыш ойларының мән-маңызы орыс оқушыларының алдында ұштай түскен.

Ағылшын әдебиетінің енді бір көрнекті өкілі, жазушы, публицист, тарихшы және философ Карлейльдің еңбектерінен Шоқан

үш мәрте үзінділер келтіріп, оның ой-тұжырымдарымен өзінің келісетінін білдірген. Мұның өзі қазақ ғалымы, ағылшын философы мен жазушысының сол кездегі шыққан еңбектерін оқып, қадағалап отырғанының, оны ойлы, беделді қайраткер ретінде бағалағандығының бір көрінісі еді.

Айта кететін тағы бір жай: Ш.Ш.Уәлиханов табиғат, адам туралы өзінің ой-тұжырымдарын жазғанда Карлейльдің де пікірлеріне сүйенгенде оның еңбектерін, шамасы, түпнұсқада, ағылшын тілінде оқып, керек деп санаған беттерін өзі орыс тіліне аударған деген ой туады. Өйткені Карлейльдің романдары мен философиялық еңбектері орыс тіліне 1866 жылдан бастап аударылып, жарық көре бастады, ал ол кезде Ш.Ш.Уәлиханов дүниеден өткен болатын. Карлейль ол кезде тірі, Шоқаннан 16 жыл кейін қайтыс болды. Шоқан Карлейль еңбектерінен үзінді келтірген жылдары ол Россияда аса белгілі де емес-ті. Карлейльдің Россияға атағы жайылған кез өткен ғасырдың 70-80 жылдары. Өткен, қазақ ғалымының архиві сақталмаған, сақталса, оның кейбір аудармасы да табылар ма еді?

Карлейль Томас (дұрысында Карлайль делінеді, 1795-1881) шотландық тас қалаушының семьясында туған, әкесі кейін ұсақ фермер болған да, баласын оқытудан қаржы аямаған. Томас Карлейль Глазго мен Эдинбург университеттерінде оқиды, оның дүниетанымы, дүниеге көзқарасы Гетенің, Шеллингтің тағы басқа неміс романтиктерінің әсерімен, ықпалымен қалыптасады. Неміс әдебиеті оған күшті әсер етеді. 1820-30 жылдары неміс ақындарының шығармаларын ағылшын тіліне аударумен, неміс әдебиетімен, философиясымен шұғылданады.

Томас Карлейльдің өзінің төл қолтума шығармалары 1833-1834 жылдардан басталады, осы жылдары ол философиялық романы «Сартор-Резартусты» жазады. Бұл шығармасында жазушы сол кездегі романтикалық бағыт рухында мифологиялық сарында дүние суретін, адам қоғамы қайшылықтарға толы екенін, таптарға жіктелгенін көрсетуге тырысты. 1837 жылы Томас Карлейль Франция революциясының тарихы» деген үш томдық кітап жазып, онда феодалдық езгінің құлдырауының тарихи қажеттілік екенін көрсетті. Ф.Энгельс Т.Карлейль шығармаларын жоғары бағалаған.

Карлейль шығармалары Россияда да кеңінен мәлім болды. Карлейль шығармаларының ішінен алдымен «Сартор Резартус» романы орыс тілінде басылып шықты, 1866 жылы «Франция революциясының тарихы» аударылды, «Тарихтық және сыни тәжірибелер» деп аталып бірнеше еңбектері 1878 жылы жарияланды, «Батырлар және тарихтағы батырлық» кітабы орыс тілінде 1891 жылы жарыққа шықты. Карлейльдің осы бір елеулі еңбектерінің бірі В.И.Яковенко аударуында, Ф.Павленков баспасында Петербургте жарық көруіне «Т.Карлейль туралы бірнеше сөз» деген кіріспе мақала жарияланды. Онда былай деп жазылды: «Томас Карлейль – Англияда көп оқылатын әрі құрметтелетін авторлардың бірі. Тән айтқан: кез келген ағылшыннан сұраңызшы оларда кімді көп

окиды деп, әрқайсысы сізге Карлейльді деп жауап береді. Бұны Тэн осыдан жиырма жыл бұрын айтқан болатын, алайда әмәнда жаңа және тіпті арзан басылыммен шығып жатқан Карлейльдің шығармаларына қарағанда, олар ағылшын жас ұрпақтарын әкелерін қызықтырғаннан кем емес. Бірақ Батыстың ойлы өмірінің аса ірі көріністеріне жалпы сезімтал келетін орыс әдебиеті қалай да осы ойшыл жазушының биік әрі өзіндік тұлғасын байқамай қалды. Бізде оның шығармаларының тек кейбір үзінділері ғана бар. «Француз революциясының» бір томы, «Тарихи және сыни тәжірибелер» кітабына жиналған бірнеше биографиялық очерктер, «Батырларынан» («Современниктегі») екі әңгіме және бірнеше көшірме журналдық мақалалар – бар болғаны осы». Бұл келтірілген деректерден анықталатыны – елінде сондайлық атақты, даңқты болған Томас Карлейльдің шығармаларын Россияда әлі аз білетініне едәуір қынжылушылық еді.

Бұдан әрі аудармашы Томас Карлейльдің негізгі шығармаларын, қай жылдары жазылғандығын атайды: «Карлейль шығармаларының ең негізгілерін атап өтейік: «Сартор Резартус» (1831), «Франциялық, революция» (1837), «Батырлар, батырларға бас июшілік және тарихтағы батырлық дәуір туралы» (1840), «Чартизм» (1843), «Өткен мен бүгінгі» (1843), «Оливер Кромвельдің хаттары мен сөздері» (1845), «Памфлеттер» (1850), «Ұлы Фридрихтың тарихы» (1854-1864) және бірнеше биографиялар: Шиллердің, Стерлингтің, Бернстің тағы басқаларының...».

Міне, Томас Карлейль дүниеден өткен соң он жылдан кейін Россияда басылған шығармаларының алғы сөзінде жазылған пікірлер осындай болатын. Ал Ш.Ш.Уәлиханов болса, осындай аса ірі ойшыл жазушының кейбір шығармаларын оқып біліп қана қоймай, оның жекелеген пікір-тұжырымдарына сүйеніп отырған.

Томас Карлейльдің «Өткен мен қазіргі» еңбегі «Осы күнгі мен баяғыда» деген атпен орыс тілінде 1906 жылы, ал «Өмір этикасы» да осы жылы орысша жарық көрген. Бұл мағлұматтан байқалатыны – Томас Карлейль шығармалары орыс тілінде жарық көрместен-ақ көп бұрын Ш.Ш.Уәлиханов оның «Батырлар және тарихтағы батырлық» деген ең ірі де құнды еңбектерін шамасы түпнұсқада немесе алғашқы бөлімдерінің «Современникте» басылуынан білген де үзінділер келтірген.

Енді сол үзінділердің өзіне, мазмұнына, қазақ ғалымы қай еңбегінде және қандай мағынада пайдаланғанына келетін болсақ, мына жағдайлар ашылады. Ш.Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбегінде ертеде көптеген халықтарға тән шамандықтың пайда болу себептеріне, сипаттарына тоқтала келіп, былай деп жазды: «...Ертедегі адамдардың көңіл-санасы күнді, айды, жұлдыздарды, мәңгілік өзгеліктерді бүкіл жарық дүниені құрмет тұтты, осыларды біз табиғат немесе әлем дүниесі деп атадық. Көк тәңіріне табынатын шамандық туралы тамаша түсініктемені біз Карлейльдің жауабынан табамыз: «Ақиқат сіз жақта, есіңізде ме, Платонның мысалға келтірген адамы;

қараңғы үңгірде туып, ержеткен ол, жарыққа шыққанда... мына гүл жайнаған жасыл алқап, таулар, сылдырап аққан бұлақтар, жарға соққан теңіз толқындары, көк аспанның шексіз күмбезі, ысқырып соққан жел, біресе нөсерлетіп, бұршақтатып ұрып, найзағай жарқылдатқан қара бұлтты аспан – бұл не ғажап?! Ал енді тағы бір құпия – ол уақыт: ең жоғары құпияның құпиясы... мына жалпақ әлем... О құдіретті тәңірім! Бұл не деген күш – таным ауқымына келмейтін не деген тосын күш! Барлық күштің түп тамыры да – тосын күш, тек қана біз емес!».

Енді бірде ол: «Табыну – танданудың аса биік түрі» дейді Карлейль, біздіңше, пұтқа табынудың шығу тегіне шамандық толық түсінік береді. Табиғат және адам, өмір мен өлім саналы ұғымға тіптен түсініксіз, таңғажайып құпия құбылыс болып келеді. ...Біз бұл жерде Карлейльдің сөздерін қайталайық: «Шарлатандық жабайы адамда болса да сенім туғызады деп жорамалдағым келмейді».

Ш.Ш.Уәлиханов келтірген үзіндінің орысшасы мен сол үзіндіні 1891 жылғы басылымындағымен салыстырып көрсек, екеуінің дәлмелділігі байқалады. Шоқан: «Поклонение есть высочайшее удивление», – говорит Карлейль, понятие которого о происхождении язычества, по нашему мнению, вполне объясняет шаманство... Вот ответ Карлейля, который так хорошо объясняет шаманское небопочитание: «Вы, верно, помните приводимый Платоном пример человека, который, выросши и возмужавши в темной пещере, вдруг был выведен на свет, чтобы... Эта зеленая с цветами трава, деревья, горы, ручьи, шумящее море, эта глубокая бездонная лазурь неба, летучие ветры, клубящееся черное облако, извергающее то огонь, то дождь, то град, – что это такое? А это другое таинство – время; вот высочайшее таинство... это Вселенная... ах, боже мой! Это какая-то сила неисследимая! Корень всех сил – сила, которая не мы» (1, 471).

Ш.Ш.Уәлиханов келтірген осы үзінділер Томас Карлейль шығармаларының 1891 жылғы орысша басылымында мынандай: «Вы помните одну из фантазий Платона о человеке, который дожил до зрелого возраста в темной пещере и которого затем внезапно вывели на открытый воздух посмотреть восход солнца? Каково, надо полагать, было его удивление, его восторженное изумление при виде зрелища, ежедневно созерцаемого нами с полным равнодушием!.. Эта скалистая земля, зеленая и цветущая, эти деревья, горы, реки, моря со своим вечным говором; это необозримое, глубокое море лазури, реющее над головой человека; ветер, проносящийся вверх; черные тучи, грозящиеся одна на другую, постоянно изменяющие свои формы и разражающиеся то огнем, то градом и дождем, – что такое все это?.. А великая тайна времени, не представляет ли она другого чуда... Эта вселенная, увь, – что мог знать о ней дикий человек? Что могли знать даже мы? Что она – сила, совокупность сил, сложенных на тысячу ладов; сила, которая не есть мы, – вот и все; она не мы, она нечто, совершенно отличное от нас. Сила, сила, повсюду сила; мы сами – таинственная сила

в центре всего этого». Ш.Ш.Уәлиханов: «Поклонение есть высочайшее удивление», – говорит Карлейль», – деп жазған Карлейльдің бұл сөздері 1891 жылғы нұсқада былай: «Поклонение есть высшая степень удивления». Ш.Ш. Уәлиханов нұсқасында Карлейльдің, сөзі қысқарақ әрі әсерлі болып шыққан.

«Мы только повторяем здесь слова Карлейля: «Мне грустно даже предположить, чтобы шарлатанство, хотя в дикаре, могло породить веру». Карлейльдің бұл сөздері орысша баспада: «...Гипотеза, утверждающая, что шарлатанство может породить верование – о каком бы веровании ни шло дело, распространяемом хотя бы даже среди диких людей, – представляется мне самым плачевным заблуждением. Шарлатанство не создает ничего; оно несет смерть повсюду, где только появляется», – делінген.

Бұл келтірілген мысалдардан анықталатыны – Ш.Ш.Уәлиханов Батыс Еуропа мәдениеті мен әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі – Томас Карлейльдің еңбектерімен таныс болған, оның басты шығармаларының бірі – «Батырлар, батырлыққа бас ию және тарихтағы батырлық» еңбегіндегі кейбір ой-пікірлерінен үзінділер келтірген, сөйтіп, оны Россияда бағалаушылардың бірі болған.

Ш.Ш.Уәлиханов ағылшын философиясы мен әдебиетіне ерекше көңіл қойып оқып, білгені, зерттегені туралы оның замандастары да жазды. Сібір кадет корпусында оқып жүргенде Ш.Ш.Уәлиханов клас-тастарына ағылшын әдебиетінің кейбір шығармалары туралы кейде аударып әңгімелегенін Г.Н.Потанин былай деп жазды: «Шетел көркем әдебиетінен, беллетристикадан бізге Диккенс пен Теккерей де жеткенді. Ағылшын әдебиетін бізге, әрине, аудармалар бойынша насихаттайтын Шоқанды; ол Англия туралы және ағылшын өмірі туралы оқуды сүйетін, ал ағылшын саяхатшыларының мәнеріне еліктегісі келетін; Диккенсті Капустиндер үйінде де жақсы көрді-ау деймін: Диккенс ол кезде барлығының тілінің ұшында болатын». Николай Михайлович Ядринцев те «Шоқан Уәлиханов туралы естеліктерінде былай деп жазды: «...Корпуста Шоқан Уәлиханов білімге құмарлық пен ерекше қабілеттілік танытты, ол көп оқыды және корпустың өзінде-ақ оның сүйікті авторлары Диккенс пен Теккерей болды. Бұл авторлар өзгеше бір Уәлихановтың жанына жағатын, өйткені оның өзінде тамаша юмор болатын, ол туралы кейінірек айтамын».

Г.Н.Потанин «Еуропа мен Азия кадеттік корпуста» деген еңбегінде Сібір кадет корпусындағы өмірлерін толығырақ суреттей келіп былай деген еді: «Біздің кітапханаларымыз өте кедей болатын, онда көркем әдебиет деген болмайтын... Ондай материалдар корпус оқушыларына қаладан, роттық кадет арқылы жеткізілетін. Сондай жолмен бізге Эжен Сюдің «Вечный жид», Александр Дюманың «Үш ноян», сондай-ақ Диккенстің романдары «Давид Копперфильд», «Домби мен баласы», «Мартин Чодзит», «Пиквин клубының жазбалары» және көптеген басқалары... Мен досым Александр Дмитриевич Лап-

тевпен бірге Диккенсті аса қызыға оқитын едім. Дәл сол кезде Диккенс басқа бір досым Шоқан Уәлихановты қызықтыратын. Біз үшеуімізді осы жазушы тәрбиелеген еді, біз корпустан кеткеннен кейін де оған деген құрметімізді және алғысымызды ала жүретінбіз». Н.Г.Потанин «Омбылық үйірме (және жаңалық есуі)» омбылық интеллигенцияның рухани өмірін, Капустиндер үйіндегі жиындар туралы және осы үйдің қалашыл ішкі өміріндегі үлкен маңызын айта келіп «мұнда Чарльз Диккенсті оқитын және құрмет тұтатын», – деп жазды. Сол сияқты академик В.А.Обручев «Жас қиялшылдар достығы» деген мақаласында «...роттық кадеттер арқылы корпуске Сюдін, Александр Дюманың және Диккенстің шығармалары жеткен болатын», – деп жазды (4, 629).

Міне, бұл естеліктер мен деректер Шоқан Уәлиханов Омбы кадет корпусында оқып жүргенде Диккенстің және Теккерейдің шығармаларын аса қызыға оқығанын, олардың юморлық, сатиралық мәнері оның өз бойындағы осындай қасиеттеріне сәйкестік тапқанын анықтайды.

Ш.Ш.Уәлиханов жас кезінде аса қызыға оқыған ағылшын жазушысының шығармалары ол кезде Россияда кең тараған болатын. Чарльз Диккенс (1812-1870) ағылшын әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан, 15 роман, бірнеше повестер, әңгімелер, пьесалар қалдырған, Англияда сыншыл реализм дамуы тарихында да жарқын беттер ашқан тамаша жазушы, оның аты әлем әдебиетінде алтын жазумен жазылған. Ол капитализм әділетсіздігінің зардабын көрген жұмысшылардың, қолөнершілердің ұсақ буржуалардың, фермерлердің, қызметші адамдардың, тағы басқалардың идеялық жаршысы болды, мұның өзі оның творчествосының, көзқарасының әлді әрі әлсіз белгілерін қалыптады. Ол чартизм дәуіріндегі бұқара халықтың көңіл-күйін, ақша дүниесінің үстем болып халықты талан-таражға түсірген кесапатына қарсы наразылығын көркем сөз күшімен көрсете білді. Сонымен бірге оның шығармаларында ағылшын реализмінің моральдық сипаты айқын білінді, тәрбиелеушілік проблемасына көңіл аударушылық басым болды. Ағылшын әдебиетінің тарихына Диккенс асқан юморист және сатирик ретінде белгілі. Оның романдары буржуазиялық қоғамды халықтың сынауы мен сорақыларын ашудың күшті құралына айналған.

Россияда Диккенстің шығармалары XIX ғасырдың 40-жылдарының бас кездерінен белгілі бола бастады, бірден үлкен қоғамдық ықыласпен зейінге ие болды. Диккенстің юмористік романы «Пиквиктік клубтың о дүниелік жазбалары» орыс тілінде 1838 жылда-ақ жарық көрді. «Оливер Твисттің бастан кешкендері» – 1841 жылы, «Ежелгілердің лавкасы» – 1843 ж., «Домби мен баласы» – 1847 ж., «Давид Копперфильд» – 1849 ж., «Суық үй» – 1854 ж., «Үлкен күтіліс» – 1861 ж., «Біздің ортақ дос» 1864-1865 жылдары орыс тілінде жарық көрді. «Библиотека для чтения», «Отечественные записки», «Русский вестник» журналдары мен басқа да мерзімді баспада Диккенстің шығармалары

жүйелі түрде жарияланып тұрған. Ф.М.Достоевский: «...Біз орыс тілінде Диккенсті ағылшындар қалай түсінсе, бәлкім барлық реңімен, артығырақ та түсінеміз деп сене аламын», – деп бекер жазбаған.

В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский пікірлерінде де Диккенстің реализмнің күші, демократизмі мен гуманизмі ерекше аталынды. Диккенстің «Қиын уақыттар» атты романына сүйене отырып, Н.Г.Чернышевский былай деп жазған болатын: «Батыста ауыр төңкеріс болып жатыр; Францияда ол баяулау, азапты кризистер барлық халықтың жағдайын негізіне дейін шайқалтып өткен-ді; сол жағдай Англияда өтіп жатқанын білгісі келетін адам Диккенстің «Қиын уақыттарын» (бұл роман орыс тіліне аударылған) ғана оқыса да болады, егер хартизм туралы монографияларды оқығысы келмесе». Россияның демократияшыл жастары Диккенс шығармаларын осындай бағалаулардың жәрдемімен оқып, білген-ді.

Ш.Ш.Уәлиханов күнделіктерінің бірінде Диккенс атын Гасфорттың аузына салады, ол: «Мен өзім болсам, романдарымды Диккенсше жазамын деп мақтанады». Диккенс шығармаларымен қазақтардан алғашқы танысқан, оның тамаша қасиеттерін рухани серік еткен Ш.Ш.Уәлиханов болды. Диккенс шығармаларының дені қазірде қазақ тіліне де аударылып, қазақ мәдениеті мен әдебиет қорымен бірге рухани өмірге араласқан.

Ш.Ш.Уәлихановтың достарының естеліктерінде ағылшын жазушыларының қатарында Диккенспен бірге Теккерейдің аты жиі аталады. Г.Н. Потанин естеліктерінде кадет оқушыларына Диккенспен Теккерей де жеткенін, ағылшын әдебиетін оларға Шоқан аударып та насихаттағанын, ол Англия туралы, ағылшын саяхатшылары туралы оқуды жақсы көргенін, оларға еліктегісі де келгені туралы жазады. Г.Н. Потанин мынадай бір қызық уақиғаның болғанын әңгімелейді: «Біз үш жылдай шамасы көріспеп едік, осы уақыттың ішінде Омбының «жіптіктей адамдарының» арасында жүріп Шоқан олардың іші қуыс екенін өте жақсы түсінетін-ді және надандығы мен мәнсіздігін әшкерелейтін ұлы анекдоттарды көп айтушы еді. Мысалы, ол бірде мынандай әңгіме айтты: бір жас жігіт, петербургтік аристократ кемпірлерінің қамқоршысы болса керек, полковник Гутковскийдің үйіне келіпті, ағылшын юморисі Теккерей туралы әңгімеге кез келгенде, Теккерей Омбыда қандай қызмет атқаратынын сұрай беріпті. Ол үлкен мансаптағы кісі ме, оған баруға болар ма екен, әйтпесе мені надан деп ойлап қалуы мүмкін ғой дей беріпті деп сықақтап әңгімелегені бар». Ш.Ш.Уәлихановтың бұл әңгімесін Н.М.Ядринцев те естеліктерінде келтірген.

Вильям Мейкпис Теккерей (1811-1863) – Диккенс тәрізді XIX ғасырдағы ағылшын әдебиетінің сыншыл реализмінің ең көрнекті өкілдерінің бірі. Өзінің әдебиеттік қызметін ол өткен ғасырдың 40-жылдары әуелде журналист, көптеген сатирикалық очерктер, пародиялар авторы ретінде бастады. Оның шығармаларының сатирикалық

күші қоғамдық-саяси өмірдің көкейтесті мәселелеріне назар аударуға, жағымсыз көріністерді ашуға арналған тақырыптарға бағытталды. Теккерей көптеген шығармалар жазды. Топ-топ әңгімелер, очерктермен қатар өзі өмір сүрген кездегі Англия өмірінен алып «Атаққұмарлық ярмаркасы», «Кэтрин», «Ньюкомдар» романдарын, тарихи тақырыптарға арналған «Генри Эсмонд», «Виргиндіктер» романдарын жазды. Теккерейдің «XVIII ғасырдағы ағылшын юмористері» атты әдеби-сын еңбегі де бар.

Теккерейдің шығармалары Англияның демократиялық мәдениеті қорының бір саласы, оның творчествосын К.Маркс жоғары бағалаған, «...қазіргі ағылшын романистерінің жарқын тобы» деп Диккенс, Ш.Бронте және Э.Гаскельдің қатарында Теккерейді де атаған.

Теккерейдің шығармалары XIX ғасырда Россияда орыс тіліне молынан аударылып, кеңінен тараған. Ш.Ш.Уәлиханов Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінде, одан кейінгі жылдары Теккерейдің даңқы Англияда ғана емес, бүкіл Еуропаға, Россияға жайылған болатын. 1850 жылдары оның «Даңқұмарлық ярмарка», «Геройсыз роман», «Ньюкомдар» романдары орыс тіліне аударылды, «Барри Линдонның, Эсквайраның жазбалары», «Виргиндіктер», «Снобтар кітабы» орысша жарық көрді. Орыс сынында Теккерей шығармалары талас та туғызды. Бірсыпыра сыншылар оны тек қана жеңіл юморист деп қарады. Ал революцияшыл демократтық сын Теккерей романдарының әшкерелеушілік сипатын, әлеуметтік астарларын ашу жағында болды. Ол кездегі алдыңғы журналдар қатарынан саналатын «Современник» журналы Теккерей туындыларына көп көңіл бөліп, бірнеше мақала жариялады. Н.Г.Чернышевский Теккерейге едәуір көңіл бөлді де оның «Ньюкомдар, бір аса қадірлі фамилияның тарихы» романына арнап, мақала жариялады, ол мақала «Современник» журналының 1857 жылғы сандарының бірінде жарияланды. Міне, осылардың барлығы Россияның ойлы, зиялы, оқитын қауымына белгілі, сондықтан жаңалыққа, ойлылыққа құмар жастар арасында да Теккерей туындылары өзіндік қатынастар, ой-пікірлер туғызуы табиғи көріністер болатын. Қазақ жастарынан алғашқы болып Теккерей шығармаларын оқыған, оның ұлы күлкісін Омбы чиновниктерінің надандығы мен тоғышарлығын әшкерелеуге пайдаланған Ш.Ш.Уәлиханов болуы да – қызғылықты деректер.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде аттары жиі қолданылатын ағылшын саяхатшылары Александр Борнс пен Джон Вуд. Александр Борнс (1805-1841) – саяхатшы, Англияның саяси агенті, 1821 жылы Бомбейдегі остиндиялық армияға кіріп, осы елдің жергілікті тілдерін, тарихын, географиясын зерттеген. 1831-1838 жылдары Индия мен Каспий теңізі аралығындағы елдерге саяхат жасаған. 1836-1838 жылдары Индостан мен Кабулистан князьдықтарында елші болған, ол Кабулда көтерілістер кезінде өлтірілген. Борнс саяхаттарының суреттемесі оның өзі тірісінде Лондонда 1834 жылы басылып шығыпты. Орыс тілінде 1848-1849 жылдары «Бұхараға саяхат» деген атпен үш том

болып Москвада басылған. Борнс дүниеден қайтқан соң, бір жылдан кейін оның Кабулда болған кездеріндегі жазғандары 1842 жылы Лондонда жарық көрісімен-ақ Москвада екі том болып «А. Борнс. Кабул. Путевые записки сэра Александра Борнса в 1836, 1837 и 1838 годах. Ч. 1-2. М. 1847» деген атпен басылған. Міне, осы басылымдарды Ш.Ш.Уәлиханов оқып, біліп, еңбектерінде Борнстың шығыс аймақтарды суреттеулеріне сүйеніп отырған. Мысалы, ол «Қырғыздар туралы жазбалар» еңбегінде бірнеше саяхатшылардың суреттемелерін еске ала отырып, Памир жазықтарында көшіп-қонып жүрген руларды Борнс пен Вуд көргенін еске түсіреді.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде әсіресе лейтенант Вудтың суреттемелерін еске алу жиі ұшырасады. Джон Вуд – Индиядағы ағылшын флотының лейтенанты, саяси агент қызметінде жүргенде Инда өзенінің кеме жүзушілігін зерттеген, Памирде 1837 жылы болған саяхаттарының нәтижесінде үлкен кітап жазған. Лейтенант Вудтың бұл еңбегі, шамасы, газет, журнал беттерінде басылған болуы керек, ал кітап 1872 жылы Лондонда шықты. Ш.Ш.Уәлиханов қай басылымнан пайдаланғанын еңбектерінде көрсетпейді, Лондондағы басылым болса, ол Ш.Ш.Уәлихановтан көп кейін жарық көрді, олай болса, ол Вудтың еңбектерін ағылшын журнал-газеттерінен оқып білген шығар деген жорамал айтуға тура келеді. Лейтенант Вудтың жазбаларынан ғалым еңбектерінде мынадай деректер келтірілген. Борнс пен Вудтың аты қатарымен Памир баурайында көшіп-қонып жүрген руларды көргенін атаумен бірге ғалым: «...Азияға көңіл аударған ағылшындар бірнеше рет талаптанып көрді. Ост-үнді компаниясының лейтенанты Вуд 1837 жылы Памирде болды... Лейтенант Вуд, ертедегі Юпитер алып қашқан Европа сияқты желісті өгізге салт мініп, ойнақшытып бара жатқан Алатау амазонкасын көріпті... Амур биіктерінде болған лейтенант Вуд осы қырғыздарды көріпті және осы таулықтардың тұрмысы туралы бірнеше деректерді, мағлұматтарды шағын очеркінде бізге хабарлаған еді», – деп жазды. Енді бірде «...ағылшын лейтенанты Вуд Амудария биіктерінде жатқан Сорколь көлін көре алған, ...қыпшақ ұрпағы мен Памирде көшіп жүрген тайпалардың мінез-құлқы мен өмір сүруі мүлде басқаша, оны Вуд очерктеріндегі хабарлардан көруге болады», – деп жазды.

Ағылшын философтары мен тарихшыларының ішінен Ш.Ш.Уәлиханов қадір тұтып, еңбектерінің кейбір пікірлерімен ортақтас болғандары – Милль Джон Стюарт, Блэкстон Вильям, Бокль Генри Томас тағы басқалары бар.

«Сот реформасы туралы жазбалар» еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «Мировой суд, әділ соттың ең үлгілі елі деп саналатын Англияда да, ең жаңа зерттеушілердің көрсетуінше, ағылшын сот мекемелерінің қазіргі жайына қанағаттанбайтын көптеген юристер мен мемлекеттік қайраткерлер бар көрінеді. Блэкстон, Гнейс және Шарль Конт еңбектерінде британдық әділ соттың жағымды кемшіліктерін

көрсетті ғой...». Енді бірде ғалым «...Джон Стюарт Милль белгілі бір сословиенің адамдарына жаңа праволар, жаңа құқылар берместен бұрын сол сословиенің адамдарының ақылдық, мінез-құлықтық және саяси қасиеттері туралы дәл ғылымдық зерттеулер алдымен жүргізілуі керектігін айтқаны өте дұрыс», – деп жазды. Ш.Ш.Уәлиханов атын атаған ғалымдардың қатарындағы Блэкстон – XVIII ғасырдағы ағылшын заң ғылымдарының көрнекті өкілі. Блэкстон Вильям (1723-1780) ағылшын ғалымы, правовед, Оксфорд университетінің профессоры болған. «Ағылшын заңдарына түсініктемелер» деген еңбегі 1765-1769 жылдары жарық көрген. Блэкстон «Түсініктемелері» көптеген тілдерге аударылған, орыс тілінде 1780-1782 жылдары шыққан. 1781 жылы Блэкстонның екі томдық «Шешілген істердің есептері» деген көлемді еңбегі жарық көрген. Ш.Ш.Уәлиханов оның осы еңбегіндегі пікірлерді келтірген. Өзінің қоғамдық-саяси көзқарасы жағынан Блэкстон өткен институттар мен мекемелерді қорғаушы, конституциялық монархияның идеологі болған.

Шоқан ағылшын философы, экономист және қоғам қайраткері Милль Джон Стюарт (1806-1873) еңбектеріне де көңіл аударды. Милль еңбектерінде білімнің жалғыз-ақ көзі тәжірибе деп қарап, тәжірибеге ерекше мән беріп, идеалистік тұрғыда түсінген. Солай бола тұрса да оның «Бостандық туралы», «Утилитаризм» және «Мазмұнды басқару туралы ойлану» атты еңбектері орыс ойшылдарына, Ш.Ш.Уәлихановқа едәуір әсер еткен. Н.Г.Чернышевский өзінің «Философияда антропологиялық принцип» трактатында, «Политикалық экономиядан» (Милль бойынша) очерктер еңбегінде кейбір мәселелерде Милльдің философиялық және экономикалық көзқарастарын сынаған. Алайда оның бірсыпыра еңбектері қоғамдық көзқарастар мен ой-пікірлер дамуына қозғау салған болатын.

Сол сияқты кезінде атақты болған, кейін ғылым тарихында аты қалған ағылшын тарихшысы, социолог-позитивист, географиялық мектеп пен социологияның өкілі Бокль Генри Томас (1821-1862) еңбектерін де Ш.Ш.Уәлиханов оқып, біліп, кейбір көзқарастарын құптағанын да білдірді. Бокльдің тамаша «Англиядағы цивилизацияның тарихы» атты еңбегі 1857-1861 жылдары жазылған да бірден орыс тіліне 1861 жылы аударылған болатын. Өз халқының цивилизация биігіне көтерілуін арман еткен жас ғалым ол кезде бүкіл ойлы оқушы қауымның назарын аударған Бокль еңбегін сүйсіне оқып, одан өз еліне де қажет, мұқтаж ой-тұжырымдар іздеуі – табиғи еді. Мұндай кітаптан ол өзінің ізденіс-толғаныстарына үндестік сәйкестік те тапты. Бокльдің қоғам дамуының заңдылықтарын кейде ғылыми дұрыс түсіндіре бермегенімен, оның адамзат тарихындағы ақыл-ой дамуының мән-маңызын жоғары санауы сияқты пікірлері қазақ ғалымының да ізденіс-толғамдарына сай келген еді. А.Н.Майковқа жазған хатында Ш.Ш.Уәлиханов орыс рухани өмірінде «батысшылық» пен «славянофильшілік», «почвашылық» ағымдар туралы аз да болса өз пікірін айта келіп, «...Бокль айтқандай,

оқу-білім жалпы адамзаттық болу керек қой, халықтық реңді ол жергілікті жердің, тілдің және әдет-ғұрпымыздың ықпалымен өзінен-өзі-ақ алады...» (4, 67), – деді.

Ағылшын философтарының, Милль, Бокльдің еңбектерін кейін Абай Құнанбаев та оқығаны, рухани ізденістеріне азық еткені американдық жазушы-публицист Джон Кеннанның «Сібір және сүргін» кітабынан да белгілі. Мұндай деректер мен мағлұматтар қазақ халқының ардагер өкілдерінің рухани ізденістерінің көкжиегі кең болғанын байқатып, өз елінің, туған халқының рухани өмірін адамзат ақыл-ой қозғалысы мен дамуы тарихына да ұштастыра келген олардың жарқын келбет-қалпын биіктете түседі.

Ш.Ш.Уәлиханов Омбы кадет корпусында ағылшын саяхатшыларының шығармаларын қызыға оқығандығын кластас достары жазған болатын. Солардың ішінде Манштейн жазбалары да аталады. Шоқан жас кезінде оқыған Манштейннің жазбалары – сол кезде де, кейін де ғылымда жоғары бағаланған еңбек. Оған дәлел: біздің заманымыздың ең көрнекті ғалымдарының бірі – академик Михаил Павлович Алексеев (1895-1981) «Орыс-ағылшын әдеби байланыстары. XVIII ғасыр және XIX ғасырдың бірінші жартысы» атты іргелі еңбегінде Манштейн жазбаларын жоғары бағалады. Ол былай деп жазды: «...атап өту қызық дәл Юм (Давид Юм – көрнекті ағылшын тарихшысы әрі философы. – Ш.С.) алғашқы рет Лондонда қолжазбалар бойынша Хр.Манштейннің Россия туралы данқты мемуарларын... – орыс халқына және ондағы творчестволық күштерге жалпы жылы қараған XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы көп емес шығармалардың бірін бастырып шығарған еді». Академик М.П.Алексеев Хр.Манштейннің Россия туралы жазбаларының 1770 жылы Лондонда басылған кітабын ағылшынша атын келтіруіне қарағанда, оның кітабы, шамасы, орыс тіліне аударылмаған сияқты. Олай болса, Ш.Ш.Уәлиханов Хр.Манштейннің кітабын да түпнұсқада ағылшынша оқып, кадеттегі жолдастарына әңгімелеп беретін болу керек деген жорамал туады.

Міне, бұл келтірілген мысалдар, деректер Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде және ол туралы естеліктерде ағылшын әдебиетінің, философиясының тарихының кейбір ірі-ірі құбылыстары едәуір орын алғандығын аңғартады.

Қазақ ғалымының еңбектерінде француз әдебиетінің де кейбір үлгілері бар. Франция елінің тарихындағы ірі құбылыстардан Ш.Ш.Уәлиханов халық толқындарын, революцияларды, әдебиеттік кейбір көріністерді еске алған. Ол былай деп жазды: «1793 жылдан бері Европада болған революциялардың барлығы еркін халық қозғалысын жаныштауға бағытталған үкімет әрекетінен ғана пайда болған» (1, 496).

Енді бірде Шоқан француз халқының ежелгі эпосы «Роланд туралы жырын» еске ала кетеді: «...Оған қоса қазақтарда өлеңдер көп (мен бұл сөзді орта ғасырларда қалай түсінгені, мысалы, Роланд туралы

жарыққа шығарылып отырмын), ақылды әкелері шығарған мәтелдер мен афоризмдерде түп жоқ» (4, 66). Ш.Ш.Уәлиханов қазақтың халық әдебиетіне үнемі көңіл аударып, зерттегені белгілі. Соған байланысты орта ғасырлардағы француздың «Роланд туралы жырын» атауы да орынды да, түсінікті. «Песнь» деген сөз әр мағыналы болғандықтан оның ұзақ уақығалы шығарма, батырлар туралы болып келетінін түсіндіре жазған. Батыс әдебиетінде «песнь» – ұзақ уақығалы жыр мағынасында айтылатыны белгілі. Мысалы, «Песнь о нибелунгах», «Песнь о Роланде», «Песнь о Гайавате», орыс әдебиетінде де – «Песнь об Авдотье-рязаночке», «Песнь о смерти Михаила Васильевича Скопина Шуйского», Пушкиннің «Песнь о вещем Олеге», Лермонтовтың «Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова», С.Есениннің «Песня о великом походе» т.б.

Ш.Ш.Уәлиханов өзінің петербургтік досы А.Н.Майковқа қазақтардың да көптеген жырлары барын жазғанда «Роланд туралы жырды» атауы ұзақ, уақығалы шығармалар – эпикалық, батырлар жырлары барын айту үшін қолданған. «Роланд туралы жыр», шамасы, XII ғасырда пайда болған ортағасырлық эпикалық поэма, оның негізінде ұлы Карл жорықтары туралы аңыздар, легендалар, оның негізгі кейіпкері – француз халқының отанды сүюшілігі мен ештеңеден қорықпайтын батылдығының бейнесі. Бірде Ш.Ш.Уәлиханов «...ортаазиялық легендаларда Тамерлан ортағасырлық рыцарьлық поэмалардағы ұлы Карл және орыс ертегілеріндегі Владимир Красное солнышко сияқты бірінші роль атқарады» (1, 249), – деп жазған болатын.

Шоқан күнделіктерінің бірінде француз жазушысы Жорж Санд аталады. Атағанда Жорж Санды ресми адамдар – патша өкіметінің жергілікті басшылары Жорж Санд романдарын жек көре, жағымсыз қабыл алғанын, ал ойлы жастар жағымды қарсы алғанын аңғарта атайды.

Жорж Санд шығармаларын Ш.Ш.Уәлиханов Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезде оқығаны туралы Г.Н.Потанин, Ядринцев естеліктерінде айтылған. Жорж Сандтың (псевдоним, нағыз аты: Аврора Дюпен, күйеуінің фамилиясы бойынша Дюдеван, 1804-1876) тамаша романдары Россияда орыс тілінде де кеңінен оқылатын. Францияда жарық көрісімен-ақ оның шығармалары Россияда да басылып тұрды. Жорж Сандтың «Индиана», «Жак», «Орас», «Консуэло», «Графиня Рудольштадт» романдары 1840 жылдары жарық көрген болатын. Өткен ғасырдың 40-50 жылдары Жорж Санд Россияда ең даңқты жазушылар қатарынан саналған. В.Г.Белинский оны Францияда әлеуметтік роман тудырушылардың бірі деп атап: «...біздің заманның Иоанна д'Аркы», – деп француздардың ортағасырдағы ең ер қызы Иоанна д'Арк атына балады. И.С.Тургенев Жорж Санды «...біздің әулиелеріміздің бірі» деп санады. Н.Г.Чернышевскийдің пікірі бойынша, Жорж Санд «Байрон кезінен бері әдебиеттік пен қоғамдық құбылыстардың дамуына ешкім ондай ықпал етпеген шығар». Ф.М.Достоевский: «Жорж Санд бізде ең бірінші орын ала жаздауға жақын», – деді.

Жорж Санд Россияда осыншалықты белгілі болуы Ш.Ш.Уәлихановтың назарын аудармауы мүмкін емес-ті. Ол Жорж Сандтың атын Н.В. Гоголь атымен қатар атайды. Екі елдің сол кездегі даңқты жазушыларының қатар аталуы да кездейсоқ емес-ті. Олардың жазушылық мәнерінде, шығармаларының әшкерелемпаздық, сатиралық бағытында да жақындық, үндестік бары, екеуін де Россияның ресми бөлігі ұнатпағаны, ал оларға қарама-қарсы алдыңғы қатарлы ойлы қауымы, демократияшыл бөлігі жағымды қарсы алғаны, жылы лебіздер білдіргені белгілі. Міне, осы жағдайлармен жақсы таныс Ш.Ш.Уәлиханов екі жазушының атын қатар атап, оларды патша өкіметінің жергілікті өкілдері жек көргенін, ал ойлы жастар Гоголь мен Жорж Сандтың шығармаларын оқып, жылы қабылдағанын аңғартады.

Ш.Ш.Уәлиханов туралы естеліктерде француз әдебиетінің басқа да өкілдерінің, мысалы, Эжен Сюдің, Александр Дюманың шығармаларын оқығандығы айтылады. Расында да ол Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезде Эжен Сю әлі тірі және Европада да, Россияда да үлкен даңққа ие болған кез болатын. Эжен Сю (псевдоним, шын аты – Мари Жозеф, 1804-1857) – белгілі француз жазушысы, хирургтың баласы, өзі де хирург, көп саяхатта болған. Оның очерктері, памфлеттері, водевильдері, әңгімелері, әсіресе, қым-қуыт уақиғаларға, қорқынышты қарақшылар, ұрылар, кісі өлтірушілер сияқты кейіпкерлерге толы «теңіз» романдары кезінде қызыға оқылып, оның беделін көтерген болатын. Эжен Сю шығармаларының қызықтырғыш қасиетін кезінде О.Бальзак, Ш.О.Сент-Бев, Ж.Санд да атаған-ды, одан басқа да шеберлік сыры мол.

Эжен Сюдің «Париж құпиялары» романы 1847-1848 жылдары жазылған, онда халықтың теңсіздіктегі, жоқшылықтағы жағдайы суреттелген де, байлардың эгоизмі, Париждің «тұңғиығы», ар-ұяттан безген жексұрын кейіпкерлері көрсетілген. «Париж құпиялары» Францияда халықтық революциялық толқындар мен антиклерикалдық көңіл-күй күшейе түскен кезде шықты да үлкен табысқа ие болды. «Париж құпиялары» романы шығысымен-ақ 1844-1845 жылдары орыс тіліне аударылды. Сол жылдары Эжен Сюдің «Вечный жид» элеуметтік романы француз тілінде шығысымен орыс тілінде де жарық көрді. Осы басылымдардың кейбір даналары сонау жырақтағы Омбы қаласына да, кадет оқушыларына да жетіп, жастардың қызыға оқитын кітаптарының біріне айналған.

Сібір кадет корпусындағылардың енді бір қызыға оқыған кітаптары атақты француз жазушысы Александр Дюма-әкесі романдары болғаны Ш.Ш.Уәлиханов достарының естеліктерінде аталады. Әдеби қызметін әуелде драматург есебінде бастаса да Александр Дюма (1802-1870) көптеген романдардың авторы ретінде әлемге әйгілі. Оның тамаша романдары – «Изабелла Боварская», «Үш ноян», «Жырма жыл кейін», «Виконт де Брежелон», «Королева Марго», «Монсоро ханым», «Қырық бес», «Граф Монте-Кристо». Осы шығармаларға

тән – қызықты да шытырман оқиғалар мен қиындықтарға, кедергілерге толы; өмірге құштар, ақылды да күшті, қайсар да жігерлі, тапқыш та жолы болғыш кейіпкерлер мол; тарихи оқиғалар мен жеке адамдар өмірі мен тағдырларын үйлестіре суреттеу. Көркем шебер тілмен жазылған романдар өз кезінде де, кейін де Александр Дюманың атағын, даңқын көкке көтерген болатын. Александр Дюма шығармаларын жоғары бағалаушылардың ішінде К.Маркс, Л.Толстой, Д.Менделеев, М.Горький, А.Луначарский тағы басқалар бар. Александр Дюманың баласы Александр Дюма да (1324-1895) атақты жазушы екені белгілі. Оның «Камелиялы әйел» романының сюжеті әйгілі итальян композиторы Джузеппе Вердидің «Травиата» операсының негізі болды, «Клодтың әйелі», «Иностранка» тағы басқа романдары да белгілі. Александр Дюма-әкесі шығармаларын алыс аймақтағы кадет оқушылары, болашақ жас қазақ ғалымының оқуы да қызғылықты деректер.

Ш.Ш.Уәлиханов бірде: «Тынекенің барлық денесін, Бюффон сипаттаған ежелгі адам сияқты, жүн қаптап кетіпті», – деп жазыпты (1, 284). Осы теңеудің негізіне де қазіргі адамдар көңіл аудара қоймайды. Ш.Ш.Уәлиханов еңбектеріне өз кезіндегі орыстың ойлы оқыған қауымына арнап жазған ғой, ал сол кезде Бюффонның аты оларға таныс та белгілі болған, сондықтан да автор Бюффон аты мен оның жазғандарының еңбектерінің негізгі мазмұнына сәйкес теңеу ретінде қолданған. Белгілі француз ғалымы Бюффон Жорж Луи Леклерк (1707-1788) өзінің отыз алты томдық «Естественная история» атты еңбегін 1749-1788 жылдары жазған. Онда Бюффон жер шарының дамуы, ондағы жан-жануар, адамзат дүниесінің пайда болуы мен бір-бірімен байланыстары, қоршаған ортаның, ауа райының, тамақтанудың тағы басқалардың оларға әсері мен ықпалы арқасында өзгеруі туралы идеяларын уағыздады. 1776 жылдан ол Петербург академиясының шетелдік құрметті мүшесі болды. Бюффонның іргелі еңбегімен Ш.Ш.Уәлиханов, шамасы, Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезде, немесе одан шығысымен-ақ қызмет істеп жүрген уақытында оқып, игерген болса керек. Өйткені Бюффонның аты Ш.Ш.Уәлихановтың Ыстықкөл сапарының 1856 жылдың апрель-май айларындағы күнделігінде аталған. Олай болса, Шоқан жиырма-жиырма бір жас шамасында-ақ Бюффон еңбектерін оқып, біліп алған да, кезі келгенде оның атын еске түсірген.

Ш.Ш.Уәлиханов туралы естеліктерде оның жас кезінде қызыға оқыған саяхатшылық кітаптарының бірі Дюмон Дюрвиль еңбектері болғаны да айтылады. Дюмон Дюрвиль Жюль Себастьян Сезар (1790-1842) – белгілі француздық теңіз саяхатшысы және ғалым-океанограф болған. Ол 1826-1828 жылдары «Астролябия» кішкене кемемен екі рет жер шарын айналған, саяхат шеккен де Океанияны, оның аралдарын зерттеген. 1837-40 жылдары Антарктидаға экспедицияны басқарған. Бірнеше аралдарды ашқан. Дюмон Дюрвиль – ғылымға үлкен үлес қосқан саяхатшы-ғалым, оның құрметіне Шығыс Антарктиданың бір аралындағы француздың поляр станциясы және

Индиялық океанның аса мұзды да көп айсбергі Дюрвиль теңізі аталған. Ш.Ш.Уәлиханов мұндай атақты теңіз саяхатшысының еңбегіне ден қойып, еліктеуі де табиғи еді. Оның өзі де кейінірек саяхатшылық пен зерттеушілікті қатар жүргізді, құпия болған аймақтарды ашты.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде француз сөздері мен сөйлемдері французша транскрипциясында жазылған да оларға ғалым кейде орысша түсініктемелер берген. Көптеген ғылыми терминдер де келтіріліп, оларға байланысты түсініктемелердің мазмұны да осы күнгі түсініктемелерге сай келеді.

Сөйтіп, Ш.Ш.Уәлихановтың терең білімдарлығы мен тамаша рухани биіктігінде француз мәдениетінің де іздері болуы оның өз заманы ғылымының жетістіктері мен тәжірибесіне сүйенгенінің тағы бір көрінісі еді.

Осындай тамаша көрініс пен тәлімді тәжірибе жалғасын қазақ ғалымының озық неміс мәдениеті мен әдебиетіне көзқарасы мен қатынасынан да байқауға болады. Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінде неміс әдебиетінің, тек қана неміс әдебиетінің ғана емес, әлем әдебиетінің тамаша өкілдері болған Гете, ағайынды Шлегельдер, атақты философтар Гердер мен Кант аттары келтіріледі. Ш.Ш.Уәлиханов туралы естеліктерде оның Генрих Гейне өлендерін жатқа айтып, достарына насихаттап жүрген кездері де әңгімеленген. Ол бірнеше неміс ғалымдарының еңбектерінің ой-топшылауларына сүйеніп, үзінділер, сілтемелер келтіріп отырады, ал қазақ ғалымы белгілі зерттеуші Карл Риттердің «Землеведение Азии» еңбегінің бірнеше бөлімін немісшеден орыс тіліне аударуға, бастырып шығаруға қатысқаны белгілі.

Қорыта айтқанда, Ш.Ш.Уәлихановтың бай, мол ғылыми қазынасының, мұрасының және бір қыры мен негізі батыс-европа мәдениеті мен әдебиетін терең меңгеруінде туған елі мұқтаждарына жарата білуінде, қазақ-европа мәдени әдеби байланыстары сияқты жемісті тамаша дәстүр қалыптасуында, дамуында.

* * *

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ ӨЛЕҢ-ЭЛЕГИЯ

Қазақ әдебиеті тарихында халық өміріндегі елеулі оқиғалар, құбылыстар, елге еңбегі сіңген қайраткерлер, ғұламалар мен ақындар туралы нелер асыл сөз маржандары баршылық. Ондай інжу ойлы сөздер қазақ қоғамының белгілі бір кезеңде болған оқиғалар мен тарихи адамдар туралы пікір-ой тұжырымдарын, қатынас-көзқарасы мен баға-бағдарын аңғартады, өткен белгісі мен куәсі іспетті бүгінгі ұрпаққа мұра етіп қалдырған қазынасы. Қазақ халқы Ш.Уәлиханов сынды асыл ұлын, оның ерен еңбегін, елге қызметін, аяулы жарқын

жүзін, оның тарихи мәні мен маңызын өткен күндердің өзінде аңғара да, бағалай да білген. Бұл тамаша дәстүр бүгінде жарасымды жалғасқан. Ш.Уәлиханов қалдырған әр салалы бай қазына бүгінде бүкіл еліміздің қастерлі қазына алтын қорына айналды, талай-талай терең зерттеулер жарық көрді.

Солардың ішінен Ш.Уәлихановпен қатар өмір сүрген, көрген, дидарласқан, оның жарқын жүзінен әсер алған, оны бағалаған адамдардың қалдырған жазбалары мен деректері мол. Ш.Уәлиханов туралы өткенде орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің өкілдері оның көзі тірісінде де, дүниеден қайтқан кезде де, кейін де талай жылы лебіздер білдіргені белгілі, сол сияқты кезінде қазақ қоғамының ойлы адамдары халқының асыл перзентін аса қадірлей, жоғары бағалай білгені туралы сөз кестелері сақталған.

Шоқан мұраларын тауып, жүйелеп, зерттей жүріп, ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұлан ол туралы ел аузындағы аталы сөздерді де жинап, жариялаған-ды. Солардың бірі – ақын Орынбай Кертағыұлының өлеңі. Ғалым: «Шоқан туралы мұрадан ерекше орын алатын сұлу ойдың бірі – атақты Орынбай ақынның Шоқан өлгенін естігенде айтқан жоқтау жыры», – деп жазды. Орынбай Кертағыұлы Уәлихановтар ауылында жиі болғаны, Шоқанның оны көргені, өлеңдерін тыңдағаны белгілі. Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов Орынбай, Шөже ақындардың өлең шығару ерекшеліктерін жазған болатын. Орынбай – қазақ әдебиетінде аты белгілі ақындардың бірі. Оның өлеңі Шоқан қайтыс болғанын естігенде күйзелген қазақ қауымы оның ата-анасы – Шыңғыс пен Зейнепке көңіл, тоқтау айта келген сәтін өрнектеген.

Уа, Шыңғыс, Зейнеп ханым, көтер басты...
Баласы жеті момын келіп тұрмыз,
Күніреніп босағана төгіп жасты.
Тарихтан талай адам көрген едік,
Қызықты нелер дәурен сүрген едік.
Жасымыз мұнша жасқа келгенінше
Шоқандай науша жасты көрмеп едік.
Қыршын жас, қайран Шоқан өткен бүгін,
Күйзелтіп елі-жұртын кеткен бүгін.
Аяулы жарқын жүзін еске тастап,
Дүниеден ем таба алмай өткен бүгін.
Әзелде солай жазса не істейсің,
Бұйырса тағдыр қалай бас имейсің.
Қайран жас қызғыш болған халық үшін,
Қалайша қазасына күйзелмейсің.
Дүниеден кедей де өткен, сұлтан да өткен,
Шәрбәтін бұл өлімнің, әркім күткен.
Қоймайды ажал сені тығылсаң да,

Аплатон ғалым о да қайда кеткен?!
Ақыры бұл нәубаттің көпке жетіп,
Ғұлама білгіштердің бәрі кеткен.
Алды-арты осындайға жеткеннен соң,
Бүгінде қасірет енді саған келген.

Ер қазасына бүкіл ел жиналып, аза тұту, ел-жұрт күйзелуі, күңіренуінің өзі дүниеден өткен асыл адамның өмірін, ісін, еңбегін, жеке басының қадір-қасиеттерін жоғары бағалағандықтың бір көрінісі екендігі мәлім. Өлеңде Шоқанға байланысты терең де жарқын ой-баға айтылған. Өлеңнің алғашқы шумағының өзінде-ақ қазақ қауымы Уәлихановтар әулетін жоғары бағалайтыны, бағалағанда олардың рухани биіктігі, ой ойлайтыны үшін құрметтелетіні айтылған. «Ой түбіне ойлаған жетер» деп қазақ әуелден-ақ ой жүйріктігін, ой тереңдігін, қоғам мен адам өмірінде озық ойдың алатын орны мен мән-маңызын жоғары бағалағаны, ал ойсыз-бойсыз, құр босқа өмір кешуді жағымсыз қылық санағаны белгілі. Ел құрметіне бөленген осындай әулеттің Шоқан іспетті ұлынан айрылуы – орны толмас қазаның ауырлығын көтерісуге бүкіл ел-аймақ, «баласы жеті момын», «күңіреніп босағана төгіп жасын» келуі – жарасымды ежелгі дәстүр көрінісі ғана емес, сонымен бірге жас та болса Шоқан өзінің, қысқа өмірінде өз заманының ойлы адамдары үшін де қадірлі бола алғанын байқатады.

«Баласы жеті момын» деген метафоралық, бейнелі тіркестің де мән-мазмұны терең. Ру-руға, жақ-жаққа, жер-жерге бөлініп, алауыздыққа, таласкеріске, жауласуға барушылық бірлікке, берекелікке нұқсан келтіретін жағымсыз көрініс ретінде ешқашан құпталмағаны белгілі. Шоқан есімі бүкіл қазақ қауымына ортақ, оның қазасы қай ру ұрпағына болса да ауыр тигені азғана бейнелі тіркесте аңғарылған. «Баласы жеті момын» дегендегі «баласы» бұл арада тікелей мағынасынан гөрі кеңірек, «эр рудың адамдары», «ұрпақ» мағынасында қолданылған, ал «жеті» сөзі – жеті ата – арғы ата, ата-баба, аталастық, туыстық, бір кісіден тараған қауым жеті атаға жету әдетте үлкен оқиға, «баласы жеті момын» тіркесі бірлікті, тыныштықты, берекелікті, адамшылықты, адамгершілікті сақтайтын рулар мағынасын білдірген. «Момын» деген сөзді өлең шығарушы ақын Орынбай әдейі қолдануы да мүмкін, өйткені ол – алауыздық, жауласу, таласу сияқты жағымсыз көріністердің Шоқанға, оның әулетіне де көп зиянын тигізгенін білген де, көрген адам. Алайда ойлы, зиялы қауым Уәлиханов әулетін, Шоқанды құрметтеп жоғары бағалағанын ақын сөз кестесімен жеткізген. Шоқанды аса жоғары бағалайтынын, тарихта оның орны ерекше екенін ақын өлең-элегияның келесі шумақтарында ашық та дәл айтқан.

Келесі шумақтардағы терең ой өзегі – тарихта Шоқан есімі ерен екендігі, оның әділет үшін күрескендігі, қыршын жас кеткендігі – «қайран Шоқан» деп суық қара жерге мәңгілік мекенге қимастық, ел күйзелісі, оның аяулы жарқын жүзі ел есінде болатындығы. Топ-топ болып құйылған ойлар-тұжырымдар қазақ сөз өнерінің нелер оюла-

рымен көмкерілген. «Шоқандай науша жасты көрмеп едік» дегендегі «науша» сөзінен басқасы анық та түсінікті. Науша батыр бары да белгілі. Дегенмен «науша» деген сөздің этимологиясы мен мазмұны, шамасы, «наушаруандай» теңеуінің қысқартылып қолданылған түрі болуы керек, Наушаруандай әділ деген теңеу – қазақтың көркем сөзіне, көркем ойлауға ежелден-ақ енген, сіңісіп кеткен тіркестер. Оның арғы тегі Наушаруан VI ғасырда Иранда билеуші болған Хосров I Ануширван, парсы, араб, шағатай әдеби шығармаларында оның аты аңызға айналған әділдік өлшемі ретінде бейнеленетін дара тұлға. XI ғасырда жазылған «Қабуснамеде» Наушаруанның (Науширван әділдің) сөзі делініп 55 өсиет берілген. Олардың кейбірі: «Өзіңді әділ деп танысын десең, қолыңнан келгенше қарауындағы жұртыңның тұрмысын жақсартуға тырыс», «Шындық жанға ащы тисе де, оны тыңдамақ керек», «Өзіңді қызметіңе лайық бағаласын десең, өзге жұртты сен де бағала», «Достарыңмен жаулықта болғанды неге дос тұтасың?», «Сен туралы жұрт жақсы сөз айтсын десең, жұрт туралы өзің де жақсы сөз айт» т.б. Нуширван әділ осы өсиет сөздерімен қазақ әдебиетіне келген. Қазақ әдебиетінде Наушаруан – Нуширван түрінде де айтылады және тек қана әділдіктің символы ретінде қолданылады. Бұхар жыраудың:

Жамандыққа – жақсылық
Көктемеген Еділді айт.
Қара қылды қақ жарған
Наушаруандай әділді айт, –

деген өлеңі белгілі. Наушаруанның әділдігі туралы аңыз әңгімелер де, ертектер де, өлеңдер шумақтары да қазақ әдебиетінде баршылық. Орынбай Кертағұлы да осы дәстүрмен Шоқанның әділдігін, қадір-қасиеттерін бейнелейді.

Орынбай өлеңіндегі «Қайран жас қызғыш болған халық үшін, Қалайша қазасына күйзелмейсің» деп келетін шумақтар бедерлі де әсерлі. Қызғыш, қызғыштай қорыды, қызғыштай болды деген теңеу тіркестердің мәні-мазмұны қамқор болу, ештеңені жуытпай, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, көзінің қарашығындай сақтау. Бұл тіркестердің шығу тегі, ежелгі мазмұны сөздіктерде айтылмаған екен. Дегенмен, қазақ сөз бейнелеуіне әбден сіңген дәстүрлі метафораны қолдану арқылы Орынбай ақын Шоқанның өз елін, өз халқын терең сүйгенін, қамқоршысы болғанын, халқы да оны ерекше жақсы көріп, сүйгенін, құрметтегенін, мәңгілік еске қалдыратынын бейнелеген.

Орынбай ақын Шоқанды өлеңге қосқанда Апплатон есімін еске алған. Апплатон ақыл иесі, ғылым иесі ретінде қазақ көркем ойлауында әмәнда теңеу, метафора ретінде қолданылады. Апплатон делініп жүрген теңеудің тегі – грек философы, ойшылы Платон – біздің заманнан бұрын 426-347 жылдары болған, көптеген еңбектер қалдырған, Сократтың шәкірті. Қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде Сократ, Аристотель, Платон аттары жиі ұшырайды және олар даналықтың,

ақылдылықтың, ғылым-білімнің бейнесі ретінде дәріптеледі. Қазақтар Платон ойын, оның адамзат ой-ақылы өсуіне, ғылымға қосқан үлесін қайдан, қашан, қай мұрадан білгені белгісіз, ал Платон атын өзгертіп Аплатон деп алып, оның тегін адам емес, дара, ақыл иесі, ойшыл екенін олар ертеде-ақ біліп, не жақсы, не терең ой, ақылға қонымды іс, сөз болса «Аплатондай» деген теңеуге балаған. Ол туралы мысалдар ауыз әдебиетінде де, жазба мұраларда да аз емес. Орынбай ақын да Шоқанға арнаған өлеңінде Аплатон есімін еске алуы, еске алғанда «Аплатон ғалым» ретінде еске алуы қазақтың өз топырағында да ғалым болғанын аңғартқан іспетті. Қазақ өлеңінде «ғалым» деген сөз жеке адамға – Шоқанға байланысты қолданылуы да осы элегияда бар.

Сонымен, бұл өлең Шоқан дүниеден өтісімен-ақ шығарылған, ғалым туралы алғашқы өлең десе боларлық. Өлеңнің бағалылығының бір қыры онда Шоқан туралы алғашқы баға айтушылық түйінделген.

Орынбай Кертағыұлы – қазақ әдебиеті тарихында белгілі ақын. Орынбай (1813-1891) қазіргі Көкшетау облысы, Айыртау ауданында туған, оның өз әкесі Байқожа, арғы атасы Кертағы ақын, жыршы болған. Орынбай 13-14 жасынан өлең шығарып, ақын атала бастаған. Ақындық өнері кемел шақта ол Арыстан, Сералы, Шортанбай, Сақау, Шөже, Балта, Дана, Ақан сері, Тоғжан т.б. ақындармен айтысқа түскен.

Орынбай ақынды қазақ елінде болған поляк зерттеушісі Адольф Янушкевич (1803-1856) көрген, жүздескен, оның тамаша айтыстарының біріне қатынасып, зор әсер алған. А.Янушкевич жазбаларында Орынбай туралы әртүрлі пікір бар, солардың ішінде жылы лебіз, талантын жоғары бағалағандық басым. А.Янушкевич Орынбай мен Жапақтың айтысының мазмұнын былай жеткізген еді:

«Айтыс басталды. Тылсым тыныштық қайтадан орнады. Олимп ойындарындағыдай-ақ екі ақын бір-бірімен сайысқа түсті. Бірі шумақпен атқылай бастаса, екіншісі дереу жауап қайтарады: біріншісі батыл шабуылдайды, екіншісі шебер қорғанады. Екеуі де қыза-қыза айтысты қатты шиеленістірді. Бұл бір аса қызық көрініс еді.

Стенография өнерін білмегендіктен, жаңа өлеңші поэзиясының мәнін құрайтын бірнеше шумақты ғана саған жеткізейін. Бұл небәрі менің тілмаштарымның бірінің есінде қалғаны ғана.

...«Ей Орынбай! Уа даңқты өлеңшім! Бағзы заманда даланың қандай болғанын сен осы білесің бе едің? Абылай заманында кім болған едік біз және т.б.

Мұның бәрін дұғаша білетінін және өзінің жанына келгеннің бәрін де және сәті түскен басқаны да жырлауға шамасы жететіндігін дәлелдемек болып, Орынбай домбырасын қағып-қағып жіберіп, дүниенің басынан Адам ата мен Хауанадан түсіп, мына отырған сұлтандарға тағзым еткендей, аты шыққан арғы аталардың әрқайсысын бір-бір көтеріп тастады; содан Нух кемесіне мініп, топан судан өтті де, Арараттың биігінен бүкіл інжіл тарихын шолып өтті. Жолшыбай барлық оқиғаларды тіпті Вавилон Навуходоносорын да, Египеттің

перғауындарын да қалдырмай сүзіп шықты. Сағат бойы толассыз жырлап, Ниагар сарқырамасындай орындай келіп, ақыры ол аман-сау Мұхамметтің өзіне де жетті-ау. Соңғы он ғасырды құшағына алып дауылдатқан бұл жыр исламизм қаһармандарының басына құйылып, бүкіл қазақ даласына толықси жайылар ма еді, қайтер еді... Жок! Меккеден жаңа шыға берген кезде біздің жезтандай әншіміздің домбырасының шегі үзілді». Одан әрі А.Янушкевич айтысқа түскен екі ақынның қандай тақырыптарға тоқталғандарын сөз ете келіп, Орынбайдың ақындық өнері отырған-тындаған жұртқа әсерін сөз етеді. «Бұған дейін тіс жармаған қазақтардың бәрі гуілдесіп, ара-кідік көтеріп қойып, оның өнеріне таңдай қағысты. Тіл білмеген менің өзім бір кереметке баттым, соған қарағанда бұл, шынында да, бір ғажайып нәрсе болса керек». Өкінішке орай, осы тамаша айтыс бізге жетпеген. А.Янушкевич айтыс мазмұнын сипаттауының өзінен-ақ Орынбайдың өз кезінің аса білімдар, өнерлі, шешен ақын болғаны байқалады.

А.Янушкевич бұдан кейін де Орынбаймен бірнеше рет жолыққан. Бірде ол «Бізде өлеңші Орынбай болып кетті. Жасы нешеде екендігін, қай жерде өлең шығара бастағандығын сұрадым. Ол отызда екендігін, он жасынан өлең шығара бастағанын айтты. Әкесі мен атасы халық ақындары болыпты. Қайсыбір жырларын орыс тіліне аударғанымды, оларды Омбының қыз-келіншектеріне оқып беретінімді айтқанымда, ол бір желпініп қалды», – деп жазды. А.Янушкевич аудармаларының да тағдыры беймәлім. Енді бірде А.Янушкевич: «...Орынбай екі сағаттан астам өлең айтты, халықтардың осы жиынына қатынасқанына қуанышты екенін білдірді, Орта орда мен Үлкен орданың бірігуін көріп, шаттанғанын айтты», – деп жазды.

Орынбай Кертағұлы Уәлихановтармен араласып тұрған, айтыстарға қатынасқан. Ғалым Ә.Х.Марғұлан архив деректеріне сүйене отырып, Шыңғыс Уәлиханов Петербургте болған ориенталистердің үшінші халықаралық конгресінің көрмесіне қазақтың материалдық мәдениетінің бірсыпыра үлгілерімен бірге ақын Орынбайдан жазылған көп халық эпостарын да жібергенін жазды. Өкінішке қарай сол сирек жазбалар сақталған-сақталмағаны осы күнге дейін беймәлім.

Я.Лютш, В.Радлов та Орынбай өлеңдеріне көңіл бөлген болатын. Революциядан кейін Орынбай өлеңдері журнал беттерінде басылды. Орынбай Кертағұлының біраз өлеңдері «Бес ғасыр жырлайды» атты үш томдық жинақтың екінші томында жарияланды, ал кейбір өлең-толғаулары әлі баспа бетін көрген емес, Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы. Орынбай ақынның өлең-толғаулары байсалды ғылыми тұрғыда зерттелуі қажет, әсіресе оның Шоқан Уәлихановпен заманы бір дарын иесі болуы, ғалымның Орынбай туралы жазуы, ал Орынбайдың Шоқан туралы алғашқы өлең-элегия шығаруы, шығарғанда қазақтың тұңғыш ғалымының тарихта өшпес мұра қалдырғанын, оның жарқын есімі ел есінде болатынын өлеңге қосуы – тамаша тарихи-әдеби мұралар.

Ә.Х.Марғұланның жазуынша, Ш.Ш.Уәлиханов туралы өлең, ән шығарғандардың бірі – оның туған інісі Сақыпкерей (Қозыке). «Шыңғыс Уәлихановтың орысша оқып, білім алған баласы жалғыз Шоқан емес, тағы да бірнеше баласы болды, – деп жазды Ә.Х.Марғұлан. – Шоқанның інілерінің ішінде ең қабілеттісі Сақыпкерей (Қозыке) еді. Ол жас кезінде қайтыс болған. Музыка өнерін жоғары бағалап, қастерлей білген Шоқан Уәлиханов туған еліне келген кездерінде өзінің бұл дарынды ақын әрі композитор інісінің әсерлі әсем әндеріне мейлінше риза боп, қатты қуанып жүрген. Қозыке өзінің көңілде досы, халық композиторы Ақан-серімен бірге романтикалық сарында бірсыпыра ән мен күй шығарған. Оның әндерінің ішінде бүкіл елге жайылып, әйгілі болғандары: «Ай көкек», «Топай көк», «Сырымбет» және «Көкенің аманаты» еді. «Көкенің аманатын» – ол өзінің сүйікті ағасы Шоқан Уәлихановқа арнап шығарған». Өкінішке орай Сақыпкерейдің (Қозыке) бұл өлеңінің тексті беймәлім. Сақыпкерей (Қозыке) туралы толық деректерді де, өлеңдерін де табу қиын. Бұл орайда Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген архитекторы, Шоқанның немере інісі Шота Ыдырысұлы Уәлихановтың «Тағлым» атты байсалды мақаласында келтірілген деректер – құнды. «...Шоқанның інісі алтау, қарындасы жетеу. ...Қозыке, шын аты Сақыпкерей, Шоқаннан әжептәуір кіші, жиырма алты, жиырма жетіде дүние салған, уағында ел-жұртының қадір-құрметіне бөленген өнерлі жігіт болыпты», – дей келіп, мақаланың авторы Шоқанның інісі Жақыптың немересінен естіген әңгімелерімен қоса бірнеше өлеңнің текстін келтіріпті:

Ертістің арғы жағы – ар қанаты,
Әншінің домбырасы қолқанаты.
Осы әнді өзімдей ғып салып жүр деп,
Тапсырған Қозыкенің аманаты,
Бауырында Көкшетаудың көкше қоян,
«Бай құлан» адыра қалғыр күнде боран
Көңілді әнмен ғана жұбатамын
Қыстың күнгі түнерген түннен жаман, –

деген өлең бар.

Мақалада: «Бұл – «Қозыкенің аманаты»... Өлең Шоқанға арналмапты», – деп жазылыпты. Сақыпкерей (Қозыке) өлеңдері түгел жиналған жоқ.

Ел аузынан естіген әңгімелерінің бірін Әлкей Марғұлан былай баяндайды: «Ата дәстүр бойынша ауылдың кәдуілгі қазағы Жаулыбайға үлкен баласының қайтыс болуын әкесіне естірту, ал қаралы күй тарту қобызшы Қанғожаға, сыбызғышы Тулаққа тапсырылған. Қобызшылар мен ауыл ақсақалдары Шыңғыстың киіз үйіне қабақтары түсе, жүздері жадау тартып кіреді. Шыңғыс Қанғожаны көрісімен күй тартшы деп тілек білдіреді, бірақ күй орнына азалы жоқтау тартылады.

Шыңғыс Қанғожаны кідіртті:

– Тоқта, тоқта, басқа күй тарт, – дейді. Басқа күй тартылғанымен, ол алдыңғысынан да зарлы шығады... Шыңғыс: «Тоқтат!», – деп бұйырып, Тулаққа бұрылады. Алайда күйшілер күй сарынынан жаңылмай, бірінен соң бірі жоқтау тартыла береді.

– Күйлеріңді тыңдау қандай ауыр еді, қайғы-мұңға батырып барады ғой, менің асылым – Шоқаным дүниеден өтті ме екен? – деп күрсінеді Шыңғыс.

Шоқан Уәлихановтың жастай қаза болғанына халық қатты қайғырып, ақындар оның есіміне бағыштап өлеңдер шығарады. Ақан-сері ол кезде аты жаңа ғана шыға бастаған жас ақын еді. Шоқанға арнаған бір өлеңінде ол былай деп жазады:

Құрбылардан оздырған ақыл-білім, бірақта,
Туған жерден денесі қалды оның жырақта».

Ә.Х.Марғұланның жеке архивінде Шоқанға арналған өлең-жырлар, аңыз әңгімелер де аз емес шығар, ол кісі жинаған, ойланған көп дүниесін түгел жарыққа шығаруға үлгірмегені өкінішті.

Шоқан дүниеден өтер алдында әкесіне: «Жетісуға келіп, сорлап қалған Айсараны елге алып қайтыңыз. Оны өзіңіздің назарыңыздан, мархабатты қамқорлығыңыздан шет қалдырмаңыз», – деп хат жазғаны белгілі. Ұлы ғалым қайтыс болғанда Төребай ақын ғалымның азғана отасқан сүйген жары Айсара Көшенқызына жоқтау өлең шығарып берген, «Айсараның Шоқанды жоқтауы» соңғы кезде мәлім бола бастады.

Көркемдік кестесі онша бола қоймағанымен, бұл өлең ұлы ғалым атына байланыстылығымен, асыл адам дүниеден өткенде ең жақындары мен ел болып күңіренген кезін бейнелеуімен әрі Шоқан тұлғасының кейбір қырларын жырмен күмбездеуге, тануға, ашуға бейімділік білдіруімен қымбат:

Шоқан сүйген жарымыз,
Жігіттің гүлі нарымыз.
Ажалға тоқтау бола алмай
Сарқылды қолда барымыз.
Ажал, келіп қиядан,
Сұңқарым ұшты ұядан
Сүйген жарым бүгін де
Өтіп кетті дүниеден...

Жоқтаудағы діни ұғымдар арасынан қадау-қадау болса да ұлы тұлғаның кейбір қыры жыр кестесіне мынадай түрде өрілген:

... сұңқарым
Топтан озған тұлпарым,
Данышпан сізден айрылып,
Қолымды кімге артамын.
... Қадірін білгей ел-жұртым,
Шоқандай асыл пенденің.

Жоқтауда одан әрі Шоқанның дәулетті, бақ қонған әулеті, ата-бабалары, әке-шешесі, нағашылары туралы айтылатын бөлімдер бар. Өлеңде Шоқанның шешесі текті жерден шыққан Зейнеп былай жырланған:

Анасы Зейнеп ақылды,
Сыйлап өткен төрелер,
Шоқандай тапқан асылды
Алтын ана кемеңгер
Айғанымдай әжесі
Болып өткен аяулы.
Орданың кетіп иесі
Көңілім боп тұр қаяулы.

Адамның жан күйзелісі, қайғы-шер жоқтау өлеңде қазақ сөз өнерінде бұрыннан қалыптасқан нелер бір көркем дәстүрлі бейнелермен өрнектелген:

... Отқа түсіп өртендім.
Жаудағы салқын самалдан.
Оқ тиген марал мен болдым,
Өкпе-бауыры қанаған.
Отызында дем бітті,
Өлшеулі күні саналған.
... Дүние шіркін, жалғаны-ай,
Кемеңгерді алғаны-ай,
Боз інгендей боздатып,
Басыма қайғы салғаны-ай.

Бір қызықтыратын жай – қазақтың ойлау мәдениетінде ғасырлар бойына өрілген дәстүрлі мұраның бірі – жоқтаудың нелер әсем бейнелерінде жұлдыз, аққан жұлдыз, құйрықты жұлдыз теңеу, метафора, эпитет ретінде қолданылуы және оның кейін Шоқан бейнесіне бір туар жарық жұлдыз ретінде «орнығуы». Осы бейне кейін, мысалы, ұлы Абайдың «Әбдірахман өліміне» атты өлеңінде де бар:

Ғылым оқып білгенше
Тыным тыныштық таппаған.
Дүниені кезіп көргенше,
Рақат іздеп жатпаған.
Құйрықты жұлдыз секілді
Туды да, көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады.

Осы тебіренерлік сөздер Абайдың көп үміт артқан сүйікті ұлы Петербургте оқыған, дүниеден жас кеткен Әбдірахманға ғана емес, Шоқанға да айтылған іспетті. Абай қолданған «Құйрықты жұлдыз іспетті» деген теңеу кейінде Шоқан бейнесіне де символ болуы, ориенталистер де оны мойындауы – тамаша ой-сабақтастық, ой үйлестік көріністерінің бірі. Мұндай деректер өткенде қазақ халқы рухани

мұраларының мән-мазмұнын терең түсініп, қадірлеп, құрметтеп, ұрпақ қазынасына айналдыруға да көңіл бөлгенін байқатады, аңғартады. Көркем сөз өнерінде Ш.Ш.Уәлихановқа арналып талай шығармалар жарық көрді. Олардың идеялық-көркемдік сапасы мен деңгейін де зерттеу қажет. Рухани қазынаны қастерлеу оның мән-мазмұнын түсінуден, рух сергектігінен, өрлеу, даму жолына мықтап бет алған қоғамда болатыны аян.

* * *

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ РЕВОЛЮЦИЯДАН БҰРЫНҒЫ ОРЫС ЖӘНЕ ШЕТЕЛ БАСПАСЫНЫҢ БАҒАЛАУЫНДА

Қазақ халқының рухани өміріндегі соны бір құбылыс – тұңғыш рет қыр елінің өкілі Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың көзі тірісінде және одан кейін де Петербургте ғалымның ғылыми еңбектерінің жарық көруі болып табылады. Шоқанның бұл зерттеулері орыс және батыс еуропа ғалымдары мен оқырмандарының ерекше назарын аударып, аса жоғары пікірлер тудырды. Осы ретте айтылған кейбір ойлар мен зерделі бағалар Шоқанның өмірі мен қайраткерлік жолдарын зерттеген ғылыми және көпшілік еңбектерде келтірілді.

Революцияға дейінгі газеттерде, журналдарда, жинақтарда, кітаптарда Шоқан Уәлиханов туралы көптеген құнды материалдар жарияланды. Оған ғалымның бес томдық шығармалары дәлел. Алайда Шоқанның еңбектерін талдап, берілген бағалар, әр басылымдарда шашыраңқы күйінде ұшырасып жүр. Олардың басы әлі бір арнаға түсіп, жүйелі түрде зерттелген жоқ. Тек Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Марғұланнның «Шоқан Уәлиханов туралы орыс және Батыс Еуропа ғалымдарының пікірлері» атты мақаласынан басқа туған халқымыздың мақтанышы туралы айтылған асыл ойлар жинақталып, жеке-дара және түбегейлі қолға алынған жоқ. Мұндай аса құнды бағалар мен тұжырымдарды жинақтап, жүйелеп бір ізге түсірудің қажеттігі күн өткен сайын анық сезіліп жауапкершілік күттірген іспетті.

Қоғамдық құрылыстағы жаңа дәуір – революцияға дейінгі орыс және шетел баспасөздерінде Шоқан туралы жариялаған материалдарды хронологиялық тұрғыдан бірнеше сатыға және бағытқа бөліп қарауға болады. Бұл: Шоқан Уәлихановтың көзі тірісінде қандай еңбектері жарық көрді, революцияға дейін қандай мақалалар мен пікірлердің қайсысында ғалымның өмірі мен қайраткерлігінің қандай қыры толық ашылды, ол деректер Шоқан Уәлихановтың мұрасын зерттеуге септігін қандай дәрежеде тигізеді деген сұрақтарға жауап береді. Біз мұндай ауқымды мәселелерді толық тілге тиек етуді мақсат етпесек те, ғалымның өзі тірісінде және одан кейін де білдірілген пікірлерді хронологиялық жүйемен талдап, кейбір мақалалардың мазмұнын және оның Шоқан мұрасын зерттеудегі маңызын, жазылу себебін ашуды көздедік.

Революцияға дейінгі орыс баспасөзінде Шоқанның өмірі мен ғылыми істерін зерттеудің берік негізі қаланып, жан-жақты талданды. Совет дәуірінде ғалымның аса бай қазынасын терең де, жан-жақты зерттеу еліміздің халықтарының ортақ мәдени мұрасы ретінде қабылдануына кең жол ашты.

Шоқан Уәлиханов туралы баспасөзде берілген алғашқы мәлімет жас ғалымның 1856-1857 жылдары Ыстықкөлге жасаған саяхатының қорытындылары туралы еді. Саяхат кезінде Шоқанның жинаған материалдарының ғылыми мәні ересен зор болатын. Соның негізінде ол Орыс география қоғамының толық мүшелігіне ұсынылды. П.П.Семенов пен Е.И.Ламанскийдің Орыс география қоғамына Шоқанды мүше етіп алу туралы ұсыныстары «Вестник Русского географического общества» жинағының 1857 жылғы бірінші, екінші кітабында басылады. Бұл Ш.Уәлихановтың толық шығармалар жинағының 4-томына енгізілген. П.П.Семенов-Тянь-Шанский Ш.Уәлихановтың кандидатурасын ұсына отырып, мәжіліс кезінде оның «Қазақ шежіресі» туралы 1856-1857 жылғы жазылған мақаласын мысалға келтіреді. Шоқан осы кезде Орта Азия мен Қазақстандағы халықтардың тарихын беріле зерттеген еді. Куәлік дипломда: «Императорлық Орыс география қоғамы 1857 жылғы 21 февральдағы мәжілісінде поручик Шоқан Уәлихановты өзінің толық мүшесі етіп қабылдады», – деп жазылған.

Шоқанның ең алғашқы мақалаларының бірі 1857 жылы «Русский инвалид» – газетінің 195-санында «Баян-ауыл округі туралы» (Омбыдан хат. 1857 ж. 10 март) деген атпен жарияланды. «Русский инвалид» – әскери газет. Ол 1813-1917 жылдардың аралығында шыққан. 1869 жылдан бастап әскери министрліктің органы болып бекітілді. Осы мақаланың авторы ретінде Шоқан туралы К.К.Гутковскийдің түсіндірмесінде: «Бұл мәліметтер қырдағы қазақтың соңғы ханының немересі, полковниктің, Сібір қазақтар облыстық басқармасындағы қазақтар мәселесі жөніндегі кеңесшінің ұлы, поручик сұлтан Уәлихановтан алынды. Поручик Уәлиханов Сібір кадет корпусында білім алған. Бұл жас жігіт өзінің ерекше білімқұмарлығымен, ғылымға деген құштарлығымен, табанды ізденісімен назар аударады, өзінің атақты тегіне сай сергек, тапқыр жігіт», – деп мінездеме береді. Бұл қысқа да болса жас Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов туралы баспасөзде жарияланған алғашқы дерек.

Қазақ халқының тұрмыс-салтының білгірі ретінде поручик Шоқанды жоғары бағалаған пікірі П.П.Семеновтың В.П.Безобразовқа 1857 жылы 20 октябрьде Семейден жолдаған хатында ұшырасады. Бұл хат 1858 жылы «Вестник Русского географического общества» журналында жарияланды. Аталмыш хат баспасөз бетіндегі Шоқан жөніндегі тұңғыш баға екендігімен құнды. Ғалым ретіндегі алғашқы ізденістерінің бірі және көзі тірісінде баспасөз бетін көрген «Абылай» атты мақаласы орыс ғалымдары мен әдебиетшілері құрастырған энциклопедиялық сөздікте 1860 жылы басылды. Шоқан Уәлиханов Петербургке келген

соң оның География қоғамында алдағы уақытта жасайтын баяндамасы қақында әскери газеті: «Орыс география қоғамындағы Ш.Ш.Уәлиханов пен К.М.Бэрдің 1860 жылғы 4 май күнгі баяндамасы туралы хабар» берді. Осы қоғамның «Хабаршы» журналының 1860 жылғы 29-санында да айтылды. РГО-ның 1860 жылғы 13 апрелінде болған жалпы жиыналысында Е.П.Ковалевский Шығыс Түркістаннан Ш.Ш.Уәлиханов сәтті оралғаны туралы хабарлама жасады, хабарлама соңында: Қазіргі кезде Петербургте жүрген Ш.Уәлиханов қызықты саяхатының толық сипаттамасын География қоғамына айтып беретін болды», – делінді.

Атақты саяхатшы әрі жазушы Е.П.Ковалевский Шоқанның Қашғар сапарын дайындасушылардың, ұйымдастырушыларының бірі болғаны белгілі. Е.П.Ковалевский: «Шоқан аса данышпан жігіт, тамаша ғалым, қазақ халқының ең жақын досы әрі орыстардың мемлекеттік мүддесінің қорғаушысы», – деп шын жүректен шыққан пікір-бағасын айтқан болатын. Орыс география қоғамында алдағы уақытта жасайтын Ш.Ш.Уәлихановтың баяндамасы туралы «Русский инвалид» әскери газет былай деп хабарлады: «Орыс география қоғамында Ш.Ш.Уәлиханов пен К.М.Бэрдің 1860 жылғы 4 май күнгі баяндамасы туралы хабар. Императорлық Орыс география қоғамының мүшелері бүтін 4 майда, түс кезінде, бұрынғы Пущиндер, қазіргі Утиннің Певческий көпірінің жанындағы үйінде, қоғамның пәтерінде өтетін дәстүрлі мәжіліске шақырады. Бұл мәжілісте қоғамның толық мүшесі Ш.Ш.Уәлиханов өзінің Кіші Бұхараға саяхаты туралы өз пікірлерін айтады», – деп хабарлады.

Осы кезде «Русский вестник» журналында Н.И.Небольсиннің «Саяхатшы қазақтар» атты мақаласы жарық көрді. Журналистика тарихында «Русский вестник» деген атпен үш журнал шықты. Біріншісін 1808-24 жылдары Москвада С.Н.Глинка, екіншісін 1841-44 жылдары Петербургте Н.И.Греч, үшіншісін 1856-1906 жылдары Москвада П.М.Леонтьев пен М.Н.Катков шығарды. Соңғы «Русский вестникте» 1860 жылы Шоқанның аты екі рет аталып өтті. Бірі осы журналдың 1860 жылы жиырма тоғызыншы санында Н.И.Небольсиннің «Саяхатшы қырғыздар» (қазақтар. – Ш.С.) мақаласы, екінші «Саяхатшы қырғыздар» туралы мақала жөнінде» деп жоғарғы автордан іле-шала кейін жазып, журналдың келесі санында шығарған Л.Н.Плотниковтың мақаласы. Павел Иванович Небольсин (1817-1893) – тарихшы, этнограф. Орыс география қоғамының мүшесі. Оның Сібір тарихын, Россияның Орта Азиямен сауда қатынасын зерттеген еңбектері Санкт-Петербургте 1850 жылдары жарық көрген болатын. Ол қазақ даласына да ғылыми мақсатпен шыққан сапарында Орынбор, Орал қалалары мен көптеген қазақ ауылдарында болып, қыруар материалдар жинау негізінде бірнеше еңбек, мақалалар жазған болатын. Россиямен Орта Азияның сауда-саттық байланыстары, керуен жолдарына, Еділ алқабына, халықтар әдет-ғұрпына байланысты еңбектері бар. П.И.Небольсиннің еңбектерімен, әсіресе оның «Сібірді жаулау»

(«Покорение Сибири») деген атпен Петербургте 1849 жылы шыққан кітабымен Ш.Ш.Уәлиханов Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезінен таныс болған. Ш.Ш.Уәлиханов алғашқы қолжазбаларында П.И.Небольсиннің еңбектеріне сілтемелер жасаған болатын.

П.И.Небольсин Ш.Ш.Уәлиханов пен де, М.К.Бабаджановпен де тікелей кездесіп, олардан алған әсерін жазып, ғылыми еңбектерін жоғары бағалады. Оның «Саяхатшы қырғыздар» мақаласы «Русский вестникте» басылды, ол «Петербургта қазақтар сирек кездеседі, бес-алты адам жинала қояр ма екен? Сол барларының өзі жалпы европалық үлгідегі әскери киім киіп жүреді, ал солардың ішінде «мен бармын» деп ерекшеленбейтін бір ғана адам бар. Ол өте жас, кавалерия офицері сұлтан Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов. Ол Қашғарға саяхат жасаған, биылғы қыста География қоғамының мәжілісінде өзіндік асқан парасаттылығы мен таза игі көзқарастарға негізделген баяндама жасады», – деп жазды.

Шоқан Уәлихановпен кездесуі, одан алған әсері туралы Л.Н.Плотников «Саяхатшы қырғыздар» туралы мақала жөнінде» деген еңбегінде былай әңгімелейді: «Мен штабс-капитан Уәлихановпен Петербурда өте жақын таныстым және бірге болып, бірнеше көңілді кештерді өткіздім. Оның қабілеті мен біліміне олар түгілі (Мұхаметқали Таукин мен Бабаджанов), мына біздер, Небольсин мырза екеуіміз де тең келмеспіз». Л.Н.Плотников өзі жолығып, бірге болған Таукин, Бабаджанов туралы да жылы лебіз білдіре жазды. Бұл пікірлердің бағасы Ш.Ш.Уәлихановтың көзі тірісінде айтылып, жарық көруімен құнды. Пенде ретінде Ш.Ш.Уәлиханов өзі және өзінің жерлестері туралы мұндай жылы лебіздерді сүйсіне оқып, риза да болған шығар-ау.

Оның жеке басының ерекше қасиеттері, мүмкіндігі туралы орыс зиялыларының бұдан да басқа жақсы пікірлері болуы мүмкін. 1860 жылы 9 августа ата-анасына жазған хатында Шоқан: «Қазір өзімнің бірнеше еңбектерімді баспасөзге жариялауға дайындадым. Мен туралы газеттер көп жазып жатыр. Өздерің де оқыған-не естіген шығарсыздар», – деп өз жағдайы туралы мәлімет берген. Әзірше, 1860 жылы Шоқан туралы айтылған осы екі пікірден өзге деректер белгісіз болып отыр.

Шоқанның ғылымдағы өміріне үлкен бетбұрыс әкелген Орыс география қоғамының этнография бөліміндегі мәжілістегі сөзі «Записки Географического общества» журналының 3-кітабында 1861 жылы, март айында жарияланды. 1860 жылғы 4 майдағы География қоғамының толық мүшелерінің жиналысында Шоқан еңбектерін Петербургте бастырып шығаруға шешім қабылданды. 1860 жылы Петербургте жазған «Жоңғар очерктері», «Записки Русского географического общества» журналында 1861 жылдың алғашқы 1, 2-кітаптарында басылды. Онда автордың өзі салған Борамбай мен Сартайдың суреті де берілді. Сонымен қатар «Северная пчела» газетінің 1861 жылғы 192-санында Шоқан дайындаған «Жетісу және Іле аймағының картасы» жарық көрді. Бұл саяси-әдеби басылымда «Жоңғар очерктерінің» үзіндісінің жарық көруі

де талай нәрсені аңғартады. Осы газетте Шоқанның еңбектері туралы пікірлер де жарық көрді. «Таяуда әдебиет білімпазы ретінде тамаша көрінген, бірден құрмет пен ерекше ілтипатқа бөленген Шыңғыстың жас ұрпағы, қазақ ханы Уәлидің немересі, сұлтан Уәлихановтың Жоңғария туралы еңбегі жоғары бағаланды», – делінген.

Сол жылы Орыс география қоғамының жазбасында Шоқанның «Қытайдың Нан-Лу провинциясындағы шығыстық алты қаланың жай-күйі», «Адольф Шлагинтвейттің өліміне себепші болған жайлар туралы мәліметтер» атты мақалалары ерекше ықыласқа бөленді. Қашғардың қан-құйлы әкімі Уәли төренің әкімшілігінің саяси-әлеуметтік жағдайы «остиндиялық атақты үш саяхатшысының бірі» деп бағаланған Шлагинтвейттің өлім жазасына кесілуінің жай-жапсары толық түсіндіріліп, тұңғыш рет ғылыми деректер берілді. Өкінішке орай, Шоқанның осы еңбегінен үзінділер келтірілген неміс газетінің тігіндісі әлі табылмай отыр. Кезінде бұл мақалаға өзге де шетел баспасөздері сілтеме жасаған болатын.

Бұл ретте атақты орыс ойшылы А.И.Герцен шығарған «Колокол» газетінің 1862 жылғы 131-санындағы «Баспагерге жолданған хаттан үзінді» атты материалы ерекше назар аударады. Осы мақаланы жазуға негіз болған Шоқанның деректері екені Шоқан Уәлихановтың толық шығармалар жинағындағы түсініктемелерде айтылған.

Баспасөздегі Шоқан туралы келесі материал Батыс Сібір генерал-губернаторының бұйрығын жариялаған «Томские губернские ведомости» газетінде кезігеді. 1862 жылғы 47 санында: «Сібір қазақтары аймағы бойынша қызметке мына адамдар бекітілді: Атбасар округі қазақтарының сайлауы бойынша хорунжий Ерден Сандыбаев – округтің бұрынғы аға сұлтаны, штабс-ротмистр Шоқан Уәлихановтың орынына аға сұлтан боп бекітілсін, бұл міндеттен ол (Ш. Уәлиханов. – Ш. С.) көп дауыспен сайланғанына қарамастан, денсаулығына байланысты бас тартты», – деп жазды. 1863 жылы 1 январьда Шоқан К.К.Гутковскийге жолдаған хатында: «...Романовский «Русский инвалид» газетінің редакторы болысымен алғашқы санында менің хикаяларымды басты. Курочкинге де мен хабарладым» дейді. Ал сол адамға 11 майдағы хатында: «Шынында да мен өзімнің сұлтандыққа сайлануымдағы әділетсіздіктің барлығын айтып «Русский инвалид» газетіне жаздым және оны газеттің редакторының өзі, менің досым Романовскийдің өз өтінішімен жолдадым, демек, менің мақалам ешқандай да жалақорлық емес, өзімнің көңіл-күйім туралы шағыну деп түсінуге болады, ал көне египет дәстүрі бойынша мағлұмның өзін жала орнына қабылдауға бола ма?» – деп мәселенің басын аша түскен. Бұл мақаланың одан арғы тағдыры белгісіз. Дмитрий Ильич Романовский «Русский инвалид» газетін бірсыпыра жылдар басқарды. Ол – генерал-лейтенант, Бас штабтың Азия департаментінің бастығы, Орыс география қоғамының мүшесі, дала комиссиясының мүшесі болатын. Ташкентті алған соң Түркістан аймағының әскери жазушысы ретінде де есімі мәлім.

Орыс озық ой иелерінің басын қосқан «Современник» журналының 1864 жылғы 6-санындағы К.Губаревтың Шоқанға арналған «Қазақ даласы» атты мақаласының мәні ерекше. «Современниктің» негізін 1836 жылы А.С.Пушкин қалаған. Ал бір мезгілде оны Н.А.Некрасов пен И.П.Панаев басқарды. Кезінде оның идеялық жетекшісі В.Г.Белинский еді. Журнал революциялық-демократиялық бағыт ұстады, оған А.И.Герцен, И.С.Тургенев, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов іспетті орыс жазушылары мен ғұламалары қатысып отырды.

Міне, осындай беделді басылымда қазақтар туралы да деректер жарық көруі – ғанибет. Мысалы, «Современниктің» 1851 жылғы 10-санында Бөкей ордасына қарасты қазақтардың хал-жайын, үкімет билеу өзгешеліктерін әңгімелеген А.Евреиновтың мақаласы жарияланған болатын. «Современниктегі» К.Губаревтің очеркінде қазақ елінің элеуметтік, саяси, рухани жайын едәуір қамтитын деректер, жұмысшылардың ауыр халінің, Баянауылдың табиғат сұлулығының суреттері, Жасыбай туралы аңыздар, қазақтардың оқу-өнерге бейімділігін, құмарлығын көрсететін мағлұматтар бар.

«Современникте», «Сын отечества», «Отечественные записки» тағы басқа басылымдарда жарияланған қазақ еліне қатысты деректерді, материалдарды жинап, сын, ғылыми тұрғыда, жүйелі, әр қырдан зерттеу қажеттігі де аян.

«Современник» журналын Ш.Ш.Уәлиханов Сібір кадет корпусында жүргеннен бастап оқыған, кейін жазғызып алып тұрған, патша цензурасы «Современникті» 8 айға жауып тастағанда, оның тағдырын ойлап, тебіренген. Бұған Шоқанның 1862 жылы 14 январьда Ф.М.Достоевскийге, одан кейін 12 декабрьде А.Майковқа жазған хаттары толық дәлел: «Енді менің сенен өтінерім: Оқитын ештеңе жоқ екенін мен айттым. Сондықтан да «Времяны» маған салып жіберші, кейін есептесе жатармыз, ал егер қаражатың көтерсе, маған «Современникке» жазыл», – деп ұлы жазушы досы Ф.М.Достоевскийге, арада біраз уақыт салып ақын досы А.Майковқа: «Сізден әдеби және ғылыми ортадағы ең бір үлкен таластарды есту – мен үшін қызықты болар еді. «Современниктің» жағдайы қалай, оған қандай шара қолданады, жазылушыларын не істейді? Мен осы бір сегіз айлық Вавилон тұтқыны кезіндегі қаражатын айтып отырмын», – деп жазуы талай дүниені аңғартады. Шоқан жазылған журналдың сандарының сақталмауы өкінішті-ақ. Онда ғалым оқыған материалдардың тұстарына қойылған белгілер, ескертпелер, анықтамалар болуы мүмкін. Осы журналдағы К.Губаревтың мақаласы Ш.Ш.Уәлиханов өмірде бар кезде шыққан, оны қазақ ғалымы оқып, разы да болған болар.

Бұл мақалада сол кездегі патша чиновниктерінің қазақ халқының зейініне, білім құмарлығына, ақыл-ойына күмән келтіріп кемсіткен көзқарастарына тойтарыс беруімен де құнды. Патша өзіне бодан елді қараңғы, мешеу қалпында ұстауға тырысты. Мақалада «Қазақтар сауатын ашуға, білімге сондай құмар, оған қарсы ешқандайда ұғымдық

жеккөрініш ниеті жоқ, бұған облыстық жерлерден түскен мәлімдемелер мен қорытындылар куә. Жалпы қазақтар цивилизацияға өте бейім: өйткені, олар өзге мұсылман әулеті іспетті фанатик емес: молла мен ахундар оларда татарлар мен кавказ халықтары іспетті әулиелік сенімге ие емес... Жастар орыс тілін ықыласпен оқиды. Мен Қарқаралы уезіндегі орыс ғылымын білуге құмартып, ынта қойған екі қазақты білемін. Кейінгі кезде сұлтандар мен старшиналардың өзі балаларын – басқа сібір халықтарының ішінен, ешқайсысынан шықпаған қабілетті, ақыл-ойы мол үлкен қайраткер Шоқан Уәлиханов оқыған Омбы кадет корпусына беруде», – делінген. Қазақ халқының тағдырына, танымына, оның тұңғыш ғалымына деген үлкен құрмет еді бұл. «Современник» журналының бағыты осындай ізгі ойдан өрбіген.

Ал Н.М.Ядринцев «Томские губернские ведомости» басылымының 1865 жылғы 18-санындағы «Сібір тұрғындарының этнологиялық ерекшелігі» атты мақала жоғарыдағы ойды одан әрі дамытып: «...ешқандай араласпаған өзге жұрттың европаша ойлау тану қабілетіне шек келтіруді біз қостамаймыз: оған олардың ішінен шыққан дарынды дара тұлғалар айғақ болады: мысалы, буряттың ориенталисі Доржи Банзаровты немесе Қашғарға саяхат жасаған қазақ Шоқан Уәлихановты алыңыз», – деп жазды. Аталмыш мақаланы Шоқан оқи алды ма, белгісіз. Н.Ядринцев екеуі Петербургте танысқан, кейін ол қазақ ғалымы жөнінде әдемі естеліктер жазды.

Шоқанның ең соңғы мақаласы 1865 жылы «Русский инвалид» газетінің 51-санында: «Қытай империясының батысындағы дунгандардың көтерілісі» деген атпен жарияланды. Соңында: «7 декабрь, 1864 жыл. Қапал», – деп көрсетілген. Ал 1865 жылы 10 апрельде Көшен-Толғанда мәңгілікке көз жұмды. Петербургтен шалғайдағы ғалымға бұл газеттің қолына тимеуі де, оқымауы да мүмкін. Әрине, бұл өкініштер бір мақалаға қатысты емес, бүкіл ғылым әлемінің орны толмас оқиға еді.

Ғылым биігіне жұлдыздай жарқырап көтеріліп келе жатқанда Шоқанның мезгілсіз сөнуі барша зиялы, ойлы білімпаздарға үлкен өкініш әкелді. Олар өз пікірін баспасөз арқылы білдіріп, ғалым мұрасының маңызын, оны қайта бастырудың, еңбектерін жинақтаудың қажеттігін айтып, ізгі жұмыстар атқарды. Шоқантанудың басы болған бұл істер ғылымға жаңа бір арнаны қалыптастырды. Шоқан Уәлихановтың қазасына орай «Отчет Русского географического общества за 1865 год» жылынамасында Ф.Остен-Сакеннің «Шоқан Уәлихановтың мұра – естелігі», Н.М.Ядринцевтің «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» атты мақалалары жарияланды. 1867 жылы неміс география қоғамының журналында доктор Петерманның некрологі басылды. Бүгінгі таңда олардың әрбір пікірі құнды. Барон Ф.Р.Остен-Сакен: «Уәлиханов өз отанына терең махаббатын сақтай білді, ол қазақ өмірін сүйді, соған қарамастан батыс цивилизациясын жоғары бағалай білді және өз халқының болашағы Россиямен қолтықтас дамығанда ғана

бақытқа бөленетінін білді», – деп жазды. Бұл пікірін кейін – Шоқан Уәлихановтың Қашғарға сапары» атты мақаласында дамытып: «... Известиядағы» жарияланып отырған бұл үзінді Қашғар сапары туралы жазбаның жалғасы болып табылады. Өйткені Шоқан Уәлиханов бұл елге барған бірінші білімді адам, сондықтан да осы жазбалардың кейінгі зерттеушілердің еңбегінен бұрын жарық көруіне толық қақысы бар», – деп жазып шоқантанудың алғашқыларының бірі боп жұртшылыққа ой салды.

Шоқанның мезгілсіз қазасын оның достары Н.М.Ядринцев пен Г.Н.Потанин Омбы қаласында естіді. Н.М.Ядринцев Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми мұрасын жоғары бағалап: «Уәлихановтың жеке дара тұлғасы асқан талантты, мәдениетті азамат ретінде жарқын құбылыс болып табылады... Онда ақылдың алмастай жарқылы, өзінің далалықтарына деген сүйіспеншілігі нұр шашып тұратын... Оның ішінде өзі қатты сүйетін өз халқының тарихы туралы үлкен зерттеу жүргізу ойында еді. Біз Шоқан Уәлихановты есімізге ала отырып, қазақтардың екінші Шоқан Уәлихановты көп күтпеуін тілеуден басқа медет таба алмай отырмыз», – деп жылы пікір білдірді. Н.М.Ядринцевтің Шоқанның өмірі туралы екінші мақаласы «Сибирский вестник» журналының 1866 жылғы 3-санында басылды. Ол кейін де бірнеше рет мақала жазды. Ядринцев: «Шоқан өз халқын, өз ұрпағын сүюден айныған жоқ. Оның арманы европалық ағарту ісін қабылдай отырып, өз халқын сақтап қалу болды», – деген еді. Н.М.Ядринцев: «Уәлиханов халқын зерттеуді және онымен орыс жұртшылығын таныстыруды бірінші міндет етіп қойды. Европалық цивилизация оңай сіңгелі тұрған бұл тамаша халық туралы әдебиет тым жұтаң, біз оның материалдық және интеллектуалдық өмірі жайында ештеңе білмейміз.

Уәлихановтың екінші ой-арманы – халықты оқыту болатын... Қазақ сахарасындағы қарттармен әңгімелесіп, олар Шоқанды еске алғанда ақ сақалдарын жаспен жуып, егілетіндігін көзімізбен көрдік. Шоқан өз елінің әрі мақтанышы, әрі сүйікті перзенті болатын. Ол жұртшылықтың жүрегінде дәл сол қалпында сақталды», – деп жазды.

Өткен ғасырдың 70-90 жылдарының аралығында қазақ ғалымының ғылыми еңбектеріне деген ықылас жалғаса түсті.

Аса көрнекті географ, саяхатшы П.П.Семенов (Тян-Шанский деген қосар ат 1906 жылы берілген. – Ш.С.). «Орыс географиялық қоғамының 1846-1895 жылдар арасындағы жарты ғасырлық қызметінің тарихы» деп аталып Петербургте 1896 жылы шыққан еңбегінде Ш.Ш.Уәлихановтың Қашғар экспедициясының ұйымдастыру тарихын, сапардың нәтижесін, ғалымның Петербург қаласында ғылыми қызмет жүргізгендерін сипаттады. П.П.Семенов: «Орыс географиялық қоғамының жарты ғасырлық қызметінің тарихы Уәлихановтың Қашғарияның зерттеуін әлемдік ғылымда бірінші орынға қойды», – деп жазды. Ш.Ш.Уәлихановтың қызметі мен еңбектері отандық және әлемдік ғылымда көптеген басқа да қырларымен, қадір-қасиеттерімен, жаңалықтарымен, тың ой-

Тянь-Шань қашғариясының екені анық бола тұрса да, П.П.Семенов-Тянь-Шаньның Қашғарияны бірінші зерттегендігіне баса назар аударды. П.П.Семенов Ш.Ш.Уәлихановпен алғашқы кездескенде-ақ оны жақсы көргені белгілі. Ол: «Өте жас дарынды, кіршіксіз таза Ш.Ш.Уәлиханов пен Г.Н.Потанин сияқты жергілікті қайраткерлер өз мақсаттарына ұмтылып, оқуға шексіз беріліп, Петербург университетінен жоғары білім алуды аңсады», – деп жазды.

Батыс Сібір Бас басқармасының қызметкері С.Я.Капустин: «Бір көрген адамның дене бітіміне, өзін қалай ұстайтындығына, сөз сөйлесінің кейбір ерекшеліктеріне қарап, Шоқан сол адамның тұтастай мінез-құлқын суреттеп беретін. Оның үстіне өткен өмірі мен келешегін асқан тапқырлықпен болжай алатын», – деді. Сөйтіп, жап-жас дүниеден өткен ерекше дарынды қазақ ғалымының көп қырының әр қыры ашыла түсті.

Белгілі географ, саяхатшы және этнограф, Орыс географиялық қоғамының мүшесі М.И.Венюков (1832-1901) бірнеше еңбегінде Ш.Ш.Уәлиханов есімін құрметпен атады. Қиыр Шығыста, Памир мен Жетісуға саяхатының нәтижелерінде жазған алғашқы еңбектерінің өзін де М.И.Венюков Ыстықкөл мен Шу өзенінің жоғарғы жағының ғылыми сипаттамасын бере отырып, Зауқы өткелін Семенов пен Уәлиханов суреттегенін атап өтеді. М.И.Венюковтің бұл мақаласы Орыс географиялық қоғамының «Хабаршы» журналының 1860 жылғы 30 бөлімінде, яғни Ш.Ш.Уәлиханов бар кезде жарияланған. М.И.Венюков «Военный сборниктің» 1873 жылғы 2-санында жариялаған мақаласы мен осы жылғы шыққан бір кітабында, 1877 жылғы «Россия және Шығыс» зерттеуінде Ш.Ш.Уәлихановтың Тянь-Шань асулары Ыстықкөл мен Қашғар сапарына толық тоқталады да оның Алтышар туралы еңбектерінің сипаттамасын береді. Тянь-Шань, Ыстықкөл және Шығыс Түркістан туралы еңбектерінің, Қашғар экспедициясының мән-маңызын айтады.

А.Н.Куропаткиннің 1879 жылғы Петербургте шыққан «Қашғария» деген көлемді кітабының бірсыпыра бөлімдері Ш.Ш.Уәлихановтың еңбектерінің негізінде жазылды. Сөйтіп, ғылым дамуы тарихында Ш.Ш.Уәлихановтың еңбектерінің мән-маңызы жыл өткен сайын таныла берді. Оның ерен тұлғасы мен ғылыми еңбектеріне деген ықылас-назар көріне түсті.

Әйгілі шығыстанушы Илья Николаевич Березин Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми ізденістерінің маңызына назар аударды. И.Н.Березиннің еңбектерімен Шоқан кадет корпусында оқып жүрген кезінде танысқан болатын. Ол кезде Березин Н.Ф.Костылецкийдің айтуымен Шоқаннан Тоқтамыс туралы жарлықтарды аударып, түсіндіріп беруін өтінген болатын. Шоқанның «Профессор И.Н.Березинге хат», «Профессор И.Н.Березиннің «Хан жарлықтары» атты кітабына пікір» атты хаттары сол кезде жазылды. Көп жыл өткен соң, И.Н.Березин 1874 жылы «Русский энциклопедический словарьдың» басылымында

Ш.Ш. Уәлихановтың қызметіне тоқталды. Орыс ғалымы зерттеушілерге Ш.Ш. Уәлиханов ізденістерін жалғастыра беру қажеттігін айтты.

«Исторический вестник» сияқты беделді басылымда Шоқанның қабіріне орнатылған ескерткіштің қойылу жайы айтылып, онда жазылған жазу келтірілді: «Қоян-кез (Қапал мен Верныйдың аралығында) станциясының маңында Қашғарға саяхат шеккен белгілі саяхатшы, қазақ төресі Шоқан Уәлихановтың қабіріне мәрмәр тақтадан ескерткіш қойылды». Одан әрі хабарда орысша және қазақша тасқа қашап жазған жазу келтірілген: «Мұнда 1865 жылы қайтыс болған штабс-ротмистр Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың денесі жерленген. Бұл ескерткішті Уәлихановтың ғылымға сіңірген еңбегін ескеріп, Түркістан генерал-губернаторы, генерал-адъютант Кауфман өтініші бойынша генерал-лейтенант Калпаковский 1880 жылы орнатты. Ескерткіш Уәлихановтың қабіріне жеткізілді. Ол қазақтардың арасындағы асқан талантты және білімді адам еді».

XIX ғасырдың соңғы жылдары Шоқан туралы байсалды пікірлер белгілі ғалымдардың зерттеу кітаптарында жиі жарияланды. Олардың қатарында Орта Азия, Урал, Кавказ өңірін зерттеген И.В.Мушкетов Шоқан еңбектерін жоғары бағалады. И.В. Мушкетов: «Уәлихановтың Тянь-Шань мен Жетісу географиясы жөніндегі еңбектерінің ғылыми маңызы зор, ол автордың білімпаздығы мен байқампаздығын танытады», – деп жазды.

Сондай-ақ қазақ ғалымының еңбектеріне атақты ағайынды саяхатшылар Грум-Гржимайло көңіл аударды. Памир, Тянь-Шань, Батыс Моңғолия, Батыс Қытай, Қиыр Шығысты зерттеген географ, зоолог, зерттеуші Григорий Ефимович Грум-Гржимайло әйгілі «Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігіне» Шоқан туралы мақала жазуы – өте сүйсінерлік жайт.

Келесі бір материалды Н.Г.Чернышевскийдің немерелес туысы, Белинский, Салтыков-Щедрин, Некрасов туралы монографияның авторы, этнограф Александр Николаевич Пыпин жарыққа шығарды. Ол Саратов гимназиясын бітірген, 1860 жылдан Петербург университетінің профессоры болған. Студенттерге қолданылған реакциялық шараларға қарсылық ретінде өзге профессорлармен бірге университетті тастап кеткен. 1866 жылға дейін «Отечественные записки», «Современник» журналында, ол жабылған соң «Вестник Европыда» қызмет істеген. 1890-1892 жылдары Петербургте шығарған өзінің төрт томдық «Орыс этнографиясының тарихы» атты еңбегінде: «Азия мен еуропалық қасиетті бойына үйлесімді жинақтаған қазақ Шоқан Уәлихановтың өмірі өте қызықты құбылыс... Уәлихановты жақын білетін адамдардың айтуы бойынша, ол өзінің көзқарасы жағынан орыс батысшыларына жақын, әрі бағыттас, Россияны шын сүйе білген, оның кемшілігімен қатар жақсы жақтарын да көрген зиялылармен ерекше ниеттес болған. Ол «алпысыншы жылдықтардың» қозғалысына қатты ден қойған, бірақ өз халқынан қол үзіп қалмас үшін мұсылман болып қалған», – деп келіп

қажет деп таппадым, мұны Шоқан Уәлихановтың алдындағы парызым және шығыстанудың ең қызықты жаңалығы үшін қажетті және пайдалы деп санадым», – деп жазды. Осы басылымды дайындауға байланысты ғалым Г.Н.Потанинге 1887-1888 жылдары арасында төрт хат жазды. Бұл басылымға ғылыми орта ғана емес, бүкіл зиялы қауым үлкен назар аударды. «Восточное обозрение» газеті: «Бізге Петербургтен қазақ сұлтаны, бұрынғы орыс офицері Шоқан Уәлихановтың мақалалар жинағы басылымға дайындалып жатқаны туралы хабар келіп түсті», – деп жазды.

Ш.Ш.Уәлихановтың бір томдық шығармалар жинағының алғы сөзінде Н.И.Веселовский: «...Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану әлемінің аспанынан құйрықты жұлдыздай жарқ етіп ағып өтті. Орыс ориенталистері оны бірауыздан – ілуде бір кездесетін ғажайып дарын иесі деп таныды және одан түркі халықтары тағдыры туралы аса маңызды ұлы жаңалықтар күтті. Бірақ Шоқанның мезгілсіз ажалы бұл үмітті үзіп кетті», – деп жазды. Қазақтың тұңғыш ғалымы туралы осы бір тебірене жазылған жылы да терең пікір-бағалардың маңызы жылдар өткен сайын биіктей түсуде.

Қорыта айтсақ, осы дәуірде шоқантанудың негізі қаланып, тұңғыш қазақ ғалымы Отанымыздың тарихындағы елеулі тұлға ретінде жоғары бағаланды.

Осы ретте шетел ғалымдарының Шоқан туралы пікірлерінің маңызы ерекше. Әр кезде ағылшын, неміс, француз баспасөздерінде айтылған мәліметтер қазақ ғалымының ғылыми жаңалықтарының әлемдік мәні бар екенін байқатады. Орыс географиялық қоғамы шетелдік зиялыларының да құрметінде болатын. Осы беделді ғылыми қоғамның жас мүшесі Ш.Ш.Уәлихановтың Қашғария саяхатының нәтижелері «нағыз географиялық ашылыс», «ерлік» саналған кезде оған шетел ғалымдары мен оқырмандары да назар аудара бастады.

Ш.Ш.Уәлиханов туралы шетелде алғашқы жылы лебіз білдіргендердің бірі – белгілі неміс ғалымы А.Эрман. Георг-Адольф Эрман (1806-1877) – физик-ғалым, Берлин университетінің приват-доценті, 1834 жылдан профессоры болып қызмет істеген. Ол ғылыми экспедициялар құрамында 1820 жылдары Россияның Сібір аймақтарын аралаған кезінде жер магнетизмінің теориясын жасасуға материалдар жинай жүріп, саяхаттары туралы 1833-1848 жылдары Берлинде кітап шығарды. Бұл кітап ағылшын тіліне аударылды, онда Сібірдің солтүстік аймақтарының жан-жақты суреттемелерімен қоса, жер аударылған декабристермен, олардың семьяларымен кездескені туралы деректер, мағлұматтар көп.

1829 жылы Якутскіде болған кезінде А.Эрман қуғын-сүргінде жүрген А.А.Бестужев-Марлинскиймен кездескен, декабристің А.Эрманға жазған хаты «Московский телеграф» журналының 1831 жылғы 17-санында жарияланған. А.Эрманның А.А.Бестужев-Марлинскиймен кездесуі жақсы әсер қалдырған, оның декабристерден естігендері және солар

туралы әңгіме-есерлері негізінде ағылшынның атақты ақыны Шамиссо Рылеев пен Бестужев жөнінде поэма жазған болатын. А.Эрман кейін де орыс қоғамының зиялы адамдарымен байланыс жасап тұрған.

Шоқанның Қашғарияға саяхатының нәтижелерін естісімен-ақ А.Эрман былай деп жазды: «Орыс география қоғамының мәжілісінде Ковалевский мырза көпшілікті Қашғар туралы ол жаққа барып келген орыс саяхатшысы Уәлиханов әкелген материалдардың негізінде тың хабарламалармен таныстырды. Уәлиханов мырза қазақ сұлтанының ұлы, сол елдің диалектикасымен еркін сөйлейді. Байғұс Шлагинтвейттен кейін бұл елге барған тұңғыш европа азаматы». Одан әрі А.Эрман Қашғариядағы саяси жағдай шиеленіскені, көтерілістер болғаны, қатыгездігімен аты шыққан Уәлихан қожа Шлагинтвейтті басын шауып өлтіргені, Ш.Ш.Уәлихановтың экспедиция сапарынан сәтті оралғаны туралы жазды. А.Эрман қазақ ғалымының осы экспедициясы кезінде жинаған көптеген деректеріне назар аударды. Эрманның Ш.Ш.Уәлиханов туралы жазғаны ғалым шығармаларының бес томдығының IV томында басылды. Неміс ғалымының бұдан басқа да жазғандары болуы мүмкін. «Северная пчелада» жариялаған Шлагинтвейттің өлім хақындағы Ш.Ш.Уәлиханов мақаласының көшірмесі неміс тіліне аударылды. Ол кезде неміс ғалымы Адольф Шлагинтвейттің сапары сәтсіз аяқталғаны да, Ш.Ш.Уәлихановтың экспедициясы сәтті болғаны көптеген адамдардың назарында болатын.

Шоқанның еңбектеріне деген ықылас-ынта молая түсті. Ағайынды Джон және Роберт Митчелл қазақ ғалымының біраз еңбектерін ағылшын тіліне аударып, 1865 жылы Лондонда Россия туралы шыққан кітаптарда жариялады. Бұл басылымның алғысөзінде ағылшын ғалымдары «Орта Азияға саяхат туралы есептердің ішінде Уәлихановтың Жоңғария мен Шығыс Түркістан жайында хабарламасының орны ерекше үлкен», – деп жазды. Одан әрі ағылшын ғалымдары Марко Поло мен иезуит Гоестен кейін Адольф Шлагинтвейтті есептемегенде бірде-бір европалық бұл елдердің жерін баспағандығы, Қашғарияның ішкі-сыртқы саяси жағдайы қатты шиеленіскендіктен оны білуге, зерттеуге мүмкіндік болмай отырған кезде Ш.Ш.Уәлихановтың құпия саяхат сапары сәтті болғандығын айта отырып, ғылым дамуы мен халықтар, мемлекеттер қарым-қатынастары үшін орасан зор іс тындырғанын суреттеді. Джон және Роберт Митчелл Шоқан Уәлихановтың Қашғарияға саяхатына дейін-ақ тамаша білгір, ғылымға бейім, Орта Азия халықтарының тұрмысы мен әдет-ғұрпын, мәдениеті мен тілдерін жетік білгенін, қазақ сұлтанының баласы екендігін хабарлай отырып, осылардың бәрі оның саяхатының сәтті болуына себептескенін жазады. Олай болса, ағылшын оқымыстылары Шоқанды тек Қашғария сапарына ғана байланысты біліп қоймаған, оның одан бұрынғы саяхат нәтижелеріне байланысты еңбектерімен де таныс болған деуге болады.

Джон және Роберт Митчелл Россияда болған кездерінен де оны білуі мүмкін. Шоқан еңбектерінің біразы ағылшын тіліне аудары-

лып, түсініктермен жабдықталды. Сөйтіп жап-жас қазақ ғалымы әлем ғалымдарының аузына ілініп, бағаланып, жазғандары көзі тірісінде-ақ ағылшын, француз, неміс тілдеріне аударылды.

Ғалым дүниеден өткеннен кейін де оның еңбектеріне деген ықылас онан сайын арта түсті. Мысалы, ағайынды Митчеллдер шығарған кітапқа Эмиль Жонво француз тілінде рецензия жариялады да онда қазақ ғалымының Қашғария сапарының нәтижесін жоғары бағалады. Алайда осы рецензияның түпнұсқасы әлі қолға түспей отыр, қайда, қашан, қай басылымда жарияланғаны да беймәлім. Мақаланың түпнұсқасында Ш.Ш.Уәлиханов туралы француз тілінде талай жақсы ой-пікірлер болуы мүмкін. Мақаланың толық нұсқасын жазған адам туралы деректерді де, әрине, іздеп табу қажет. Эмиль Жонвоның мақаласынан үзінділер «Уральские войсковые ведомости»-дің 1867 жылғы 13-санында басылған. Онда: «...тек орыс офицері Уәлихановтың еңбегінің арқасында ғана Шығыс Түркістанның саяси жағдайын түсініп, тарихын білуде асыл қазыналы дерекке ие болдық. Джон және Роберт Митчеллдің Россияның өзінде жүріп жинақтаған материалдар мен деректердің бумасы көпшіліктің көзін ашты, бұл адамдардың еңбектері мен басқа да зерттеулердегі аса бай деректер бізге мәскеулік монархияның болымсыз қозғалыстарына дейін бақылап отыруға мүмкіндік береді», – деп ой тұжырымдалған.

Аққан жұлдыздай аз ғұмыр кешкен Шоқанның мезгілсіз қазасы бүкіл ғылым әлеміне орны толмас өкініш әкелді. Неміс географы, доктор А.Петерман өз елінде «Аза хабарын» – «Некролог» жариялады. А.Петерман Шоқанның ұстазы П.П.Семенов-Тянь-Шанскиймен үнемі хат арқылы хабарласып, пікір алысып отырған. Қазақ ғалымы туралы неміс тіліндегі азалы хабарды Семенов-Тянь-Шанскийдің өзі жазды деген де жорамал бар. Бірақ әлі нақты тұжырымдалған жоқ. Ал Шлагинтвейттің өліміне байланысты Шоқанның мақалаларының неміс газеттері мен журналдарында жарияланғаны туралы «Северная пчела» хабарлама берсе де, осы күнге дейін ол деректің түпнұсқасы қолға түспей отыр.

Жарияланған материалдар атақты француз жазушысы Жюль Верннің саяхатшы-репортер жөніндегі «Клодиус Бомбарнак» атты романының кейбір тарауына негіз болуы да мүмкін. Өйткені Қашғардың сол кездегі жағдайын және сонда дарға асылған неміс ғалымы Шлагинтвейттің өлімін Шоқаннан өзге ешкім де толық білмейтін. Жюль Верннің: «...бір кездері Темір мен Шыңғыс ханның шапқыншылығынан жұтаған, айналасы үш шақырымнан қоршалған, аңызға лайық Қашғар жеріне келді... Кейінгі ғасырларда оларға Уәлитолла хан сияқты сұлтандар еліктеп, 1857 жылы аса үлкен ғалым, азия құрылығын зерттеуші ержүрек саяхатшы Шлагинтвейтті дарға асты, оның екі қола мүсіні Париждің және Санкт-Петербургтің География қоғамында тұр... Қашғарда қос қол сияқты екі өзенге асылған екі көпір бар. Өзен Қызыл су атанса да, шындығында қызыл емес, сары

лай сұға ұқсайды», – деп жазуына қарағанда ол Шоқан материалдарын да білген шығар деуге болады. Жюль Верн белгілі француз ғалымы, географ, қоғам қайраткері, социолог Элизе Реклюдің он тоғыз томдық «Новая всемирная география. Земля и люди» атты еңбегіне де сүйенуі мүмкін. Жазушының творчествосы мен өмірін зерттеуші Е.П. Брандис: «Жюль Верннің өзге романдары сияқты географиялық суреттеулерді ол Э. Реклюдің «Новая всемирная географиясынан» да алды», – деп көрсетеді. Жюль Верннің Қашғарды суреттеулері Шоқанның кейбір жазбаларымен де дәл келуі сияқты қызықты деректерді әлі де дәлелдей, зерттей түсу керек. Реклю Элизенің (1830-1905) он тоғыз томдық «Новая всемирная география. Земля и люди» деген еңбегі 1876-1894 жылдары жарық көрді. Онда Шоқан еңбектеріне де сілтемелер бар. Элизе Реклю «Орыстар қол қусырып қарап отырған жоқ. 1858 жылы Уәлиханов, 1865 жылы Остен-Сакен аспанмен тілдескен биік таулардан асып, Қашғария жазығына түсті», – деп жазды. Ш.Ш.Уәлиханов еңбектері белгілі ағылшын шығыстанушысы әрі дипломат Генри Кресвик Роулинсонға (1810-1895) да таныс еді.

Сөйтіп, өткен ғасырдың екінші жартысында ғылымда Шығыс, Азия туралы сөз бола қалса, Шоқан Уәлиханов есімі аталмай қалмайтын болған-ды. Алайда бірнеше себептермен Азия елдерін зерттеу, тану бәсіңсіген кездерде Шоқанның еңбектері, ашқан жаңалықтары ескерілмеді, ескерілсе үстірт, біржақты қаралды.

Совет дәуірінде Шоқан Уәлиханов еңбектерін жинап, жүйелеп, бастыруға, маркстік-лениндік қағидалары тұрғысынан терең ғылыми зерттеулер жүргізілуіне, шоқантану қалыптасуына байланысты оның ұлы тұлғасына, өлмес мұрасына деген ықылас ынта еліміз шеңберінен тыс аймақтарда да байқалды. Бұл орайда белгілі шығыстанушылар қатарынан саналатын Л.Крадер «Орта Азия халықтары» атты 1962 жылы жарық көрген көлемді еңбегінде және одан бір жыл кейін шыққан түркі-моңғол халықтарының әлеуметтік құрылысы туралы кітабында осы аймақтарды зерттеушілер ретінде Ш.Ш.Уәлиханов қызметіне де тоқталды.

Қазірде бірнеше шет тілде белгілі «Манас» жыры туралы зерттеулерде, жазбаларда Шоқан Уәлиханов пен Әлкей Марғұлан аттары құрметпен аталуы заңды. Ә.Х.Марғұлан мен Оксфорд университетінің профессоры А.Т.Хатто әрі әріптес, әрі қаламдас дос болғаны, «Манас» жырының Ш.Ш.Уәлиханов жазып алған нұсқасын Ә.Х.Марғұлан тауып, ғалымның бес томдық шығармаларында жариялағаннан кейін А.Т.Хатто осы қолжазбаны 1977 жылы ағылшын тілінде аударып шығарғаны белгілі. Ағылшын ғалымы «Манастың» Шоқан жазып алған бөліміне жан-жақты талдау жасай отырып, Ә.Х.Марғұланның еңбектеріне де тоқталады. Шоқан Уәлиханов пен Әлкей Марғұлан есімдерін аса құрметтей, насихаттай отырып, оларға байланысты көптеген басылымдарға да сілтемелер жасаған. Ш.Ш.Уәлиханов туралы Ә.Х.Марғұланға өз еліміздің адамдарынан да, шетел ғалымдарынан да

талай хат, мақалалар келіп тұратын, ол кісінің архивіндегі өзі айтқандай Ш.Ш.Уәлихановтың кейін табылған, әлі жарияланбаған еңбектері, деректері, зерттеушінің өзі жазысқан хаттар күндердің күні жарық көргенде ел бір кенеліп, қазына қорына тағы да қарық болар еді, ұлы адамдар өз ұрпақтарына шапағатты ой сәулесін шашуы жалғасар еді.

«Шоқан рухына табынып, мұраларын қызғыштай қорғап, насихаттап жүретіндердің бірі – әйгілі түрколог, профессор Жұла Немет (1890-1976) еді. Будапешт университетінде жарты ғасырдай ұстаздық еткен Ж.Неметтің түрколог-шәкірттерін бұл күнде совет елінен де, Европа елдерінен де, Америкадан да көптеп кездестіресіз. Неметпен пікір алысып тұрған қазақ ғалымдары да баршылық», – деп жазған еді оның шәкірттерінің бірі Венгрия Ғылым академиясы Түркология және Ішкі Азия мәдениеті бөлімінің қызметкері Қоңыр Мандоку. Жұла Неметтің дәрістерін үш жылдар тыңдағанын, ұстазбен бірігіп үш кітап жазу бақытына ие болғанын айта келіп, Қоңыр Мандоку: «Ол кісі Шоқан туралы «Шоқан және Орта Азия ғылымы» деген тақырыпта арнаулы дәріс оқитын. Сексеннің бел ортасына келгенде Шоқан Уәлихановтың ғылымдағы өшпес ерлігін, түркі халықтары маңдайына біткен жарық жұлдыз екенін, оны қастерлей білуіміз керектігін айтып, ол туралы еңбек жазғысы келетіндігін әлденеше әңгімеледі. Бұл ұстаздың қолы жетпей кеткен ұлы арманы да болар. Алайда, Мажарстан Ғылым академиясының қорында Шоқан туралы ойлар жазылған қолжазбасы сақталуға тиісті», – деп әңгімелеген еді. Венгрия Ғылым академиясының қызметкерлерімен бірлесе отырып, сол елде Шоқан туралы басылған немесе қолжазба түріндегі материалдарды жиыстыру, жүйелеу де, біріге, ынтымақтаса зерттеулер жүргізсе, қандай жарасымды әрі ғылым үшін пайдалы болған болар еді.

Қоңыр Мандоку: «Шоқанмен тікелей айналысып жүрген, Европаға, Мажарстанға жиі-жиі келетін американдық ғалым Юлай Шамилоглұны қазақ оқырмандарына таныстыра кеткім келеді. Отыздарға енді келген Юлайдың ғылыми арсеналы бай, ой-өрісі биік, небір тың тұжырымдар айта алады. Ол – Блумингтон университетінде ғылыми қызметкер. Ал университет қаласы аталатын Блумингтонды түрколог ғалымдар мықты ғылыми орталық ретінде құрметтейді», – деп хабарлады.

Моңғол Ғылым академиясының академигі Ш.Бира: «Орта Азия халықтарының өткен дәуірлердегі рухани тыныс-тіршілігіне ой зерделету үшін осы елдердің өз ортасынан шыққан ғалымдар еңбегіне ден қойған абзал. Ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов пен әйгілі моңғол ғалымы, Көкенұрдан шыққан лама Сұмба-Хамба Ішібалжырдың (1704-1788) мұралары соған айқын дәлел болғандай», – деп келіп, екі ел ғалымдарының даналық ойларын сабақтастық, үйлесімдік тұрғысынан да сөз ету, зерттеу қажеттігіне назар аударады.

Міне, мұндай деректер де қазақ ғалымының ұлы тұлғасы мен өшпес мұрасы әлемдік ғылыми ой ағымын-да да көрінер мүмкіндіктерінен хабар береді.

Шоқан Уәлихановтың туғанына 150 жыл толу мерекесіне орай, сәйкес көптеген шаралар белгіленіп, шешімдер қабылданып, бүкіл одақтық, республикалық және аймақтық конференциялар өткені мәлім. ЮНЕСКО-ның инициативасымен Алматыда Орта Азиядағы орта ғасырлар мәдени-тарихи процесіне арналған халықаралық конференция шеңберінде өткен «Дөңгелек стол» мәжілісі Шоқан Уәлихановтың туғанына 150 жылдығына арналды. Оған қатысқан шетел және совет ғалымдары үлкен ғалымның қызметіне жоғары баға берумен қатар, оның ғылыми мұраларын терең танып, кеңінен насихаттау жөнінде шешім қабылдады. Ш.Ш.Уәлихановтың туғанына 150 жыл толу мерекесіне арналған ғылыми форумдардың мән-маңызы зор, олар аса көрнекті дарын иесінің ғалымның мол творчестволық мұраларын жан-жақты терең зерттеуге, ол туралы келешекте фундаментальдық еңбектер жарық көруіне, ой күмбездері биіктей түсуіне мүмкіндік береді.

Қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми еңбегі мен өмірін зерттеу отандық мәдени-рухани тарихымыздағы ұлы да парасатты парыздың бірі болып табылады. Оның асыл ойы, мол мұрасы, патриоттық ерлігі, халыққа адал қызметі ешқашанда ұмытылмайды, қайта Шоканның бейнесі жыл өткен сайын биіктеп, бүгінгі күннің көкейтесті мәселелерімен сабақтаса өріліп, прогресс пен гуманизмді ту еткен халықтар махаббатына бөлене бермек.

* * *

Халықтар өміріндегі феноменальдық құбылыстардың туу заңдылықтарын, қадір-қасиеттерін, сыр-қырын, мазмұн-мәнін, маңызын білу, тану, рухани серік ету талай жылдар мен ғасырларға созылады. Әр ұрпақ ұлы ғалымның ұлан-ғайыр мұрасын көзінің қарашығындай сақтаумен қатар зерттелуіне, әр уақыт қажеттерін өтер қырларын аша түсуге ат салысады.

Ш.Ш.Уәлихановтың мұраларының алғашқы бес томдығы (1961-1972) негізінде бесжылдық шығармалар жинағы 1985 жылы қайта жарық көруі игілікті іс болды. Алдыңғы басылымда ғалым мұралары көбіне көп текстологиялық ретте жүйеленуге мән берілсе, жаңа басылым, негізінде, хронологиялық принципке, тәртіпке сүйенгені байқалады. Бұл басылымда Ш.Ш.Уәлихановтың еңбектерінің өмірбаяндық тәртіппен орналасуы ғалымның ой-өрісінің өрілу жүйесін, даму, толысу жолын айқын тануға дәнекерлеседі. Жаңа басылымның беташары ретінде ғұлама ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұланның Шоқан туралы очеркінің кеңейтілген нұсқасының берілуі орынды болған.

Ә.Х.Марғұлан дайындап кеткен өзінің онтомдық еңбектерінің бүкіл бір томы – Ш.Ш.Уәлиханов туралы зерттеулер, Әлкей Хақанұлының асыл мұрасы өзінің өшпес жарқын бейнесіне лайық түрде басылса, ұлттық рухани байлығымыздың тағы бір асыл қазынасы жұртшылықты қуантар еді, мерейін үстем етер еді.

Ш.Ш.Уәлиханов еңбектерінің Москва, Ленинград тағы басқа қалаларда басылуына да көңіл бөлінуі қажеттігі аян. Н.В.Веселовский редакциясымен 1904 жылы Петербургте шыққан басылымнан басқа қазақ ғалымының мұралары еліміздің ең ірі қалаларында осы күнге дейін жарық көрмепті. Ұлы ғалымның ғылыми өмірбаяны жазылып, сан-салалы мұраларының тереңдігі мен өміршендігі тиянақты ашылған фундаментальдық, монументальдық еңбектер бүкіл одақтық, дүниежүзілік биіктікте көрінсе, нұр үстіне нұр болары хақ.

Ш.Ш.Уәлиханов өмірі мен қызметі, сан салалы мұрасы туралы ондаған ғылыми кітаптар мен жүздеген мыңдаған мақалаларды қамтитын «Шоқан Уәлиханов» атты әдебиеттердің мазмұндалған көрсеткіші жарық көрді, шоқантанудың бағдаршысындай болып көрінетін бұл басылым да құптарлық.

Шоқантануда ғалым мұраларының сан-салалы, көп қырлы мазмұн-мәні, алуан қасиеттері едәуір ашылды, ашыла да бермек. Ғылымның әр саласындағы мамандар жеке де, бірлесе де ғалым мұраларының қырлары мен сырларына терең бойлай ізденіс-зерттеулер жүргізуі қажет екені аян. Ш.Ш.Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына арналып Р.Б.Сүлейменов пен В.А.Моисеевтің «Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы», Сейсен Мұхтарұлының «Шоқан және өнер» кітап-альбомның жарық көруі жұртшылықты қуантты.

Шоқан бейнесі қазіргі таңда ұлттық өнерде көрініс таба бастауы да халық ғасырлар бойы ұлы перзентін жадында сақтайтынына дәнекерлеседі. «Оның уақыты келеді» фильмінен кейін ұлттық киноөнері тарихындағы тұңғыш төрт сериялы «Шоқан Уәлиханов» атты көркем фильмнің кейбір кемшіліктері бола тұрса да табыссыз емес. Бойы толған интеллект, ісі кемел-керемет, әлем тарихы алдында мақтана алатын Шоқан бейнесінің жасалуын келер таңнан асыға күтуге тура келеді. Қазақ даласында өзінің өткенімен, бай тарихымен әйгі болған жерлердің бірі – Алтынемелде, қазақ халқының ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов жерленген қасиетті жерде «Алтынемел» мемориалдық комплексі ашылуына, өзіндік қолтаңбасымен, жаңаша стилімен ерекшеленетін архитектурасының келісімділігіне және сәулетті Астанамызда да ғалым музейі болса, артық болмас еді деп ел дән риза болды.

Ұлы тұлғадан әр заман адамдары, әр буын, әр ұрпақ тамаша қадір-қасиеттер алады, рухани өсе түседі. Ш.Ш.Уәлиханов мұралары – қалтқысыз шыншылдықтың, халқына, Отанға адал қызмет етудің үлгісі, тағлымы.

**ЧОКАН ВАЛИХАНОВ
И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА**

**Историко-филологические
очерки**

**СВЕТЛОЙ ПАМЯТИ
АКАДЕМИКА АН КАЗССР
А.Х.МАРГУЛАНА ПОСВЯЩАЮ**

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ

В давние детские годы я впервые услышала эти два слова – Чокан Валиханов. Не знаю почему, но они мне показались совсем особенными, одухотворенными и значительными, заключающими в себе огромный мир мыслей, чувств, предвидений. Может быть, причиной было прозвучавшее в голосе говорящего высокое уважение к человеку, носящему это имя. Так можно говорить о человеке, совершившем подвиг во имя народа, подвиг, которому нет забвения, который раздвинул горизонты познания, утвердил и возвеличил чувство национального достоинства.

Наверное, с тех пор и пробудился во мне интерес к личности, деятельности – по истине подвижнической – Чокана Чингисовича Валиханова, которого в середине XIX века казахский народ выдвинул из своих рядов на всероссийскую и мировую арену. Детские пристрастия переросли в научный поиск, добавивший любви к гениальному, в полном смысле этого слова, мыслителю, ученому, просветителю, чьи труды, деяния вошли в сокровищницу мировой культуры. Чокан Чингисович Валиханов вписал в ее летопись нетленную страницу, в которой на века запечатлен бескрайний масштаб его гениальной личности, его короткой, но такой прекрасной и яркой жизни. Вот уж поистине полное совпадение со словами Гете: «Кто жил для своего времени, тот жил для всех времен». Чокан Валиханов, этот степняк далеких окраин царской России, выбрал в себя лучшие черты своего народа, с удивительной настойчивостью и дерзновенной умственной энергией не только читал страницы мировой культуры, пропуская узнанное через свое сердце и ум, но и сам встал вровень со своим веком, а затем и творчески перерос его.

Знакомясь с биографией Чокана Чингисовича Валиханова, вчитываясь в его труды, осмысливая его жизненный подвиг, невольно приходишь к мысли, что это был ренессансный тип личности – по своей гениальности, мировоззрению, по той блистательной человеческой природе, которая буквально притягивала к себе внимание видных деятелей науки, литературы, искусства того времени.

Говоря об энциклопедичности ума Чокана Валиханова, мы понимаем, что способствовал этому опередивший время мировоззренческий подвиг первого казахского ученого и просветителя, выразившийся в сплаве национального и интернационального в его личности.

В «Истории Казахской ССР» читаем: «Почетное место в истории культуры и общественной мысли нашей страны занимает первый казахский ученый, выдающийся просветитель-демократ Чокан Чингисович Валиханов (1835-1865). Его общественно-политическая, научная и литературная деятель-

ность сыграла благотворную роль в укреплении дружбы русского и казахского народов, способствовала распространению в казахской степи прогрессивных идей. Всю свою жизнь Ч.Валиханов посвятил борьбе против феодального гнета, отсталости, рутины, против религиозного дурмана и невежества. Его научные изыскания в области истории, географии и этнографии явились весьма ценным вкладом в изучение жизни народов Средней Азии и Казахстана и вызвали огромный интерес современников. Научные труды Ч.Валиханова не потеряли своей ценности и в наши дни».

Недавно наша страна торжественно отметила 150-летие со дня рождения великого сына казахского народа. Благодарные потомки чтят выдающегося соотечественника, понимая, как бы обеднена была история, если бы в мир не явился сын Степи, чтобы творить и бороться, радоваться и негодовать, одаривать своей дружбой достойных того с пламенной страстью в сердце.

Духовное наследие, которое нам оставил Чокан Валиханов, настолько велико и емко, что не одно поколение будет черпать из него мысли и чувства, тем самым обогащая себя и наращивая свой нравственный потенциал. Да, труды Чокана Валиханова бессмертны не только с точки зрения познавательно-научной, они выполняют и другую, не менее важную функцию – воспитательную. Они пробуждают и укрепляют гражданские начала, развивают национальное самосознание в неразрывной связи с интернациональным. Гуманистические тенденции духовного наследия Чокана Валиханова очевидны, они рассчитаны на наш сегодняшний день и будут работать на завтрашний – бесспорно.

Одна из важнейших граней жизни и деятельности Чокана Чингисовича Валиханова – связь с русской и западноевропейской культурой и литературой, связь не однозначная, а многоаспектная. Этот вопрос изучался многими исследователями. Особо тщательную разработку в чокановедении получил вопрос, рассматривающий взаимоотношения Ф.М.Достоевского и Ч.Ч.Валиханова. Я имею в виду работы А.Маргулана, М.Ауэзова, С.Муканова, М.Фетисова, Х.Айдаровой, С.Зиманова, А.Атишева, П.Косенко, О.Сегизбаева, Р.Бердибаева, И.Стрелковой и других.

Необходимость и правомерность изучения темы «Ч.Ч.Валиханов и русская литература» обусловлены богатством и многогранностью содержания и форм связей культур и литератур казахского и русского народов в 50-60-е годы XIX века. Эти связи являются результатом исторического развития взаимоотношений двух народов, достигших в этот период немалой близости. В книге предпринята попытка к определенной систематизации материала, помогающего раскрыть, как эти отнюдь неоднозначные связи влияли на жизнь, научную и литературную деятельность первого казахского ученого, какое влияние они оказали на процесс взаимного обогащения культур – казахской, русской и западноевропейской.

В трудах и записях Ч.Ч.Валиханова мы встречаемся с фактами и явлениями чисто филологического порядка, имеющими прямое отношение к истории русской и зарубежной литератур. Но это не просто отклики на те или иные события литературной жизни, благодаря блестящей эрудиции ученого,

они исторически осмыслены и спроецированы на жизнь русского общества того периода, но что еще более важно – на жизнь казахской степи, быт, чаяния и надежды казахского народа. А если сказать еще определеннее – Валиханов выступает как летописец своего времени, очень серьезный, вдумчивый, аналитичный.

Читая Ч.Ч.Валиханова, мы постигаем то, что составляет ядро, квинтэссенцию его размышлений – связь частного и общечеловеческого, национального и интернационального, мы проникаемся пафосом его высокого гуманизма, той всемирности его восприятия, которую можно сравнить с пушкинской. Факты и явления русской и западноевропейской литературы, преломляясь в трудах великого ученого, выполняют определенную общественную функцию, они как бы перебрасывают мост между русским и казахским народами, их духовным наследием, в единое русло вливается культура разных народов, образуя сплав общечеловеческой культуры. В этом плане систематизация и изучение связи Ч.Ч.Валиханова с русской и западноевропейской литературами представляет научный интерес и имеет непреходящее значение.

Архитектоника книги складывалась под влиянием того факта, что серьезное изучение Ч.Ч.Валихановым русской и зарубежной литературы падает на годы его учебы в Сибирском кадетском корпусе. Именно в стенах этого учебного заведения будущий ученый получил первый серьезный импульс к познанию, которое выстраивало личность Ч.Ч.Валиханова, его мировоззренческую платформу. Такая жажда знаний и настойчивость в приобретении их для казахов того времени – само по себе незаурядное, многозначашее явление.

В книге исследуется изучение Ч.Ч.Валихановым устного народного творчества, древнерусской литературы, творчества А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.В.Гоголя, В.Г.Белинского, А.Н.Майкова и других представителей литературы XVIII и XIX веков.

Окружение Ч.Ч.Валиханова органически входит в его биографию и отражается в творческом наследии, поэтому в книге уделяется внимание взаимоотношениям первого казахского ученого с русскими писателями, учеными, критиками, видными журналистами. Нельзя не вспомнить учителей словесности Сибирского кадетского корпуса, друзей, с которыми Ч.Ч.Валиханов учился в Омске, и которым остался верен до конца своей жизни. Особое место отведено многолетней и искренней дружбе Ч.Ч.Валиханова с Ф.М. Достоевским, их встречам в Омске, Семипалатинске и Петербурге.

Письма Ч.Ч.Валиханова друзьям-литераторам и ответные, адресованные ему, позволяют восстановить многие факты биографии казахского ученого, раскрывают мировоззренческую суть его личности, рассказывают о его творческих поисках и задумках, говорят о нем как о блестящем стилисте и пытливом ученом. И не только об этом – о притягательности его личности в чисто человеческом плане, о прекрасном даре дружбы, о верности и преданности тем, кого он любил, об открытости его характера и душевном богатстве, которым он делился со многими.

Связь Ч.Ч.Валиханова с передовой русской журналистикой, его сотрудничество в русских журналах и газетах 50-60-х годов XIX века – объект са-

мостоятельного изучения, и все-таки этому вопросу в книге также уделено внимание. То же самое можно сказать о связях казахского ученого с русскими ориенталистами.

Вопрос о вкладе Ч.Ч.Валиханова в дело изучения истории Востока требует серьезного монографического исследования. Ключом к такому изучению могут быть слова известного ученого-востоковеда Б.М.Данцига, которые мы находим в его книге «Ближний Восток в русской науке и литературе»: «Именно влияние русских революционных демократов способствовало развитию гуманистической тенденции в дореволюционном русском востоковедении. Проявилась эта тенденция своеобразно, прежде всего в уважении к культуре (преимущественно древней) народов Востока и осуждении европоцентризма. Другой формой выражения этой тенденции было сочувствие тяжкому положению народов Востока, заботливое отношение к воспитанию талантливых одиночек, выходцев Востока, например, казаха Чокана Валиханова, бурята Дорджи Банзарова и др...».

Общеизвестно, что при поддержке русских писателей и ученых в авторитетнейших журналах и газетах Петербурга печатались труды Ч.Валиханова, тем не менее этот факт биографии казахского ученого нашел отражение в книге, поскольку это – пример благороднейших гуманистических тенденций передовой части русской интеллигенции и носит он не частный характер, в нем заложен большой смысл: общечеловеческое во взаимоотношениях русского и казахского народов. Это то самое семя, из которого выросло могучее дерево дружбы двух народов, семя, брошенное в землю задолго до залпа «Авроры», взошедшее позже, но жизнестойкое и вечное.

В самостоятельную главу выделена тема отношения Ч.Ч.Валиханова к произведениям античной и западноевропейской литературы, мифам Древней Греции и библейским сказаниям. Читателю может показаться, что такая глава как бы инородна по отношению к книге, имеющей название «Ч.Ч.Валиханов и русская литература». Здесь необходимо иметь в виду, что именно русская литература была для Ч.Ч.Валиханова великим педагогом, благодаря ей он встал на путь познания, она дала рост его душе и уму. И конечно же, открыла дверь в античность, в прекрасный мир западноевропейской литературы.

Ч.Ч.Валиханов – один из первых в восточном регионе ученых, чьи труды еще при жизни начали печататься на русском языке и вызвали живой интерес у читающей публики, получили прекрасную оценку. Некоторые были переведены на английский и немецкий языки и опубликованы в западноевропейской периодической печати. Благодаря подвижническому труду академика А.Х.Маргулана – им они были собраны и опубликованы, – сегодня мы можем их читать, обратиться к ним в научной работе.

Каждый труд, каждая запись Ч.Ч.Валиханова говорит о масштабе его личности, о значении для казахской степи его просветительской, научной и литературной деятельности, о том, что именно он стоял у истоков дружбы и взаимопонимания казахского и русского народов, что именно он способствовал взаимообогащению их культур. В этом – великий подвиг первого казахского ученого, подвиг, не подвластный времени.

ИЗУЧЕНИЕ Ч.Ч.ВАЛИХАНОВЫМ РУССКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУР В СИБИРСКОМ КАДЕТСКОМ КОРПУСЕ

Появление на исторической арене такого всесторонне образованного ученого и передового человека, каким был Чокан Валиханов, совпало с важным этапом истории казахского народа – окончательно укрепилось столетнее экономическое и культурное общение с Россией.

Восприятие Ч.Ч.Валихановым русской и западноевропейской литературы объясняется условиями, в которых он рос, учился, формировался и достиг вершин как ученый, мыслитель, просветитель, путешественник и публицист. Литература «сопровождала» его на всех этапах жизни и деятельности: в детстве, в частной казахской школе, в годы учебы в Сибирском кадетском корпусе и службы при генерал-губернаторстве, в длительных экспедициях на Тянь-Шань, Иссык-Куль, Кульджу и Кашгар, в Петербургский период и в последние дни жизни в ауле Тезека.

Детские годы Ч.Ч.Валиханова прошли в красивейших местах Северного Казахстана. Предки Ч.Ч.Валиханова, принадлежавшие старинному султанскому роду, – прадед, влиятельный хан Среднего жуза Аблай, и сын его Вали, последний хан, поддерживали торговые и политические связи с Россией. Бабушка будущего ученого Айганым (1783-1853), которая после смерти Валихана вела огромную фамильную усадьбу, ставку Валихановых в Сырымбете, была женщиной умной, образованной, дальновидной, «...знала несколько восточных языков, очень интересовалась русской культурой, переписывалась с Азиатским департаментом Министерства иностранных дел и Сибирским комитетом в Пестербурге. Айганым пользовалась большим авторитетом у местного населения. Судя по архивным источникам, круг общественно-политических интересов Айганым был довольно широк. После принятия «Устава о сибирских киргизах» без ее участия не проходило ни одно сколь-нибудь важное событие в Северном Казахстане.

Айганым стремилась укрепить дружественные отношения между казахским и русским народами. Она помогала русским ученым и инженерам, занимавшимся геодезическими исследованиями в Северном Казахстане».

«Айганым, родная его бабка по отцу, – писал П.П.Семенов-Тянь-Шанский, – вдова хана Валия со своими детьми осталась верной России. Александр I с большим вниманием отнесся к вдове хана Валия и велел выстроить ей в Киргизской степи дом, в котором родился Чокан Валиханов».

Описание фамильной усадьбы и обстановки в этом доме Валихановых оставил офицер Генерального штаба А.К.Гейнс, принимавший участие в исследовании Казахстана в качестве члена Степной комиссии в 1865-1867 годах. Именно по этому описанию будут восстановлены дом и фамильная усадьба Валихановых в Сырымбете Кокчетавской области.

Хорошо понимавшая значение русского образования, Айганым отдала своего сына Чингиса, отца Чокана, в Линейное училище Сибирского казачьего войска, по окончании которого он был назначен старшим султаном Аман-Карагайского округа с присвоением ему чина майора, а затем полковника. Одновременно Чингис занимал должность представителя при Областном правлении в Омске.

Известно, что Чингис Валиханов хорошо разбирался в экономической и политической жизни казахского общества, знал нравы и обычаи своего народа, был ценителем науки, литературы и искусства. При его содействии для Русского географического общества, начавшего создавать этнографическое собрание костюмов всех народностей, населяющих Россию, стали собирать песни, сказки, пословицы казахского народа, а для проходившего в Петербурге III Международного конгресса ориенталистов – предметы быта, построена в Сырымбете школа для детей-казахов, кстати, вторая, первая была организована Айганым. В ауле Валихановых частыми гостями были степные певцы, организовывались поэтические состязания – айтысы. Гостили у них академик Л.И.Шренк, декабрист В.И.Штейнгель, который познакомился с Чингисом Валихановым в годы его учебы в Омском войсковом училище, С.М.Семенов и Н.В.Басаргин.

Айганым и Чингис оказали большое влияние на духовное развитие Чокана Валиханова. «Для впечатлительного, одаренного от природы мальчика бабушка была неисчерпаемым источником знаний народной мудрости. В увлекательной форме она рассказывала Чокану старинные казахские легенды, предания, вспоминала исторические события недавнего прошлого, в которых сама принимала участие. Светлые воспоминания о бабушке – наставнице, носительнице лучших народных традиций, обычаев – Чокан сохранил на всю жизнь. Он записал ряд памятных встреч с ней. Будучи уже офицером особых поручений при генерал-губернаторе Западной Сибири, Чокан, получив сообщение о смерти Айганым, специально поехал в Сырымбет, чтобы попрощаться и проводить ее в последний путь», – пишет академик А.Маргулан.

Еще в детстве Ч.Ч.Валиханов мог слышать от бабушки Айганым, от своих родителей и тех русских людей, с которыми общалась семья, о России, ее людях, различных событиях, возможно, и о декабристах. Еще до поездки в Омск Чокан, вполне грамотный, увлеченно читавший восточную литературу, записывавший со своим отцом казахские предания, был в определенной степени подготовлен к восприятию и освоению богатства русской и зарубежной литературы.

Начало систематического, основательного изучения Ч.Ч.Валихановым истории русской и зарубежной литератур относится к годам его учебы в Сибирском кадетском корпусе. «Кадетский корпус имел широкий общеобразовательный профиль, – пишет академик А.Х.Маргулан. – Учебная программа включала помимо военных дисциплин всеобщую географию, географию России, всеобщую историю, историю России, русскую и западноевропейскую литературы, основы философии, ботанику, зоологию, физику, математику, геодезию, строительное искусство с главными началами архитектуры и общие понятия о естественной истории: преподавались также черчение, рисование, каллиграфия, языки: русский, французский и немецкий. Кроме того, в корпусе был особый класс восточных языков. Здесь преподавали турецкий, монгольский, арабский и персидский языки...».

К сожалению, нам неизвестны программы и круг чтения кадетов по истории словесности, нет материалов, характеризующих знания Чокана и его отношение к гуманитарным дисциплинам. И только по воспоминаниям некоторых воспитанников, в частности, Г.Н.Потанина, мы можем в какой-то мере воссоздать процесс учебы в Сибирском кадетском корпусе.

К чтению лекций в кадетском корпусе были приглашены опытные преподаватели. Преподаватели гуманитарного профиля были людьми, испытавшими влияние русской передовой общественной мысли, такие, как назначенный на должность инспектора классов молодой артиллерийский капитан И.В.Ждан-Пушкин, преподаватель русского языка и истории русской словесности Н.Ф.Костылецкий, литератор В.П.Лободовский, друг юности Н.Г.Чернышевского, преподаватель истории Гонсевский.

Костылецкий Николай Федорович (1818-1867) происходил из сибирских казаков, родился в Урлютюбской станице на берегу Иртыша, что неподалеку от Павлодара и Омска, в семье мелкого скототорговца. С детских лет разъезжал он с отцом по аулам, знал казахский язык, получил образование сначала в Омском войсковом училище в одно время с отцом Чокана – Чингисом, затем учился на восточном факультете Казанского университета, который в первой половине XIX века был крупнейшим центром русского востоковедения. В нем работали известные русские востоковеды Х.Д.Френ, А.К.Мирза Казембек, И.Н.Березин и другие, а ректором был Н.И.Лобачевский. Н.Ф.Костылецкий окончил Казанский университет со степенью магистра восточной филологии. Кроме казахского, он в совершенстве знал и другие тюркские языки, а также арабский и персидский.

«Общественные идеи достигали нас двумя путями: школьным и нешкольным. Школьными проводниками их были преподаватель словесности Н.Ф.Костылецкий и преподаватель истории Гонсевский. Костылецкий познакомил нас с Пушкиным, Лермонтовым и Гоголем. На Пушкина он смотрел как на национального гения: он казался ему

необыкновенно одаренным человеком... Костылецкий познакомил нас со взглядами Белинского на русскую литературу: он весь свой курс о русской литературе составил по критическим статьям Белинского.

Костылецкий действовал на нас умом... У Костылецкого мы учились жить. Костылецкий отличался независимым характером и был очень остроумен... Он был поклонник идей Белинского и почитатель Гоголя; в своей истории словесности он руководствовался статьями Белинского, что потом, одним из генерал-инспекторов, ревизовавших корпус, было поставлено ему в упрек», – писал Г.Н.Потанин.

Примечательны следующие его слова: «...Костылецкий сатанински издевался над омскими генералами и подрывал в нас к ним всякое уважение... Нам жутко было от его метания ядовитых слов, но мы не чувствовали к нему никакой злобы. Он был из тех, которые не столько умеют проповедовать любовь к добру, сколько воспитывают ненависть к злу». Впоследствии за открытую пропаганду освободительных идей Н.Ф.Костылецкий много притеснений терпел со стороны царских са-трапов, был уволен из кадетского корпуса и умер в большой нужде.

Участвовал Н.Ф.Костылецкий в фольклорных экспедициях, записывал и систематизировал пословицы, поговорки, загадки и сказки казахского народа. И не только: приложил он свои знания и усердие к эпосу, в частности, к «Козы-Корпеш и Баян-сулу». «Стремясь как можно скорее сделать достоянием научной общественности сокровища казахской народной литературы, И.Ф.Костылецкий отправил весь этот обширный материал в Петербург, проф. И.Н.Березину, и с тех пор он хранится в архиве этого ученого», – писал А.Х.Маргулан.

«Из доставленных мне бумаг Николая Федоровича, – писал в своих воспоминаниях востоковед И.Н. Березин, – большую часть составляют университетские лекции и разные киргизские тексты, между прочим три списка известной киргизской поэмы «Козы-Корпеш и Баян-сулу». Тексты эти я предполагаю напечатать в издаваемой мною хрестоматии турецкой». Действительно, в «Турецкую хрестоматию», изданную И.Н.Березиным в Санкт-Петербурге в 1876 году, был включен один из древних вариантов поэмы «Козы-Корпеш и Баян-сулу», записанный Чоканом и его отцом Чингисом в Убаганской степи для М.В.Ладыженского.

В течение ряда лет Н.Ф.Костылецкий и Ч.Ч.Валиханов – наставник и ученик – с большой любовью занимались собиранием и изучением казахского народного эпоса.

Как считают исследователи, Н.Ф.Костылецкий способствовал установлению дружеских связей между Чоканом и ученым-востоковедом, тюркологом, иранистом, монголистом И.Н.Березиным.

Воспитанник Казанского университета Илья Николаевич Березин (1818-1893) в 1840 году защитил магистерскую диссертацию, а с 1845 года вел кафедру турецкого языка в своем родном университете. Он прекрасно знал восточные языки, историю стран Ближнего и Среднего Востока, их культуру, литературу, этнографию. Этому в немалой степе-

ни способствовало трехлетнее путешествие. «И.Н. Березин был востоковедом широкого профиля, знавшим три восточных языка, филологом и историком одновременно. Только во время пребывания в Казанском университете он опубликовал свыше тридцати работ».

Когда И.Н.Березину потребовалась помощь в объяснении и толковании некоторых терминов и слов, встречавшихся в ханских ярлыках, Н.Ф.Костылецкий порекомендовал ему обратиться к Чокану Валиханову. И началась между ними переписка. В письме Валиханова к Березину, впервые опубликованном в издании академического пятитомника, содержатся обстоятельные, исчерпывающие ответы на все вопросы, поставленные русским ученым. Именно эту переписку можно считать началом первых по-настоящему научных работ Валиханова по древним письменным памятникам и ханским ярлыкам времен правления Тохтамыша.

В «Письме профессору И.Н.Березину», дата которого, к сожалению, до сих пор не установлена, – по содержанию предполагается, что написано оно под впечатлением от вышедшей в свет книги И.Н.Березина «Ханские ярлыки» (Казань, 1850) – Ч.Ч.Валиханов с почтением называет имя Н.Ф.Костылецкого: «Прочитав издания Ваши: Ханские ярлыки и Библиотеку Восточных историков и узнав от бывшего моего наставника Николая Федоровича о предложении Вашем поискать в языке киргизском значение нескольких слов в ярлыке Тохтамыша, не употребляющихся в нынешнем татарском языке, – я отыскивал в языке нашем через расспросы старых киргиз и нашел ряд слов, которые спешу послать к Вам», – писал Ч.Ч.Валиханов.

У воспитанников корпуса особой любовью пользовался Гонсевский, который читал курс истории (историю общественных движений), и хотя программа была ограничена 1815 годом, он ее самостоятельно удлинил вплоть до 1835г. По свидетельству Г.Н.Потанина, Гонсевский подробно освещал историю Французской революции и ее значение для народов Европы. «Историю французской революции 1789 г. он рассказал подробно и сделал из нас республиканцев. Лафазт и Демулэн стали нашими любимцами», – писал Г.Н.Потанин.

Как отмечено в воспоминаниях Г.Н.Потанина, развитию Чокана способствовали его большие дарования и исключительное внимание к нему как единственному в то время в кадетском корпусе представителю казахского народа. Характерна в этом смысле его статья «В юрте последнего киргизского царевича»: «...султан Чингис постоянно вел дружбу с самыми интеллигентными русскими чиновниками в Омске, который был центром управлений степью – сначала с чиновником Сотниковым, потом с домами К.К.Гутковского и Капустина».

В Омске Ч.Ч.Валиханов с усердием предавался учению. По словам Г.Н.Потанина, «...то, что он знал, в чем превосходил нас, он не пропагандировал в товарищеской среде, но при случае беспрестанно обнаруживалось его превосходство в знаниях. Как бы невольно он для

своих товарищей, в том числе и для меня, был «окном в Европу»... Когда Чокану было 14-15 лет, кадетское начальство начало на него смотреть как на будущего исследователя и, быть может, ученого... Чокан много читал в то время. Чтение развило в нем критические способности, приложением которых он удивлял нас, как в области нравственных вопросов, так и в области восточной филологии, которая становилась его специальностью».

Заметную роль в жизни кадетов играла фундаментальная библиотека Сибирского кадетского корпуса. К сожалению, книжный фонд ее неизвестен. «Для меня было большим счастьем, – вспоминает Г.Н.Потанин, – когда начальство разрешило Чокану брать книги из фундаментальной библиотеки. Это в нашем развитии была эпоха, когда Чокан принес из недоступного книгохранилища путешествие Палласа и дневные записки Рычкова. Толщина книг, их формат, старинная печать, старинные речи и затхлость бумаги – как это было удивительно, необыкновенно, полно поэзией старины... С увлечением мы читали книгу Палласа, особенно те ее страницы, в которых описывались родные для нас места». Судя по воспоминаниям Г.Н.Потанина, в распоряжении кадетов были «История Отечественной войны», «История Государства Российского» Н.М.Карамзина, «Записки Манштейна». Читали кадеты и «Путешествия Дюмон-Дюрвиля» – обработанную для юношества книгу знаменитого французского мореплавателя и океанографа. Но как пишет Г.Н.Потанин: «Наши дортуарные библиотеки были очень бедны, в них не было совсем беллетристики». Этим материалом корпусные читатели снабжались из города, через ротных кадет. Таким путем к нам проникли «Вечный жид» Эжена Сю, «Три мушкетера» Александра Дюма, а также и романы Диккенса: «Давид Копперфилд», «Домби и сын», «Записки Пиквикского клуба» и многие другие. Это было в последний год моего пребывания в корпусе. Я с особенным увлечением читал Диккенса, вместе с моим другом Александром Дмитриевичем Лаптевым. В то же самое время увлекался Диккенсом и другой мой друг – Чокан Валиханов. Мы все трое воспитывались на этом писателе и унесли уважение и благодарность к нему надолго (после того, как вышли) за стены учебного заведения. Тургенев оставался нам в корпусе неизвестен... с некоторыми явлениями, например, с поэзией Гейне, мы познакомились уже по выходе из корпуса, но это было продолжение влияния корпусного кружка».

Воспоминания современников Ч.Ч.Валиханова помогают приблизительно восстановить круг знаний и литературных чтений кадетов. Закончив учебу, они знали творчество Державина, Жуковского, Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Белинского, из зарубежной литературы – Дефо, Шекспира, Гете, Шиллера, Диккенса, Теккерея, Эжена Сю, Жорж Санд, Байрона, Гейне.

Вместе с Григорием Потаниным Чокан читал три тома «Описания киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» А.И.Левшина,

«Покорение Сибири» и «Очерки торговли России и Средней Азии» П.И.Небольсина, «Историю первых четырех ханов из дома Чингизова» Иакинфа, «Историю Сибири» Г.Ф.Миллера, «Исторические карты Азии» Клапрота, труды Александра Гумбольдта, Абея Ремюза.

Духовный мир, литературные интересы будущего ученого и его друзей формировались не только под влиянием прогрессивных педагогов, в стенах кадетского корпуса, но и в среде образованных людей, с которыми он общался в бытность его в Омске.

Несмотря на большую разницу в возрасте — К.К.Гутковский был на двадцать лет старше Ч.Ч.Валиханова, — между ними установилась большая дружба. Сохранился ряд писем Ч.Ч.Валиханова к К.К.Гутковскому, в которых он обращается к нему всегда почтительно, со словами «достойнейший, многоуважаемый». В письме к Ф.М.Достоевскому от 20 мая 1863 года Ч.Ч.Валиханов писал: «...Что со мной и как я живу, узнаешь подробно от Карла Казимировича Гутковского, моего друга, которой едет в Петербург по делу, касающемуся отчасти и меня... Гутковские люди очень добрые и без всяких провинциальных предрассудков...».

Гутковский Карл Казимирович (1815-1867) родился в Каменец-Подольской губернии, в семье подпоручика польской армии. Получил образование в кадетском корпусе и в Генеральном штабе Николаевской военной академии. Вначале он служил старшим адъютантом западно-сибирского генерал-губернатора князя П.Д.Горчакова, помощником губернатора Семипалатинской области, работал председателем Сибирского областного правления и помощником сибирского военного губернатора. В 1838 году он прибыл в Омск. К.К.Гутковский не ограничивал свою жизнь только чиновными обязанностями, он живо интересовался историей казахского народа, хоть и недолго, но преподавал географию и геодезию в Сибирском кадетском корпусе. Впоследствии ему было присвоено звание генерал-майора.

К.К.Гутковский и Я.Капустин были передовыми людьми омской интеллигенции. К.К.Гутковского по праву можно считать автором первых печатных сведений о Валиханове — они предваряли журнальную статью Чокана. Сразу же после смерти Ч.Ч.Валиханова он предполагал заняться изданием трудов своего любимого юного друга и обратился с соответствующей просьбой в президиум Русского географического общества. Этому помешала внезапная смерть, постигшая его в 1867 году. Но была учтена прижизненная воля К.К.Гутковского: все рукописи Валиханова, которые имелись у него, были переданы П.П.Семенову. Впоследствии часть из них увидела свет в журналах Русского географического общества и в сочинениях Ч.Ч.Валиханова, изданных под редакцией Н.И.Веселовского в 1904 году в Санкт-Петербурге.

Одним из значительных событий в жизни и деятельности Ч.Ч.Валиханова в Омске было знакомство с освобожденным из острога поэтом-петрашевцем С.Ф.Дуровым. Это знакомство в определен-

ной степени повлияло и на формирование общественно-политических взглядов Ч.Ч.Валиханова.

В истории русской литературы поэты-петрашевцы – А.Н.Плещеев, С.Ф.Дуров, А. Пальм – занимают достойное место. Сергей Федорович Дуров в 40-х годах сотрудничал в «Литературной газете», в журналах и альманахах. Стихи его, хотя и утрированно элегичные, несут на себе отпечаток влияния Пушкина и особенно Лермонтова. Мотивы страдания и грусти в них социально осмыслены:

Куда ни пойдешь, куда ни кинешь взгляд,
Везде встречаются то нищих бледный ряд,
То лица желтые вернувшихся из ссылки,
То гроб с процессией, то бедные носилки...

В стихотворениях Дурова «Когда трагический актер...», «Бывают дни», «Я не приду на праздник шумный» и других раскрыты душевные переживания лирического героя, в них отчетливо прослеживается ориентация на позднюю лирику Лермонтова. Представляют интерес и прозаические произведения Дурова – повесть «Чужое дитя», физиологические очерки «Петербургский Ванька», «Халатник», которые принадлежат к литературному направлению, именуемому «натуральной школой».

В 1847 году С.Ф.Дуров стал членом кружка М.В.Петрашевского, за что в 1849 году был арестован и приговорен к расстрелу, замененному 4-летней каторгой и ссылкой в Сибирь. Наказание отбывал в Омском остроге вместе с Ф.М.Достоевским. Вернулся из ссылки больным, в 1857 году изредка печатался в «Современнике». В стихотворениях «Н.Д.Пушиной», «Что миг – то новые удары», «Европа движется» выражена его несломленная вера в силу народа. Незадолго до смерти С.Ф.Дуров поселился в имении своего друга поэта-петрашевца А.Пальма – под Полтавой, где и умер.

А.Пальм в статье «Из неизданных стихотворений С.Ф.Дурова» пишет о нем как об одаренном, умном человеке, наделенном силой убеждения и высокой нравственностью.

В книге И.Стрелковой «Валиханов» есть такие строки: «В начале 1854 года Чокан, только что выпущенный из корпуса, принял участие в хлопотах, охвативших семьи Ивановых и Капустиных. Кончался срок каторжных работ у двоих арестантов Омского острога – у Федора Михайловича Достоевского и Сергея Федоровича Дурова. Их, разумеется, не отпустят на волю, их укут рядовыми куда-нибудь в степь, в дальнюю крепость, но все же казарма не тюрьма...

А у нее (Ольга Ивановна Иванова, дочь декабриста И.Анненкова – Ш.С.) сердце сжалось от боли, когда она увидела Дурова. Тогда, в Тобольске, это был тридцатилетний, черноглазый, черноволосый человек. Теперь она везла на санях согбенного седого старика, еле сумевшего пройти больными ногами несколько шагов от ворот до саней. Дос-

тоевский, показавшийся ей в Тобольске самым слабым, болезненным, ехал в распахнутом тулупе, не боясь простудиться, спасибо острогу, избавился от петербургской слабости здоровья...».

23 января 1854 года С.Ф.Дурова зачислили рядовым в 3-й линейный батальон отдельного Сибирского корпуса, но по состоянию здоровья в марте 1855 года освободили от солдатской службы, он был определен писцом в Областное управление сибирских киргизов в Омске.

В вышеназванной книге И.Стрелкова высказывает предположение о том, что Дуров, определенный в 3-й батальон, стоявший в Кокчетаве, пользовался благорасположением Чингиса Валиханова: «...отец Чокана пользовался в Кокчетаве большой властью, что тоже сказалось на положении Дурова. Летом 1854 года Чокан по обыкновению приехал в Сырымбет, и Сергей Федорович какое-то время смог пожить у Валихановых».

Ч.Ч.Валиханов в своем письме к Ф.М.Достоевскому от 5 декабря 1856 года из Омска в Семипалатинск писал: «...Дуров что-то нездоров. Здесь ему, кажется, не так хорошо с чиновническими крючками – все это, впрочем, Вам может подробно рапортовать Цуриков». В ответном письме от 14 декабря того же года из Семипалатинска в Омск писатель просил Ч.Ч.Валиханова: «Поклонитесь от меня Д-ву и пожелайте ему от меня всего лучшего. Уверьте его, что я люблю его и искренно предан ему».

Кроме этих коротких строк, к сожалению, не сохранилось материалов, характеризующих взаимоотношения и содержание бесед во время встреч Ч.Ч.Валиханова и С.Ф.Дурова. В этом смысле важна статья Г.Н.Потанина «Встреча с Дуровым», опубликованная в сборнике «На славном посту» в 1901 году. Г.Н.Потанин писал так: «Однажды Чокан предложил мне поехать к одному своему знакомому. Он говорил мне про него, что это человек с таким многосторонним образованием и с такой изящной душой, какого я еще не видывал, что он бывает в доме Капустиных и там он любимый гость, а это был дом, в котором собиралась лучшая омская молодежь. Через несколько дней Чокан снова явился ко мне, и мы поехали к Дурову... Чокан не остался у Дурова пить чай, ему куда-то нужно было спешить. Он наскоро передал ему городские новости... Мы с Дуровым вдвоем... Я ушел от Дурова тем, до чего меня хотел довести мой друг Чокан». Г.Н.Потанин вынес от этой встречи неизгладимое впечатление. Подвергшийся идейному влиянию Дурова, Потанин утверждает, что «Дуров играл большую роль в воспитании Валиханова, что он находился под постоянным его (т.е. Дурова. – Ш.С.) влиянием... до его отъезда из Омска». С 1854 по 1857 год Ч.Ч.Валиханов, исключая время, проведенное в экспедициях и отъездах, постоянно мог встречаться с С.Ф.Дуровым.

Изучая имеющиеся материалы об интеллектуальном и литературном окружении Ч.Ч.Валиханова в годы учебы в Сибирском кадетском корпусе и пребывания в Семипалатинске, нельзя пройти мимо еще одного человека – Александра Егоровича Врангеля, в своих воспоминаниях

о Ф.М.Достоевском он посвятил несколько строк Ч.Ч.Валиханову, с которым встретился во время его приезда к писателю в Семипалатинск. А.Е.Врунгель писал: «Из немногих посещавших нас последнее время лиц, помню, между прочим, заехал проездом, чтобы повидать Достоевского, молодой, премилый офицер-киргиз, воспитанник Омского кадетского корпуса, внук последнего хана Средней Орды Мухаммед-Ханафия Валиханов (имя Валиханова упоминается в последних письмах Достоевского ко мне). Он познакомился с Ф.М.Достоевским в Омске в доме Ивановых и очень полюбил его. ...Валиханов имел вид вполне воспитанного, умного и образованного человека. Мне он очень понравился, и Достоевский очень был рад повидать его. Впоследствии я встречал его в Петербурге и Париже. Как я узнал, вскоре он погиб, бедняга, от чахотки – петербургский климат доконал его».

В Омске А.Е.Врангель был человеком, близким Ф.М.Достоевскому, с которым тот мог поделиться своими мыслями и чувствами. А.Е.Врангель чем мог помогал писателю переносить тяжкую долю ссыльного, обращался в Петербург к родным, друзьям и знакомым с просьбой похлопотать о нем.

А.Е.Врангель лично познакомился с Ф.М.Достоевским 21 ноября 1854 года в Семипалатинске, хотя любил его как писателя давно. Он впервые увидел Достоевского в одну из трагических минут его жизни – на Семеновском плацу, куда вывели осужденных петрашевцев на казнь, в последнюю минуту замененную каторгой. В книге «Достоевский» Ю.Селезнев пишет: «Однажды в конце ноября ему сообщили (Ф.М.Достоевскому – *Ш.С.*), что его зовет господин стряпчий уголовных дел. Вызов к прокурору немало озаботил Достоевского, но, увидев перед собой молодого совсем, еще красивого, с добрым, приветливым лицом человека, несколько успокоился, а когда тот извинился, что не смог сам зайти, передал ему письмо от Михаила и Аполлона Майкова, посылки и поклоны, Достоевский и вовсе повеселел, доверился Александру Егоровичу Врангелю – так представился ему новый знакомый. Разговорились. Оказалось, что Врангель недавно окончил Царскосельский лицей и пожелал поехать в эти края по давней страсти к далеким путешествиям – он увлекался Гумбольдтом, мечтал об открытиях археологических, увлекался естественными науками и охотой. С Михаилом (брат Достоевского – *Ш.С.*) познакомился через общую для них среду петербургских немцев – Врангель из остзейских баронов – и был счастлив возможностью услужить Федору Михайловичу: еще лет в 16 прочитал его «Бедных людей» и «Неточку Незванову», а в то злопамятное утро пришел на Семеновский плац, где из толпы и увидел любимого писателя в одну из трагических минут его жизни.

Достоевского чуть не до слез растрогал рассказ Александра Егоровича, и вскоре они вполне подружились».

А.Е.Врангель впоследствии написал «Воспоминания о Ф.М.Достоевском в Сибири 1854-1856 гг.», которые стали одним из ис-

точников научной и художественной биографии писателя. Они были опубликованы в Санкт-Петербурге в 1912 году. В них Врангель пишет, что впоследствии встречал его (Валиханова – *Ш.С.*) в Петербурге и Париже. О своем намерении ехать в Париж Чокан писал в письме к отцу от 4 ноября 1860 года, но других документов, подтверждающих, что он был там, не найдено. В этих же воспоминаниях Врангель отмечает: «...имя Валиханова упоминается в последних письмах Достоевского ко мне».

К омскому периоду жизни Ч.Ч.Валиханова, это было приблизительно в 1853 году, относится его рукописная копия рецензии «Заключения на третью часть описания киргиз-казацких орд (А.И.Левшина)». Дата не указана, но именно на последнем курсе кадетского корпуса Ч.Ч.Валиханов и Г.Н.Потанин зачитывались книгами, в том числе трудами путешественников, и готовили себя к дальним странствиям. Трехтомную книгу А.И.Левшина «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей», изданную в 1832 году в Санкт-Петербурге, Ч.Ч.Валиханов ценил особо, впоследствии он не раз ссылается на этот труд. Учитывая это, на наш взгляд, стоит подробнее сказать и о нем, и рецензии молодого кадета.

Левшин Алексей Ираклиевич (1799-1879) – известный русский писатель, ученый, общественный деятель, с 1856 года почетный член Российской Академии наук, в 1827-1828 годах был членом Географического и Азиатского обществ в Париже. Он принимал деятельное участие в создании в 1845 году Русского географического общества.

Первая книга Левшина «Письма из Малороссии», изданная в Харькове в 1816 году, продолжала традицию сентиментализма, утвержденную произведениями И.М.Карамзина. Она была посвящена быту и культуре украинского народа. В начале 1820-х годов А.И.Левшин служил в Оренбургской пограничной комиссии и собрал ценные сведения о яицких казаках, казахах, киргизах и других народах, населявших эти края. Позже, уже служа в Одессе, он опубликовал об этом серию очерков.

В статье А.И.Левшина «О просвещении киргиз-кайсаков», опубликованной в 1825 году, содержится описание казахских фольклорных жанров и манеры исполнения народных песен певцами-импровизаторами. Статьи А.И.Левшина о казахах «Об имени киргиз-казакского народа и отличии его от подлинных или диких киргизов», опубликованная в журнале «Московский вестник» (1827, ч. 4, № 16), и «Этнографические известия о киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких ордах», напечатанная в «Литературной газете» (1831, т. 3, №2-3), увидели свет при содействии А.С.Пушкина.

«Литературная газета» свои публикации из трудов А.И.Левшина предваряла таким вступлением: «...Почтенный автор долго путешествовал по киргизской степи и собрал всевозможные сведения о народе... Левшин скоро напечатает сочинение свое вполне. Это будет новый

и богатый вклад, приносимый русским ученым в общее Европейское хранилище сведений об Азии. Нет сомнения, что книга Левшина будет немедленно переведена на иностранные языки и что в других краях Европы ученые отдадут его труду полную и заслуженную справедливость». Вскоре трехтомное «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей» А.И.Левшина было издано в Петербурге. А.С.Пушкин ценил труды Л.И.Левшина, перед поездкой в Оренбург и Уральск он тщательно изучал их.

В конце 30-х и в 40-е годы А.И.Левшин был одесским градоначальником, он участвовал в основании газеты «Одесский вестник», в издании «Одесского альманаха», в это же время увидела свет его книга «Прогулка русского в Помпеи». В 1860-1868 годах им был написан мемуарный очерк «Достопамятные минуты в моей жизни» – об участии в качестве товарища министра внутренних дел в подготовке крестьянской реформы 1861 года.

Ч.Ч.Валиханов высоко ценил А.И.Левшина. Вот выдержки из его сочинений и писем: «Геродот нашего народа Левшин»; «почтенного описателя моей родины господина Левшина»; «по мнению нашему, предания народа в этом отношении заслуживают уважения, если упоминаемые достойным нашим ученым г. Левшиным, труды которого относительно истории Среднеазиатских кочевников будут всегда драгоценны...».

В записи «Замечания на третью часть описания киргиз-казахских орд (А.И.Левшина)» Ч.Ч.Валиханова отмечены фактические промахи и неточности историка, выражено несогласие с некоторыми его взглядами и суждениями. Запись эта не публиковалась при жизни А.И.Левшина, она долгое время хранилась в архиве профессора В.В.Григорьева, и только в пятитомном Собрании сочинений Ч.Ч.Валиханова, изданном Академией наук Казахской ССР, увидела свет.

Остановлюсь на некоторых замечаниях Ч.Ч.Валиханова: «На странице 9, внизу, в выноске, слово акбура переведено неверно: акбура значит нелегченный белый верблюд, а не белый волк, что по-кайсацки будет акборе, или каскыр...» «Стр. 11. Кайсаки ходжей не относят к белой кости, а уважают их наравне с султанами, как лиц духовных, строгих исполнителей предписаний шариата и потомков пророка. Вообще кайсаки уважают людей грамотных».

В своих «Замечаниях...» Ч.Ч.Валиханов порой как бы вступает в полемику с почтенным историком и ученым. Так, например, он опроверг утверждение А.И. Левшина относительно того, что для темного степняка шайтан – божество: «...кайсаки говорят, что это – шайтан – послушник божьей воли и вечный враг мусульманства, которое всякое мгновение старается совратить правоверного с пути истины. Следовательно, они, кайсаки, никак не признают шайтана за божество, никогда ему не преклоняются и против нечистого его замысла всегда вооружаются различными молитвами. Для умилоствления его ни-

какой жертвы ему не приносят...», — пишет Ч.Ч.Валиханов. А затем в стиле писателя, с насмешкой и юмором, добавляет: «...и до того строги кайсаки в отношении к шайтану, что, даже бросая объедки и кости, они произносят «бисмилла», т.е. во имя бога, в той уверенности, что «бисмиллованные» кости не доступны злему к нечистому духу».

По поводу содержания страницы 65 третьей части книги А.И.Левшина Ч.Ч.Валиханов отмечает. «А.И.Левшин слишком увлекся невежеством описываемого народа, говоря, что колдовство, обман и ворожба составляют часть религии киргиз-кайсаков; они не суть части религии, а только суеверие, которое есть у народов всех вероисповеданий...

Кайсак верит колдовству, гаданию и прочим в одном случае: именно, когда предсказывают ему что-нибудь доброе или хорошее; поэтому он всегда предсказывает доброе, а как из тысячи предсказаний хоть одно да сбывается, то этим только и поддерживается значение колдунов, ворожеев и т.д.».

В «Замечаниях...» Ч.Ч.Валиханов порою излагает свои мысли о некоторых нравственных чертах казахов и, словно глядя на степную жизнь со стороны, глазами путешественника, пишет: «Чувствительность в кайсаках и участие, принимаемое ими в несчастьи ближнего, стоят внимания и похвалы — можно сказать, что это единственная добродетель, которую нужно искать в кайсаках. Участие сие видно из следующего: нищий, куда бы он ни пришел, в кибитку ли богача или в хижину бедняка — везде ему приют, везде выражают ему сострадателность и не только словом, но всегда чем-нибудь более или менее существенным; из кибитки первого выходит он с какой-нибудь да тряпицей, а у последнего напьется по крайней мере или наестся тем, чем тот богат. Словом, нигде и никогда не говорят ему и не отделиваются от него голым пожеланием «бог подаст!». Кроме врожденной чувствительности, кайсака заставляет быть сострадателным еще и понятное всякому опасение сегодня или завтра обнищать самому через баранту или падеж, столь частые в степи. Взаимная друг другу помощь, оказываемая кайсаками в последнем случае, достойна подражания и просвещенному европейцу. Потерпевшие от баранты или падежа пользуются неотъемлемым правом идти к другим своим родичам со смелым требованием так называемого «жылу», т.е. вспомоществования, следующего от всего благополучно пребывающего общества, которое или из сострадания, или побужденное каким-либо иным чувством действительно делает складчину в пользу первых. Короче сказать, право на требование жлу для кайсака столь же священно, сколь священно для него право на кунакасы, т.е. бесплатный обед или ужин, следующий всякому страннику...».

Слово «странник», часто употребляемое в русской и западноевропейской поэзии, пожалуй, впервые применено здесь в отношении к неимущему казаху, который ходит из аула в аул и пользуется благодеяниями земляков.

Так в одной из первых записей молодого кадета Чокана Валиханова проявились аналитичность и самостоятельность суждений, обстоятельность и аргументированность выводов, своя собственная манера изложения, не лишенная писательского блеска и юмора, а также исследовательской глубины.

В «Истории Казахской ССР» мы читаем: «В изучении истории, этнографии и географии Казахстана огромное познавательное значение имело обобщающее трехтомное исследование А.Левшина «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей». Это – высокая оценка, а истоки ее в словах Чокана Валиханова: его «труды... будут всегда драгоценны»; «Геродот нашего народа»; «почтенный описатель моей родины...».

В написанных в годы пребывания в Омске «Письме профессору И.Н.Березину», «Заметках при чтении книги проф. И.Н.Березина «Ханские ярлыки» Ч.Ч.Валиханов обнаруживает широту познаний в области древних литературных памятников.

Таким образом, наряду с тем, что Ч.Ч.Валиханов с отцом еще с детских лет изучал историю, быт и культуру казахского народа и литературу Востока, русские связи его семьи, учеба в Сибирском кадетском корпусе и тесное общение с представителями русской культурной среды способствовали приобщению его к русской и западноевропейской литературам. Этот сплав культур рождал в нем, в молодом кадете, смутное, но горячее стремление к деятельной творческой жизни. Он гордился родным краем и мечтал помочь своему народу постичь знания, накопленные человечеством. Приобщение это, безусловно, было одним из факторов формирования и развития передовых гуманистических и демократических взглядов Ч.Ч.Валиханова, раскрытия его незаурядного таланта.

* * *

ДРУЖБА Ч.Ч.ВАЛИХАНОВА И Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО

Дружба Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского складывалась в условиях сильного тяготения передовой мыслящей части казахского общества к прогрессу, пробуждения национального самосознания, понимания того, что казахский народ может двигаться вперед в русле общероссийского развития. Эта дружба основывалась на гуманистических традициях русской литературы, которые противостояли официальной политике царизма, разжигающего рознь и вражду между народами и препятствующего их духовному общению. Ф.М.Достоевский первый из русских писателей по достоинству оценил казахского ученого и просветителя. Ч.Ч.Валиханов первый и единственный из представителей восточных народов подружился с выдающимся писателем Ф.М.Достоевским. Этот факт сам по себе говорит о многом. О дружбе

Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского имеется большая литература. В ней кратко рассказывается об их переписке.

Письма Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского представляют интерес прежде всего в двух аспектах: они заметно обогащают наши знания о научном и творческом пути двух великих людей, в определенной степени раскрывают общественную, политическую и отчасти литературную обстановку 50-60-х годов XIX века. Анализ переписки Ч.Ч.Валиханова с Ф.М.Достоевским в определенной последовательности создает возможность развезть существовавшую в одно время не совсем обоснованную трактовку их дружбы семипалатинского периода, якобы не выдержавшую испытаний перед лицом напряженных и бурных общественных событий шестидесятых годов XIX века. Переписка Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского доносит до нас живое дыхание этих лет и рисует картину их глубокой искренней дружбы, которая стала фактом не только их биографий, но и истории культуры народов нашей страны.

Вообще эпоха 1850-60-х годов в письмах Ч.Ч.Валиханова – объект специального изучения, так же, как и его эпистолярное наследие, представляющее самостоятельную историко-культурную ценность.

Знакомство Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского произошло в Омске в 1854 году в доме Ивановых, в первые же дни после освобождения писателя из тюрьмы, где он был четыре года по делу «петрашевцев». Примечательно, что именно в доме Ивановых, где дух освободительных идей, дух декабристов почитался особо. Иванов Константин Иванович, офицер, подпоручик, служивший адъютантом в Главном инженерном Управлении, был женат на дочери декабриста И.А.Анненкова. Дочь Анненкова – Ольга Ивановна – принимала деятельное участие в судьбе политических ссыльных.

Как известно, после освобождения из Омского острога Ф.М.Достоевский целый месяц, а поэт-петрашевец С.Ф.Дуров около двух недель жили в доме Ивановых. С этим добрым семейством был знаком и Ч.Ч.Валиханов. Тема – Валиханов и декабристы – чрезвычайно интересна и достойна пристального изучения. О декабристах он мог знать еще в Омске, в кадетском корпусе, от своих учителей, затем от своего друга юриста А.Н.Цурикова, который был в дружбе с декабристом Г.С.Батенковым.

Во время одного из посещений дома Ивановых Ч.Ч.Валиханов и познакомился с будущим великим русским писателем Федором Михайловичем Достоевским. Жаль, что обстоятельства знакомства и общения этих исторических личностей остались неописанными.

Ч.Валиханову было всего девятнадцать лет, когда он познакомился с Ф.М.Достоевским, и его мировоззрение находилось в стадии формирования. Он проповедовал гуманистические и демократические идеалы, был автором ряда художественных произведений с обличительными тенденциями, членом кружка петрашевцев, писателем, «муза которого любит людей на чердаках и подвалах и говорит о них

обитателям раззолоченных палат: «Ведь это тоже люди, ваши братья», — как писал В.Г.Белинский. Его повесть «Бедные люди» благожелательно была встречена Белинским и Некрасовым. Демократически настроенная интеллигенция Омска питала к нему уважение и сочувствие, которое разделял и Ч.Ч.Валиханов, к тому же он видел в его лице выдающегося представителя любимой им русской литературы.

Об омских встречах Ч.Ч.Валиханова с Ф.М.Достоевским не осталось сведений, но, судя по тому, что Ч.Ч.Валиханов специально заехал в Семипалатинск для встречи и беседы с Ф.М.Достоевским, между ними были самые дружеские отношения. Как известно, по окончании срока каторжных работ Ф.М.Достоевский 2 марта 1854 года был определен на бессрочную солдатскую службу и переведен в Сибирский линейный батальон, расквартированный в Семипалатинске. Здесь писатель прожил более пяти лет, до середины 1859 г.

А.Е.Врангель, в то время работавший областным прокурором в Семипалатинске, во внеслужебное время занимавшийся археологией, исследованием края, быстро сблизившийся с Ф.М.Достоевским, как мы говорили ранее, оставил письменные воспоминания об этой встрече. Сколько дней они были вместе — неизвестно, но за те немногие дни Валиханов и Достоевский успели по-настоящему сдружиться, понять и полюбить друг друга, поговорить о многом, обменяться мнениями по различным вопросам реальной жизни и литературы, затрагивая ряд проблем большого общественного значения.

В первом же после встречи письме от 5 декабря 1856 года Ч.Ч.Валиханов выражал теплое искреннее отношение к Достоевскому: «Многоуважаемый Федор Михайлович! Спешу воспользоваться случаем, чтобы написать Вам это письмо. После Вашего отъезда я только ночевал в Вашем граде и утром на другой день отправился в путь. Вечер этот был для меня ужасно скучен. Расстаться с людьми, которых я так полюбил и которые тоже были ко мне благорасположены, было очень и очень тяжело.

Мне так приятны эти немногие дни, проведенные с Вами в Семипалатинске, что теперь только о том и думаю, как бы еще побывать у Вас. Я не мастер писать о чувствах и расположении, но думаю, что это ни к чему. Вы, конечно, знаете, как я к Вам привязан и как я Вас люблю». Далее в письме Ч.Ч.Валиханов рекомендовал Ф.М.Достоевскому своего лучшего друга Цурикова Александра Николаевича, который повез это письмо в Семипалатинск. Ч.Ч.Валиханов писал: «Здесь по приезде в Омск мне предстояла неприятность — проститься с лучшим другом Александром Николаевичем Цуриковым, который теперь едет к Вам в Семипалатинск. Рекомендую Вам, добрейший Федор Михайлович, этого доброго человека. Вы его должны полюбить и чем больше будете видеть, тем более».

Как установлено, Цуриков Александр Николаевич (1824-1899) был другом декабриста Г.С.Батенкова. По образованию он юрист, работал

стряпчим (прокурором) в Омске и Семипалатинске, затем обосновался в Калуге – с Валихановым подружился в Омске и сохранил добрые чувства к нему до конца своей жизни. Судя по письму Ф.М.Достоевского, в котором читаем: «...Цуриков мне нравится, он прям, но я еще мало его знаю... Напротив меня сидит Цуриков и тоже вам пишет» – Александр Николаевич писал письмо Ч.Ч.Валиханову. Но письмо Цурикова не найдено. От Цурикова Чокан мог узнать подробнее о декабристах и о Батенкове.

Неудовлетворенный тогда личным служебным положением адъютанта при генерал-губернаторе Гасфорте и в душе стремившийся к расширению своей общественно-научной деятельности, Ч.Ч.Валиханов в своем письме к Достоевскому просит его посоветовать, что ему предпринять. «Омск так противен со своими сплетнями и вечными интригами, что я не на шутку думаю его оставить. Как Вы думаете об этом? Посоветуйте, Федор Михайлович, – как это устроить лучше», – писал Ч.Ч.Валиханов.

В письме Ч.Ч.Валиханова к Ф.М. Достоевскому от 5 декабря 1856 года из Омска содержатся сведения о Сергее Федоровиче Дурове, поэте-петрашевце, отбывавшем каторгу вместе с Достоевским: «Дуров что-то нездоров. Здесь ему, кажется, не так хорошо с чиновническими... крючками – все это, впрочем, Вам может подробно рапортовать Цуриков».

Валиханов познакомился с С.Ф.Дуровым по выходе того из тюрьмы, в доме Ивановых, общался, имел ряд бесед с ним, которые оказали большое влияние на молодого Ч.Ч.Валиханова.

Слова Ч.Ч.Валиханова, которые мы читаем в этом письме: «Как провели время в Барнауле с глубокомудренным в рассуждении... мистификации человеком?» – так и не расшифрованы до сих пор, неизвестно, кого он имел в виду, давая меткую характеристику.

«Поклонитесь от меня свету моему, тайному секретарю Василию Петровичу. Ковригин на него сердится, что он ничего не пишет. Впрочем, долго ли обидеть сироту», – так Ч.Ч.Валиханов засвидетельствовал свое уважение к другу В.П.Демчинскому, тогда служившему в Сибирском казачьем войске, бывшему офицеру гусарского полка. Познакомившись в Омске с Ф.М.Достоевским и Ч.Ч.Валихановым, он подружился с ними и сохранил теплую дружбу на всю жизнь. Из этого письма Ч.Ч.Валиханова выясняется также имя их общего друга Н.Ковригина, капитана горных инженеров, ревизора Алтайского округа и Семипалатинской области, сотрудника «Горного журнала» (1860-1870). В 50-х годах XIX века Ковригин работал в Барнауле на локтевском заводе. Когда Ф.М.Достоевский приезжал в Барнаул, к своей невесте Марии Дмитриевне Исаевой, Ковригин подружился с ним. В числе друзей, которые помогали Ф.М.Достоевскому, в одно время нуждавшемуся в деньгах, был и Н.Ковригин. По случаю венчания в феврале 1857 года Ф.М.Достоевского и Марии Дмитриевны Исаевой

в Кузнецке для начала новой жизни друзья, в том числе и Н.Ковригин, ссудили их деньгами, а Чокан отправил в Кузнецк большую посылку.

В письме Ч.Ч.Валиханова к Ф.М.Достоевскому есть слова: «В последний вечер я занят был любовью по вашему совету с С. Расспросите ее, кажется, мы провели вечер приятно». Но до сих пор не выяснено, о какой особе идет речь. «...Прощайте пока, Федор Михайлович. Скоро я буду писать более подробно и многословно. Жду я Вашего ответа. Анне Андреевне я отдал Ваше письмо; она, кажется, очень довольна, – Ваш покорный слуга Чокан Валиханов», – так заканчивается это письмо.

Сразу же после получения письма Ч.Ч.Валиханова от 5 декабря 1856 года Ф.М.Достоевский написал ему ответное. Оно датировано 14 декабря 1856 года. Ф.М.Достоевский писал Ч.Ч.Валиханову: «Письмо Ваше, добрый друг мой, передал мне Александр Николаевич. Вы пишете мне, что меня любите. А я вам объявляю без церемоний, что в Вас влюбился. Я никогда и ни к кому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к Вам, и бог знает, как это сделалось. Тут бы можно многое сказать в объяснение, но чего Вас хвалить! А Вы верно и без доказательства верите моей искренности, дорогой мой Валихан, да если бы на эту тему написать 10 книг, – ничего не напишешь, чувство и влечение – дело необъяснимое. Когда мы простились с Вами из возка, нам всем было грустно (на душе) целый день. Мы всю дорогу вспоминали о Вас и взапуски хвалили. Чудо как хорошо было, если бы вам можно было с нами приехать. Вы бы произвели большой эффект в Барнауле».

Далее Достоевский сообщает, что много говорил о Чокане «... одной даме, женщине умной, милой, с душой и сердцем, которая лучший друг мой. Я говорил о вас так много, что она полюбила вас никогда не видя, с моих слов, объясняя мне, что я изобразил вас самыми яркими красками. Может быть, эту превосходную женщину вы когда-нибудь увидите и будете тоже в числе ее друзей, чего вам желаю. Поэтому и пишу вам об этом...». Достоевский много рассказывал о своем друге Марии Дмитриевне Исаевой. В то время он посвящал Валиханова в самые сокровенные события своей личной жизни. Марию Дмитриевну Ч.Ч.Валиханов не раз видел, был тоже в числе ее друзей, впоследствии в письмах постоянно упоминал ее: «Марии Дмитриевне свидетельствую мое глубокое уважение...»; «засвидетельствуй мое почтение Марии Дмитриевне...». Достоевский называет Чокана «дорогой мой друг», «милый Чокан», «добрый мой друг». Видимо, они условились встретиться еще в Семипалатинске: «Приезжайте сюда возможно скорее к нам, а уже в апреле непременно. Не переменяйте своего намерения. Так бы хотелось вас увидеть, да вы верно не соскучитесь». Но эта запланированная на весну встреча в Семипалатинске не состоялась, они увиделись позже.

В Семипалатинске Достоевский и Валиханов говорили о многом, о своих жизненных планах и целях, собранных путешественником ма-

териалах, затрагивали вопросы большого общественного значения. Часть из них получила отражение и в этом письме Ф.М.Достоевского: «Вы пишете, что вам в Омске скучно; еще бы! Вы спрашиваете совета: как поступить вам с вашей службой и вообще с обстоятельствами. По моему, вот что: не бросайте заниматься. У вас есть много материалов: напишите статью о степи. Ее напечатают (помните, мы об этом говорили). Все лучше, если бы вам удалось написать нечто вроде своих записок о степном быте, о вашей жизни там и т.д. Это была бы повесть, которая заинтересовала бы всех. Так было бы ново, а вы, конечно, знали бы, что писать (например, вроде Джона Теннера в переводе Пушкина, если помните).

На вас обратили бы внимание в Омске и в Петербурге. Материалами, которые у вас есть, вы бы заинтересовали Географическое общество. Одним словом, и в Омске на вас смотрели бы иначе. Тогда вы бы могли заинтересовать даже родных ваших возможностью новой дороги для вас. Если хотите будущее лето пробывать в степи, то ждать еще можно долго. Но с 1 сентября будущего года вы бы могли выпроситься в годовой отпуск в Россию. Год, пробыв там, вы бы знали, что делать».

В книге «Валиханов» И.Стрелкова правильно и символично назвала одну из глав своей книги этими словами Ф.М.Достоевского «Год пробыв там...».

«На год у вас достало бы средств, — продолжал в письме Ф.М.Достоевский, — верьте, что их нужно не так много. Главное с неким расчетом жить и живой взгляд иметь на это дело. Все относительно и условно. В этот год вы бы могли решиться на дальнейший шаг в вашей жизни. Вы бы сами выяснили себе результат, т.е. решили бы, что делать далее. Воротись в Сибирь, вы бы могли представить такие выводы или такие соображения (мало ли что можно изобразить и представить!) родным своим, что они, пожалуй, выпустили бы вас и за границу, т. е. года на два в путешествие по Европе. Лет через 8 вы бы могли так устроить судьбу свою, что были бы необыкновенно полезны своей Родине. Например, не великая ли цель, не святое ли дело, быть чуть ли не первым из своих, который растолковал в России, что такое степь, ее значение и ваш народ относительно России, и в то же время служить своей Родине просвещенным ходатаем за нее у русских. Вспомните, что вы первый киргиз, образованный по-европейски вполне. Судьба же вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком, дав вам и душу, и сердце. Нельзя, нельзя отставать, настаивайте, старайтесь и даже хитрите, если можно. А ведь возможно, будьте уверены.

Не смейтесь над моими утопическими соображениями и гаданиями о судьбе вашей, мой дорогой Валихан!

Я так вас люблю, что мечтаю о вас и судьбе вашей по целым дням. Конечно, в мечтах я устраивал и лелеял судьбу вашу. Но среди мечтателей была одна действительность: это то, что вы первый из вашего племени, достигший образования европейского. Уже один этот случай

поразителен и сознание о нем невольно налагает на вас и обязанности. Трудно решить: как сделать вам первый шаг, но вот еще один совет (вообще), менее забывайтесь и мечтайте, а больше делайте.

Хотя с чего-нибудь да начните, хотя что-нибудь да сделайте для разрешения натуры своей. Что-нибудь все-таки лучше, чем ничего.

Дай вам бог счастья. Прощайте, дорогой мой, и позвольте вас обнять и поцеловать 10 раз.

Помните меня и пишите чаще...».

А вот еще примечательные строки из этого же письма: «Съедетесь ли вы с Семеновым и будете ли вместе в Семипалатинске?.. Тогда нас будет большая компания. Тогда, может быть, много переменится и в моей судьбе! Дал бы бог!...».

Как известно, в письмах Ф.М.Достоевского к своему молодому другу много внимания уделено Семипалатинску: «Хотелось бы вам кое-что написать о Семипалатинске; есть вещи очень смешные. Да не упишешь и десятой доли, если писать, как следует».

В письме Ф.М.Достоевский передает привет Ч.Ч.Валиханову от Демчинского: «Вам кланяется Демчинский. Пишу вам у него на квартире за тем столом, на котором мы обыкновенно завтракаем или вечером пьем чай в ожидании обещанных строк». Далее Ф.М.Достоевский передает привет Дурову: «Поклонитесь от меня Д-ву и пожелайте ему от меня всего лучшего. Уверьте его, что я люблю его и искренне предан ему».

Так всего за два года знакомства молодой Ч.Ч.Валиханов сумел завоевать расположение и любовь известного в то время писателя и общественного деятеля Ф.М.Достоевского, который на 12 лет был старше его. Между ними установились трогательные теплые взаимоотношения, перешедшие в искреннюю дружбу. Прочитанное письмо Ф.М.Достоевского было написано тогда, когда Ч.Ч.Валиханов служил адъютантом генерал-губернатора Гасфорта, когда только начиналась его общественно-научная деятельность, когда только замышлялись будущие большие дела и открытия. Но уже тогда великий русский писатель предрекал высокую миссию общественного призвания Валиханова, верно оценил его незаурядные способности, видел в нем будущего ученого и просветителя.

Письмо Достоевского к Валиханову является ценнейшим фактом и одновременно материалом для изучения истории общественно-литературных взаимоотношений казахского и русского народов. Значение этого замечательного литературного документа было отчетливо определено выдающимся писателем, классиком советской литературы М.О.Ауэзовым в статье «Ф.М.Достоевский и Чокан Валиханов»: «Достоевский советует Чокану Валиханову выступить с «просвещенным ходатайством» за свой народ... В этих заботливых думах Достоевского о степи, о долге первого просвещенного сына этой степи сказались светлая, благородная роль передовой русской интеллигенции в судьбе

народов России...». «Нам бесконечно дорого сознавать, что великий русский писатель Ф.М.Достоевский говорил о своих думах и чаяниях с лучшими представителями казахского народа, что он мыслил будущее этого народа связанным с русским народом, с его борьбой за светлое будущее».

Это единственное дошедшее до нас письмо Достоевского к Валиханову сохранилось благодаря одному из братьев Чокана, отставному поручику, обучавшемуся в свое время в Сибирском кадетском корпусе – Махмуду Валиханову. Н.Г.Павлова, работавшая в Семипалатинске, писала: «Письмо Ф.М.Достоевского получено мною в августе 1908 г. от султана Махмуда Валиханова, проживающего в Акмолинской области. Адресовано письмо к брату Махмуда Валиханова – Чокану Валиханову, с которым Ф.М.Достоевский познакомился, будучи в Омске. До самой смерти Чокана Валиханова Ф.М.Достоевский оказывал ему самое дружеское расположение, живо интересуясь попытками Валиханова написать историю киргизского народа». От Н.Г.Павловой оно поступило в Петербург, в рукописный отдел Государственной публичной библиотеки имени М.Е.Салтыкова-Щедрина. Когда Ч.Ч.Валиханов специально заехал к Ф.М.Достоевскому в Семипалатинск, они условились о новой встрече весной 1857 года, но осуществить это им не удалось. Вновь встретились они уже после возвращения Ч.Ч.Валиханова из Кашгарской экспедиции. Ф.М.Достоевскому тогда разрешили выйти в отставку, но в Петербурге жить не позволяли, и он намеревался поселиться в Твери.

К этому периоду их жизни относится всем известная, редкая фотография Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского. «В один из майских дней Достоевский и Валиханов сфотографировались вдвоем. На карточке Достоевский в мундире, пока еще не отданном Гейбовичу, потому что не готово штатское платье. Валиханов в плаще, наверное, его знобило, он нездоров. Волосы, которые он брил наголо в бытность Алимбая, еще не успели отрасти. И виден на карточке – да что там: выставлен напоказ! – кинжалик из восточной коллекции Достоевского, подаренный на память, хотя есть примета, что острое дарить – к ссоре. У Чокана на фотографии погасшие глаза, набрякшие веки, – замкнутое лицо, заострившиеся скулы, свисшие вниз усы. Он еще не отошел от пережитого, не сбросил маску Алимбая, у него что-то запеклось внутри – навсегда. В свои 23 года недавний денди выглядит ровесником прошедшего каторгу и солдатчину Достоевского», – читаем в книге И.Стрелковой «Валиханов».

В один из дней этой встречи Ч.Ч.Валиханов подарил своему другу дорожную палисандровую шкатулку для бумаг. По воспоминаниям второй жены Федора Михайловича А.Г.Достоевской, он очень дорожил этим подарком, держал в шкатулке дорогие ему рукописи, письма и вещи, с которыми связаны незабвенные воспоминания. Неизвестно, сохранилась ли эта палисандровая шкатулка, подаренная Валихано-

вым Достоевскому. Вероятно, затерялся и кинжал, который подарил Ф.М.Достоевский Ч.Валиханову.

Когда по пути из Семипалатинска в Тверь Ф.М.Достоевский три дня пробыл в Омске, друзья встретились вновь. Ч.Ч.Валиханов в то время работал над своим научным отчетом, готовился к поездке в Петербург и, наверняка, многое рассказал Достоевскому о виденном и пережитом. О кратковременном пребывании в Омске Ф.М.Достоевский так сообщал А.И.Гейбовичу: «В Омске я пробыл трое суток... был у старых знакомых... Валиханов объявил мне, что его требуют в Петербург и через месяц он туда едет. Познакомился через него с хорошим семейством, с Капустиными (не знаете ли?), они теперь в Томске; люди простодушные и благородные, с хорошим сердцем». Несмотря на краткость сообщения, можно представить радушие этой встречи, ту нежную заботу, которую проявил Чокан Валиханов к дорогому гостю. В письме чувствуется также искренняя радость Достоевского по поводу того, что имя Валиханова пользуется популярностью, что его знают в Петербурге, приглашают туда и что «через месяц он туда едет». Достоевский не представляет своему адресату, ротному командиру А.И.Гейбовичу Валиханова, и это прямое доказательство того, что имя Чокана было популярно и в Омске, и в Семипалатинске.

По прибытии в Тверь Ф.М.Достоевский в одном из первых же своих писем сердечным словом поминал Валиханова. Зная, что он должен быть в Петербурге, Ф.М.Достоевский проявляет глубокую заинтересованность в его научно-общественных делах. Из Твери 31 декабря 1859 года Ф.М.Достоевский писал А.Е.Врангелю: «Ягдташ же ваш и маленький кинжал (как лежавший в чемодане), я почел своею собственностью, так как вы мне все подарили, и, уезжая, подарил, в свою очередь, между прочим, кинжалик Валиханову. Уж за это простите. Валиханов премилый и презамечательный человек. Он, кажется, в Петербурге? Писал я вам об нем? Он член Географического общества. Справьтесь там о Валиханове, если будет время. Я его очень люблю и очень им интересуюсь». Ф.М.Достоевский тогда не знал, что Ч.Ч.Валиханов все оттягивал и оттягивал поездку в столицу. Ф.М.Достоевский раньше Ч.Ч.Валиханова приехал в Петербург – в декабре 1859 года. Ч.Ч.Валиханов пробыл в столице с февраля 1860 по май 1861 года.

Встречались они и в Петербурге. Однако о петербургских встречах и беседах не сохранилось никаких достоверных материалов. Лишь на основе писем Ч.Ч.Валиханова к Ф.М.Достоевскому, написанных после возвращения в степь, а также воспоминаний и архивных материалов исследователи в какой-то мере восстановили характер их взаимоотношений в этот период.

В этом смысле особый интерес представляет книга И. Стрелковой «Валиханов», а именно глава «Год пробы там...», в которой тщательно и бережно рассказано о петербургских встречах Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского. Автор книги не разделяет мнение некоторых иссле-

дователей о том, что дружба двух великих людей после их свидания в столице пошла на убыль. Во взаимоотношениях Валиханова и Достоевского в период предреформенного времени, отмеченного острой идейно-политической борьбой, противоборствующими течениями в общественной и литературной жизни, наметились кое-какие расхождения, но они ни в коей мере не остудили пыл их искренней дружбы и любви, основанной на глубоком и мудром взаимопонимании. Письма Валиханова к Достоевскому, написанные после посещения Петербурга, как и прежде, полны дружеских чувств.

Почти сразу же после выезда из Петербурга в свой аул, во время следования из столицы в Сырымбет, из Петропавловска, больной Ч.Ч.Валиханов пишет письмо Ф.М.Достоевскому.

«Любезный друг, Федор Михайлович! Я обещал тебе писать из Казани, но вследствие разных причин, главнейшим образом вследствие лени, пишу из Сибири, из Петропавловска, куда приехал вчера вечером и где буду ожидать генерал-губернатора. Потом думаю уехать прямо к себе в Орду. Здоровье мое не хуже и не лучше, покашливаю, как и прежде, хотя пью кумыс, — впрочем, что скажет степь, вольный воздух, повозки», — писал Ч.Ч.Валиханов.

В письме к другу Ч.Ч.Валиханов с предельной точностью и душевной открытостью передает свое тягостное положение, минорное настроение: «Я теперь — расстроен нравственно и телесно и много писать не могу, а расстроен оттого, что взял себе в Казани попутчика, и этот господин надоел мне смертельно, а отвязаться от него никак не могу: куда я и он туда же. Одно его присутствие меня терзает и приводит в бешенство... Вот, любезный друг, сам себе сотворил муку и поделом — не бери впредь попутчиков с собой. Писать более не хочется, прощай, голубчик, кланяйся от меня Марии Дмитриевне, Михаилу Михайловичу, и дому его, Майкову, Полонскому и всем нашим знакомым. Извини за краткость, в другой раз постараюсь быть пространнее. Валиханов. Пиши, пожалуйста, адресуй в Кокчетав, через Петропавловск, в Тобольскую губернию».

Исследователями установлено, что попутчиком, который Ч.Ч.Валиханову надоел «смертельно», был петербургский денщик Сейфулмулюков, рядовой, приставленный к Чокану Валиханову в Петербурге. Это недвусмысленный намек на то, что царское правительство, опасаясь просвещенного Ч.Ч.Валиханова, постоянно и строго за ним следило.

Третье письмо Ч.Ч.Валиханова Ф.М.Достоевскому датировано «Генваря 14, 1862 г., Киргизская степь». Из письма многое можно узнать о состоянии здоровья и занятиях больного Ч.Ч.Валиханова в эти годы, о его намерении поехать еще раз в Петербург, получить место консула в Кашгаре, а если это не удастся, выйти в отставку и служить у себя в Орде по выборам, о его глубоком интересе к общественной и литературной жизни Петербурга, к столичным друзьям.

«Любезный друг, Федор Михайлович!

Ты, верно, полагаешь, что я давно уже умер, а между тем я жив, и доказательством тому может послужить это письмо. Я до сих пор не писал тебе по разным уважительным причинам, которые будут теперь изложены. Во-первых, я сам думал в октябре быть в Петербурге, потом заболел и оставил это намерение до декабря. Так как здоровье мое и в декабре оказалось очень слабым, то я склонялся на совет сибирских докторов зиму провести в степи, а теперь пришел и сам к тому заключению, что с моим здоровьем в Петербурге жить постоянно нельзя. Поэтому я хочу получить место консула в Кашгаре, а в противном случае выйти в отставку и служить у себя в Орде по выборам. В Кашгаре я бы стал получать хорошее содержание, климат хороший, может быть, здоровье мое поправилось бы. Если это не удастся, и в степи будет недурно. Буду заниматься хозяйством, торговлей, а в случае выбора народа буду честным чиновником и, вероятно, принесу своим родичам более пользы, чем их безграмотные и дикие султаны. Через год или два мы станем ездить в Петербург, проведем с добрыми друзьями несколько приятных месяцев, запасемся новыми книгами, новыми идеями и опять в Орду, к киргизам. Ведь это будет не совсем дурно, не правда ли, голубчик Федя? Все это хорошо и вещь очень возможная, если бы здоровье мое несколько поправилось. Правда, и теперь я чувствую себя относительно лучше, но все-таки не так, как бы следовало».

Из письма понятно, что здоровье Валиханова крайне ухудшилось. Но несмотря на это он был преисполнен разнообразных планов, мечтает об общественной и научно-просветительской деятельности, воодушевлен желанием служить своему народу, любимой им степи так, чтобы принести «своим родичам больше пользы, чем их безграмотные и дикие султаны». Мечта еще раз поехать в Петербург окрыляла его, видимо, он скучал по своим друзьям, общение с которыми много давало его душе и мыслям.

Продолжим чтение этого трогательного и в то же время мужественного письма: «Итак, я остаюсь на зиму в Орде, лето проведу также в Орде, чтобы взять полный курс лечения кумысом, и к осени, если останусь жив, явлюсь в Петербург и обниму тебя так здорово, что, наверное, закричишь. В степи, брат, только скучновато, зато ленюсь как хочу, и никто не мешает. Следуя совету одного доктора сибирского, но человека достойного уважения (ты его не знаешь), я зарок дал ничего не делать, ничего не пишу, ничего не читаю, одним словом, не изнуряю умственных способностей – в этом заключается мое лечение и от этого происходит моя скука. Здесь можно бы найти развлечения другого рода: охота с орлом, собакой, ружьем, и проч., но проклятое здоровье это никоим образом не позволяет. Лежи, да и только».

Однако труды, написанные в это время, и то, что он писал о своих научных планах Бекетову, говорят совсем об ином: и больной Ч.Ч.Валиханов продолжал упорно работать.

В письме к Федору Михайловичу он живо интересуется делами своих петербургских друзей, успехами журналов, издаваемых братьями Достоевскими, просит выслать ему номера журнала «Время», подписаться на «Современник». В конце письма идут поклоны – Михаилу Михайловичу Достоевскому, Майкову, Полонскому, Страхову, Чокан Валиханов обращается с просьбой передать Николаю Курочкину, что собирается писать ему. К сожалению, до сих пор ничего неизвестно о письме к Курочкину. Дойди оно до нас, многое бы прояснилось, особенно отношение Ч.Ч.Валиханова к искровцам. В письме к Ф.М.Достоевскому от 14 января 1862 года содержится также просьба Ч.Ч.Валиханова к петербургским друзьям прислать ему их фотографические карточки. Он пишет: «Что делает Михайло Михайлович, как идет юное его детище и наш добрый приятель «Время». Я газет не получаю и потому решительно ничего не знаю. Кланяйся Михайле Михайловичу, Николаю и всем нашим. Майкову и его жене передай мой усердный поклон. Полонскому, Страхову тоже».

Письмо заканчивается словами: «Марии Дмитриевне свидетельствую мое глубокое уважение, надеюсь, что будете здоровы, не забывайте нас, грешных». Видимо, на это письмо Ф.М.Достоевский ответил, ибо в следующем письме Ч.Ч.Валиханова к писателю читаем: «Любезный друг, Федор Михайлович. Письмо твое с известием, что скоро едешь за границу, я давно уже получил...». К сожалению, упомянутое письмо Ф.М.Достоевского не дошло до нас. Ровно через десять месяцев рукою Ч.Ч.Валиханова было написано еще одно подробное письмо Ф.М.Достоевскому. Оно датировано так: «15 октября 1862 г., Кокчетав».

За срок между двумя последними письмами Ч.Ч.Валиханова к Ф.М.Достоевскому с 14 января по 15 октября 1862 года произошло много событий в степи и в жизни самого Валиханова, что и получило отражение в этом письме. Его строки ярко рассказывают о состоянии Ч.Ч.Валиханова, о его отношении к несправедливости, об обострении классовых, социальных и политических отношений в степи, о ходе атбасарских выборов, о всех перипетиях его борьбы за должность старшего султана.

В 1862 году Ч.Ч.Валиханов баллотировался на должность старшего султана Атбасарского округа, чтобы иметь возможность вести борьбу с «чиновничьим произволом» и «деспотизмом богатых». Выборы на административные должности проходили в условиях усиления борьбы различных партий. Хотя на выборах Чокан получил больше всех голосов, царская администрация, в том числе и генерал-губернатор, сговорившись с местными колониальными правителями, не утвердила его старшим султаном. Об этой атбасарской истории подробно рассказано в письме Ч.Ч.Валиханова к Ф.М.Достоевскому, которое мы приводим, учитывая его значимость, полностью.

«Любезный друг, Федор Михайлович.

Письмо твое с известием, что скоро едешь за границу, я давно

уже получил и с того времени все собираюсь писать и, как видишь, наконец-таки пишу. Вероятно, ты думаешь бог знает что обо мне. Не умер ли? Не болен ли? Я между тем жив, хотя чувствую себя очень плохо как физически, так и нравственно. Во-первых, скука, во-вторых, беспрестанное раздражение от киргизских несообразностей, которые видеть должен каждый час, каждую минуту. Впечатление от всего этого делается тем более невыносимым, что не видишь надежды, вернее, луча надежды когда-нибудь освободиться от гнета окружающей пустоты.

Я думал как-то сделаться султаном, чтобы посвятить себя работе на пользу соотечественников, защищать их от чиновников и деспотизма богатых киргизов. При этом я думал более всего о том, чтобы примером своим показать землякам, как может быть для них полезен образованный султан-правитель. Они увидели бы, что человек истинно образованный — не то, что русский чиновник, по действиям которого они составили свое мнение о русском воспитании. С этой целью я согласился быть выбранным в старшие султаны Атбасарского округа, но выбор не обошелся без разных чиновничьих штук. Господа эти, как областные, так и приказные, поголовно восстали против этого. Ты понимаешь, почему. Областные лишились бы нескольких тысяч, которые они стягивали со старшего султана, а приказным, действительно, если бы я был султаном, пришлось бы идти по миру. Видишь, что для чиновников своего рода «быть или не быть». Надо заметить, впрочем, что на моей стороне из всех властей русских был один только г. Гутковский, который в это время исправлял должность губернатора и производил выборы. Чиновничество начинает подстрекать самолюбие богатых и честолюбивых ордынцев и пугать их, что если Валиханов будет султаном, то всем будет худо, он, мол, держится понятий о равенстве и отличать вас по роду, богатству как свой брат, натуральный киргиз, не будет; пустили в ход и то, что я не верю в бога и с Магометом состою в личной вражде. Понятно, что подобные вещи, действуя на народ полудикий и преданный своим обычаям, не могли не остаться без последствий, особенно когда исходили от русских майоров (так киргизы называют всех русских чиновников). Мои земляки, как ты сам знаешь, всегда держатся русских указаний, может быть, вследствие восточной вежливости.

Таким образом, составляются две партии: одна, состоящая из четырех волостей баганалинцев, поколения дикого и кочующего около кокандских границ. Эта дикая толпа не хочет иметь султаном человека, который имеет голову, не гладко выбритую, а притом не совершающего омовения пять раз в день; при этом баганалинцы выражают опасение, что если меня сделают султаном, то я всех киргизов отдам в солдаты, а детей их в школу. Так им внушено.

Другая партия, преданная мне, состоит из трех волостей староподданнических и из всех султанов этого округа. Начинаются выборы, пе-

ред тем ночью противная партия посещает секретаря губернаторского, баварского немца, который оставил родной Мюнхен с сестрицей, оканчивающейся на снеп, чтобы обирать киргизов в независимой Татарии и на их деньги шить «померанцевые платья на цитроновых лентах». На выборах я торжествую. Меня выбирают большинством голосов. У меня 25, а у моего противника баганалинца 14. По закону старшего султана избирают: во-первых, султаны и киргизы, имеющие чины или служившие в должностях по округу 9 лет; во-вторых, султан утверждается по большинству голосов, и, в-третьих, старший султан избирается по преимуществу из султанов. Противник мой – простой киргиз, это бы решительно ничего, но он человек неграмотный и бывший не раз под судом. Дело, конечно, решенное: я имею все законные основания и притом, как человек образованный, должен быть бы предпочтен дикому ордынцу, если бы даже был бы избран меньшинством голосов. Губернатор говорит, что «надейтесь, господин Валиханов», я же думаю: еще бы не надеяться, когда закон на моей стороне. Но противник мой не унывает, он по опыту знает, что деньгами можно сделать все, в прошедшую зиму он возил в Омск 3 тысячи рублей и освободил двух арестантов. В этом ему помогал секретарь, а секретарь говорил ему и теперь: собирай деньги и посылай людей в Омск – будешь ханом. Деньги идут в Омск. Я хотя много читал обличительных статей, но на этот раз думал постыдятся подлецы, ведь я не просто кто-нибудь. Гордость обуяла. Вдруг получаю известие от Гутковского, что поездка баганалинцев осталась не без успеха и что генерал-губернатор не хочет тебя ни за что утверждать. Оно и правда, что законы у нас на Руси пока еще пишутся не для генералов, известно мне также, что генералы больше любят натуральных киргизов потому, что в них, знаете, больше этой подобострастности. «Гирей сидел, потупя взор, в устах его...» и проч. Но при всем том, признаться, я такого пассажа не ожидал. Каково, мой друг? Ты представь себе положение наше (я говорю о киргизах, воспитавшихся в России). Земляки наши считают отступниками и неверными, потому что, согласись сам, трудно без убеждения из-за одной только политики пять раз в день хвалить бога, а генералы не любят потому, что у меня мало этой восточной подобострастности. Черт знает, что это такое, хоть в пустыню удаляйся.

Пожалуйста, посоветуй, что делать. Просить удовлетворения, по-моему, то же самое, что просить конституции: посадят да потом к Макару на пастбище пошлют. Я уже написал к некоторым властям в Петербург, а ты дай этому побольше гласности, расскажи всем нашим друзьям, пусть разойдется по городу.

Михайло Михайловичу и всему его семейству передай мой искренний поклон, засвидетельствуй мое почтение Марии Дмитриевне, Николаю поклонись. Мой поклон вообще, кто спросит. Валиханов. Адрес мой, вероятно, ты помнишь, названия сибирские для тебя не так неуловимы, как истому петербуржцу. На всякий случай: Кокчетавская станица, через г. Петропавловск Западной Сибири».

До сих пор неизвестно, был ли ответ Ф.М.Достоевского на это подробное письмо Ч.Ч.Валиханова. Если был, он, видимо, утерян после смерти Ч.Ч.Валиханова, как и многие другие письма и бумаги.

Почти два месяца спустя после этого послания Достоевскому Ч.Ч.Валиханов 6 декабря этого же года, также из Кокчетава, пишет длинное обстоятельное письмо Аполлону Николаевичу Майкову, где есть строки и о братьях Достоевских. «Что делают Достоевские? Они редко пишут, в чем я, впрочем, сам виноват, потому что редко отвечаю. Как их журнал идет? Кажется, хорошо, судя по объявлениям на продолжение издания. Говоря между нами, я что-то плохо понимаю их почву, народность, то славянофильством пахнет, то западничеством крайним, примирения что-то не видать или не удастся им это примирение?», — и высказывал свое отношение к этим литературным направлениям.

Когда К.К.Гутковский, получив отставку, по поводу которой Ч.Ч.Валиханов писал: «Я, как все, был глубоко поражен, многоуважаемый Карл Казимирович, известием о вашей отставке, хотя удивляться несправедливостям можно бы нам, сибирякам, перестать», — и собирался в Петербург, Чокан решил через него передать рекомендательное письмо-записку Достоевскому. Вот его текст: «Давно не имею от тебя никаких известий, любезный Федор Михайлович. Жив ли ты? Впрочем, если бы ты умер, то написали бы о том в газетах. Поэтому надо полагать, что ты жив, но забыл нас, живущих и вопиющих в пустыне киргизской. Что со мной и как я живу, узнаешь подробно от Карла Казимировича Гутковского, моего друга, который едет в Петербург по делу, касающемуся отчасти и меня. Надеюсь, что и ты, и Мария Дмитриевна примете его хорошо и познакомитесь с его семейством. У них в Петербурге нет никакого знакомства. Гутковские люди очень добрые и без всяких провинциальных предрассудков, которые так шокируют Вас, петербуржцев. Я буду в Петербурге с первой зимней дорогой. Кланяюсь Михайле Михайловичу с его семейством, Исаковым, Майковым и всем, которые меня помнят».

Это — последнее дошедшее до нас письмо Ч.Ч.Валиханова Ф.М.Достоевскому. Так и не сбылась мечта его еще раз поехать в Петербург, болезнь и травля омских чиновников и степных правителей-оборотней привели Ч.Ч.Валиханова к преждевременной и такой ранней смерти.

Несмотря на некоторое сомнение Ч.Ч.Валиханова по поводу идейной платформы почвенников, которыми были в одно время увлечены братья Достоевские, он до конца своей короткой жизни сохранил дружбу и уважение к Ф.М.Достоевскому, его семье и брату — Михаилу Михайловичу. Утверждение об их идейном разрыве, вызванном почвенническими взглядами Достоевского, и прекращении по этой причине в 60-е годы дружественных отношений по праву можно считать необоснованным. Текстологический анализ писем Ч.Ч.Валиханова Ф.М.Достоевскому позволяет утверждать, что великий русский писа-

тель адресовал своему молодому другу не одно, а несколько писем. Но они не дошли до нас, и все-таки поиск следует продолжить, и, кто знает, может быть, он увенчается успехом. А это даст исследователям творческого наследия Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского бесценный материал и восполнит пробелы в их биографиях и взаимоотношениях.

Ч.Ч.Валиханов знал и ценил близких Ф.М.Достоевскому людей, старшего брата писателя М.М.Достоевского, с которым познакомился в Петербурге. Достоевский Михаил Михайлович (1820-1864) – русский писатель. О взаимоотношениях двух братьев подробно рассказано, к примеру, в книге Ю.Селезнева из серии ЖЗЛ «Достоевский». Двух братьев сближала общность их литературных интересов и глубокая взаимная привязанность. «Любить тебя это для меня вполне потребность», – писал Ф.М.Достоевский брату в 1840 году. В 1849 году М.М.Достоевский был арестован по делу петрашевцев, но вскоре освобожден. Выйдя в отставку, он занялся литературной деятельностью. В повестях «Дочка», «Господин Светелкин», «Брат и сестра» М.М.Достоевский продолжал традицию «натуральной школы», подражал манере письма Н.В.Гоголя. В повести «Пятьдесят лет» содержатся зарисовки из жизни дворянской усадьбы. У М.М.Достоевского есть и переводы из произведений Ф.Шиллера, о которых положительно отзывался Н.А.Добролюбов.

Вместе с братом М.М.Достоевский издавал журналы «Время» и «Эпоха», в которых развивались идеи «почвенничества». Ч.Ч.Валиханов, судя по его письмам, питал уважение к М.М.Достоевскому: «...кланяйся от меня... Михаилу Михайловичу»; «...что делает Михайло Михайлович, как идет юное его детище (журнал «Эпоха» – *Ш.С.*) и наш добрый приятель «Время»?»; «...кланяйся Михайле Михайловичу, Николаю и всем вашим...»; «Михайло Михайловичу и всему его семейству передай мои искренний поклон, засвидетельствуй мое почтение Марии Дмитриевне (жена Ф.М.Достоевского – *Ш.С.*)...»; «кланяюсь Михайле Михайловичу с его семейством», – пишет он в письмах Ф.М.Достоевскому. Неизвестно, знал ли Ч.Ч.Валиханов о смерти М.М.Достоевского, как на это реагировал, выразил ли свое сочувствие по этому прискорбному поводу Ф.М.Достоевскому.

Ч.Ч.Валиханов хорошо знал жену Ф.М.Достоевского – Марию Дмитриевну, питал к ней глубокое уважение, был искренне к ней расположен. Об этом можно судить по его письмам: «...Марии Дмитриевне свидетельствую мое глубокое уважение, надеюсь, что будете здоровы, не забывайте нас, грешных»; «...засвидетельствуй мое почтение Марии Дмитриевне». Нет материалов, свидетельствующих о том, что Ч.Ч.Валиханов знал о ее кончине – 15 апреля 1864 года. В феврале 1867 года состоялось венчание Ф.М.Достоевского с А.Г.Сниткиной – Ч.Ч.Валиханова уже не было. Но об Анне Григорьевне Достоевской стоит подробнее сказать по одной важной причине: по рассказу

Ф.М.Достоевского она оставила, хотя небольшое, но ценное воспоминание о Ч.Ч.Валиханове.

Достоевская Анна Григорьевна (1846-1918), жена и помощница Ф.М.Достоевского. Как стенографистка-переписчица она участвовала в подготовке к печати произведений писателя, вела его издательские дела. Ф.М.Достоевский посвятил ей роман «Братья Карамазовы». А.Г.Достоевскую с полным основанием можно назвать хранительницей архива писателя. Она организовала в 1906 году в Историческом музее в Москве комнату, посвященную Ф.М. Достоевскому. С 1929 года коллекция Достоевской перешла в Московский музей-квартиру Ф.М.Достоевского. Анна Григорьевна является составителем и издателем «Библиографического указания сочинений и произведений искусств, относящихся к жизни и деятельности Ф.М.Достоевского», которое вышло в 1906 году. Дневники и воспоминания А.Г.Достоевской раскрывают творческое кредо писателя, являются важнейшим биографическим материалом.

Воспоминание о Ч.Ч.Валиханове «Незабываемый день» было напечатано в книге «Воспоминания А.Г.Достоевской» (под ред. Л.П.Гроссмана, М.-Л., 1925 г., перепечатано оно в IV томе Собраний сочинений Ч.Ч.Валиханова в пяти томах). Так как это издание стало библиографической редкостью, считаем нужным привести отрывок о Валиханове полностью.

«Восьмое ноября 1866 года – один из знаменательных дней моей жизни: в этот день Федор Михайлович сказал мне, что меня любит, и просил быть его женой. С того времени прошло полвека, а все подробности этого дня так ясны в моей памяти, как будто произошли месяц назад.

Был светлый морозный день. Я пошла к Федору Михайловичу пешком, а потому опоздала на полчаса против назначенного времени. Федор Михайлович, видимо, давно уже меня ждал, слышав мой голос, он тотчас вышел в переднюю.

– Наконец-то вы пришли! – радостно сказал он и стал помогать мне развязывать башлык и снимать пальто. Мы вместе вошли в кабинет. Там на этот раз было очень светло, и я с удивлением заметила, что Федор Михайлович чем-то взволнован. У него было возбужденное, почти восторженное выражение лица, что очень его молодило.

– Как я рад, что вы пришли, – начал Федор Михайлович, – я так боялся, что вы забудете свое обещание.

– И я рада, что вижу вас, Федор Михайлович, да еще в таком веселом настроении. Не случилось ли с вами чего-либо хорошего?

– Да, случилось! Сегодня ночью я видел чудесный сон!

– Только-то! – и я рассмеялась.

– Не смейтесь, пожалуйста. Я придаю снам большое значение. Мои сны всегда бывают вещими. Когда я вижу во сне моего покойного брата Мишу, а особенно, когда мне снится отец, я знаю, что мне грозит беда.

– Расскажите же ваш сон!

– Видите этот большой палисандровый ящик? Это подарок моего сибирского друга Чокана Валиханова, и я им очень дорожу. В нем я храню мои рукописи, письма и вещи, дорогие мне по воспоминаниям. Так вот, вижу я во сне, что сижу перед этим ящиком и разбираю бумаги. Вдруг между нами что-то блеснуло, какая-то светлая звездочка. Я перебираю бумаги, а звездочка то появляется, то исчезает. Это меня заинтересовало, я стал медленно перекладывать бумаги и между ними нашел крошечный бриллиантик, но очень яркий и сверкающий...».

А.Г.Врангель, не раз встречавшийся с Ч.Ч.Валихановым, в книге «Воспоминания о Ф.М.Достоевском в Сибири 1854-1856 гг.» посвятил ему несколько слов: «...имя Валиханова упоминается в последних письмах Достоевского ко мне». К сожалению, письма Достоевского к Врангелю неизвестны, но слова А.Е.Врангеля примечательны тем, что они явственно свидетельствуют о том, что великий русский писатель дорожил дружбой Ч.Ч.Валиханова, любил его преданной любовью.

О пребывании Достоевского в Казахстане написано немало книг, статей и воспоминаний. В них Ф.М.Достоевский предстает врагом великодержавного шовинизма, человеком, который сочувствует казахскому народу, находящемуся под двойным игом: местных баев и царизма. В Семипалатинске Ф.М.Достоевский написал роман «Село Степанчиково и его обитатели», повесть «Дядюшкин сон», создал ряд глав «Записок из Мертвого дома» и другое. Тема – Казахстан в произведениях Ф.М.Достоевского – может быть предметом специального изучения.

В ряде работ затрагивался вопрос: запечатлен ли образ Валиханова в произведениях писателя и не придал ли он какому-нибудь литературному герою его внешние черты и внутренний строй души. В одной из черновых записей к роману «Подросток», опубликованному в «Отечественных записках» за 1875-1876 гг., есть беглое упоминание имени Валиханова: «Потом, в конце, когда жена умерла, Лиза повесилась, а мальчик сбежал, он (Версильов – *Ш.С.*) исповедывается сыну и говорит, что перенести не может образов; все рассказывает, как загаливался (страшное простодушие, Валиханов, обаяние)». Некоторые исследователи, основываясь на этой записи, утверждают, что один из главных персонажей романа, Версильов, несет в себе черты характера Валиханова.

Это натяжка. Наиболее убедительную трактовку строчек из рукописи «Подросток» с упоминанием имени Валиханова дал писатель П.Косенко в книге «Иртыш и Нева».

Дружба Ч.Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского, их переписка – одна из значительных страниц в биографиях великих людей, представителей двух народов. В их взаимоотношениях отразились не только богатство их душ, их родство, их творческая жизнедеятельность. Это великое знамение – два народа явили миру двух своих сыновей, воплотивших в своей жизни, творчестве, деятельности дух созидательной дружбы,

они были своего рода предтечами братства русского и казахского народа, которое утвердила и укрепила Великая Октябрьская социалистическая революция. В их дружбе проявилась вековая мечта народов к единению – вечному, времени не подвластному.

* * *

Ч.Ч.ВАЛИХАНОВ В ПЕТЕРБУРГЕ, В КРУГУ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Как известно, Ч.Ч.Валиханов после своей легендарной Кашгарской экспедиции по вызову Министерства иностранных дел в марте 1860 года приехал в Петербург и находился там более года, работал в Азиатском департаменте Министерства иностранных дел и в Генеральном штабе военного министерства. Жизнь Ч.Ч.Валиханова и круг его интересов и общения с представителями русской интеллигенции – учеными, общественными деятелями, литераторами, – дружеская связь со многими из них освещена в трудах А.Маргулана, М.Ауэзова, С.Зиманова, С.Муканова, П.Косенко, И.Стрелковой и других.

Так как в этих трудах в широкой панораме исследуется его кипучая жизнь и многосторонняя деятельность, то, естественно, вопрос о его литературной и писательской среде в Петербурге имел, в определенной степени, частный характер и ряд подробностей филологического плана остался в стороне. В очерке предпринимается попытка исследовать Ч.Ч.Валиханова в его тесных связях именно с русской литературной средой, в которой он находился в бытность свою в Петербурге в 1860-1861 годах, и для нас, безусловно, представляет интерес каждый русский писатель и поэт, который имел возможность видаться, общаться, подружиться с Валихановым. Можно пересчитать десятки имен – Ковалевский, братья Майковы, Курочкины, братья Достоевские, Полонский, Крестовский, Страхов, с которыми Ч.Ч.Валиханов общался, дружил, вел литературные и научные дискуссии. Среди образованных людей, писателей, издателей, ученых Ч.Ч.Валиханов блистал своей эрудицией.

За каждым этим именем стоят десятки событий и явлений русской общественной и литературной жизни, которые пропускал через свое сердце и ум Ч.Ч.Валиханов. Поэтому нам так дорог этот петербургский год жизни и деятельности Ч.Ч.Валиханова – раскрытие его во всей полноте и многообразии может многое дать для понимания полной драматизма и блистательных взлетов судьбы Ч.Ч.Валиханова, человека ренессансного типа.

О братьях Майковых Ч.Ч.Валиханов мог знать еще до приезда в Петербург от А.Е.Врангеля и Ф.М.Достоевского. А.Е.Врангель передавал Достоевскому письма от его брата Михаила и Аполлона Майкова, по-

сылки и поклоны, вообще он был одним из тех, с кем русский писатель был в тесных дружеских отношениях в период пребывания в Семипалатинске, и вполне возможно, что Ф.М.Достоевский рассказывал своему молодому другу о братьях Майковых. В Петербурге Ч.Ч.Валиханов сблизился с Майковыми, с одним из них, Аполлоном Николаевичем, был в дружбе, переписывался, а Леонид Николаевич Майков принимал деятельное участие в сборе работ Ч.Ч.Валиханова для издания.

В письме к Аполлону Николаевичу Майкову Ч.Ч.Валиханов писал: «...Давно собираюсь писать к Вам, многоуважаемый Аполлон Николаевич, чтобы поблагодарить Вас и Ваше доброе семейство за то участие и благорасположение, которое Вы оказали мне во время нашего знакомства. Особенно дороги стали мне мои петербургские друзья теперь, когда я живу в степи, хотя среди родных и окруженный милыми земляками, но разьединенный с ними чем-то неодолимым. ...Свидетельствую мое глубочайшее почтение всем вашим родным и целую ваших детей, особенно мою маленькую приятельницу».

В истории русской культуры и литературы сыновья академика живописи Н.А.Майкова, братья Майковы, оставили глубокий след и богатое художественное наследие. Старший, Аполлон Николаевич, был известным русским поэтом. Его брат, Валериан Николаевич (1823-1847), несмотря на то, что прожил всего двадцать четыре года – жизнь его оборвал несчастный случай, он утонул во время купания, – был известным и уважаемым критиком и публицистом. И.А.Гончаров в некрологе на смерть В.Н.Майкова, опубликованном в журнале «Современник», отметил, что он был из числа «критических талантов высшего разряда», Н.Г.Чернышевский в своей рецензии на «Стихотворения Кольцова» (1856) оценил В.Н.Майкова как продолжателя Белинского. Его Ч.Ч.Валиханов не мог видеть, но мог знать о нем от Ф.М.Достоевского и А.Е.Врангеля.

Младший – Майков, Леонид Николаевич (1839-1900), был известным историком литературы, библиографом, этнографом, вице-президентом Академии наук, членом Русского географического общества. Если принять во внимание строки из письма Ч.Ч.Валиханова А.Н.Майкову: «Свидетельствую мое глубочайшее почтение всем вашим родным», – можно предположить, что, будучи в Петербурге, Валиханов мог встречаться с Л.Н.Майковым, по возрасту его ровесником. Имя Леонида Николаевича Майкова дорого нам и тем, что он один из тех, кто принимал деятельное участие в сохранении и издании после смерти Ч.Ч.Валиханова некоторых его трудов.

Это выясняется из переписки русских ученых. В отрывке из письма Г.Н.Потанина к Г.Е.Катанаеву читаем: «...Одновременно с этим письмом я посылаю Вам рукопись, которую прошу напечатать в «Записках» Вашего отдела. Рукопись, которую я Вам посылаю, есть копия с рукописи, случайно найденной Леонидом Николаевичем Майковым; с согласия последнего я приготовил ее для «Записок» отдела, а самую

рукопись передал вновь г. Майкову... Статья о шаманстве очень интересна. Леонид Николаевич Майков хотел сначала поместить ее в здешних «Известиях», но потом разрешил ее отослать в отдел ввиду того обстоятельства, что в рукописи встречаются пропуски, которые могут быть в Омске при помощи сведущих переводчиков восстановлены».

В письме Г.Н.Потанина к Н.И.Веселовскому, датированном 3 декабря 1893 года, Г.Н.Потанин пишет: «Многоуважаемый Николай Иванович! Я оставил материал для издания статей Валиханова у Ник. Мих. Ядринцева, так как опоздал свести его к Леон. Ник. Майкову до отъезда последнего в Ярославль».

В другом письме Н.И.Веселовскому от 13 апреля 1901 года Г.Н.Потанин сообщает о своем беспокойстве по поводу неизвестности судьбы статьи Ч.Ч.Валиханова «О шаманстве у киргизов»: «Если же статьи о шаманстве у Петра Петровича (П.П.Семенов. — Ш.С.) не окажется, остается только одно — искать ее у вдовы Леонида Николаевича Майкова».

Как видно из этой переписки, Л.Н.Майков не только знал Ч.Ч.Валиханова, но и читал его труды, держал их у себя, заботился о том, чтобы они увидели свет.

Об Аполлоне Николаевиче Майкове (1821-1897) следует сказать особо. Он учился на юридическом факультете Петербургского университета, рано увлекся поэзией. Его поэтические произведения посвящены темам европейской и русской истории, искусству, он создал замечательные стихи об итальянской и русской природе, отличающиеся задушевностью, напевностью, живописностью. Многие стихи А.Н.Майкова вдохновили композиторов П.И.Чайковского, Н.А.Римского-Корсакова и других на создание романсов, которые были очень популярны. А.Н.Майков переводил Г.Гейне, А.Мицкевича, Г.Лонгфелло. А.Н.Майков много путешествовал. В последние годы своей жизни работал председателем иностранной цензуры.

В письме к А.Н.Майкову Ч.Ч.Валиханов подробно излагает обстоятельства своей жизни в степи, расспрашивает о Петербурге, столичных событиях, друзьях. «Интересно было бы узнать от Вас о некоторых крупных литературных скандалах и ученых критиках. Что с «Современником» и что будем делать мы, его подписчики?», — пишет Ч.Ч.Валиханов. Он делится своими планами сотрудничать с литературными журналами «Санкт-Петербургские ведомости» и «Отечественные записки». Письмо Валиханова, адресованное Майкову 6 декабря 1862 года из Кокчетова, напечатано во всех изданиях произведений ученого и является ценным эпистолярным материалом, характеризующим обстановку в ауле и душевное состояние его автора.

«Особенно дороги стали мне мои петербургские друзья теперь, когда я живу в степи, хотя среди родных и окруженный милыми земляками, но разьединенный с ними чем-то неодолимым. Как я ни стараюсь с ними сблизиться, но все как-то не удается. Иногда все идет хорошо,

но как только дело доходит до убеждений, до серьезных разговоров, мы начинаем расходиться...

Чтобы видеть всю незавидность моего положения в Орде, я приведу вам некоторые стычки, бывшие у меня с отцом, матушкой, — писал он Аполлону Николаевичу. — А (из)-за чего? Отец был дружен с одним султаном из Оренбургской степи и дал ему слово породниться. Приехал я, грешный. Отец с матушкой решили меня женить: будет ему таскаться. Надо сказать, что предназначенная мне невеста была влюблена в брата моего и писала к нему в это самое время часто нежные послания. Я, разумеется, отказался от женитьбы, особенно при таких обстоятельствах, и выразил мой взгляд на супружество. Это совершенно озадачило моих родителей и привело в ужас. Сын против отцовской воли. «Вот на что я воспитал его, — роптал отец, — не уважил меня и мать на старости». Мать заговорила о своем молоке, даром потраченном. Действительно, с казахской точки зрения это была ужасная неблагодарность и дурно ставила меня в глазах народа. А как бы я поступил иначе? Отец был так огорчен этим обстоятельством, что где-то торжественно объявил, что не намерен более воспитывать детей своих по-европейски. «Они портятся», — так говорил он в заключение. С местными султанами и богачами из черной кости я также не лажу, потому что они дурно обращаются со своими бывшими рабами, которые теперь хотя и освобождены, но живут у них, не зная, как уйти. Я требовал не раз, чтобы они платили им жалованье и чтобы обращались как с людьми, в противном случае грозил законом. Зато с пролетариатом степным я в большой дружбе и скоро сходямся».

Попытка стать старшим султаном Атбасарского округа и быть практически полезным, доказать народу силу просвещения, европейской культуры не удалась. Хотя на выборах он победил, омская администрация не утвердила Чокана — это им было невыгодно. Поэтому Ч.Ч.Валиханов в письме к Аполлону Николаевичу с возмущением пишет об обострении степных противоречий, об интригах местной царской власти против Валиханова: «Вы, вероятно, слышали от Федора Михайловича (Достоевского — *Ш.С.*), которому я писал об одном случае, где со мной поступили как с инородцем. А с инородцами в Сибири делают что хотят, только разве собаками не травят. Вот мои обстоятельства, любезный Аполлон Николаевич. Скверны они, но я несу крест мой, как Иисус, но только с ропотом. Протестовать следует, хотя и толку от того никакого не выйдет. Вероятно, письмо мое навеяло на Вас грусть: Вы были всегда так симпатичны ко мне».

Ч.Ч.Валиханов в своем письме к А.Н.Майкову живо интересовался литературными новостями в Петербурге: «Будем говорить теперь о Вас, о Петербурге? О друзьях моих петербургских. Что делают Достоевские? Они редко пишут, в чем я, впрочем, сам виноват, потому что редко отвечаю. Как их журнал идет? Кажется, хорошо, судя по объявлениям на продолжение издания. Говоря между нами, я что-то плохо понимаю их почву, народность...».

Ч.Ч.Валиханов был хорошо знаком с тенденциями политических и литературных журналов «Время» и «Эпоха», издававшихся в Петербурге братьями Достоевскими. Он критически относился к их идейной направленности, граничащей с реакционностью, не разделял взглядов издателей и авторов журналов, стоящих на путях «почвенничества», и, таким образом, солидаризировался с лагерем революционных демократов.

Далее в письме к А.Н.Майкову Ч.Ч.Валиханов пишет: «Интересно было бы узнать от Вас о некоторых крупных литературных скандалах и ученых критиках. Что с «Современником» и что будем делать мы, его подписчики? Я говорю о деньгах за эти 8 месяцев вавилонского пленения».

Речь шла об острой политической и литературной борьбе в Петербурге начала 1860-х годов между реакционной официальной частью общества и революционными демократами, о периоде подготовки и принятия крестьянской реформы 1861 года, о судьбе журнала «Современник», выпуск которого был приостановлен царским правительством на восемь месяцев (с июня 1862 по февраль 1863 года) за его ярко выраженное революционное направление.

В этом письме Ч.Ч.Валиханов обращается к другу с просьбой: «Я бы хотел быть корреспондентом «Санкт-Петербургских ведомостей» о делах среднеазиатских и киргизских степей. Нельзя ли поговорить с редактором? Впрочем, Вы можете избрать другую газету, более близкую Вам. Нельзя ли также узнать у «Отечественных записок», можно ли у них будет напечатать киргизские сказки, сходные с русскими, и мои исследования о шаманстве у киргизов и киргизские песни (в средневековом смысле), о золотоордынских героях, бросающие новый взгляд на историю этой Орды и объясняющие причины падения Орды». До сих пор нет данных, подтверждающих, что Ч.Ч.Валиханов был корреспондентом «Санкт-Петербургских ведомостей» о делах среднеазиатских и киргизских степей. Правда, несколько статей о торговле в Казахстане и Средней Азии было напечатано в «Санкт-Петербургских ведомостях» за 1862-1863 годы, но без подписи, так сказать, анонимные публикации. Оснований фактических для утверждения, что автор их Ч.Ч.Валиханов, нет, хотя по времени их публикация совпадает с просьбой, обращенной к А.Н. Майкову.

Казахский ученый помимо известных всем исследований о шаманстве располагал большим фольклорным материалом – записанными им народными сказками и песнями, подготовленными к изданию. В письме к А.Н.Бекетову от 2 января 1862 года он писал: «Я собрал очень много сказок, эпических сказаний и песен». Но судьба собранных и обработанных Ч.Ч.Валихановым народных произведений до сих пор остается неизвестной.

10 февраля, вскоре после получения письма Ч.Ч.Валиханова, датированного 6 декабря 1862 года, А.Н.Майков тепло и обстоятельно ответил ему.

Долгое время это письмо А.Н.Майкова не было известно, поэтому его нет и в пятитомном Собрании сочинений Ч.Ч.Валиханова, а также в других изданиях. Оно было обнаружено сравнительно недавно в Рукописном отделе Пушкинского Дома в Ленинграде, среди бумаг, адресованных неизвестным лицам, и опубликовано в «Ежегоднике» этого же отдела на 1975 год.

Отрывки из письма А.Н.Майкова с комментариями вошли в статью А.Ахметова «Неизвестное письмо А.Н.Майкова к Чокану Валиханову».

В своем письме А.Н.Майков старается облегчить душевную боль своего друга, прозябающего в далеком Сырымбете, подробно отвечает на его вопросы, «старается, чтобы его труды, статьи увидели свет в петербургских журналах и газета».

«Если б Вы, любезнейший друг, знали, какую радость доставили Вы мне, когда, вынув из конверта иероглифическую рукопись, я узнал, что это от Вас письмо, – Вы бы, верно, писали мне и больше и чаще. Мы немного времени провели вместе, но я так полюбил Вас, как будто всего насквозь знаю, и нахожу только один недостаток у Вас, которым я сам страдаю, – это лень писать. У меня в семействе вспоминают Вас часто, не только жена, но и дети, – читаем мы в письме А.Н.Майкова, – Из всего этого Вы видите, конечно, – что об Вас у нас только одна фраза: что он там у себя делает? и отчего ему не основаться в Петербурге, с частыми, конечно, выездами туда и сюда. Я к этому присоединяю еще вот какое рассуждение: ведь Вы, собственно говоря, ученый; не знаю, что Вы можете сделать у себя, но для себя и для Европы несказанно много! а уж об России и говорить нечего! Чтобы Вам быть полезным для своего народа – извините, у Вас к тому вряд ли есть возможность, а именно Вы слишком образованны и учены для своей среды, а кроме того, совсем не практичны. Последнее – главное. Ведь среда зовет, а Вы едва ли будете на кого-нибудь влиять. Лучшее, что можете сделать, – это хлопотать об учреждении гимназии в степи – если хоть дворянство и этому приготовлено и желает, а хлопотать надо в Петербурге. Вообще, по всем моим соображениям, Вы должны быть здесь. Хоть скверное место – да нечего делать – устройте так дела, чтобы получать здесь из дому деньги на прожиток, да и приезжайте сюда. Другое дело, если б Вы там в Азии состояли на службе, если б с Вашими идеями совпали наши дальнейшие действия в Средней Азии и клонились бы к обоюдной выгоде народов, но ведь Вы, кажется, совсем в стороне и ничем таким не занимаетесь».

Петербургские друзья-литераторы видели в Ч.Ч.Валиханове первого разностороннего ученого-казаха, прекрасного литератора и усиленно звали в столицу. О возвращении в Петербург на некоторое время, провести, как он писал к Ф.М.Достоевскому, «с добрыми друзьями несколько приятных месяцев», запастись «новыми книгами, новыми идеями» и вернуться «опять в орду к казахам» он мечтал постоянно. Но болезнь легких, злая чахотка, не позволяла осуществить эту меч-

ту. Больше ему не суждено было увидеть своих друзей, с которыми он поддерживал письменную связь до конца своей короткой жизни.

А.Н.Майков удовлетворяет живой интерес Ч.Ч.Валиханова, который он проявил к литературной жизни Петербурга. В ответном письме он сообщает; «Вы спрашиваете, что у нас в литературе, в обществе? Вопрос, на который отвечать трудно: подробности осаждают и заставляют терять взгляд на целое, я же всегда люблю смотреть на события с высоты птичьего полета, знать все карты у всех партнером и рассматривать каждый факт как историческое явление. Вследствие этого я не мог и не могу встать сам ни в каком лагере. Да, поэту, ей богу, и не следует, ибо поэт есть вместе и философ, а уж никак не уличный боец. Но у нас есть и философы – уличные бойцы, философ – и последователь какой-нибудь крайней теории? да совместимо ли это? Философ – это результат всего прожитого человечеством; все явления дня – он должен знать их смысл и смотреть на них как на явления, повторяющиеся всегда и везде в истории в известный период общественной жизни. Ведь Вы отчасти тоже философ – вот почему сомневаюсь, чтобы могли быть полезным деятелем дома: Вы еще не нужны там, то есть там нужны двигатели закона попроще, а Вы уж, как ни вертитесь, принадлежите Европе. Совмещая в себе цвет европейской образованности и науки с ученостью Востока, Вы должны Европу знакомить с Азией, а для Азии ничего не сделаете, разумеется, покамест. А звено между Азией и Европой – Россия. Вы и должны на нее смотреть как на разумное поприще Вашей умственной деятельности. Еще время не пришло для Ваших родных степей, чтобы им нужны были деятели такие, как Вы. Вы очень воздержаны в описании того, что Вы делаете, но я вижу Вашу жизнь, друг мой! вижу и глубоко за Вас страдаю! Не смейтесь надо мною: я горячо полюбил Вас! да и не я один!».

Здесь высказывается ценная мысль о научно-политической роли Ч.Ч.Валиханова в звене «Европа – Россия – Азия». Так высоко ценил своего казахского друга А.Н.Майков, осознавал его миссию просветителя и ученого, выказывал свою боль и сострадание по поводу душевных переживаний человека, которого полюбил искренне и провидчески. Удивляет в этом письме то, что его чувства к Ч.Ч.Валиханову почти идентичны с теми, которые питал к своему молодому другу Ф.М.Достоевский. Это говорит о том, что Ч.Ч.Валиханов обладал и редким даром завоевать расположение и любовь высокообразованных и талантливых людей, как правило, требовательных по отношению и окружающим, одаривающих дружбой отнюдь не каждого, строго к избирательно. Умение Ч.Ч.Валиханова общаться в интеллектуальном, аристократическом, передовом обществе, заслужить любовь и дружбу выдающихся людей своего времени – такое дается человеку высокого интеллекта, истинной внутренней культуры, отзывчивому на горести и радости тех, с кем он общается.

В письме А.Н.Майков сообщает об оживлении общественно-политической жизни после принятия манифеста 1861 года, о борьбе мнений, бескомпромиссной и шумной, соответствующей «историческому периоду»: «...Говоря вообще, хоть и трудно жить в наше время, но все-таки мы с гордостью можем говорить об историческом периоде, который переживаем. Освобождение крестьян повлекло ряд преобразований, которые дадут нам физиономию образованного народа: наши революционеры смысла не имеют и просто противны, ибо стоят на воздухе, декламируют вздор, и главное, невежды и в науке и в жизни. С другой стороны, бесят вас люди в правительстве, которые им придают значение и смотрят на них, как на опасных людей. Да пустите их на все четыре стороны! Боятся, что эти мальчуганы народ взбунтуют: взбунтовать народ против царя, который его освободил и несказанно улучшил в быте, да и народ их свяжет и представит, если не избьет как недобрых людей. Вот эти, с одной стороны, – мальчишки, с другой стороны – отравляют вам дни! И несмотря на это, руководящая временем и общим ходом события мысль идет и не останавливается, и за это воздаст хвалу история виновнику. Вот ваш общий очерк положения, от подробностей увольте».

Здесь не трудно увидеть отголоски борьбы мнений в петербургском обществе относительно Манифеста 1861 года. Одни, не вникая в суть и содержание его, одобряли проведение царским правительством реформы, думали, что она повлечет ряд преобразований в сторону улучшения жизни народа, создаст условия для просвещения его, другие – осуждали ее половинчатость. К первым относился и А.Н.Майков. Это нетрудно понять из его письма к Ч.Ч.Валиханову. В нем четко и определенно прослеживается негативное отношение к опровергателям «царской милости» понявшим реакционную суть реформы, рассматривающим ее как своеобразный маневр, предпринятый властью имущими для того, чтобы предостеречь себя от гнева народного, который накапливался столетиями. О таких либералах, как Л.Н.Майков и ему подобные, писал В.И.Ленин: «...Либералы так же, как и крепостники, стояли на почве признания собственности и власти помещиков, осуждая с негодованием всякие революционные мысли об уничтожении этой собственности, о полном свержении этой власти».

«Пресловутое освобождение, – по словам В.И.Ленина, – было бесовейшим грабежом крестьян, было рядом насилий и сплошным надругательством над ними. Были и тогда уже в России революционеры, стоявшие на стороне крестьянства и понимавшие всю узость, все убожество пресловутой «крестьянской реформы», весь ее крепостнический характер. Во главе этих, крайне немногочисленных тогда, революционеров стоял Н.Г.Чернышевский».

Конечно, не каждому было суждено подняться до понимания крепостнического характера реформы 1861 года, как смогли это сделать революционные демократы. В письме А.Н.Майкова Ч.Ч.Валиханову

важно и ценно стремление русского поэта донести до далекого друга отклик на важнейшие события русской общественной жизни в ее переломный и знаменательный момент.

Мы не можем определенно и точно сказать, как отнесся Ч.Ч.Валиханов к новостям, которые ему сообщил в своем письме А.Н.Майков. Но учитывая то обстоятельство, что Ч.Ч.Валиханов не разделял приверженности поэта к теории «чистого искусства» и то, что он по своим социально-политическим и эстетическим взглядам ближе стоял к лагерю революционных демократов, можно предположить, притом с уверенностью, что его отношение к царской реформе не совпадало с майковским. Ч.Ч.Валиханов ждал и надеялся на обновление социально-общественной жизни в России. «В 60-х годах Валиханов следил за движением русской жизни, за обновлением ее, он читал лучшие журналы», — пишет Н.М.Ядринцев, один из многочисленных друзей казахского ученого-демократа. «Он увлекался движением шестидесятых годов», — читаем мы в воспоминаниях А.Н. Пыпина.

Заслуживает быть отмеченным и то, что в письме к А.Н.Майкову Ч.Ч.Валиханов интересовался не состоянием дел журнала «Русский вестник», где постоянно сотрудничал А.Н.Майков, а дальнейшей судьбой «Современника», на который царской цензурой был наложен запрет. И не случайно в конце упомянутого письма просил узнать, можно ли будет и не в каком-нибудь ином журнале, а именно в прогрессивном издании того времени в «Отечественных записках», напечатать казахские сказки, сходные с русскими, и мои исследования о шаманстве у казахов и казахские песни (в средневековом смысле) о золотоордынских героях.

Русский поэт с чуткостью и исключительным вниманием отнесся и к этой просьбе казахского ученого, старался помочь осуществлению его заветных желаний. Об этом Л.Н.Майков так писал Ч.Ч.Валиханову: «Вы поручаете мне хлопотать о Ваших трудах! Корш просит сказать, что с распростертыми объятиями встретит все, что Вы доставите; 2. О сказках редакторы предлагают вопрос — в каком у Вас они виде? в виде обработанных статей или сказки *in situ*? Во всяком случае, присылайте мне все, что у Вас есть, и уж будьте уверены, я буду хлопотать как о своих собственных вещах, даже более, ибо хлопотать о своих вещах не мастер.

Ну, до свидания, любезнейший, когда же увидимся? Пора!

Ваш А.Майков».

Сколько здесь душевной теплоты, близкого участия, искренней доброжелательности, высокого уважения к личности Ч.Ч.Валиханова, чуткого внимания ко всем его просьбам и трогательного стремления выполнить их. Из письма видно, что А.Н.Майков не раз вел разговоры о Ч.Ч.Валиханове и его трудах в редакции газеты «Санкт-Петербургские ведомости», с которой Ч.Ч.Валиханов желал сотрудничать, не раз беседовал с только что назначенным редактором этой газе-

ты В.Ф.Коршем. По письму А.Н.Майкова чувствуется, что и В.Ф.Корш знал Ч.Ч.Валиханова и с большим уважением относился к нему.

В истории русской общественной мысли, культуры и литературы известны три Корша, два брата и сын одного из них. Валентин Федорович Корш (1828-1883), который знал и уважал Ч.Ч.Валиханова, был известным журналистом и историком литературы. После окончания в 1850 году юридического факультета Петербургского университета работал в газете «Московские ведомости», в 1852-1862 годах был ее редактором. В 1863-1874 годах В.Ф.Корш редактировал «Санкт-Петербургские ведомости». Это издание при нем стало умеренно-либеральным, вело полемику с реакционной прессой в защиту реформ 60-х годов.

Как известно, «Санкт-Петербургские ведомости» – старейшая русская газета, которая издавалась при Петербургской Академии наук с 1728 года. С 1800 года она выходила ежедневно и была одной из популярных газет, при В.Ф.Корше занимала ведущие либеральные позиции. За выступление против гимназической реформы Д.А.Толстого, В.Ф.Корш в 1874 году был снят с редакторства. С передачей в 1875 г. газеты Министерству народного просвещения она утратила оппозиционность. С 1914 года выходила под названием «Петроградские ведомости», закрыта в 1917 году.

После 1874 года В.Ф.Корш издает и редактирует журнал «Заграничный вестник». Под редакцией его и А.И.Кирпичникова вышли 15 выпусков «Всеобщей истории литературы», где ему принадлежат «Введение», разделы истории древнегреческой литературы, многие примечания. В.Ф.Корш написал ряд статей по вопросам европейской истории, политики, литературы. Он совместно с братом-журналистом и переводчиком Евгением Федоровичем Коршем (1810-1897) – перевел на русский язык популярное в то время исследование «Курс всеобщей истории» Г.Вебера, т. 1-4.

Имя В.Ф.Корша с почтением могло быть упомянуто в кругу петербургских писателей и журналистов, с которыми Ч.Ч.Валиханов имел прямую и косвенную связь. Видел или не видел Ч.Ч.Валиханов В.Ф.Корша – об этом точных сведений нет, но по письму А.Н.Майкова можно судить, что тот не только просто слышал о Ч.Ч.Валиханове, но и питал к нему уважение, которое доказал своей готовностью принять его статьи в газете «Санкт-Петербургские ведомости».

Письмо А.Н.Майкова почему-то даже не упомянуто в книге И.Стрелковой «Валиханов», о чем справедливо писал Б.Канапьянов в рецензии: «Как мне кажется, это письмо могло бы стать одним из связующих звеньев в описании не только биографии Чокана Валиханова и жизни Петербурга 60-х годов, но и творчества самого А.Н.Майкова, написавшего под влиянием Ч.Ч.Валиханова известное стихотворение «Емшан».

Предположение о том, что «Емшан», «В степях», «Альпийские ледники» А.Н.Майкова написаны под влиянием его бесед с Ч.Ч.Валихановым, было высказано А.Х.Маргуланом.

«Емшан – название душистой травы, растущей в наших степях, вероятно, полынок» – таков комментарий в Полном собрании сочинений А.Н.Майкова, вышедшем в Санкт-Петербурге в 1901 году.

Так как это стихотворение написано А.Н.Майковым спустя несколько лет после смерти Ч.Ч.Валиханова, можно предположить, что некоторые забытые восточные слова ему пришлось восстанавливать по памяти. Гипотетически этимология слова «Емшан» такова: ем – по-казахски лечение, исцеление; шан – от искаженного слова шөп – трава. Емшан – исцеляющая трава, кстати, содержание стихотворения способствует такому толкованию.

«Емшан» – сам автор назвал романтической поэмой, в ней есть свой сюжет, свои герои, драматические коллизии.

Степной травы пучок сухой,
Он и сухой благоухает!
И разом степи надо мной,
Все обаянье воскрешает...

Когда в степях, за станом стан,
Бродили Орды кочевые,
Был хан Отрок и хан Сырчан,
Два брата, батыры лихие.

И раз у них шел пир горой –
Велик полон был взят из Руси!

Певец им славу пел, рекой
Лился кумыс во всем улусе.

Так начинается поэма. Далее рассказывается о том, что во время пира на мирных жителей нападают враги:

Вдруг шум и крик, и стук мечей,
И кровь, и смерть, и нет пощады!
Все врозь бежит, что лебедей,
Ловцами спугнутое стадо.

Два брата – Отрок и Сырчан – вынуждены бежать: один в донские земли, другой – в Кавказские горы. Шли годы, Сырчан вернулся на родину – наступило спокойствие в степях, где «буйный ветер на просторе». Брат далеко, на чужбине. Он посылает ему певца, чтоб тот напомнил о красоте степной шири, о родине, которая ждет своего сына:

Ему ты песен наших спой, –
Когда ж на песнь не отзовется, –
– Свяжи в пучок емшан степной,
И дай ему – и он вернется.

К Отроку, который пирует в своем златом шатре, вводят певца:

И взял пучок травы степной,
Тогда певец и подал хану –

И смотрит хан – и, сам не свой,
Как бы почуя в сердце рану.

За грудь схватился... Все глядят –
Он, грозный хан, что ж это значит?
Он, пред которым все дрожат, –
Пучок травы, целуя, плачет!

И вдруг, взмахнувши кулаком;
«Не царь я больше вам отныне! –
Воскликнул, – смерть в краю родном
Милей, чем слава на чужбине!»

Таково чудодейственное свойство степной травы, которую взрастила родная земля, – решил Отрок вернуться на родину:

Наутро, чуть осел туман,
И озлатились гор вершины,
В горах идет уж караван
Отрок с немногую дружиной.

Минуя гору за горой,
Все ждет он – скоро ль степь родная –
И вдаль глядит, травы степной
Пучок из рук не выпуская.

Главная мысль поэта: родина превыше всего – несметных богатств, власти, серебра и золота. Прекрасен образ Отрока в момент, когда он берет в руки пучок степной травы и плачет, целуя ее. Его решение отказаться от ханской власти возникает вдруг, но оно непоколебимо: «Смерть в краю родном милей, чем слава на чужбине!» Эти слова своего рода парафраз казахской народной мудрости: «Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» – буквально: «Чем быть на чужбине султаном-правителем, лучше быть в родном краю рабом».

Казахские слова и выражения «ұлыс», «қонақ», «қымыз», «емшөп», «басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», – их, вероятно, употреблял в своем рассказе Ч.Ч.Валиханов, и А.Н.Майков спустя несколько лет вспомнил беседу со своим другом, создал на его основе романтическую поэму, которую включил в цикл произведений «Отзывы истории». Вполне возможно, что в образе Отрока поэт воплотил черты своего казахского друга. Безусловно, в произведении «Емшан» живет образ мыслей Ч.Ч.Валиханова, которые замечательный поэт, пропустив через свое сердце, сделал фактом русской поэзии – романтическая поэма до сих пор читается с волнением. Она и факт личной дружбы, искренней и чистой, которая связывала Ч.Ч.Валиханова и А.Н.Майкова, и в этом не меньшая ее значимость.

В петербургский период Ч.Ч.Валиханов познакомился и подружился с русским поэтом Всеволодом Крестовским и в письмах из ка-

захской степи к друзьям не раз просил передать ему теплый привет. О тесной дружбе Чокана с ним писали Потанин и Ядринцев.

В материалах, связанных с Ч.Ч.Валихановым, есть немного сведений о В.В.Крестовском. Из них мы в основном узнаем о том, что он был автором известного в то время романа «Петербургские трущобы», что посещал литературный кружок Ф.М.Достоевского, где и познакомился с Ч.Ч.Валихановым. Он ценил блестящее остроумие Ч.Ч.Валиханова, которое обвораживало буквально каждого, с интересом слушал его великолепные шутки, захватывающие истории, которые по существу были устными рассказами. И не только слушал – использовал их в своих рассказах, повестях и романах. Но ведь и эта деталь для нас важна, поскольку и она раскрывает одну из граней блестящей личности Ч.Ч.Валиханова. Именно исходя из этого мы полагаем: на имени В.В.Крестовского следует остановиться подробнее.

Русский писатель Крестовский Всеволод Владимирович (1840-1895) родился в дворянской семье, учился на историко-филологическом факультете Петербургского университета, где и подружился с Д.И.Писаревым. Затем он сотрудничал с журналом «Русское слово». Литературной деятельностью начал заниматься с 50-х годов. В ранних стихах и поэме Крестовского есть мотивы народного горя, социальной несправедливости. В 1860-е годы Крестовский создает роман «Петербургские трущобы», в котором дает живописные картины роскоши аристократии и нищеты петербургского «дна»: авантюрно-бульварную дилогию «Кровавый пух». Революционное движение 60-х годов Крестовский не понял и во многом ошибался. В 80-90-е годы вышел в свет ряд «антинигилистических» романов, антисемитская трилогия «Тьма Египетская», «Тамара Бендлвид», «Торжество Ваала». Перу Крестовского также принадлежат многочисленные повести, рассказы, очерки, среди которых путевые очерки о поездке в Среднюю Азию. После его смерти в Санкт-Петербурге в 1899-1900 годах вышло собрание его сочинений в восьми томах.

В. Крестовский был младше Ч.Ч.Валиханова на пять лет. Когда в 1860-1861 годах Ч.Ч.Валиханов встретился с ним в Петербурге, ему было двадцать лет и он только начал заниматься литературной работой. К сожалению, сведений об их взаимоотношениях сохранилось очень мало – краткие свидетельства современников, просьбы Ч.Ч.Валиханова передать привет В.В.Крестовскому, которые мы находим в письмах, и найденная недавно известным исследователем-краеведом Н.П.Ивлевым записка Всеволода Крестовского такого содержания: «Я заходил и взял портрет Маки (брата Ч.Ч.Валиханова, обучавшегося в Петербурге. – *Ш.С.*) для снятия с него фотографий. Доставлю, может, сегодня, а может, через два или три. Весь твой Всеволод. Будь завтра вечером у М.Достоевского, наши будут...».

В Петербурге Ч.Ч.Валиханов близко сошелся и с поэтом, впоследствии членом-корреспондентом Петербургской Академии наук

(1888) Я.П.Полонским. В письмах Ч.Ч.Валиханова к петербургским друзьям он неоднократно обращается с просьбой передать Полонскому привет. Знакомство Ч.Ч.Валиханова с Я.П.Полонским упоминается в исследованиях А.Х.Маргулана, И.Стрелковой и других. Его имя только перечисляется в ряду петербургских знакомых. На наш взгляд, о Я.П.Полонском нужно говорить подробнее, так: в пору знакомства Ч.Ч.Валиханова с Я.П.Полонским ему еще было далеко до известности, его плодотворная литературная деятельность относится к более позднему периоду. Но ведь позволительно предположить, что зерна поэзии уже зрели в его душе, и о своих замыслах он вполне мог вести беседы с Ч.Ч.Валихановым, одаренным блестящим парадоксальным умом поэта и аналитическим, глубоким – ученого. Яков Петрович Полонский (1815-1898) родился в небогатой дворянской семье, после окончания Рязанской гимназии учился на юридическом факультете Московского университета, сотрудничал в «Москвитянине» и в альманахе «Подземные ключи». Первый сборник стихов «Гаммы» (1844) был отмечен В.Г.Белинским как «чистый элемент поэзии» в его обзоре «Русская литература в 1844 году», но критик высказал опасения в связи с недостатком в них направлений и идей. Когда Я.П.Полонский в 1846-1851 годах находился на службе в Тифлисе, он сблизился М.Ф.Ахундовым и по грузинским впечатлениям написал ряд стихотворных книг, статей, очерков, драматических произведений. С 1851 года Я.П.Полонский жил в Петербурге, выезжая иногда за границу.

Работа в редакции журнала «Русское слово», сотрудничество в «Современнике» и «Отечественных записках», выход в свет сборников стихов (1855 и 1859 гг.), шуточной поэмы-сказки «Кузнечик-музыкант», высоко оцененный И.С.Тургеневым, – все это привлекло к Я.П.Полонскому внимание общественности. В литературно-общественной борьбе 60-х годов Я.П.Полонский не примыкал ни к какому лагерю. Но жить в обществе и быть вне его, как известно, невозможно. О симпатиях Я.П.Полонского к революционно-демократическому направлению само за себя говорит его сотрудничество в «Современнике» и «Отечественных записках». Но в то же время он сотрудничал и в почвеннических журналах «Время» и «Эпоха». Я.П.Полонский организовал литературное собрание – «пятницы», – которые играли определенную роль в сплочении культурных сил России. Вероятно, на одной из своих «пятниц» он и познакомился с Ч.Ч.Валихановым.

Плодотворно работал Я.П.Полонский во второй половине 60-х годов, а также в последующие. В его стихах все чаще появляется гражданская тема, расширяется жанровый диапазон его творчества. В это время им написаны поэмы и пьесы, в стихах и в прозе, рассказы и повести, очерки, публицистические статьи, мемуары, романы – «Дешевый город», «Крутые горки», либретто для оперы «Кузнец Вакула» (по повести Н.В.Гоголя «Ночь перед рождеством»), по которому на музыку П.И.Чайковского была поставлена опера. Стихи Я.П.Полонского

вдохновили композиторов П.И.Чайковского, А.С.Даргомыжского, С.И.Танеева, С.В.Рахманинова на создание романсов. Стихотворения «Песня цыганки», «Затворница» стали народными песнями.

Яков Петрович Полонский был современником и Абая Кунанбаева, который читал его стихи и перевел на казахский язык одно из лучших лирических стихотворений – «Сердце». Хочется процитировать три строфы из этого стихотворения.

У сердца сокровищ так много!
Как в море – в открытую грудь
Они так обильно от бога
Живыми струями текут.

И жаждет душа поделиться
В избытке с другой душой,
И сердцу влюбленному биться
Привольно в груди молодой.

Но что? Говорят: неизбежно
Придет, злое время придет,
И все, что люблю я так нежно,
Как призрак, вдали пропадет.

Примечательный факт: стихотворение русского поэта находит отклик в душе казахского поэта. И надо думать, что это отнюдь не случайность: общечеловеческое объединяет народы. И еще одна деталь: Ч.Ч.Валиханов дает А.Н.Майкову сюжет для стихотворения «Емшан», одного из лучших в творческом наследии поэта, Абай переводит на казахский язык стихотворение Я.П.Полонского – нет языковых барьеров, когда сердца настроены на одну волну.

Ч.Ч.Валиханову не посчастливилось общаться с Я.П.Полонским в зените его литературной славы. Но, вероятно, своим провидческим умом он разглядел в своем старшем друге его славное будущее, ему было с ним интересно, он увез его образ в далекую степь, откуда в письмах к петербургским друзьям писал о том, что скучает без общения с ними. К этому кругу Ч.Ч.Валиханов причислял и Я.П.Полонского. И жаль, что ослабили поиски архивов В.В. Крестовского и Я.П.Полонского, ведь отнюдь не дерзким выглядит предположение, что в них могут быть новые свидетельства о жизни и деятельности Ч.Ч.Валиханова.

Е.П.Ковалевский – один из известных русских писателей, которого знал Ч.Ч.Валиханов еще до приезда в Петербург по его очеркам, напечатанным в «Библиотеке для чтения». Егор Петрович Ковалевский (1809-1868) происходил из дворянской семьи, учился в Харьковском университете, в 1830-м году уехал работать в Сибирь на золотые прииски. Сначала он выступил в печати как поэт, опубликовал сборник стихов «Сибирь», «Думы», трагедию в стихах «Марфа-Посадница, или Славянские жены». У него есть также роман «Петербург днем

и ночью», повести «Майорша». В 40-е годы был дружен с поэтами-петрашевцами, в 50-е – сблизился с И.С.Тургеневым, Н.А.Некрасовым, Н.Г.Чернышевским, Л.Н.Толстым.

В 1839-1840 годах он предпринял путешествие по Западному Казахстану и Северному Прикаспию, провел геологические исследования Мугоджарского хребта, Приаралья и бассейна р. Эмбы. Результатом этого был научный труд в соавторстве «Описание западной части Киргиз-кайсацкой степи», опубликованный в «Горном журнале» за 1840 год. С геологическими экспедициями, которыми он руководил, Е.П.Ковалевский побывал в Семиречье и Кульдже.

Е.П.Ковалевский много путешествовал по странам Западной Европы, Ближнего и Среднего Востока, был в Египте, Судане, Эфиопии, Сирии, Греции, Средней Азии, Афганистане, Китае и Монголии, издал книгу «Странствователь по суше и морям», «Путешествие во внутреннюю Африку», «Путешествие в Китай». После участия в обороне Севастополя Е.П.Ковалевский с 1856 года поселился в Петербурге. В 1857-1864 годах он был помощником председателя Русского географического общества, затем его почетным членом. Е.П.Ковалевский, как один из организаторов и первый председатель Литературного фонда, часто устраивал литературные чтения, ставшие трибуной передовых идей и местом постоянных встреч видных деятелей культуры.

Труды Е.П.Ковалевского о казахских степях имели большое культурно-историческое значение, не меньшее – его встреча и беседа с поэтом-борцом Махамбетом Утемисовым, состоявшаяся в 1839 году в Прикаспийских степях. Е.П.Ковалевский дал ему такую характеристику: «Я понял его как человека чрезвычайно замечательного в кругу своего народа, самозабвенно ему преданного, весьма образованного, хорошо владеющего русским языком, как натуру героического склада, подлинного патриота, страстно ищущей души и большого обаяния, как на редкость увлекательного собеседника». Это была первая в русской печати характеристика и оценка деятельности замечательного сына казахского народа, поэта, пламенного борца, защитника угнетенных – Махамбета Утемисова (1804-1846).

Е.П.Ковалевский активно содействовал Ч.Ч.Валиханову в его научной и общественной деятельности, был одним из инициаторов организации экспедиции казахского ученого в Кашгар, искренним ценителем его трудов, он лично хорошо знал Ч.Ч.Валиханова, часто встречался с ним в Петербурге во время совместной работы в Азиатском департаменте Министерства иностранных дел.

Академик АН КазССР А.Х.Маргулан писал: «Семенов-Тянь-Шанский поставил этот вопрос (об экспедиции в Кашгар – *Ш.С.*) по приезде в Петербург. Его поддержали ученые-ориенталисты, а также путешественник Е.П.Ковалевский, незадолго перед этим ставший директором Азиатского департамента Министерства иностранных дел...

Семенов-Тянь-Шанский охарактеризовал Ковалевскому

Ч.Валиханова как большого знатока жизни народов Средней Азии, как человека, способного выполнить любое научное задание. Ковалевский до этого слышал также лестный отзыв о Валиханове на общем собрании членов Географического общества, когда последний избирался в действительные члены. Имя Валиханова к этому времени стало достаточно известным в правительственных сферах, его хорошо знали по результатам миссии в Кульдже и у Тянь-шаньских киргизов. Впоследствии Е.П.Ковалевский познакомился с Чоканом ближе, читал его отчет о поездке в Кашгар, горячо отстаивал его интересы как в Петербурге, так и в Омске, называя «гениальным молодым человеком», «замечательным ученым», «лучшим другом киргизского народа и хранителем русских государственных интересов».

История не была к нам благосклонна – не оставила ни воспоминаний, ни статей Е.П.Ковалевского о Ч.Ч.Валиханове и наоборот. Но хочется думать, что они вели переписку, писали друг о друге, и эти бесценные материалы просто утеряны. Ч.Ч.Валиханов упоминает имя Е.П.Ковалевского в труде «Очерки Джунгарии», написанном в Петербурге. Говоря о джунгарской фауне, Ч.Ч.Валиханов пишет: «Доктор Татаринов составил список растений, определенных им во время путешествия Е.П.Ковалевского в Кульджу, и напечатал его при сочинении г. Влангали».

Сохранилось письмо председателя Общества помощи нуждающимся литераторам и ученым, в том числе и Ч.Ч.Валиханову от 2 ноября 1860 г., №589, Санкт-Петербург за подписью Е. Ковалевского: «В собрании Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, бывшем 30 числа октября, по предложению Комитета Общества, избраны Вы, милостивый государь, членом одного. Имея честь Вас о том уведомить, покорнейше прошу определить количество жертвуемых денег, а также по вопросу оных получать от казначея Общества надлежащую квитанцию.

Примите, милостивый государь, уверение в совершенном моем почтении и таковой же преданности.

Е.Ковалевский».

Имя Е.П.Ковалевского дорого казахстанцам, он внес значительный вклад в развитие русско-казахских литературных связей, написал немало очерков и рассказов о казахах и их поэзии.

Ч.Ч.Валиханов знал и упоминал труды и другого Ковалевского, Осипа Михайловича (1801-1878), филолога, одного из основоположников русского монголоведения. В 1818-1832 годах он жил в Забайкалье, Монголии и Китае, изучал языки, литературу, историю и этнографию монгольских народов, написал труды: «Краткая грамматика монгольского книжного языка», «Монгольская хрестоматия», «Монгольско-русско-французский словарь» в 3-х томах, удостоенный Академией наук Демидовской премии и до сих пор не превзойденный по полноте,

«История монголов», «История монгольской литературы», «История буддизма». С 1833 по 1860 год О.М.Ковалевский был профессором Казанского университета, с 1862 года – Варшавского.

Имя О.М.Ковалевского Ч.Ч.Валиханов дважды приводит в рукописи «Заметки при чтении книги проф. И.Н.Березина «Ханские ярлыки». Ярлык Тохтамыша-хана к Ягойлу, Казань, 1850».

В бытность свою в Петербурге Ч.Ч.Валиханов тесно общался и с такими крупными представителями художественной интеллигенции, как братья В.С. и Н.С.Курочкины. Об их общении писали почти все исследователи его жизни и деятельности. Но широкому кругу читателей не лишне будет знать их место в истории русской культуры и литературы, то, как к ним относился Ч.Ч.Валиханов. Судя по письмам, он высоко ценил общение с братьями Курочкиными. В письме к Ф.М.Достоевскому от 14 января 1862 года Ч.Ч.Валиханов писал: «... Если увидишь Николая Курочкина, скажи ему, что собираюсь ему писать», а в письме к К.К.Гутковскому от 1 января 1863 года сообщал: «...Романовский сделался редактором «Русского инвалида» и в первых номерах этой газеты напечатает мое приключение. Курочкину тоже сообщено мной». Н.С.Курочкин писал Ч.Ч.Валиханову, но, к сожалению, до сих пор не найдено ни это письмо, ни ответное Ч.Ч.Валиханова. Тем не менее о Курочкиных нужно говорить подробнее хотя бы потому, что они были в кругу тех людей, с которыми Ч.Ч.Валиханов общался в Петербурге.

Братья Курочкины были почти сверстниками Ч.Ч.Валиханова. Когда двадцатипятилетний Ч.Ч.Валиханов познакомился с ними в Петербурге, им было: одному – тридцать, другому – тридцать один год. Они сотрудничали в сатирическом журнале «Искра».

Василий Степанович Курочкин (1831-1875) родился в семье крепостного, отпущенного «на волю», окончил в 1849 году петербургское военно-учебное заведение – Дворянский полк. После военной службы, в 1853 году, вышел в отставку; редактировал еженедельный сатирический журнал «Искра», издаваемый в 1859-1873 годах (до 1851 г. вместе с Н.А.Степановым). Журнал выступал в основном с революционно-демократических позиций, боролся против крепостничества. Стихотворения В.С.Курочкина «Двухглавый орел», «Долго нас помещики душили», «Я не поэт...», «Завещание», «Морозные стихотворения» и другие – ярко выраженная революционно-демократическая лирика некрасовской школы. В его сатирических стихотворениях в иносказательной форме осмеяны тунеядство власть имущих, безыдейная обывательщина, реакционная печать и система воспитания. В.С.Курочкин был одним из руководителей общества «Земля и воля» (1861-1863). Важная часть творческого наследия В.С.Курочкина – переводы Н.Ж.Беранже, В.Гюго, Ф.Шиллера, Р.Бернса и других.

Николай Степанович Курочкин (1830-1884) после окончания в 1854 году Медико-хирургической академии был врачом в действующую

шей армии в Крыму, побывал в странах Западной Европы и Ближнего Востока. Свои стихи, переводы, фельетоны печатал в журнале «Сын Отечества». В 1849 году он посещал кружок С.Ф.Дурова, привлекался к следствию по делу петрашевцев.

С 1860 года был ближайшим помощником брата в редакции журнала «Искра», где печатал злободневные сатирические фельетоны и пародии, сотрудничал в журналах «Отечественные записки», «Слово», «Устой», в газетах «Очерки», «Биржевые ведомости». Н.С.Курочкин с 1861 года состоял членом общества «Земля и воля», находился под секретным надзором полиции по подозрению в отношениях с «лондонскими пропагандистами», то есть за связь с Герценом и Огаревым. В связи с покушением на жизнь Александра II четыре месяца провел в Петропавловской крепости. Н.С.Курочкин был другом А.И.Герцена, М.А.Бакунина, Д.И.Писарева, Н.К.Михайловского. Поэтические, публицистические и критические труды Н.С.Курочкина были злободневны и остры.

Н.С.Курочкин опубликовал также ряд злободневных статей о Казахстане. У него были псевдонимы: Скорпионов, Преображенский, Тураусев-Каспийский, Хаким-Шарерэ, доктор Волхонец. Примечательный факт: в 1861-1862 гг. Н.С.Курочкин редактировал журнал «Иллюстрация», в котором были помещены рисунки, рассказывающие о быте казахов. Рисунки эти Курочкину были переданы Валихановым. Все рассказывающее о жизни казахов, что, благодаря стараниям Н.С.Курочкина, помещено в журналах и газетах того времени, необходимо собрать, систематизировать и изучить: это связано с именем Ч.Ч.Валиханова, а значит – бесценно.

Одним из важных событий петербургского периода жизни Ч.Ч.Валиханова было знакомство его с семьей известнейшего в отечественной истории русского ученого, ботаника, географа, основателя отечественной научной школы ботанико-географов, ректора и профессора Петербургского университета, почетного члена Петербургской академии, деда Александра Блока Андрея Николаевича Бекетова (1825-1902). Общеизвестен вклад Бекетовых в русскую науку и культуру. Младший брат А.Н.Бекетова, Николай Николаевич, был основателем отечественной физико-химической школы, академиком Петербургской академии наук.

Сохранилось в архиве писательницы и переводчицы М.А.Бекетовой письмо Ч.Ч.Валиханова к А.Н.Бекетову, которое впервые было опубликовано М.И.Фетисовым.

Письмо Ч.Ч.Валиханова к Андрею Николаевичу Бекетову датировано: «2 января 1862 г., Орда при Сырымбете». Начинается оно так: «Многоуважаемому профессору свидетельствует свое почтение киргиз-кайсак Валиханов из Средней орды и просит прощение за неаккуратность в переписке, причем он, Валиханов, возлагает свое упование на аллаха и надеется, что неаккуратность, как его национальное

качество, приносит ему более чести, чем осуждения...». В письме этом немало юмора, которым щедро был одарен Ч.Ч.Валиханов. По его тону чувствуется, что, несмотря на то, что А.Н.Бекетов был старше Ч.Ч.Валиханова на десять лет, между ними сложились близкие, дружеские отношения, и петербургскому профессору и молодому казахскому ученому было о чем беседовать с глазу на глаз. Не только — они условились переписываться. Судя по тому, что Ч.Ч.Валиханов просит у профессора прощения «за неаккуратность в переписке», возможно, это письмо — не единственное.

В своем письме Ч.Ч.Валиханов обращается к А.Н.Бекетову с просьбой: «...Ваш покорный слуга, находясь в обстоятельствах, требующих удовлетворения деньгами, и сам не имея ни раба, ни вола, ни даже осла, желал бы продать некоторое свое произведение о Кашгаре, не имеющее никакого применения в бродячем быту, в Императорское Русское географическое общество, и потому просит г-на профессора как редактора известить его, на каких условиях может общество приобрести его «Кашгар». Шутки в сторону, я в самом деле желал бы, если это только будет возможно, продать в Общество целиком свои заметки о «Кашгаре». Пока неизвестно, приобрело ли Русское географическое общество рукопись Ч.Ч.Валиханова о Кашгаре.

В письме также интересно сообщение Ч.Ч.Валиханова об одном из научных направлений своей работы в степи: «...Занятия мои в степи идут успешно. Я собрал очень много сказок, эпических сказаний, песен и занимаюсь теперь изучением киргизских законов, которые имеют связь с уложением Чингисхана. Я начал одну статью для Общества «О картах географических Средней Азии», но по неимению некоторых справочных книг она остается неоконченной».

К сожалению, судьба этих материалов, представляющих огромный историко-литературный интерес, до сих пор неизвестна.

Есть в письме Ч.Ч.Валиханова такие строки: «Ради бога, Андрей Николаевич, похлопочите в Обществе, чтобы выслали мне в степь барометр, психрометр и несколько термометров — та часть степи, в которой я живу, очень слабо исследована, а в климатическом отношении известно кое-что только о Верном». Опираясь на них, можно сделать вывод, что у Ч.Ч.Валиханова было желание с помощью точных приборов исследовать климатические явления и особенности Северного Казахстана. Но эти планы остались не выполненными.

В письме Ч.Ч.Валиханов сообщает об ухудшении здоровья, но без нытья и тени мрачного настроения. Заканчивает он письмо, как всегда, воспоминаниями о своих друзьях, о которых грустит: «Извините, я хочу просить Вас еще кое о чем. Во-первых, нельзя ли будет узнать, где живет г-н Потанин, а у него — где г-н Усов, казачий офицер, и г-н Ядринцев, купец из Тюмени... Дмитрию Ивановичу передайте мой поклон, когда увидите. Достоевскому тоже, я сам скоро буду ему писать.

Жду Вашу карточку.

Мое нижайшее почтение Вашей супруге и целую Ваших детей.

Ч.Валиханов, из Средней орды».

«Дмитрию Ивановичу передайте мой поклон...» Имеется в виду великий русский ученый-химик Дмитрий Иванович Менделеев. Ч.Ч.Валиханов общался с Д.И.Менделеевым еще в Омске, в семье его родственников Капустиных. В Петербурге он мог видеть Д.И.Менделеева в семье А.Н.Бекетова.

Письмо Ч.Ч.Валиханова к А.Н.Бекетову раскрывает еще одну страницу короткой, но знаменательной летописи общения великого казахского ученого с выдающимися представителями русской интеллигенции. Мы ничего не знаем о том, ответил ли А.Н.Бекетов на это послание из степи, но, принимая во внимание кодекс чести, принятый в том кругу, думается, что не ответить на него профессор не мог.

Имеется предположение о возможной встрече Ч.Ч.Валиханова с поэтами М.Л.Михайловым, Т.Г.Шевченко, которые в те годы были в Петербурге. Хотя документов, засвидетельствовавших эти встречи, нет, гипотеза о том, что они были, не лишена веских доводов. В трудах Ч.Ч.Валиханова немало фактов, говорящих о его интересе к истории Украины.

* * *

ОБРАЗЫ АНТИЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КАЧЕСТВЕ СРАВНЕНИЙ

«Следовать за мыслями великого человека есть наука самая занимательная» – этот пушкинский афоризм как бы напутствует: чтобы постичь суть трудов настоящих ученых и писателей, необходимо глубоко вчитываться в них, нащупывать и разбираться в ассоциативных связях, пытаться объять ход их мыслей, правомерность тех или иных художественных приемов.

Труды ученых и писателей интересны и поучительны не только потому, что в них анализируется, объясняется то или иное явление, содержатся оригинальные мысли и суждения по различным проблемам и вопросам, но и тем, как авторы их перерабатывают научное и художественное наследие прошлого, образы, взятые из литературы, теоретические положения научных трактатов.

Сложно это – раскрыть творческую лабораторию писателя или ученого, параметры ее неоднозначны и трудно постижимы. И все-таки – крайне притягательно и интересно, потому что яснее становится авторская концепция, его мировоззрение, идейная направленность и даже больше – чисто человеческий облик, жизненные установки и пристрастия, которые в немалой степени влияют на нравственный строй личности, а значит, и творческий процесс.

Труды Ч.Ч.Валиханова представляют большой интерес во всех аспектах, и в частности, в таком, как использование богатого наследия античной культуры и литературы. Именно Ч.Ч.Валиханов первым ввел в художественную и научную мысль казахского народа мифы и образы греко-римской культуры. И не только в художественную и научную, но и в духовную жизнь тоже. Один из важнейших элементов античной греко-римской культуры – древнегреческая мифология. Мифы отражают фантастические представления людей в доклассовом и раннеклассовом обществе об окружающем мире, природе и человеческом бытии. Мифы повествуют о богах, богинях, о подвигах и приключениях одаренных сверхъестественной мощью, смелостью и ловкостью людях – героях, чудовищах, демонах, якобы обитавших в незапамятные времена в Греции и прилегающих к ней странах. Эти легенды были впоследствии заимствованы у греков римлянами. Древнегреческая мифология, как отметил К.Маркс, «составляла не только арсенал греческого искусства, но и его почву», оказала сильнейшее влияние на культурное развитие всех современных европейских народов. Ф.Энгельс, указывал: «...без того фундамента, который был заложен Грецией и Римом, не было бы и современной Европы».

Начиная с эпохи Возрождения, после ряда столетий забвения, произведения античной культуры, а вместе с ними и образы древнегреческой мифологии постоянно привлекали к себе внимание и интерес. Писатели, художники и музыканты различных европейских стран черпали из древнегреческой мифологии сюжеты для своих произведений. Изображению мифических божеств и сюжетов посвящены многие произведения выдающихся итальянских художников эпохи Возрождения.

В XVII-XVIII вв. заимствование сюжетов из древнегреческой мифологии в европейском искусстве получило особенно широкое распространение. На сюжеты, взятые из древнегреческой мифологии, писали свои картины многие выдающиеся голландские, фламандские и французские художники.

На мифологические сюжеты были написаны оперы.

В поисках сюжетов для своих произведений к образам и эпизодам древнегреческой мифологии обращались и русские писатели, драматурги, музыканты, художники, скульпторы XVIII-XIX веков.

Античную литературу Ч.Ч.Валиханов знал еще в годы учебы в Сибирском кадетском корпусе. Эти знания из года в год углублялись и постепенно прочно вошли в его творческую и духовную жизнь.

Исследуя труды Ч.Ч.Валиханова, мы как бы становимся свидетелями творческого использования и метафорического переосмысления им мифов и образов античной греко-римской культуры. Мы читаем в его произведениях имена Гомера и Геродота, Горация и Лигурина, Платона и Птолемея, находим упоминание «Илиады», «Одиссеи», мифов о похищении Зевсом Европы, о Юпитере, Марсе, Сатурне, циклопе Полифеме, амазонке и так далее. И это не простое перечисление, не демонстрация знаний; под пером Ч.Ч.Валиханова заимствования

из далеких времен несут определенную и весьма значимую функциональную нагрузку – социальную, стилистическую, психологическую, эмоциональную.

В одном из ранних трудов – «Заметки по истории южносибирских племен», – написанном приблизительно в 1856-1857 годах, когда Ч.Ч.Валиханов занимался изучением истории и этнографии народов Средней Азии, Казахстана и Южной Сибири, он писал: «Если поэтические сказания Гомера и предания, собранные по слухам Геродотом, имеют сколько-нибудь достоинство историческое, если всякое искаженное, баснословное предание имеет в основании своем происшествие и истину, то нет сомнения, что положительные и последовательные сказания киргиз, их образ жизни, обычаи и нравы современные, отражающие быт их предков и при сличении во всем согласные с историческими указаниями, могут иметь значение историческое. Как... произведения чисто народного ума, обуславливающие чувствования, жизнь и прогресс всей массы общества, наконец, как... произведения, вылившиеся из уст всего народа как от лица одного существа, они не лишены как исторического, филологического, так и психологического интереса».

В работе «О формах казахской народной поэзии», написанной предположительно в 1855-1856 годах, Ч.Ч.Валиханов вновь упоминает имя Гомера, его песни и рапсоды: «...песни импровизаторов имеют рифму и размер и передаются изустно из рода в род, из поколения в поколение особым сословием певцов ахунов (акынов), как в древней Греции передавались песни Гомера рапсодами...». Рапсоды – древнегреческие декламаторы. Они речитативом, без музыкального сопровождения исполняли на праздниках, пирах, сборищах эпические поэмы и являлись хранителями традиций народного эпоса. Слово «рапсоды» употреблено для того, чтобы русской публике было понятно, что у казахов есть «особое сословие певцов», схожих с рапсодами. Слово «рапсодия» (музыкальное произведение) Ч.Ч.Валиханов употребляет несколько раз, когда пишет об особенностях народных произведений, сопровождаемых мелодией. «Илиаду» и «Одиссею» Ч.Ч.Валиханов упоминает в одной из важнейших своих работ – «Очерки Джунгарии», написанной в 1860 году в Петербурге. Он один из первых проводит аналогию между киргизским эпосом «Манас» и бессмертными произведениями Гомера.

Оставляя пока в стороне вопрос о научности и правомерности использования имени Гомера и эпических поэм для характеристики особенностей бытования и значения народных произведений, можно сказать, что Ч.Ч.Валиханов глубоко и основательно знал не только творения древнегреческого певца в русском поэтическом переводе, но и уровень их научного изучения русской критикой и филологией. Ч.Ч.Валиханов писал о Гомере и его эпических произведениях спустя лишь 10-20 лет со времени перевода их на русский язык.

Судя по тому, как Ч.Ч.Валиханов пишет об историческом значении именно поэтических сказаний Гомера, он был знаком с «Илиадой» и «Одиссеей» в переводах Н.И.Гнедича и В.А.Жуковского. Ч.Ч.Валиханов, видимо, знал и о давно возникшем, так называемом, «гомеровском вопросе». Это была совокупность мнений и споров: под сомнение ставилось авторство Гомера. «Илиада» рассматривалась некоторыми исследователями не как единое произведение, а как свод самостоятельных песен, принадлежащих многочисленным «гомерам» — странствующим певцам-рапсодам.

В то время, когда Ч.Ч.Валиханов писал о Гомере (вторая половина 50-х годов), эта часть «гомеровского вопроса» как бы была снята, и утвердилось мнение о том, что поэмы представляют собой не механическое объединение самостоятельных песен, а творческую переработку более древних эпических сказаний. На творческое единство поэм указывали Гоголь, Белинский. «Илиада», — писал В.Г.Белинский, — была столько же непосредственным созданием целого народа, сколько и преднамеренным сознательным произведением Гомера. Мы считаем за решительно несправедливое мнение, будто бы «Илиада» есть не что иное, как свод народных рапсодов. Этому слишком резко противоречит ее строгое единство и художественная выдержанность. Но в то же время нельзя сомневаться, чтобы Гомер не воспользовался более или менее готовыми материалами...».

Упомянув имя греческого певца в своих трудах: «Поэтические сказания Гомера»; «...Как в древней Греции передавались песни Гомера рапсодами», — Ч.Ч.Валиханов как бы утверждает его нераздельное право на авторство, снимает «гомеровский вопрос».

В науке известна заслуга Ч.Ч.Валиханова как первооткрывателя и исследователя сокровищницы устного творчества киргизского народа — героического эпоса «Манас». Он первым записал «Манас», провел историко-литературное исследование, перевел на русский язык отрывок «Смерть Кукотай-хана и его поминки». Ч.Валиханов высоко оценил киргизский героический эпос: «Нет сомнения, что главное и едва ли не единственное произведение народного гения дикокаменных киргиз в стихотворной форме есть сага «О Манасе». «Манас» — это энциклопедия, собрание сказок, повестей, преданий, географических, религиозных, умственных познаний и нравственных понятий народа в одно целое, приуроченное к одному времени, и все это сгруппировано вокруг одного лица, богатыря Манаса. «Манас» — произведение целого народа, вырастившего плод, созревший в продолжение многих лет, — народный эпос, почти вроде степной «Илиады». Другой эпос «Самайтей» служит продолжением «Манаса», и это «бурутская Одиссея».

Проведение некоторых аналогий между греческим эпосом и эпическими произведениями других народов, как известно, основано на том, что «гомеровский эпос... не стоит одиноко в сокровищнице мировой литературы. Он близко соприкасается с эпическими произведе-

ниями других народов... Вследствие несомненного сходства процесса создания больших эпических поэм у всех народов в настоящее время становится очевидной связь этих поэм с устным народным творчеством. Поэтому недопустимо изучать вопрос о происхождении и характере героического эпоса того или иного народа изолированно от эпоса других народов».

Эпический характер «Манаса», собрание многих киргизских народных сказок, повестей, преданий в одно целое, описание нравов и обычаев древних народов – все это имеет сходство с некоторыми особенностями «Илиады». Ч.Ч.Валиханов проводил эту аналогию и с целью того, чтобы обратить внимание русских ориенталистов на значение «Манаса».

В «Очерках Джунгарии», говоря о преданиях, легендах и затрагивая вопросы о некотором сходстве их у многих народов, Валиханов еще раз обращается к «Одиссее» и приводит сообщение финского этнографа и языковеда академика М.А.Кастрена (1813-1852), занимавшегося изучением народов Средней Европы и Сибири. Ч.Валиханов пишет, что финский ученый «слышал в Лапландии и у карелов миф о циклопе Полифеме из Одиссеи, конечно, измененный сообразно их национальности. В киргизской степи также знают этот миф. Циклоп назван Алпом, великаном-людоедом, а роль Одиссея играет киргизский богатырь Батурхан». Исследуя эпос, Ч.Ч.Валиханов собирал материал для того, чтобы установить какие-то общие черты процесса создания больших эпических произведений разных народов.

Ч.Валиханов неоднократно упоминает миф о циклопе Полифеме из «Одиссеи». В греческой мифологии Полифем – сын владыки моря Посейдона и нимфы Тоосы, дочери морского божества. Он, страшный и кровожадный великан с одним глазом, живет в пещере, питается козым молоком и сырым мясом.

В IX песне рассказывается о приключениях Одиссея в пещере Полифема. После многих приключений Одиссей вместе со спутниками попадает в страну циклопов, в греческой мифологии мощных и диких великанов с одним глазом посреди лба, и становится пленником одноглазого людоеда-великана Полифема. Потеряв здесь шестерых из своих спутников, Одиссей спаивает Полифема фракийским вином, и он засыпает. Одиссей заостренным колом выкалывает Полифему единственный глаз. Пленники выбираются из пещеры, вцепившись руками в густую шерсть на брюхе баранов, которых Полифем выпускает утром на пастбище. Слепленный великан кричит, зовет соседних циклопов, приводит их в замешательство тем, что сообщает им, что ослепил его «никто», так назвал себя Одиссей. Только оказавшись на своем корабле, Одиссей называет ослепленному великану подлинное имя, и Полифем призывает на него проклятия своего отца Посейдона, чей гнев в дальнейшем преследует Одиссея – обрушивает на его корабль бурю.

Много мифов и легенд сложено о Полифеме, например, в эллинистической литературе у писателя Феокрита он изображается мирным

одноглазым пастухом, над которым смеются девицы, узнавшие, что он тщетно ухаживает за нимфой Галатеей. Полифем горюет о недостижимой любви. Галатея отвергает Полифема, она влюблена в Алкида – сына лесного бога. У Полифема рождается чувство страшной мести – он раздавил Алкида скалой. Скорбная Галатея превратила своего несчастного возлюбленного в прекрасную прозрачную речку. Но не этот миф о Полифеме, а именно из эпической поэмы «Одиссея», упоминал Ч.Валиханов, когда писал о сходстве мифов в фольклоре разных народов.

Имя древнегреческого историка, «отца истории» Геродота (484–425 гг. до н.э.), Ч.Ч.Валиханов приводит рядом с именем Гомера и обращает внимание на «предания, собранные по слухам Геродотом...», имеющие «достоинство историческое». Сам Геродот назвал свое сочинение «История». Позднее ученые разделили сочинение Геродота на 9 книг, названных именами греческих муз. Четыре книги посвящены обзору государств, остальные – событиям греко-персидских войн. Труд Геродота «История греко-персидских войн» ценен тем, что наряду с описанием греков и персов автор дает широкую панораму быта многих народов, с которыми соприкасались греки. Например, в главах о походе Дария на скифов (древние племена в Северном Причерноморье) содержатся важные сведения о народах южнорусских степей, Средней Азии и Казахстана. Несмотря на то, что далеко не все в «Истории» подлинно, труд Геродота до сих пор является ценным источником для изучения древней истории.

«История» Геродота не только исторический труд, но и литературно-художественный памятник. Рассказывая об исторических событиях, автор использует местные сказания, легенды, анекдоты, сказки. «История» как бы тем самым восходит к произведениям устного народного творчества. Неспроста Аристотель называл Геродота не только историком, но и «сказочником». В римскую эпоху Геродот был известен главным образом как художник слова. Плутарх называл его стиль «простым, легким и живым».

Выражение Ч.Валиханова «предания, собранные по слухам Геродотом», явно указывает именно на эту сторону трудов историка – на связь с устным народным творчеством. И этот факт свидетельствует о том, что Ч.Валиханов основательно знал труд «отца истории». Представляет интерес обращение Валиханова к одам древнеримского поэта Горация. Говоря в «Записке о судебной реформе» о негативных последствиях распространения в степи ислама, Ч.Валиханов отмечает увлечение казахского юношества джагатайской литература, в которой, по мнению ученого, эпические и беллетристические произведения «или пахнут учением Шамиля – или напоминают оды Горация к Лигурину... или же вовсе не имеют смысла».

Квинт Гораций Флакк (65–8 гг. до н.э.), чьи произведения были изданы еще при его жизни и полностью сохранились (250 рукописей),

широко известен в России со времен возникновения и развития классицизма, когда в почете было обращение к истории и литературе древней Греции и Рима. Послания Горация переводили А.Д.Кантемир и В.К.Тредиаковский. Кантемир написал пять «горацианских» од. Высоко ценил Горация, делал переводы его произведений М.В.Ломоносов. С интересом относился к его творчеству Г. Р.Державин, сделавший переложение его знаменитой оды «Памятник». Горацием увлекался А.С.Пушкин, особенно в юности. Великий русский поэт писал: «Горацианская сатира, тонкая, легкая и веселая...», «Есть люди, которые находят Горация прозаическим (спокойным, умным, рассудительным, так ли?). Пусть так, но жаль было, если бы не существовали прелестные оды, которым подражал и наш Державин». Известное стихотворение А.С.Пушкина «Кто из богов мне возвратил...» (1835) – вольный перевод из 2-й книги од Горация. В то же время Пушкин высказывал и критические замечания, называя Горация «Августовым певцом». Поэт определял его положение при дворе Октавиана Августа как положение «умного льстеца».

Ч.Валиханов, надо полагать, разделял взгляды революционных демократов на творчество римского поэта. Этим и объясняется то, что имя Горация и его оду к Лигурину он упоминает в связи с характеристикой религиозных и тиранопочитающих мотивов в некоторых произведениях джагатайской литературы.

Есть в греческой мифологии выражение «Яблоко раздора». Оно употреблено Ч.Ч.Валихановым в своем первоначальном значении – причина раздора: «Яблоком раздора по обыкновению – опять «красавица...».

Нам думается, будет не лишним напомнить истоки этого выражения. Верховное божество, отец богов и людей, глава олимпийской семьи богов Зевс, в награду за целомудрие, решил Пелею дать в жены морскую нимфу Фетиду. На их свадьбу были приглашены все боги, кроме богини раздора Эриды. Она подбросила на свадьбу яблоко с надписью «прекраснейшей». За обладание яблоком возник спор между тремя богинями – Герой, Афиной и Афродитой. Чтобы рассудить заспоривших богинь, Зевс поручил Гермесу отвести их на гору по названию Ида, где пас стада юный Парис. Состоялся знаменитый суд Париса над тремя богинями, заспорившими о своей красоте. Гера, желая склонить на свою сторону Париса, обещала сделать его самым могущественным из земных царей, Афина – самым храбрым, бесстрашным героем-борцом, Афродита – любовь к нему самой красивой женщины. Парис признал прекраснейшей из богинь Афродиту, которая и помогла ему, когда он был троянским царевичем, увлечь спартанскую царицу красавицу Елену, которая влюбляется в него. Похищение Елены и явилось поводом к Троянской войне, которая – одно из центральных событий в греческой мифологии и эпических поэмах «Илиада» и «Одиссея».

В письме к К.К.Гутковскому от 1 января 1863 года Ч.Ч.Валиханов пишет: «...Дай бог, чтобы старый год пожрал, как Сатурн своих чад,

Дюгамеля и проч. и дал нам новых, не спящих, а трезвых администраторов».

«Пожрал как Сатурн своих чад» – это сравнение связано с древнеримским мифом о Сатурне (Saturnus), боге посева, семян, покровителе земледелия. Примерно в начале III века до н.э. Сатурн стал отождествляться с Кроносом (в греческой мифологии – титан, оскотивший отца из-за опасения, что его сыновья могут претендовать на верховную власть). Древнегреческий Кронос и древнеримский Сатурн впоследствии стали отождествляться с неумолимым временем, поглощающим то, что само породило. Ч.Валиханов употреблял имя древнеримского бога Сатурна именно в этом значении – ради власти пожирающего близких людей. Лаконичность фразы несет в себе глубокий смысл. Ч.Ч.Валиханов саркастически выражает ненависть к царским наместникам, к администраторам, которые ради корысти и карьеры не останавливаются ни перед чем – «пожирают» друг друга, «как Сатурн своих чад». Ч.Ч.Валиханов называет имя Дюгамеля, генерал-губернатора Западной Сибири, и добавляет «и проч.». И это очень существенно: его гнев, ненависть, пренебрежение обращено не только к конкретному лицу, но ко всему институту царской власти.

В работе «Народное богатство – скотоводство», говоря о значении разведения скота в жизни кочевников, Ч.Валиханов пишет о воле, украшенном колокольцами, о его богатом седле и употребляет при этом такое выражение: «...редкий случай видеть дикокаменную амазонку, гарцевавшую на рысистом быке, как Европа, похищенная Юпитером».

В этом фрагменте работы нам интересно не только обращение Ч.Ч.Валиханова к древнегреческой мифологии – известному мифу о похищении Зевсом Европы, дочери финикийского царя Агенора. Ч.Ч.Валиханов вводит читателя в быт кочевого народа, знакомит с его обычаями. А именно: нередко девушки становились воинами, владели оружием, были прекрасными наездницами, своего рода степными амазонками. Сквозь сдержанность повествования Ч.Ч.Валиханова прорывается восхищение их бесстрашием и красотой, та эмоциональность, которая присуща его стилю – чаще всего не открытая, а словно огонь под пеплом.

В одной из записей Ч.Ч.Валиханова мы встречаем слово «химера», корни которого уходят в древнегреческую мифологию. Генерал Гасфорт говорит: «...читал эмансипированные химеры госпожи Дю Деван...». Химера – в греческой мифологии чудовище с головой и шеей льва, туловищем козы и хвостом змеи – дракона, рожденное Тифоном и Ехидной. Химера обитает в пещере, изрыгает пламя, от которого все вокруг гибнет. Беллерофонт, поднявшись на небо на белоснежном, дивном крылатом коне Пегасе, нападает на Химеру и меткими смертоносными стрелами убивает ее. В средневековом европейском искусстве немало скульптурных изображений Химеры. В переносном смысле Химера – это сочетание несочетаемого, зловещая эклектика, праздная

мечта. Употребление Ч.Ч.Валихановым этого слова в вышеприведенной фразе говорит не только о том, что он был знаком с творчеством «госпожи Дю Дефан» (Жорж Санд), но и имел четко определенное мнение о ее произведениях.

Нельзя не упомянуть и обращение Ч.Ч.Валиханова к Марсу и Эскулапу, пришедшим на страницы его трудов тоже из греческой мифологии: «Рекомендованный батыр быстро помчался в аул с поднятой нагайкой, приняв марсовский вид»; «Все лекари, или, так сказать, жрецы Эскулапа – хранители и друзья здоровья общечеловеческого, если посмотреть на них с точки зрения философской – сущие и первые эгоисты». Во второй фразе Ч.Ч.Валиханов вновь берет себе в союзники иронию и сарказм, что, безусловно, влияет на читательское восприятие.

Находят свое место в трудах Ч.Ч.Валиханова и Нептун (в римской мифологии – бог источников, рек и морей), Медуза (в греческой мифологии – одна из трех крылатых женщин-чудовищ со змеями вместо волос) и Ата (греческая богиня бедствия): «Грозные утесы пролива как-то страшно и грозно чернеют, море спокойно и луна отражается в багряных водах Нептуна».

«...В объятиях свирепой стихии чернеют челны отважных мигрантов и как щепки скользят по его поверхности. Волны набегают, как бы желая проглотить утлые судна, вдруг покрывают их. На берегу раздается оглушительный вопль и крик отчаяния. Это их жены с распущенными власами, как голова медузы – Аты, верные супруги ломают свои руки и испускают вопли. Ветер заглушает их крики и развеивает их волосы и легкую одежду. На черном утесе они кажутся ведьмами, собравшимися на шабаш».

О том, что Ч.Ч.Валиханов прекрасно знал мифологию многих народов, свидетельствует также обращение его к библейским сюжетам и образам.

В использовании Ч.Ч.Валихановым библейских образов нет ни тени религиозных мотивов, приведенные им в качестве метафор эпизоды и имена из библейских сказаний выполняют определенную функцию в раскрытии смысла описываемых явлений. Например, в Библии рассказывается о двух городах – Содоме и Гоморре, стоящих у устья реки Иордан, на земле древней Палестины, жители которых погрязли в распутстве. За этот грех людской «на Содом и Гоморру обрушился ливень серы и огня. Вся земля сотрясалась, а города обратились в груды дымящихся развалин. Никто из несчастных горожан не спасся. Над Содомом и Гоморрой воцарилось молчание смерти». Только семья благоразумного и гостеприимного Лота осталась невредимой, ибо ангелы раньше увели их из города в горы. Выражение Содом и Гоморра стало символом крайнего беспорядка, хаоса, греховной жизни.

Однако не в этом значении упоминает Ч.Ч.Валиханов Содом и Гоморру. Одна из легенд о возникновении озера Иссык-Куль вызывает у него ассоциации с библейским сюжетом: «Вода в озере горько-соленая

и имеет небольшой гнилой запах. Глубина его, как говорят киргизы, недостижима. Но едва ли кто пробовал его глубину. Киргизы с мистическим ужасом говорят о негостеприимных водах его и сохраняют предание о возникновении озера, напоминающее библейское сказание о Содоме и Гоморре. При малейшем ветре воды его вздымаются ужасными волнами и с шумом набегают на берег.

...Долго скитался визирь в горах и только ночами посещал город. В один из своих ночных визитов в город он пришел к царскому колодцу с золотой крышкой, который стоял среди города. Визирь вспомнил былые времена, когда он пил воду из колодца, вспомнил свое визирство и стал громко молить бога, чтобы он взял их к себе, как нечестивцев, не достойных его милостей. Аллах был гневен на этот город за его разврат и безбожие. Аллах изрек: куп орай куп! (да будет так!), и вода начала бить огромным столбом из колодца и в одну ночь на месте города стало озеро – озеро Иссык-Куль.

Легенда эта, напоминающая Содом и Гоморру, имеет, как можно полагать, по вулканическим признакам озера, основанием своим землетрясение, разрушившее прибрежные города...». В приведенном отрывке для нас важно то, что Ч.Ч.Валиханов употребляет Содом и Гоморру в точном значении библейской легенды и делает вполне светские выводы, объясняющие причины природных явлений и разрушений, в данном случае – возникновения озера в результате вулканических извержений.

Интересно также упоминание Ч.Ч.Валихановым библейского сказания о Соломоне, о посещении царицей Савской его царства. В отрывке из дневника Ч.Ч.Валиханов приводит слова генерал-губернатора Гасфорта: «Сюжет для одного романа был взят мною из библейского сказания о посольстве аравийской или абиссийской царицы к Соломону...». Как известно, Соломон, сын Давида, первым получил престол по наследству и стал царем объединенного царства Израиля и Иудеи (около 965-928 гг. до н.э.). Он провел административные реформы, добивался централизации религиозного культа. Предание превратило его в необычайного мудреца и приписало ему авторство многих произведений библейской литературы, к примеру, знаменитой «Песни песней».

Библейское сказание, о котором упоминается в записи Ч.Ч.Валиханова, повествует о том, что слава о мудрости Соломона, его богатстве и великолепии его двора разошлась по всему свету. Слухи дошли и до далекой Аравии, до царицы Савской, и она решила отправиться в Иерусалим, лично убедиться, насколько они правдивы, и щедрыми дарами склонить царя к заключению договора о дружбе. Ее въезд в Иерусалим был поистине великолепен. Длинный караван верблюдов в богатых, ярких чепраках, украшенных золотом, вез придворных вельмож, женщин и бесчисленные дары – золото, драгоценности, благовония.

«Царица ехала в паланкине, который качался на верблюде, как корабль на морских волнах. Соломон ждал царицу в тронном зале, одетый в пурпур и золото...».

Также известно, что народная фантазия обошла молчанием цели и характер этого посольства и придала всему романтическую окраску. Соломон, якобы пораженный яркой красотой царицы, вспыхнул к ней страстью. В рассказе Гасфорта эта часть предания передана так: «Только в уединенной палатке царицы не видно огня. Она сидит задумчиво, облокотившись на одну руку, а другой перебирает коралловое ожерелье (ибо кораллы добывались в Черном море, следовательно, у нее должно быть ожерелье). Она думает о Соломоне, о его мудрости, она любит его самой чистейшей, платонической любовью. Вдруг она с лихорадочной живостью поднимает глаза в глубь небесной тверди, на звездное небо и тихие слезы льются ручьем – она молится, ибо аравитяне были сабеисты (звездопочитатели)». Если в библейских сказаниях Соломон воспламеняется страстью к царице, то в записи Ч.Ч.Валиханова, наоборот, она любит его чистейшей любовью. Образу царицы Савской в записях Ч.Ч.Валиханова придан ореол романтизма, таинственности и вечной женственности. Такая трансформация, на наш взгляд, неслучайна: может быть, таков валихановский идеал женщины – любящей, покорной, жертвенной. Ч.Ч.Валиханов отмечает: «она молится, ибо аравитяне были сабеисты (звездопочитатели)». Эта запись появилась тогда, когда Ч.Ч.Валиханову едва минуло двадцать лет и нельзя не удивляться его познаниям истории народов Востока. Сабеизм – религиозное течение, существовавшее во многих восточных странах до XI века. Для него характерно поклонение звездам, обожествление небесных светил. Ч.Ч.Валиханов первым среди казахов употребляет слово сабеисты.

В работе «Предания и легенды Большой Киргиз-Кайсацкой Орды», написанной в годы первых его путешествий по Казахстану в 1855-57 годах, Ч.Ч.Валиханов с юмором и иронией употребляет в качестве метафоры имя Гавриила, одного из ангелов, вестников и посредников между богом и людьми: «Вот другое предание, очевидно, произошедшее под религиозным влиянием среднеазиатских мусульман. Родоначальником Средней Орды был товарищ сахаба Мухаммеда, «избранного». Пророк, по откровению архангела Гавриила, узнав о скором своем оставлении правления сего тленного мира, чтобы там, в эдеме, на лоне гурии, отдыхать вечно и вечно, призвал своих друзей и товарищей и сказал им об этом, прося прощения, если он сделал кому-нибудь из них обиду».

Мухаммед (в европейской литературе часто Магомет, Магомед) жил приблизительно в 570-632 годах, был основателем Ислама, главой первого мусульманского теократического государства в Аравии, почитается как пророк, посланник Аллаха. Ч.Ч.Валиханов, употребив слово «сахаба», означающее «сподвижник Мухаммеда», для того, чтобы русской публике было понятно, развертывает метафору «пророк, по откровению архангела Гавриила».

В качестве метафоры употребляет Ч.Ч.Валиханов и распространенное выражение «Вавилонское пленение». В письме к А.Н.Майкову

в декабре 1862 года из Кокчетава Ч.Ч.Валиханов пишет: «Интересно было бы узнать от Вас о некоторых крупных литературных скандалах и ученых критиках. Что с «Современником» и что будем делать мы, его подписчики? Я говорю о деньгах за эти 8 месяцев вавилонского пленения?»).

Говоря о сроке, на который был запрещен журнал «Современник» (с июня 1862 г. по февраль 1863 г.), Ч.Ч.Валиханов удачно прибегает к устоявшемуся словосочетанию, корни которого в глубокой древности. После взятия Иерусалима вавилонским царем Навуходоносором II часть евреев насильно была переселена в Вавилонию. Вавилонское пленение длилось с 586 по 539 гг. до н.э. После этого экскурса в историю, думается, нет смысла объяснять, почему Ч.Ч.Валиханов в письме А.Н.Майкову прибег к такой метафоре. В работе «Очерки Джунгарии», с горечью говоря о том, что многие памятники культуры безвозвратно погибли от беспощадной руки религиозного мракобесия, Ч.Ч.Валиханов приводит такое сравнение: «Даже монументальные памятники прошедшей культуры подверглись гонению мулл, как подражание немвродовскому столпотворению, как греховная борьба человека с творчеством Аллаха».

Это сравнение имеет интересную историю и глубокий смысл. В мифологии ряда народов после всемирного потопа – «божьей кары», ниспосланной на человечество и на все живое на земле, Немврод – легендарный основатель вавилонского царства – предпринял грандиозное строительство столпа-башни до небес. Но эта попытка потерпела крах; ибо разгневанный дерзостью, силой и организованностью людей бог решил наказать их, смешал их языки, и они перестали понимать друг друга, рассеял их по всей земле. Немвродовское или вавилонское столпотворение употребляется в переносном смысле: означает суматоху, полный беспорядок, работу, ведущуюся без толку, суету.

Со временем в выражение «немвродовское столпотворение» было привнесено несколько значений, одно из них – определение реакционных действий представителей духовенства. В наши дни ученый З.Касидовский также отмечает, что люди видели в «Вавилоне и его пирамиде олицетворение дерзости и греховности по отношению к богу». Ч.Ч.Валиханов еще в то время употреблял выражение «немвродовское столпотворение» не только в смысле суматохи, беспорядка, суеты, но значительно шире – «как греховная борьба человека с творчеством Аллаха».

Все эти примеры свидетельствуют о широком диапазоне казахского ученого, о его приверженности к одной из традиций научного и художественного творчества – обращению к образам древней культуры.

**ШАКАРИМ
КУДАЙБЕРДИЕВ**

ВВЕДЕНИЕ

Литературное, философское наследие Шакарима Кудайбердиева (1858-1931) раскрывается сегодня во всей своей глубине. Многие его слова и мысли словно обращены в сегодняшний день. Наше знакомство с казахской литературой конца XIX – начала XX в., общие представления о художественном слове складывались «вне Шакарима»; от этого пострадал не он – казахская литература стала беднее на Ш.Кудайбердиева, а также А.Байтурсынова, М.Дулатова, М.Жумабаева, Ж.Аймаутова, Г.Карашева – всех тех, кого только теперь, после долгого забвения, начинают издавать. Тем самым была утрачена целостность восприятия казахской литературы. Тенденциозный подход к развитию последней не только деформировал литературный процесс, но и обеднил историю, философию и культуру в целом.

Со временем пробелы восполняются, все выше и выше возвышается над тем, что создано казахской литературой, фигура Шакарима. Он обладал на редкость разносторонним талантом. Продолжатель традиций Абая, поэт, прозаик, переводчик, историк и философ – многогранной была самобытная, незаурядная личность Шакарима Кудайбердиева. Творчество его теперь становится частью народного сознания.

Шакарим – автор многочисленных стихотворений, поэм, романа, рассказов, трактатов. Многие его произведения настолько своеобразны, что не укладываются в рамки традиционных жанров. Для них характерно взаимопроникновение различных жанровых форм. При жизни поэта был опубликован сборник стихов «Зеркало казахов» (1912 г.); многие его стихи сохранились в рукописном виде и в памяти народа. Стихотворения Шакарима – это взволнованная реакция человека поэта на жизнь во всех ее проявлениях: радости, печали, гнева, надежды. В сердце Шакарима жила глубокая любовь к человеку и боль за неустроенность человеческого общества.

Кроме сюжетных романтических поэм «Калкаман – Мамыр», «Енлик – Кебек» (обе изданы в 1912 г.), а также «Нартайлак и Айсулу», «Лейла и Меджнун», он создал роман «Адиль – Мария» и несколько рассказов на нравственные темы. Его трактат «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханов», изданный в 1911 г. в Оренбурге, – оригинальный труд об этнической истории образования казахского народа и ряда тюркских племен. В книге Шакарима «Мусульманство», вышедшей в 1912 г. в Оренбурге, своеобразно сочетается религиозное и светское прочтение Корана с целью использования его канонов для нравственных, просветительских идей. Рукописная работа «Үш анық» («Три истины»), которую создавал долгие тридцать лет, – уникальный философский труд, в котором, основательно исследовав многочисленные учения западных и восточных мыслителей, он разработал оригинальную концепцию человеческого бытия.

С глубоким уважением относился Шакарим к истории и культуре других народов, знал литературу Востока и русскую классическую литературу, перевел на казахский язык в стихотворной форме роман «Дубровский» и повесть «Метель» А.С.Пушкина, ряд рассказов Л.Н.Толстого. Он посвятил Пушкину, Лермонтову, Толстому свои вдохновенные лирические стихи. Шакарим перевел на казахский язык популярный роман американской писательницы Гарриэт Бичер Стоу «Хижина дяди Тома».

Произведения Шакарима отражают сложность, противоречивость той эпохи, в которой он жил. Для понимания идейно-художественной ценности творческого наследия Ш.Кудайбердиева необходимо учитывать своеобразие как социально-политической, так и духовной жизни в Казахстане на рубеже двух веков, когда усилились противоречия развития патриархально-феодального общества, когда народ испытывал гнет и собственных феодалов, и царских наместников.

В это время в жизнь Казахской степи начали проникать просветительские и демократические идеи. Их проводниками были представители демократически настроенной интеллигенции, публиковавшие свои статьи в газетах и журналах «Дала уалаятының газеті», «Айқап», «Абай». Придавая большое значение разуму, знанию, науке, культуре, духовному развитию Шакарим считал одним из важных условий совершенствования общества нравственное и интеллектуальное развитие людей, их сознательное стремление к добру, борьбе со злом. По мировоззрению он, как и его предшественники Чокан Валиханов, Ибрай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, был рационалистом, деистом. Он стоял на позициях гуманистического и демократического направлений, характерных для общественной мысли второй половины XIX – начала XX века.

«Истину человек видит и воспринимает не просто глазами, а глазами разума...», «если движет, обновляет, разве знаний нет у силы той», «если человек в полной мере уверует в то, что совесть это ее первейшая потребность, тогда ничто не сможет сделать его сердце черным и черствым, потому единственный путь, который бы роднил людей как братьев, открывая им возможность жить в добре и в этом, и другом мире... и ничто не ущемит и не обеднит человеческую душу, если ее как в этой, так и в последующей жизни питает и одухотворяет уждан – совесть. Собственно, это и есть та самая крепкая опора для духовного возвышения...» – писал Шакарим в работе «Три истины».

Шакариму было трудно ориентироваться в сложной политической обстановке, бурных событиях первых десятилетий нашего столетия, хотя некоторые из них питали его надежду на осуществление мечты о свободе своего родного народа. Он писал в стихотворении «Взошла заря свободы»:

Свободы день встает. Казахи, мой народ,
Идите за людьми, узревшими восход.
За светлою зарей идет и солнце вслед,
Казахи, вам пора навеки сбросить гнет. (308)

Пер. Вс.Рожественского

Политика мало привлекала Шакарима. Но жизнь рассудила иначе – он стал членом организации «Алаш-Орда» (в 1918 г. заочно введен в

состав алашордынского суда Семипалатинска), деятельность которой оценивалась неоднозначно. Позднее он порвал с этой организацией и уехал в родные края. В Чингисских горах у Шакарима был уединенный домик с письменным столом, библиотекой. Единственными его друзьями стали, как он сам выразился, бумага да перо.

Многие люди стали тогда жертвами жестоких репрессий. Пострадал и Шакарим. Необоснованно обвиненного в связях с бандами и кулацко-байскими элементами, противниками коллективизации, поэта заключили в тюрьму, однако за отсутствием улик освободили. Но вскоре, 2 октября 1931 г., он был убит.

Как показывают материалы, проливающие свет на личность Шакарима Кудайбердиева и его творчество, это имя впервые упоминается в 1902-1910 гг. в отчетах Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отделения Русского географического общества. В них говорится, что «Казах Шакарим Кудайбердиев из Бугульской волости Семипалатинского уезда был принят в члены общества в 1903 г. Деятельность этого, единственного тогда Казахстане, научного учреждения, созданного в 1902 г. для комплексного исследования края, до сих пор мало изучена. Возможно, он вступил в общество по совету Абая Кунанбаева, понимавшего значение его создания. Как известно, в эти годы в упомянутое общество входил 131 человек (в их числе были представители разных национальностей). Это были учителя, этнографы, историки, краеведы. Членами общества были ссыльный демократ Е.П.Михаэлис, друг Абая, учитель Р.Елкибаев, переписывавшийся с Л.Н.Толстым, казахские меценаты, оказывавшие подотделу материальную помощь. По-видимому, более глубокое изучение материалов общества прояснит кое-какие детали биографии Шакарима и даст более четкое представление об его окружении. Не исключена вероятность того, что сохранились бумаги (анкеты, автобиография и пр.), заполненные его рукой; может быть, мы узнаем о роли Шакарима в общественно-политической жизни общества, его творческих связях с интеллигенцией.

Фактом остается участие Шакарима в просветительских журналах того времени «Айқап», «Абай» и газете «Қазақ», где печатались его поэтические произведения и статьи. Свои стихи поэт посвятил журналу «Таң» («Рассвет»). Издания пропагандировали и высоко ценили книги Шакарима. «Уже несколько книг выпущено Шакаримом Кудайбердиевым, внуком тобыктинца Кунанбая, – сообщалось в одном из номеров «Айқапа». Каждый казах, знающий цену книгам, должен их приобрести, ибо глубоки и доступны слова». Газета «Қазақ» в своей рубрике «Новости» рекомендовала приобрести только что вышедшие книги Ш.Кудайбердиева «Қазақ айнасы», «Жолсыз жаза», «Қалқаман-Мамыр», обратившись по адресу: Оренбург, редакция газеты «Қазақ». В отчете о вечере памяти, посвященном 10-летию со дня смерти Абая, проведенном в Семипалатинске, журнал «Айқап» отметил «аксакала Шакарим-хаджи, младшего брата Абая, известного своими книгами, также написавшего родословную казахов».

О том, что Шакарима знала дореволюционная литературная общественность Казахстана, говорит высказывание журналиста С.Габбасова в журнале «Айқап»: «Прошло несколько лет, как покинули этот мир Кунан-

бай и Абай. И вот теперь через творения Шакарима-аксакала мы узнаем, какими они были людьми. Да сопутствует успех творениям Шакарима, отдающего все силы процветанию нации, пусть будет он образцом для подражания молодежи».

М.О.Ауэзов в статье «Поэтическое окружение Абая» писал: «Поэтов, которых можно отнести к абаевскому окружению, четверо. Двое из них – это сыновья самого Абая – Акылбай и Магауия. Остальные двое – это Кокбай и Шакарим. Именно этих людей можно отнести в полной мере к ученикам Абая. Они испытывали влияние Абая не только как старшего товарища; с особым желанием ученики распространяли песни, стихи, слова-назидания Абая. В свою очередь, великий Абай давал ученикам темы для творчества, анализировал их стихи, указывал на ошибки, учил их. Иначе говоря, Абай явился для своих учеников своеобразной школой постижения силы поэтического слова, особенностей поэтического мастерства».

«Родословная» Шакарима положительно оценена в первом учебнике по теории литературы, написанном А.Байтурсыновым. С.Сейфуллин тепло отзывался о Шакариме в связи с изданием поэмы «Лейли – Маджнун» Физули в переводе казахского поэта. Сейфуллин, будучи главным редактором журнала «Литературный фронт», опубликовал поэтический перевод (переложение) повести Пушкина «Метель», сделанное Шакаримом, и отметил особенности этого вида творчества. Можно перечислить буквально по пальцам статьи о Шакариме, выполненные за последние тридцать лет. В 1969 г. была опубликована подборка его стихов с небольшим вступлением А.Тажимаева, благодаря которым казахский читатель открыл для себя самобытного поэта-лирика. Сообщение о Шакариме, написанное И.Дуйсенбаевым, имеется в Краткой литературной энциклопедии. Биографические сведения о Ш.Кудайбердиеве содержатся в подготовленном М.Магауиным сборнике произведений казахских поэтов, увидевший свет в Ленинграде.

Научно-координационный совет «Изучение закономерностей развития казахской литературы» при президиуме НАН Республики Казахстан и ученый совет Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова НАН Республики Казахстан провели 3 декабря 1969 г. совместное заседание, на котором литераторы поставили вопрос об издании произведений Шакарима.

За последнее время изданы «Произведения» Шакарима с предисловием А.Тажимаева и Ш.К.Сатпаевой. Сборник его стихов и поэм увидел свет с предисловием М.Магауина; «Родословная» (шежире) Шакарима вышла на русском языке в переводе Б.Каирбекова; «Три истины» («Үш анық») изданы на казахском и русском языках; опубликован ряд статей К.Мухамедханова, М.Базарбаева, Р.Нургалиева и др.

Исследование многогранного наследия Шакарима требует усилий разных специалистов; мы предприняли попытку раскрытия идейно-художественных достоинств, особенностей произведений Кудайбердиева, представленных в разных жанрах – лирике, поэмах, прозе, переводе, вклад Шакарима в развитие каждого из них. Детальное воссоздание биографии Шакарима, исследование его творческого наследия – дело будущего.

К ИЗУЧЕНИЮ БИОГРАФИИ

Творчество любого художника неразрывно связано с его личностью, которая формируется в определенных жизненных обстоятельствах. Поэтому биография, пусть даже краткая, важна для исследования: она помогает объяснить повороты в творческой судьбе человека, понять его отношение к своей эпохе. Особенно большое значение при этом имеют письменные свидетельства, архивные данные о людях, о тех, кого давно уже нет, но кто оставил нам свои книги, вошедшие в фонд духовной культуры народа.

Изучение и осмысление в полном объеме творчества Ш.Кудайбердиева сопряжено, к сожалению, с рядом трудностей, связанных с отсутствием письменных источников о нем: не осталось свидетельств людей, близких ему по духу, общавшихся с ним или просто видевших его; нет воспоминаний современников, по которым можно было бы проследить связь между событиями, описанными в книгах Шакарима и имевшими место в действительности. Сам Шакарим никогда не вел дневников, не хранил писем, вообще не беспокоился о том, насколько полно и точно дойдут до потомков факты его биографии, – вероятно, был скромнен; возможно, что эти сведения погибли вместе с теми рукописями, которые были уничтожены после его смерти.

Однако сохранились труды Ш.Кудайбердиева, которые многое говорят нам о его личности. Источниками восстановления самых общих сведений его биографии служат трактат «Родословная», поэтические произведения, особенно поэма «Жизнь забытого» («Ұмытылғанның өмірі»), написанная, видимо, в последнее десятилетие его жизни. Книги Шакарима позволяют проследить и эволюцию его мировоззрения, становление жизненного и творческого кредо.

Сохранилось единственное фото Шакарима, которое, по всей вероятности, относится к последним годам его жизни: задумчивые, грустные глаза как бы из далекого прошлого смотрят в объектив камеры неизвестного фотографа. Возможно, такая наука, как физиогномика, позволит определить по этой фотографии характер человека, свойства личности. Пока же это лишь фото, запечатлевшее мгновение жизни человека, который еще не знает, как мало осталось ему жить, как трудна будет судьба его семьи – жены, детей, как надолго будет отодвинуто знакомство народа с его книгами, созданными многолетним трудом.

Шакарим Кудайбердиев родился в 1858 г. в ауле, расположенном в отрогах Чингистау – горного хребта на востоке Казахского мелкосопочника. По некоторым сведениям, в этих местах с XVII в. жили и ко-

чевали тобыктинцы – представители одного из крупных родов племени аргын. Этот род традиционно выдвигал из своих рядов старейшин рода и судей – людей, принадлежавших к богатому и знатному кругу, отличавшихся властолюбием и оставлявших поколениям как жестокие, так и добрые деяния. Известны такие имена, как Кенгирбай, Иргизбай, Ускенбай, Кунанбай. В устном творчестве народа сохранились характеристики биев. Так, Кенгирбай, живший в XVIII в., прославился своей жестокостью. Это он, поддерживая правителя рода найман Еспенбета, в 1780 г. помог поймать безвинных Енлик и Кебек, умертвить их и оставить их ребенка в горах. Будучи крупным феодалом, Кенгирбай жестоко обращался со своими подданными.

Шакарим принадлежал к этому знатному роду по линии своего деда, волостного правителя Кунанбая (он известен всем как отец великого казахского поэта Абая). У Кунанбая от старшей жены Кунке был сын Кудайберды, отец Шакарима. Чтобы хотя бы приблизительно представить ту среду, в которой воспитывался Шакарим, остановимся кратко на характеристиках некоторых из его близких.

О деде Шакарима – Кунанбае Ускенбаеве (1804-1885) всегда писали как о суровом правителе: «Самовластный, жестокий правитель Кунанбай, был старшиной тобыктинского рода», «втянутый насильно в родовые распри Абай не мог примириться с несправедливостью и жестокостью отца и часто шел вразрез с интересами и стремлениями Кунанбая», «Кунанбаю не по душе, что друзей и советников Абай искал в народе». Между тем Кунанбай был не однозначной фигурой. Архивные материалы говорят о нем как о сильной, властной личности. Среди деловых бумаг, найденных академиком АН РК А.Х.Маргуланом, есть, например, анкета, составленная в 1842 г., с такой записью: «Кунанбай, сын Ускенбая, старшина 36 лет, весьма умен, справедлив, пользуется от народа особенным уважением и доверием... От командира отдельного Сибирского корпуса за преданность русскому правительству и нахождение при отряде в 1840 г., посланном против мятежного султана Кенесары Касымова, награжден коричневым суконным халатом, обложенным галуном, 6 июля 1840 г.». В другой деловой бумаге читаем: «Кунанбай Ускенбаев – бий, очень богат. Кучук-тобыктинской управляя волостью, ныне старший султан. В 1846 г. за усердную службу пожалован в чин хорунжего».

Сохранилось немало деловых бумаг, в которых описано, как служил Кунанбай Ускенбаев, как поступали от населения на него разного рода жалобы, в том числе о незаконных поборах, как вели разбор этих заявлений и т.д. Оценки его деятельности простыми людьми и официальными лицами расходятся. Так, в одной из бумаг читаем: «...оба эти старшины, в особенности Ускенбаев, достойны просимой награды и поощрения на будущее время быть полезным в делах правительству, при исполнении которых они всегда способствуют проживающим в той волости русским чиновникам по особенной расположенности к

Российскому престолу». Понятно, что царское правительство осуществляло свою политику в Степном крае, опираясь именно на таких грамотных, деятельных, влиятельных людей, как Кунанбай Ускенбаев. Понятно и то, что ему приходилось лавировать между чиновниками и населением то побеждая, то терпя поражение. В спорах и ссорах провел он жизнь.

Обращает на себя внимание такой документ: «В пограничное управление Сибирскими киргизами. Каракаралинского внешнего окружного приказа. Рапорт. Управитель Кучук-Тобыктинской волости старшина Кунанбай Ускенбаев в рапортах от 3 января сего года изъявил желание, что, желая к общему благу и пользе киргиз управляемой им волости, устроит училище для занятия учением в грамоте по-русски и азиатских детей и своих, просит приказа на разрешение с прикомандированием к нему русского учителя, знающего и азиатский перевод. О чем Каркаралинский окружной приказ имеет честь донести на благоусмотрение пограничного управления. Старший султан Таукин. 12 января 1845 г. Каркаралы». Как видим, Кунанбай понимал пользу просвещения. Он, как и собирался, открыл школу сначала в своем ауле, в местечке Ескитам, где учились его дети и дети близких, а затем в аулах зажиточных людей Каркаралинской волости.

Оценку Кунанбаю как личности прогрессивной дал польский ссыльный, писатель и общественный деятель Адольф Янушкевич (1803-1857), который встречался с Кунанбаем в середине 40-х гг. XIX в. Это один из немногих его современников, который оставил о нём проникновенные записи. «Бий Кунанбай – это тоже большая знаменитость в степи, – писал А. Янушкевич в письме к поэту Густаву Зелинскому. – Сын простого киргиза (казаха. – *Авт.*), одаренный природой здравым рассудком, удивительной памятью и даром речи, дельный заботливый о благе своих соплеменников, большой знаток степного права и предписаний алкорана, прекрасно знающий все российские уставы, касающиеся киргизов, судья неподкупной честности и примерный мусульманин, плебей Кунанбай стяжал себе славу пророка, к которому из самых дальних аулов спешат за советом молодые и старые, бедные и богатые. Обличенный доверием сильного рода тобыкты, избранный на должность волостного управителя, исполняет ее с редкостным умением и энергией, и каждое его приказание, каждое слово выполняется по кивку головы».

В течение нескольких дней А. Янушкевичу довелось общаться с Кунанбаем, путешествовать с ним. Из всех правителей Среднего жуза именно управляющий волостью Кунанбай произвел на него наиболее сильное впечатление. Спустя три года после встречи, в 1849 г., Кунанбай был утвержден старшим султаном. Описания этого периода жизни Кунанбая нет и не могло быть в романе «Путь Абая» М.О. Ауэзова, так как он «вводится» в произведение в возрасте приблизительно 54-55 лет, уже будучи в должности старшего султана, властвовавшего над несколькими волостями.

А.Янушкевич, однако, далек от раскрытия классовой сущности действий волостного управителя, от показа бесчинств и насилий, которые творил Кунанбай. Он тонко подметил ряд черт характера Кунанбая. Для нас интересен и приведенный Янушкевичем рассказ Кунанбая Ускенбаева о происхождении и разветвлении родов, о казахском султанстве, об отношении казахов к Аблаю, Кенесары Касымову, о могиле Едыге, а также изложение древней легенды о Домбаул-мергене.

В отдельных главах книги А.Янушкевича (40-е гг. прошлого столетия) содержится ряд сведений, восстанавливающих некоторые черты Кунанбая. Дело, обнаруженное академиком АН РК А.Х.Маргуланом в Омском областном архиве, составлено в середине 50-х гг. XIX г. Таким образом, А.Янушкевич первым донес до европейцев достоверные сведения об одной из крупных фигур феодальной эпохи казахского общества, об отце великого поэта и мыслителя Абая Кунанбаева и деде Шакарима Кудайбердиева.

Один из ценных отзывов о Кунанбае Ускенбаеве зафиксирован ссыльным художником П.Д.Лобановским, который нарисовал портрет Абая и дал к нему такое описание: «Семипалатинского уезда, Чингисской волости казах. Сын особо известного в казахской степи Кунанбая Ускенбаева (он умер в 1886 г.), сам он в достаточной степени популярный человек, знаток обрядов-обычаев своего народа, имеющий большое влияние в своей среде. В 45-летнем возрасте». Как известно, этот портрет был выставлен в 1887 г. в экспозиции Сибирско-Уральской научно-производственной выставки.

Шакарим Кудайбердиев жил рядом со своим дедом более 25 лет. Позднее в одном из разделов трактата «Родословная», вышедшего в 1911 г. в Оренбурге, он с большим уважением и теплотой отзывался о Кунанбае:

«...хотел бы немного рассказать о жизни нашего великого деда покойного Кунанбая-хаджи.

Покойный хаджи родился в темной (неграмотной) среде. Научившись мало-мальски читать, он тайком от отца Оскенбая брал присланные ему письма из разных уголков степного края, сличал их и так, занимаясь самообразованием, научился читать книги на тюркском языке. Позже им были наняты ногайские (татарские) муллы, открыта школа, в которой казахские дети обучались грамоте. Школа стояла на месте нынешнего осеннего двора в Ескитае.

Но при этом он не преследовал богатство и славу, он хотел быть полезным народу своему, – угрозами ли, ласкою ли научить казахов добродетели, следовать законам шариата. В 1873 г. он совершил хадж (паломничество) в Мекку и там для паломников-казахов купил гостинный дом и принес в нем жертвоприношение... Сам я рано осиротел, остался на попечении и воспитании деда – хаджи, он слишком жалел меня как сироту, потому как аул наш летовал и зимовал отдельно, и часто попускал мне, в результате чего я проводил дни в баловстве и

поздно обратился к знанию. Но тем не менее узнал тюркскую грамоту, русское письмо».

В том же произведении Шакарим отмечал, что Кунанбай в свое время часть своего богатства израсходовал на открытие нескольких школ полурелигиозного, полусветского направления, и сам подыскивал для них учителей и учеников. Внуку импонировала такая черта деда, как любовь и уважение к памяти предков. Он с удовлетворением писал, что Кунанбай, по обычаю казахов, на годовщину смерти своего отца на «ас» пригласил влиятельных людей всех трех жузов, что для Шакарима явилось показателем хлебосольства, ровного характера деда.

Сыновья и внуки Кунанбая Ускенбаева стали образованными и известными людьми. Кроме Абая, великого поэта, мыслителя, основоположника казахского литературного языка и реалистической литературы, у Кунанбая был другой талантливый сын — Халиолла Ускенбаев (младше Абая на четыре года). В 1859-1867 гг. учился в Сибирском корпусе, получил звание корнета, в 1867-1868 гг. пребывал в Московском военном училище имени Александра III, а затем служил в Сибирской военной части (умер возрасте 21 года в 1870 г.). О том, как Халиолла готовил себя к служению народу, можно узнать, например, из статьи одного из авторов газеты «Дала уалаятының газеті» «Задачи киргизской (казахской. — *Авт.*) интеллигенции»: «Султан Ускенбаев дает нам пример человека, истинно любящего свой народ и не зарывающего своего таланта в землю; те знания, которые он приобрел, сохранил не для одного себя, а делился ими с окружающими, поучал свой народ тому, что, кроме их тесного киргизского мира, есть другой мир, мир света, знаний, мир науки и вечного стремления к совершенствованию.

Вот путь, по которому должен идти всякий интеллигентный киргиз: полученное им образование не должно его отчуждать от родной степи; напротив, он всеми силами должен служить своими знаниями тому народу, из которого вышел, стараться распространять в нем просвещение и способствовать приближению к числу цивилизованных народов, дружно работающих на ниве науки и культуры.

Лица, приносящие таким образом пользу своему народу, не должны быть забыты и имеют право на добрую память потомков. Не должен быть забыт и султан Ускенбаев, и редакция киргизской газеты была бы очень благодарна за сообщение подробных сведений о нем. Быть может, в этом не откажет кто-либо из благодарных слушателей Ускенбаева, желательно было бы иметь и какой-либо из записанных Ускенбаевым рассказов».

О Халиолле Ускенбаеве написал теплый отзыв Г.Н.Потанин в очерке «В юрте последнего киргизского (казахского. — *Авт.*) царевича» (Ч.Ч.Валиханова), напечатанном в журнале «Русское богатство» в 1896 г.; «...Мне рассказали об одном киргизском (казахском. — *Авт.*) султани Ускенбаеве, который кончил курс в Омском кадетском корпусе и потом жил на родине в степи около Семипалатинска, что он любил

вечерами рассказывать своим землякам содержание русских повестей и романов, и киргизы с таким интересом его слушали, что просили записать его свои рассказы; таким образом, получились тетради, написанные по-киргизски и содержащие в себе вольный перевод произведений Тургенева, Лермонтова, Толстого и др. Иногда во время этих литературных вечеров в юрте киргизы пускались в суждения, и тогда, как рассказывал очевидец, можно было слышать, как Ускенбаев пользовался русскими авторитетами: «Послушайте, а вот что об этом говорит известный русский критик Белинский, или вот какого мнения об этом был русский критик Добролюбов!».

Когда Халиолла Ускенбаев ушел из жизни, Шакариму было 12 лет. Надо полагать, что и ему, смышленому, впечатлительному мальчику, не раз приходилось видеть своего образованного дядю, родного младшего брата своего отца, и слышать его рассказы, навеянные чтением русской классической литературы. Можно думать, что Шакарим читал книги, которые дядя привозил в аул из города. Не осталось никаких письменных сведений об отношениях в большой семье Кунанбаевых, не сохранилось и фотографий талантливого сына Кунанбая – Халиоллы, но не исключено его влияние на духовное развитие окружавших его аульчан, близких ему людей, в том числе и Шакарима.

Внук Кунанбая – Абдрахман Ускенбаев (1869-1895), сын Абая Кунанбаева, учился в уездной школе, получил образование в 1886-1889 гг. в Александровском военном училище в Тюмени. В недавно обнаруженных Тюменских архивных материалах сохранились уникальные, глубоко содержательные ответы Абдрахмана на экзаменах и высокие оценки, выставленные ему по русскому языку и литературе, сочинению, немецкому языку, языкознанию, алгебре, физике, истории, химии, механике, моделированию, счетоводству. После успешного окончания Петербургского артиллерийского училища подпоручик Абдрахман Ибрагимович Ускенбаев был направлен в Ташкентскую крепостную артиллерию. На своего образованного сына Абай возлагал большие надежды, однако судьба распорядилась по-своему: он умер в возрасте 26 лет.

Другой внук Кунанбая Ускенбаева – Акылбай Кунанбаев, сын Абая, впоследствии стал талантливым поэтом, автором романтических поэм «Дагестан», «Зулус». Внук – Магавья Кунанбаев, тоже сын Абая, написал поэмы «Медгат», «Касым», «Енлик-Кебек». В литературных кругах вращался Турагул Кунанбаев (1875-1934), сын Абая. Вместе с племянником Какитай Исаковым он впервые издал произведения Абая в 1909 г. в С.-Петербурге, написал воспоминания об отце, впоследствии получившими высокую оценку М.Ауэзова и других исследователей жизни и творчества классика. Турагул был собирателем и пропагандистом музыкального наследия отца, одним из организаторов этнографических и литературных вечеров в Семипалатинске, занимался переводами на казахский язык, в частности, перевел рассказ М.Горького «Челкаш», А.Неверова «Я влюблен в жизнь». В семье Кунанбая вырос

еще один поэт – Шакарим. Очевидно, Кунанбай многое делал для образования внуков, развития их литературных способностей.

По всей вероятности, Кунанбай сам регулировал такой вопрос, как выбор той или иной фамилии для своих многочисленных детей и внуков. Например, сын Халиолла носил фамилию деда – Ускенбаев, Абай – фамилию отца (Кунанбаев), внук Абдрахман был тоже Ускенбаевым. Может быть, по прихоти того же Кунанбая, пожелавшего оставить память о рано умершем сыне Кудайберды, Шакариму досталась фамилия Кудайбердиев.

Но возможно, что, впечатлительный от природы, Шакарим сам избрал ее в память об отце. Почти во всех прижизненных печатных трудах Шакарима стоит фамилия Кудайбердин, а не Кудайбердиев. Неизвестно, с какого времени он стал Кудайбердиевым. По всей вероятности, дальнейшее изучение жизни поэта на основе документальных данных даст ответ на этот вопрос.

Об отце и матери Шакарима мало что известно. Даже если интересовался своими родителями, это почти не отражено в записях и произведениях. Так, в «Родословной» Шакарим скупно пишет, что «Отец умер в возрасте 37 лет в 1866 г.».

Благодаря найденному недавно документу, датированному 1852 г., где указаны даты рождения детей от трех жен Кунабая Ускенбаева, стало известно, что от первой жены у него было два сына: Кудайберды (род. 30 октября 1830 г.) и Искак (11 мая 1847 г.) и что он ушел из жизни в возрасте 36, а не 37 лет. Ничего Шакарим не писал о своей матери, и мы не знаем: умерла она или у нее была впоследствии другая семья.

Несколько проникновенных страниц в романе М.О.Ауэзова «Путь Абая» говорят о сердечных взаимоотношениях между отцом Шакарима и Абаем:

«Приехав в Карашоки, Абай не сразу пошел к отцу. Сперва направился в дом Кунке. Кудайберды, любимый его брат, давно болел. Абай решил прежде всего навестить его и узнать о его здоровье.

Кудайберды лежал на высокой постели, мучаясь кашлем. Приход Абая обрадовал его. Бескровное лицо больного покрылось румянцем. Он оброс длинной черной бородой, тело исхудало, кости резко выступили, жилы надулись темными узлами.

Изнуренный вид брата огорчил Абая. Он снял верхнее платье, подошел к Кудайберды и сел подле него.

Болезнь, подтачивавшая силы брата, теперь овладела им окончательно. За это время больной заметно сдал. Абай видел его дней пятнадцать назад. Он взял руку Абая, сжал ее своими слабыми пальцами и погладил.

– Хорошо, что ты приехал, – сказал он.

Абай обеими руками пожал бессильную руку брата, притянул её к себе и прижал к своей груди. Оба молчали, но они понимали друг друга без слов, сердцем. Немного погодя Кудайберды спросил тихо:

– Был у отца?

– Нет еще. Сперва зашел к тебе, – ответил Абай.

Из соседней комнаты прибежали три мальчика и отдали Абаю са-лем. Это были сыновья Кудайберды – Шаке, Шубар и Амир.

Абай подозвал мальчиков и нежно поцеловал их. Шаке и Шубар уже учились. Каждый раз, приезжая сюда, Абай расспрашивал их об ученье. Дети полюбили его. Сейчас они смело подошли к нему. Глаза Кудайберды остановились на детях, окруживших Абая. Он не выдержал – и в волнении отвернулся к стене. От Абая не ускользнуло это движение. Он поговорил с мальчиками и немного погодя отослал их играть, а сам снова подсел к больному.

Кудайберды взглядом указал в их сторону.

– Что у них выйдет? Что будет? Они – братья тебе. Кому из них какая судьба?... Я остаюсь должником перед ними, – проговорил он. Кажется, он прощался с детьми.

Горячие слезы покатились из глаз Абая. Голос дрогнул:

– Этот долг я принимаю на себя, Баке! Пронесу их по жизни на своих плечах, как сумею!

...Перед смертью Кудайберды Абай обещал стать отцом его детям и воспитать их. Он ревностно выполнял свой долг и заботился о сиротах не меньше, чем о собственных детях. Амир больше других был склонен к песне и обещал стать настоящим певцом. Абай любил его, баловал и никому не давал в обиду».

О том, как протекали детство и юность Шакарима, можно предполагать по скудным сведениям самого поэта, рассеянным в его стихах. В его автобиографической поэме «Ұмыттылғанның өмірі» («Жизнь забытого») и в «Шежіре» («Родословная») есть строки о том, что, согласно семейной традиции, Шакарима рано (с 5 лет) стали учить грамоте: «Бесімде оқу білсін деп Ата-анам берді сабаққа». Вероятно, ходил Шакарим в одну из тех школ, которые в свое время организовал дед Кунанбай в ауле в местечке Ескитам и в которой учились арабской и русской грамоте отец Шакарима Кудайберды, а также другие члены семьи – Такежан, Абай, Искак. Думается, учеба не была легкой, Ребята должны были выучить арабский алфавит, состоящий из 28 согласных и полугласных букв, почти каждая из которых имеет четыре формы (изолированные, конечные, срединные, начальные начертания), запомнить гласные звуки и их сложное обозначение надстрочными и подстрочными знаками, с изощренной вязью. Надо полагать, что, как и все дети, Шакарим изучал азы религиозного учения, но, как известно начальное обучение еще не давало представления о богословской литературе.

В 7-8 лет Шакарим лишился отца. Эта смерть оставила в сердце ребенка глубокий след. Детская душа прошла через горечь сиротства, потому такой грустью веет от его первых сочинений. Шакариму-ребенку приписываются строчки о жалобе детеныша гусеницы, раздавленной ударом камня. А в поэме «Жизнь забытого» Шакарим написал:

Жеті жаста жетім боп,
Түскендей болдым абаққа.
Ардақты кенже жетім деп,
Әлпештеді мені көп,
Надандыққа болды сеп,
Қақпай ешкім қабаққа. (334)
В семь лет оставшись сиротой,
Был я будто в неведении, в тюрьме.
Считая младшим сиротой,
Меня лелеяли.
Никто не шел против воли моей.
Это, быть может, и стало причиной застоя.

Конечно, в семье крупного феодала, влиятельного человека Кунан-бая первый внук от старшего сына не должен был чувствовать одиночества, ущербности. Как байскому отпрыску ему было позволено все. Поэт написал потом, что, как все аульные дети, вдоволь играл во дворе («ойынға тіпті тоймадым»). Его любознательность открыла ему путь к музыке – в 10-15 лет он играл на домбре, гармонии. Самоутверждаясь, он увлекался то природой (поездки на охоту), то техникой (разбирал механические часы, струнные музыкальные инструменты, телеграфные аппараты), ручным ремеслом (мастерил из дерева фигурки). Это был одарённый от природы человек. Получив начальное образование, в дальнейшем пополнял свои знания чтением книг. Успешно овладел арабским, персидским, турецким и русским языками, а это дало ему возможность познакомиться с многочисленными историческими, философскими, религиозными трудами, сочинениями классиков мировой литературы. Вот что Шакарим писал об этом времени в одном из стихотворений:

Смолоду я турецкий изучил не от скуки:
Потому что на турецкий переведены науки.
Я не знал в ученье лени – мне из тьмы сверкнуло солнце.
Стали мне понятны краски, запахи земли и звуки.
Пробудило меня рано поэтическое слово.
Понял я, в чем тайна мира, мироздания основа,
Через лирику Востока... Изучив прилежно русский,
Смысл с себя я, смысл я с сердца грязь. (300)

Пер. Вл.Цыбина

О любви Шакарима к литературе свидетельствует оценка им поэтических произведений классиков мировой литературы. В предисловии к своему стихотворному переводу повести А.С.Пушкина «Дубровский» он называет «сладкозвучными чародеями» Байрона, Пушкина, Лермонтова, Некрасова, Хафиза, Навои, Физули.

Живой интерес к истории западноевропейской философской мысли обернулся позже его собственными исканиями и мечтами о справедливом устройстве жизни – без насилия властимущих, их свирепого эгоизма и косности. Избрав нелегкий путь «познания истины», он одержимо совершенствовал свой внутренний мир, чтобы служить делу просвещения. Первые стихи Шакарима пришлись по душе молодежи. По его словам, «тогда еще мало было в стихах социальных общественных мотивов, но они нравились молодежи» («ондағы өлең жырларым, ұнадым жастар тындарын, ескермей елдің мұндарын»).

В 20-25 лет Шакарим, уже обративший на себя внимание общественности своими сочинениями, пользовался благосклонностью Абая, которому хотелось видеть Шакарима на стезе литератора, поэта. Деду Кунанбаю тоже импонировала образованность Шакарима, но он хотел, чтобы внук продолжил родовую традицию – был управителем (к этому времени уже не было в живых его талантливое сына Халиоллы, а с Абаем он не ладил). Стареющий Кунанбай на свое место выбрал Шакарима, втянув его в административные дела волости. Поэт писал об этом:

«Өнерлі, шебер тіл жақты,
Алады – деп – бұл бақты» –
Еріксіз маған ел жапты
Болыстықтың тоқымын. (336)
Считая, что я искусный, мастер, красноречив,
Достоин счастья,
По неволе общество
Навязало мне груз волостничества.

Однако, как нам кажется, не лишенный честолюбия молодой человек не смог устоять перед возможностью общественной карьеры, в чем впоследствии он признался:

Болыстық салды жаман ой:
«Ғылымды эзір қума, қой,
Ұлықтық деген үлкен той»
Деп осыған лоқыдым. (336)
Волостничество подало мне плохую мысль:
«Пока науку отодвигай, запрети,
Ведь властвовать – большой пир».
К этому я был склонен.

О службе Шакарима в волостном управлении не осталось письменных сведений. Мы не знаем, каким он был чиновником, но из его стихов ясно, что душа его стремилась к справедливости. Работа в волостном управлении заключалась в разборе тяжб между богачами и бедняками. Веря, что, неукоснительно соблюдая закон, можно добиться

ся улучшения общества, Шакарим вскоре разочаровался: его попытки реализовать эту идею были обречены на неудачу из-за глубокого социального кризиса. Вскоре он оставит этот род деятельности. В поэме «Жизнь забытого» он писал, что годы, потраченные на административную деятельность, прошли зря, оставив в душе горькую неудовлетворенность:

Жиырма мен кырық арасы –
Жас өмірдің сарасы,
Бос өткенін қарашы,
Жүрекке төгіп қанды ірің.
Бар керекті екі он жас,
Желікпен өтсе болып мас,
Болса да жүрек мұздай тас
Зарламай қайтсін мұң-жырын.

Меж двадцатью и сорока –
Самое время молодой жизни,
Оно попусту ушло, смотри,
Вливая деготь в сердце.
Самых нужных два десятилетия
Прошли в ветреном опьянении,
Ложась камнем на сердце.
Прольются горькие стихи.

Лишь к сорока годам Ш.Кудайбердиев решительно уходит в литературную деятельность, и в этом, видимо, сказалось влияние его наставника Абая. Произведения Шакарима в этот период обретают гуманистическую направленность, характерную для просветительства. В произведениях конца 90-х гг. чувствуется стремление Шакарима глубоко, философски осмыслить события этого периода.

Начало XIX в. ознаменовалось для Шакарима вступлением, как уже сказано, в члены Семипалатинского подотдела Западано-Сибирского отдела Императорского русского географического общества (РГО) и общением с людьми, чей авторитет был высоким, чьи нравственные критерии соответствовали внутренним установкам Шакарима.

Михаэлис Евгений Петрович (1841-1913) – революционный демократ, приверженец идей Н.Г.Чернышевского, Н.А.Добролюбова, за участие в движении против крепостного права был исключен из числа студентов физико-математического факультета Петербургского университета и в 1861 г. сослан сначала в Петрозаводск, затем Тарту, а в 1869 г. – в Семипалатинск, где служил около 10 лет. Е.П.Михаэлис дружил с Абаем, содействовал организации Семипалатинского комитета краеведческого музея и библиотеки. Освободившись от полицейского надзора, с 1882 г. и до конца жизни жил в Усть-Каменогорске. Исследования Е.П.Михаэлиса о природных богатствах, климате этого края

были высоко оценены официальной наукой и отмечены медалью Русского географического общества.

В это же время в Семипалатинске большую общественную деятельность вели братья Белослюдовы. Один из них – Виктор Николаевич (1883-1916), ученый, художник – работал учителем в Семипалатинской гимназии и семинарии. Он был другом известного исследователя Г.Н.Потанина, оставил большую коллекцию рисунков о жизни и быте казахов. Его младший брат Алексей Николаевич (1887-1939), этнограф, известен как собиратель фольклора. Ряд его материалов печатался в «Записках Семипалатинского подотдела РГО».

Шакарим вполне мог быть знаком и с просветителями Нургали и Назипой Кульджановыми, учителем Рахметуллой Елькибаевым (они тогда же в РГО представляли казахскую интеллигенцию) и с казахскими меценатами, помогавшими РГО деньгами. Этот период жизни Шакарима нуждается в более тщательном изучении по архивным материалам, которые, несомненно, помогут увидеть новые грани его биографии.

Смерть Абая Кунанбаева потрясла Шакарима. Стихотворение, написанное им в память о любимом учителе, его опоре, исполнено душевной теплоты, раздумий о взаимоотношениях поэта и общества. Может быть, горе повзало его в дорогу: в 1905-1906 гг. Шакарим совершает хадж в Мекку, о чем мы узнаем из трактата «Родословная» и поэмы «Жизнь забытого». Вряд ли поездка была данью моде, скорее всего, его подтолкнули переживания, связанные со смертью Абая и одного из родственников (который во время пребывания в Мекке заболел и умер), а также сыновей Абая – Акылбая, Магавьи. Кроме того, Шакарим давно мечтал прочесть книги, проливающие свет на историю родного народа, в библиотеках Стамбула.

По возвращении из поездки Шакарим целиком ушел в работу над своими книгами. Ему пришлось «иглой рыть колодец» («арыдым, шаршадым, азым, инемен көп құдық қаздым»). Теперь Шакарим видел смысл жизни в служении своему народу через литературу, через углубление знаний и нравственное самосовершенствование. Шакарим круто изменил свой образ жизни: он стал сторониться людей, житейской суеты и треволнений, ушел в Чингисские горы, где вел одинокую и сосредоточенную жизнь поэта и мыслителя.

Духовный авторитет Шакарима в народе заметно вырос, а он, в свою очередь, почувствовал перед ним ответственность. Результатом его мучительного труда стал большой трактат «Родословная турок, киргизов, казахов и ханов». Уже само название раскрывает суть тех вопросов, которые волновали не только автора, но и общественность. Эти проблемы кочуют из статьи в статью в начале XX в., когда оживляется журналистская деятельность, книгоиздание. Трактат Шакарима был издан в 1911 г. в Оренбурге, что фактически ознаменовало издание второй печатной книги представителей клана Кунанбаевых (первой был сборник стихов Абая, изданный в 1909 г. в Петербурге).

«Родословная» Шакарима Кудайбердиева – историко-научное произведение, где впервые для того времени по определенному научному принципу систематизирован огромный фактический материал об этногенезе казахского народа, о связях различных племен и родов, о некоторых исторических событиях. При этом материал проанализирован на основе сведений, собранных до Шакарима учеными России и Востока, на труды которых Шакарим ссылается и с которыми порой полемизирует. В «Родословной» содержится немало сведений, фактов, легенд, которые после тщательного объективного изучения могут быть полезными и для исторической науки.

Занимаясь историей теологии, религии, Шакарим ставил перед собой задачу использования наиболее ортодоксальных канонов ислама в пользу нравственного совершенствования народа. Плодом его раздумий стала книга «Мусульманство», вышедшая свет в 1911 г. в Оренбурге.

Вслед за «Родословной» в 1912 г. в Семипалатинске в издательстве, только что организованном братьями Султаном, Садыком и Хасаном Нигматуллинными, под названием «Сообщество» – «Жәрдем» были напечатаны сборник стихов Шакарима «Қазақ айнасы» («Зеркало казахов»), поэмы «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр». Эти книги тогда же постоянно пропагандировались журналами «Айқап», выходившим в г. Троицке в 1911-1915 гг., «Абай», издававшимся в Семипалатинске в 1917-1918 гг. На страницах газеты «Қазақ», выпускавшейся в 1913-1918 гг. в Оренбурге, были напечатаны несколько статей Шакарима и отзывы о его книгах.

Издания возникли как результат роста национального самосознания, вокруг них группировались представители казахской интеллигенции. Так, организатором (с помощью общественности), издателем и редактором журнала «Айқап» был писатель-демократ Мухамеджан Сералин (1872-1929), секретарями – впоследствии известный талантливый поэт Султанмахмұт Торайғыров, поэт Акрам Галимов, корреспондентами и авторами являлись Сакен Сейфуллин, Беимбет Майлин, Сабит Донентаев, Спандияр Кубеев и др. «Айқап» по важнейшим вопросам социально-политической жизни придерживался прогрессивных позиций и выступал за экономическое и культурное развитие края; здесь печаталась также информация из жизни России и зарубежных стран. Газета «Қазақ» начала выходить в 1913 г. в Оренбурге, а ее редакторами были ученые, поэты и писатели – Ахмет Байтұрсынов и Мир-Якуб Дулатов. Газета, ставшая единственным распространенным изданием среди казахов вплоть до установления Советской власти. В ряде социально-политических вопросов и общетеоретических проблем позиции журнала «Айқап» и газеты «Қазақ» сходились. Отдельные ошибки были допущены в оценках общественно-политических явлений и событий этих сложнейших бурных лет, однако в целом издания отражали состояние казахского общества в предреволюционную эпоху.

Шакарим не остался в стороне от тех проблем, которые поднимались этими изданиями. Он публиковал здесь статьи и поэтические произведения. В стихотворении «Корреспондентам газеты» «Қазақ» и журнала «Айқап» Шакарим написал о том, что общественность считает их глазами, ушами и речью народа и поэтому возлагает на них большие надежды и ответственность: «Елің аңсап тұрады, Көз, құлағым екен деп. ...Ойлап ой мен намысты, Мұратқа сізбен жетем деп».

Как наставник он обращался к корреспондентам и сотрудникам редакций, советовал, на какие проблемы следовало обратить главное внимание. В стихотворении есть и минорные строки, которые, надо полагать, были вызваны борьбой мнений на страницах изданий, чреватой расколом в среде интеллигенции в такой момент истории, когда было необходимо единение и взаимопонимание. В стихотворении «Боюсь, я боюсь» Шакарим тревожится, что распри «услышит Торайгыров», мнением которого дорожил не только сам Шакарим, но и читатели. Тогда стихи двадцатидвухлетнего талантливого поэта Султанмахмута Торайгырова (1893-1920) встречали горячий отклик в душе Шакарима, несмотря на разницу в возрасте этих людей в 35 лет. В беспокойстве Шакарима появилось искреннее почтение к таланту. Трудно сказать, встречались ли они в Оренбурге, где печаталось в то время немало книг казахских поэтов и писателей, выходила газета «Қазақ», на страницах которой публиковались произведения этих авторов.

Значительный период жизни Шакарима совпал с крупными историческими событиями – революцией 1905-1907 гг., столыпинскими реформами, первой мировой войной, национально-освободительным движением 1916 г. в Казахстане, Февральской и Октябрьской революциями, гражданской войной, установлением Советской власти, коллективизацией. Наступило время, когда он решил расстаться с добровольным отшельничеством: необходимо как-то определиться, найти свое место в событиях, опрокинувших привычный порядок жизни целых стран, народов, нащупать верные ориентиры. В поисках социальной опоры он порой ошибался, и тогда его имя использовали те, кто, по сути дела, были далеки от идей гуманизма; однако в своих стремлениях к истине поэт был неизменно искренним. Поэт грустит, он неудовлетворен, растерян:

Шесть десятков мой отсчитали года,
И уж голова моя стала седа,
Где найду я покой?...
Судьбе человек давно подчинен
И все же мечтами тешится он.
Так и жизнь вся идет... (311)

Пер. Вл.Цыбина

Несомненно, мечты поэт связывал с будущим. В те годы он с оптимизмом писал, что «улучшится теперь положение казахов в связи

с падением и смертью Николая». Ему принадлежат строки и о том, что «в свои шестьдесят лет, кажется, увижу светлую зарю свободы». Его душу омрачал раскол между большевиками и меньшевиками, борьба между красными и белыми; не зная, к чему это приведёт, он печалился: «чувствуя, будто угасла надежда, опять заболел и слег в постель».

В 1918-1919 гг. буржуазно-националистические элементы пытались использовать авторитет Шакарима Кудайбердиева в своих целях, заочно избирая его в члены своих организаций, вызывая на сходки и собрания, зачисляя в состав своих «властей»... Шакарим, стараясь не оторваться от событий, откликался на приглашения, однако, как видно, его не устраивали цели подобных организаций, которые расходились с его восприятием революции. Шакарим создает в это время ряд стихотворений («Взошла заря свободы», «Засверкало знамя свободы», «Эта песня звучит по-иному»), сами названия которых свидетельствуют о четком миропонимании Шакарима. Естественным был его разрыв с организацией «Алаш-Орда».

В конце 20-х – начале 30-х гг., когда сталинский режим сформировался и окреп и началась коллективизация, под подозрением оказалось и все значительное, самобытное в духовной жизни народов. Шакариму все труднее становилось писать в этих условиях, когда приходилось соизмерять слово не с велением души, а с политическими установками. Он вновь уединяется, уезжает из Семипалатинска в Чингисские горы – побыть на лоне природы и заняться литературным трудом. В такой позиции нет ничего реакционного – это нормальное состояние творческого человека. Уход Шакарима в литературу был расценен как «уход от борьбы».

В сталинские времена были загублены жизни многих наших соотечественников. Среди них и Шакарим Кудайбердиев. Поэт был убит, тело его бросили в колодезь. Составлен документ, по которому он причислен к главарям бандитских формирований и погиб в перестрелке с представителями власти. Это ложное обвинение долго висело над его памятью. На его имя и книги был наложен запрет, рукописи и неопубликованные произведения уничтожены. Гибель Шакарима тяжело отразилась на судьбах его детей.

Один из сыновей застрелился, другой долгие годы провел в изгнании, третий сын и дочь вынуждены были эмигрировать в Китай. Трудные годы прожил и сын Шакарима Ахат. Но он выстоял: получил образование и до конца жизни учительствовал. Нашёл тело отца и перезахоронил рядом с Абаем, сохранил печатные и некоторые неопубликованные произведения отца.

Теперь Шакарим с нами. Тот Шакарим, который любил свой народ, видел в литературном труде высокую духовность.

ЛИРИЧЕСКОЕ «Я» В СТИХОТВОРЕНИЯХ ШАКАРИМА

Творчество любого поэта так или иначе связано с темой преемственности в литературе. Известно, что Шакарим – ученик Великого Абая, продолжавший в казахской поэзии гуманистическую традицию своего учителя. О почтительном отношении Шакарима к Абаю, родстве их душ говорят стихи поэта об учителе, написанные как при его жизни, под свежими впечатлениями от общения с ним, так и после смерти Абая. Шакарим одним из первых оценил творчество Абая, его вклад в культуру как великого представителя своего народа. В своих высказываниях, мыслях об Абае Шакарим предстает перед нами как глубокий мыслитель, философ, как исследователь литературы. Стихи Шакарима, а также прозаические произведения, посвященные творчеству Абая – первые важные ориентиры в абаяведении.

Одна из граней темы «Абай и Шакарим» – подражание ученика своему великому учителю. Шакарим, безусловно, испытывал влияние поэзии Абая, о чем говорят общие для них стихотворные мотивы, художественные решения, употребление изобразительных средств, выбор формы произведений и т.д.

Стихотворение «Молодежи» («Жастарға»), датированное 1879 г., представляет нам лирического героя Шакарима как образ, изменяющийся во времени и наполняющийся новым содержанием. Вначале это – баловень судьбы, щеголь, которого лелеют друзья, сверстники, он весел, беззаботен и безоглядно счастлив. Его экспрессивно окрашенные стихи наполнены восторгом юности. Но постепенно его мировоззрение меняется: люди, общество все больше волнуют его.

У лирического героя появляются размышления о жизни, о своем месте в ней, осознание своего «я», наряду с этим появляется ощущение своей беспомощности перед жизнью, желание услышать голос мудреца. Герой выбирает Абая – «из всех только он эрудирован, только у него можно научиться, потому надо просить, умолять его, чтобы поделился с нами своим умом и опытом, направил нас на поиски благородных путей»:

Білімді сол кісіден ізденелік!
«Әдейі іздеп біз келдік сізге» делік,
«Өмір зая болмастық өнер үйрет,
Ақылыңды аяма бізге» делік.
«Бізді сал жөнделерлік ізге» делік. (31)

Лирический герой обрёл для себя духовного наставника в лице Абая, делится с молодым читателем оценками необыкновенных, по его мнению, достоинств кумира, с болью осознавая, что современники недооценивают значение Абая для казахской культуры, что между Абаем и простыми людьми пролегает пропасть:

Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық...
Өз Абайын өздері ұнатпайды,
Шын надан осылар ғой біз қашарлық. (33)

Вот Абай, ученый, может указать пути выхода,
Не было современников, понимающих его слово.
...Своего же Абая свои же не понимают.

Вот ведь невежество, от которого нужно быть вдалеке!

Картина общества, нарисованная в стихотворении (распри, произвол, несправедливость, обман, хитрость, междоусобицы, невежество, отсутствие единства и стремления к знаниям, науке, благородству), способствовала раскрытию художественного метода самого Абая, для которого реализм был очистительным дождем, после которого наступает в людях просветление, они могут образумиться и стать благородными:

Абай жүр соны мазақ, өлең қылып,
Біреуі ұғар ма деп көзі ашылып,
Бізге де бір азырақ айтқаны бар,
Құр қылжақтай берме деп босқа күліп. (39)

Все это обличал Абай в стихах,
Надеясь – хоть кто-нибудь да поймет!
Ведь и нам он не раз говорил:
Не прожигайте зря время впустую, веселясь.

Под впечатлением поэзии Абая лирический герой Шакарима претерпевает эволюцию. Слово Абая действительно, оно заставляет героя Шакарима посмотреть в себя и решиться на признание:

Шуу дегенде бұл сөзі жанға батты.
Бұрын ондай көргем жоқ жаманатты.
Қайырусыз, қағусыз өскен басым,
Бұлқындым шу асаудай мойны қатты.
Естіген соң, жүректе түйін жатты,
Сол түйін тыныштатпай көп ойлатты.
«Неге мұндай қатты айтты?» – деп ойласам,
Өлеңнің сырты ащы, іші тәтті! (40)

Особенно болела душа,
Заартачился я больше всех.
Ведь баловень беззапретный я,

Будто конь неукротимый.
Слышанное превратилось в комок в сердце,
Что нарушил покой, заставил думать:
«Почему так горько сказал он?»

Песня снаружи горька, внутри сладка – постиг теперь...

Духовная связь лирического героя Шакарима с Абаем ощущается в тех строках, где он сочувственно говорит об опасности признания, нависшей над талантом. Трепетное отношение к Абаю легко почувствовать в следующих строках:

Кім жалғыз, бұл жалғанда – есті жалғыз
Мұндасар болмаған соң бір сыңары.
Жалғандап жалғыз Абай өткен жоқ па,
Қазақтан табылды ма соның пары
Өлеңімен жұбатты өзін-өзі.
Еңбегі еш, іші беріш, жүзі сары. (130)

Кто одинок в этом мире – умный,
Ведь некому поведать мысли.
Трагедия Абая – он мудрый,
Подобного ему не найти.

У Шакарима есть стихи, в которых он обращается к тем представителям общества, которые «заставили мучиться Абая» («Тартқызған азап Абайға»). Лирический герой предстает в облике защитника талантливого поэта, возвеличивает его, бросая упрек тем, кто не понял Абая:

Сендерден белгі нең қалар?
Жемтігің жеген жем қалар.
Ақылы дария Абайдан,
Таусылмас қоры кен қалар.
Жақсыдан қазына пұл қалар,
Солмайтын жасыл гүл қалар.
Сендердей арсыз қулардан,
Желге ұшатын күл қалар. (176)

Что останется от вас?
Всякие объедки от еды.
От океана ума Абая
Останется нескончаемый клад.
От достойного останется свет,
Неувядаемый цветущий букет.
От подобных вам нечестных –
Для развеяния ветра зола, хлам.

Мысленно оглядывая пройденный путь, Шакарим еще раз добрым словом вспомнил своего любимого учителя: «Затем моим учителем

стал Абай. Он был одаренным богом, известный знаток мусульманских и русских наук, человек редкого ума и таланта. С юношеского возраста учился у него, читал рукописи и книги, написанные и другими писателями, слушал его наставления, озарился светом науки. Жаль, что Ибрагим-мырза жил лишь среди казахов и потому о нем мало знают в ученом мире. А иначе в его лице узнал бы великого философа, мыслителя. Жил среди темного народа и умер в горьком одиночестве. Умер в возрасте 60 лет в июне 1904 года. Пусть будет благославляем дух его самим Аллахом!».

Исследуя творчество Шакарима, видишь, что духовная связь его с Абаем никогда не прерывалась.

Многие мотивы лирики Шакарима и Абая созвучны. Лирические герои поэтов несут в себе сходство мыслей, чувств, позиций. И суть не в подражательных тенденциях Шакарима, особенно молодого, а в общности явлений современной обоим действительности. Время диктовало поиск истины в границах развития общественной мысли: утверждении идей просветительства, демократии, социальном прогрессе. В этом процессе передовая часть казахского общества, к которой принадлежал и Шакарим, испытывала огромное влияние духовного потенциала Абая Кунанбаева. Его твердая идейная позиция была привлекательной для тех, кто стоял у истоков противостояния официальной власти, державшей казахское общество в бедности, средневековой религиозности.

Шакариму, как и Абаю, приходилось участвовать в общественно-политической жизни общества. Работая в волостном управлении, он столкнулся с вопиющими социальными противоречиями, произволом, несправедливостью, что вызвало в душе поэта протест. В результате родились стихи, созвучные по интонации абаевским:

Абай: О, казахи мои! Мой бедный народ!

Жестким усом небритым прикрыл ты рот,

Кровь – на правой щеке, на левой – жир...

Где же правда? Твой разум не разберет...

Всякий подлый, чванливый и мелкий сброд

Изуродовал душу твою, народ.

Не надеюсь на исправление твое,

Коль судьбу свою в руки народ не берет.

Шакарим: ...Попробуй с фонарем пройти весь бранный мир:

Нет чистых в нем сердец – и станет жить грустней. (302)

Пер. Вс.Рожественского

...Мало их, в чьем сердце ныне – справедливость и любовь. (307)

Пер. Вл.Цыбина

Лирический герой обоих поэтов томим одиночеством, его душу гнетет тоска, раздумья о судьбе народа. Трагическая нота с годами все более усиливалась в творчестве поэтов:

Абай: Велика семья,
Широка родня –
Одиноким быть нет причин.
Велика семья,
Но не понят я
И живу средь людей один.
Как могила шамана, я
Одинок – вот правда моя!

Пер. Л.Озерова

Шакарим: Ты, несчастное сердце, пылаешь огнем,
Но надежды мои – дым во мраке пустом.
Испарились и воля, и стойкость, и ум,
Стало пусто и грустно на сердце моем. (293)

Пер. Вс.Рожественского

Или: Но сердце мне тоска гнетет –
Ему не разгореться вновь.
Своим потомкам стих я передам –
Одним на радость и на смех другим.
Хоть не придётся повстречаться нам,
Пусть знают, как я скорбью был томим. (313).

Пер. Вс.Рожественского

Примеры ассоциативных образов и отдельных выразительных средств можно привести, сравнивая стихи Абая и Шакарима, посвященные философским размышлениям о добре и зле, мироздании, разуме, науке. Сходство внутреннего мира лирических героев порождено идентичностью условий формирования мировоззрения поэтов.

Образная основа отдельных стихотворных строк одна и та же, например: у Абая: «...облик юной луны красавице дан», у Шакарима: «Лик как луна, и до пят коса»; у Абая: «Смех журчащий ее – как трель соловья», у Шакарима: «а речь ее, как соловьиный шелк»; у Абая: «Белый лоб – серебро, чей тонок чекан, Он глазами лучистыми осиян», у Шакарима: «Лоб широк, бел, как снег, Не морщинки на нем, и изогнуты брови кинжалом кривым»; у Абая: «А смолистые косы – волнистый шелк, что для радости взора прилежно ткан»; у Шакарима: «Черных кос твоих блеск только с шелком сравним, ты прославлена разумом светлым своим...».

Для ранних стихотворений Шакарима характерна юношеская наивность лирического героя, одухотворенность чувством любви. В стихотворении «Молодежи» он так описывает влюблённых: «То соколом взвиваются они, то лстыят им, рассыпаясь серебром»; «Поблескивают ласкового глаза, слова ее стекают, как роса».

Стихи Шакарима о любви так же, как и у Абая, психологичны. Шакарим достигает этого, детализируя состояние лирических героев,

в частности, во время свиданий и расставания влюблённых. Примером тому может служить стихотворение «О молодости», написанное в период становления личности Шакарима, отражающее поиски своего «Я».

Безусловно, многое в стихах Шакарима отличает его от Абая. Шакарим пережил своего учителя на целых 27 лет. Все его дальнейшее творчество несло на себе печать событий конца XIX – начала XX в. Для Шакарима как представителя казахской литературы это время было счастливым уже потому, что оно вбирало в себя огромный поэтический опыт Абая. Национальная литература поднялась на тот уровень, который позволял на фоне традиционного художественного творчества выявлять самобытные явления. И Шакарим был одним из первых в ряду таких явлений.

После революционных бурь 1905-1907 гг. в общественной жизни России и национальных окраин активизировались движения, связанные с духовным развитием народа. Это время ознаменовалось открытием частных издательств, выпуском официальных и неофициальных газет и журналов. Абай так и не дожил до издания своих произведений – сборник его стихотворений впервые вышел в Петербурге уже в 1909 г. Тогда увидел свет ряд сборников произведений казахских поэтов и писателей: Ахмета Байтурсынова, Магжана Жумабаева, Жусупбека Аймаутова и других в Петербурге, Оренбурге, Казани, Уфе, Семипалатинске. Шакариму, активно сотрудничавшему в газетах и журналах начиная с 1914 г., довелось быть свидетелем реального влияния художественного слова на жизнь. Именно в первое десятилетие XX в. он создал произведения, которые поставили его в ряд самобытных казахских поэтов послеабаевской эпохи.

Лирика Шакарима только сейчас становится предметом глубокого изучения. Попытаемся представить общую картину стихотворного наследия поэта, ограничившись анализом лишь некоторых его сторон.

Поэзия Шакарима несет в себе эмоциональный заряд его смятенной души. С детских лет он был впечатлителен. Недавно опубликовано, правда без ссылки на источник, что восьмилетний мальчик сочинил грустное, полное нежной скорби четверостишие по случаю смерти своего отца.

«Шәкәрім жеті жасында өлең шығарып жаза бастаған. Ол өзінің бір әңгімесінде былай дейді:

– Жазғытұрым әкем өліп, ауылға ат қойып келіп жатқан адам көп болды. Мен осы кезде есік алдындағы төбешікте отыр едім, тасқа өрмелеп бара жатқан жұлдыз құртты көріп, оны езіп өлтірдім. Әлден соң өлген құртқа жаным ашып аядым.

Сонда жылап отырып, құрт болып өлең айтқаным бар. Содан ойымда қалғаны:

Өлтірдің, не таптың сен онан пайда,
Өмір сүріп жүруші ем жазда сайда.

Өлімнің қандайлығын көзің көрді,
Кешегі тірі жүрген әкең қайда?
Менің де жетім қалды балаларым,
Олар да жылайды іздеп аналарын.
Өзің жетім, жетімді аясаңды,
Жоқ екен басыңда ми саналарың...

Сонда жазған өлеңімді шешелеріме оқып беріп, олар жылап, өлең жазба дегені есімде, – дейді».

Вот перевод этих строк: «Шакарим стал писать стихи с семи лет. В одном из рассказов он говорит: “Весной, когда умер отец, в аул приехало много людей. В то время я сидел на одной из ближайших сопок. Вдруг увидел, что гусеница ползет вверх по скале. Не долго думая, я растоптал ее. И вдруг мне стало неимоверно жалко убитую гусеницу. От ее имени тут же сочинил такое четверостишие:

Умертвил ты меня, что нашёл в этом,
Жила я в этом ущелье летом.
Сам же ты видел, какова смерть.
Ведь вчера только был жив отец, а где теперь?
И у меня остались сиротами дети,
И они ищут и плачут, скучая по близким.
Ты – сирота, пожалел бы сирот,
Будто в голове твоей нет дум.

Когда узнали бабушки об этом стихотворении, они стали плакать и просить, чтобы я больше никогда не писал стихов. Это осталось в моей памяти».

Однако до нас не дошли стихи детских лет, а из юношеских произведений сохранилось лишь несколько. Сам Шакарим отмечал, что серьезно стал заниматься поэзией уже после сорока, т.е. в зрелом возрасте, имея определённый жизненный опыт, знания, духовный багаж, когда определилось его отношение к жизни, когда он почувствовал в себе способность проникать во внутренний мир человека. Поэтому-то, наверное, стихи Шакарима многогранны и зрелы, глубоки по содержанию, отточены по форме, эмоциональны по изобразительным средствам, экспрессивны.

Сборник поэтических произведений Шакарима «Қазақ айнасы» («Зеркало казахов») увидел свет в 1912 г. в Семипалатинске, в частном издательстве «Жәрдем» («Помощь»). За год до этого были изданы его трактаты по истории и религии «Родословная» и «Мусульманство» – значит, поэзию Шакарима питали его труды по истории, философии, теологии. Шел параллельный процесс: с одной стороны, осмысление информации, полученной при изучении литературы Востока, формирование собственного взгляда на мир, с другой – поэтическое творчество, отразившее движение сложной внутренней жизни поэта. Поэтому

неслучайно лирику Шакарима отличает углубленное философское наполнение, историзм, что делает образ лирического героя масштабным. Поэт через образ лирического героя передаёт свои мысли, чувства, личный духовный опыт, а следовательно, опыт своего поколения.

Диапазон лирики Шакарима довольно широк. В ранних стихах он воспевал любовь, женскую красоту, молодость, природу. В зрелые годы обратился к проблемам социальным: названия некоторых его стихотворений дают определённое представление об их содержании, среди них немало стихов просветительского направления: «Дүние мен өмір» («Вселенная и жизнь»), «Ей, көп халық» («О, многочисленный народ»), «Адамшылық» («Человечность»), «Анық пен танық» («Правда и кривда»), «Жастық туралы» («Молодость»), «Кәрілік туралы» («О старости»), «Ашу мен сын» («В порыве гнева»), «Шаруа мен ысырап» («Хозяйственность и расточительность»), «Махаббат пен құмарлық» («Любовь и страсть»), «Мақтау мен сөгіс» («Хвала и хула»), «Мін мен күндеу» («Критика и ненависть») и др.

Ш.Кудайбердиев откликался на многие животрепещущие вопросы жизни казахского общества конца XIX – начала XX в. В его поэзии, напряжённой и беспокойной, есть ощущение какой-то общей неустроенности мира, непрочности людских отношений. Действительно, это время отмечено резким возрастанием конфликтности, нестабильности, сопровождавшихся постепенным распадом патриархальных устоев. Народ находился под феодальным и колониальным гнетом; общество раздирали жестокие распри и междоусобицы; падала веками складывавшаяся нравственность, обесценивались доброта, человеческое достоинство, справедливость:

Если думая о людях, ты решишь, какой в том толк:
Этот, как лиса, завистлив, этот злобен, словно волк.
Вот каков мир непонятный, мир насилья, мир вражды,
Стало быть, исчезла жалость, сострадание и долг?... (296)

Пер. Вл.Цыбина

Мен жетелеп өлемін,
Өрге қарай қазақты.
Өлсем де ойын бөлемін,
Сөзбен салып азапты. (176)

Я погибну, ведя,
К высотам казахов.
Погибну, разделяя их мысли,
Словом заставляя страдать...

Пер. Вс.Рожественского

Поэтическое слово Шакарима родилось в стремлении высказаться о пережитом, найти ответы на поставленные жизнью вопросы. Приведем строки из его стихотворений: «В трудных поисках решения, как исправить жизнь людей...», «Кто может разбудить совесть в людях, беспокойно к справедливости стремясь...», «Мало их, в чьем сердце ныне – справедливость

и любовь», «Попробуй с фонарем пройти весь бренный мир, нет чистых в нем сердец – и станет жить грустней», «Позабыв о сострадании в дебрях яростного зла», «Сердце доброе, святое вы встречали или нет?».

В лирике Шакарима немало примеров реалистического воссоздания действительности, метких, психологических характеристик, тонких наблюдений, связанных с нравами и обычаями казахов. Поэт-просветитель прямо высказывает свои симпатии и антипатии. Он восхваляет честного человека:

Не ищет славы он – пустая честь,
Чужды ему и похвальба, и спесь,
И не жесток. Довольствуется тем,
Что у него на первый случай есть...
А кто из настоящих сам людей,
Тот не двуличен, тот не лицедей.
...Он не предаст
Ни веры в бога, ни души своей.

Шакарим презирает лгуна и льстеца:

А ты – двуличный оборотень ты,
Тебя лишь ада преисподня ждет...
Безумец, душу предавший свою,
Лишь жаждою наживы он живет... (296)

Пер. Вл.Цыбина

Содержание лирики Шакарима – размышления о мироздании, о месте и значении человека, сердце и разуме, противоборстве добра со злом, об искренности и лжи, юности, старости и смерти. Стихи философичны, в них органично переплетены рационализм и лирика, реальность и душевный порыв. Так, в стихотворении «Что такое человек?» звучит обеспокоенность поэта судьбами народов, втянутых в водоворот первой мировой войны (стихотворение написано в 1915 г.), когда с неотвратимостью судьбы обозначились противоречия человеческой жизни:

Тот страдает над бумагой, сна не зная, – кто учен,
Мысленно обозревает шар земной, волнуясь, он.
В трудных поисках решения, как исправить жизнь людей.
Знать, что чувством сострадания человек был одарен...
Как увяжешь это с правдой я со смыслом бытия?
А подумать – вроде б братья все народы на земле,
Почему ж тогда враждуют все народы, все края?
Нет народа, что покончил бы навеки с грабежом... (305)

Пер. Вл.Цыбина

Стихотворения, созданные под впечатлением рассказов очевидцев, пришедших с фронта, или почерпнутых из сообщений печати о кровавых событиях, массовых потерях людей во время первой мировой войны, с полным правом относятся к гражданской лирике.

Лирический герой поэта осознает, что абсурдны, античеловечны войны и что развязываются они теми, кто ненасытен в жажде богатства и власти:

Так куда ж душа девалась, что природа им дала?
Только войско и оружие да торговые дела –
Вот чем заняты «науки» все столетья до сих пор,
Позабыв о состраданье в дебрях яростного зла.
Там, где царствует оружие – справедливости там нет...
Пес – обжора ненасытный – не брезгает ничем,
Чтобы сгрызть от всех в сторонке груды брошенных костей.
Я киплю от возмущения, от обиды всей душой. (305)

Пер. Вл.Цыбина

Как видим, эти пацифистские строки, написанные в годы первой мировой войны, актуально звучат и сегодня.

Описания природы, встречающиеся в лирике Шакарима, лишены простого любования, они несут философский смысл. Описывая красоту бескрайних степей, поэт связывает ее с красотой мироздания. Лирический герой его стихотворных произведений душой сливается с природой, когда быстрый конь несет его по степи в строю охотников, когда всматривается он в звездное небо. Картины природы органично входят в стихи о любви как средство передачи состояния влюбленных. Например, в приводимом ниже стихотворении лирический герой сравнивает себя с месяцем, звездами, чтобы передать свою тоску по любимой, свою печаль от неразделенной любви:

Месяц в небе сиянием твоим озарен,
Любоваться тобою спускается он.
Только ты все не хочешь меня пожалеть.
Я твоим безразличием горько смущен...
Солнце скрылось, твоей смущено красотой,
Месяц, звезды остались, любуюсь тобой,
«Семь разбойников» ищут повсюду тебя,
Над тобою свершая свой путь круговой.
Звезды копят подарки для свадьбы твоей,
И Шолпан от тебя не отводит очей,
У Полярной звезды два коня впряжены,
Чтоб на свадебный пир ей домчаться скорей
Но с рассветом исчезли все звезды, луна,
Ждать устали они под истомою сна,
Ветер, шелком шурша, зашептался с тобой,
И уж первая песенка птичья слышна.
Солнце встало твоим любоваться челом,
И, в тоске по тебе, удалится потом.
Тучи, черный покров над землей растянув,
От любви безысходной прольются дождем.
Закачались цветы, и поют соловьи,
Забурлили, запенились всюду ручьи.

Ветры с тучей грозу развели колдовством,
Гром ударил, и молнии небо зажгли... (295)

Пер. Вс.Рождественского

Природа живет в стихотворении Шакарима, мы ощущаем дыхание как движение, борение чувств самого лирического героя. В этих строках отчетливо прослеживается продолжение традиций абаевской пейзажной лирики.

В стихотворениях «Уже нет в небе черных туч», «Придет лето...» описано состояние природы как живого существа: тучи «хмурят брови», после зимы земля, точно «чернеющий скелет», «шуба снята с полей воды»... У живой природы есть душа, которая хрупка и нуждается в защите – в тепле: «подснежники в живом тепле». Представляется картина: немолодой уже поэт, устав от прогулки по окрестностям, присел на завалинку на краю аула и с грустью наблюдает приход весны, тепла, пробуждение природы:

Уже нет в небе черных туч,
Нахмутив бровь, ушли они,
И ветер стал не так уж жгуч,
Не бушует в эти дни.
Вокруг все тихо и светло,
Погреться солнышком спешит.
Душе ли не любить тепло,
Весна ведь праздник для души.
Земли чернеющий скелет
Травую скоро прорастет...
Подснежники в живом тепле
Уже усеяли овраг.
И подарил красу земле
Огню подобный красный мак.
И шуба уж снята с полей воды...
Растаял снег, журчит вода... (302)

Пер. Вс.Рождественского

Умиротворяющая тишина природы, наступившая с приходом весны, – прелюдия к шумному движению – вскоре нарушается сбором аула к перекочевке на джайляу: «Ребятам хочется шуметь и бегать наперегонки», «На солнце вышли кости греть, вести беседу старики», «У девушек и у парней веселье, игры, шутки, смех».

А из оттаявших сосцов
Пролились мед и молоко...
Весне и солнцу каждый рад,
Дни потеплели – добрый знак.
Уж люди кобылиц доят,

И подрастает молодежь.
Уж на джайляу весь народ.
Весна согрела людям кровь.
Но сердце мне тоска гнетет,
Ему не разогреться вновь. (303)

Пер. Вс.Рожественского

Стихотворение, датированное 1915 г., принадлежит уже немолодому человеку; много прожито, многое прочувствовано, приобретено и утрачено. Поэтому так грустен лирический герой: «Но и теперь должно страдать, ты, сердце бедное мое», «Тебе лишь, сердце, счастье нет, ничто в тебе не расцветет», «И лишь душе еще грустней, ей не воскреснуть никогда», «Лишь я душой скорбеть готов, в крови она, ей нелегко». Картины благоухающей весенней природы даны в контрасте с состоянием и настроением лирического героя.

Кто знает, может быть, причиной грусти поэта была его неудовлетворенность современной ему действительностью, может быть, так проявлялось его настроение перед надвигающейся старостью.

Стихотворение «О молодости», датированное Шакаримом (или кем-то другим, неизвестно) 1879 г., т.е. относящееся ко времени его цветущей юности, и по содержанию, и по форме несет на себе традицию восточной лирики и перекликается с ранним известным стихотворением Абая. Лирический герой молод, влюблен, полон восторга, созерцая красоту любимой девушки:

Гауһардай көзі,
Бұлбұлдай сөзі,
Жаннан асқан бір пері.
Жүзі бар айдай,
Мінезі майдай,
Өзгеден артық сол жері.
Дариядай ақыл мол еді,
Жан ғашығым сол еді... (26)

Как камни драгоценные – глаза,
Лик – как луна, и до пяты юса –
Она дороже жизни, ангел твой!
А речь ее, как соловьиный шелк.
Характер мягкий, нежный, словно шелк.
Кого сравнишь с красой ее живой?
Словно река широкая, шумна,
Возлюбленной моей была она... (286)

Пер. Вл.Цыбина

Оригинал, как видим, богаче по выразительности, чем перевод, а форма стиха та же, что у Абая – «восьмистишие». Думается, этому переводу не достает многих нюансов, которые смогли бы передать об-

разность оригинала. Восточная традиция в этом стихотворении проявляется в обилии сравнений, эпитетов, метафор, гипербол, создающих напряженность то от томительного ожидания встречи с любимой, то от радости свидания, то от горечи разлуки.

В стихотворении «Исповедь» лирический герой Шакарима – носитель глубоко человеческого скрытого страдания от безответного чувства любви, передаваемого в форме элегического раздумья:

Я лишился рассудка, пылаю в огне,
Ты ушла, но живой образ все видится мне.
Я терзаюсь, представив тебя на пиру,
Где краса твоя ярче всех звезд в вышине.
Я горю, как в аду, и спасенья мне нет...
Я терзаюсь, в тебе же и жалости нет. (294)

Пер. Вс.Рожественского

Шакариму удалось передать оттенки многих чувств, разнообразных переживаний: пассивное томление любви, нарастание чувства, выражающееся в обращениях к любимой (зов любви), тихий трепет души, вызванный воспоминаниями, горечь отчаянья от сознания неразделенной любви. Это действительно исповедь любящего сердца. А такие строки, как «Вот и нашлась задумчивая песня» (Мінеки ойланьп, өз эні табылған»), наводят на мысль, что эти стихи положены на мелодию. И хотя в переводе многое утрачено (изменена даже форма стиха), все же ощущается его внутренняя музыкальность.

«Исповеди» Шакарима созвучно написанное им в преклонном возрасте стихотворение «Не стало истинно влюбленных» (1919 г.); другими словами, последнее является логическим продолжением «Исповеди». Сравнивая начальные слова этих произведений, видим, что любовь лирического героя и предмет его любви остаются неизменными, несмотря на долгие годы. Но в первом стихотворении лирическое «я» проявляется в юношеском восторженном воспевании любимой, во втором – в зрелой покорности судьбе, ниспославшей безответственное чувство, а также в ностальгических нотках о прошедшей молодости:

Взглянешь глубоко,
И душе легко.
Если юных сил душа полна.
Для юности открыт весь свет... (311)

Пер. Вс.Рожественского

Воспоминания о прекрасной юношеской поре овеяны грустью: «Блаженство моих безгорестных дней, блаженство моих бессонных ночей», «Мне юность свою не возратить», «Судьбе человек давно подчинен, и все же мечтами тешится он»...

Стихотворение «Не стало истинно влюбленных» – пример раскрытия Шакаримом темы романтической любви, характерной не только для

восточной, но и в целом для казахской народной поэзии, в частности, романтической, дастанной. Сам по себе сюжет, являющийся одним из любимых в поэзии вообще: юношеская пылкая любовь к необыкновенной красавице, которая становится для героя чувством «вечным», пронесенным через всю жизнь и не изменившимся – в произведении Шакарима имеет свою интерпретацию. Лирический герой Шакарима – носитель такого чувства, которое поднимает его на высоту истинной духовности:

Не стало истинно влюбленных,
Их больше нет среди живых...
Всегда хранил я правду века,
Встречал достойных я порой,
Но где найдешь ты человека,
Что сердце отдал лишь одной?
Не просто девушку люблю я,
А ту, в которой правды свет.
Но вам не знать ее такую,
Для вас ее сиянья нет.
Она незрима, хоть и рядом,
В ее лицо взглянуть не смей.
Броди голодным сердца взглядом,
Лишь в тайниках души у ней.
Узреть любовь мою желая,
Лишь с чистым сердцем к ней иди.
И, самого себя сжигая,
Знай – ждет лишь гибель впереди...
Лишь с ней достигнешь совершенства,
Но помни: страшен правды вид,
Ее кинжал – мое блаженство,
Она им сердце мне пронзит. (310)

Пер. Вс.Рождественского

Видимо, чувство Шакарима было обращено к одной из его современниц, о которой, к сожалению, не осталось сведений. Ясно одно – с ранней юности воображение поэта покорила юная красавица. Кто знает, почему судьбы их не соединились. Однако любовь светила Шакариму всю его долгую жизнь и, бесспорно, была источником его поэтического вдохновения. Последние строки этого стихотворения – страстный призыв воспеть любовь как символ счастья каждого живущего на земле:

Любовь пусть возродится вновь
Из той души, что мне мила,
На всей земле, омытой кровью,
Чтоб Правда вечною была.

Пусть духов страсти воля злая
Ничем влюбленным не вредит,
И Правда мир, достойный рая,
От черной крови охранит! (310)

Пер. Вс.Рожественского

В поэзии Шакарима тема романтической любви, пожалуй, главная. Поэт проводит своего героя и через радости любви, и через тернии страданий, печали. Образ Любви трансформируется из наивного юношеского в осмысленный зрелый:

Черных кос твоих блеск только с шелком
сравним,
Ты прославлена разумом светлым своим,
Лоб широк, бел, как снег, ни морщинки
на нем,
И изогнуты брови кинжалом кривым.
Ты ресницы вонзила мне в сердце опять,
Ты взглянула – и я не могу не пылать.
Меркнет разум при виде лица твоего,
И коснулась души твоя легкая прядь... (310)

Пер. Вс.Рожественского

Образ любимой в поэзии Шакарима несет в себе понятия красоты, нежности, доброты, отождествляется с божеством: «Один лишь взгляд – и я уже живой, а не посмотрит – я уже мертвец», «Ты души моей свет, ясный день для очей. Разум твой для меня – исцеленье скорбей».

Лирический герой попадает в драматические ситуации, находясь под чарами любви: «Я безумен, никакой не могу дать ответ, что ответит, несчастный, утративший свет?», «Всю я душу открыл – исцели иль убей».

Шакариму не чуждо обобщение и иного плана: любовь возводит-ся в ранг нравственного и философского абсолюта, и в этом Шакарим – последователь богатой традиции любовной лирики Востока: «Лишь с ней достигнешь совершенства»; «Ее кинжал – мое блаженство, она им сердце мне пронзит», «Труд в сочетании с любовью создает благополучие и счастье...».

Особое место в лирике Шакарима занимает образ коня – верного помощника влюбленных. Гарцующий белый конь, на котором влюбленный джигит спешит в аул на свидание с возлюбленной, передает состояние торжественного ожидания героя: «Гарцуют и красуются они», «В нарядах сплошь, чтоб не ударить в грязь. На аргамака белого садясь...». Обычно образ коня используется в эпических повествованиях для того, чтобы подчеркнуть величие богатырей, отправляющихся в поход; в лирических же произведениях описание коня редки, однако Шакарим в данном случае идет вопреки традициям.

Создавая образ любви, Шакарим использует многочисленные языковые средства, в том числе употребление слов в переносном значении. Одно из часто употребляемых поэтом слов – «огонь». «Ты, несчастное сердце, пылаешь огнем», «Для тебя закружился весь мир от огня», «Огню подобный красный мак», «Я мог бы для огня взять горсть углей», «Я лишился рассудка, пылаю в огне», «Без огня в груди доброго не жди», «Грелся пред огнем», «Огонь в душе давно погас», «Но если на ветру огонь ее погас», «Судьба погасит мой огонь, и мне могила уже видна». Как видим, слово «огонь», употребляемое в поэзии многих народов в традиционных значениях (спутник и помощник человека в борьбе с хищными зверями; очищающая и целительная сила; грозная и опасная стихия; домашний очаг, символ и покровитель семьи), у Шакарима обогащается новым гуманистическим смыслом, новым содержанием – (жизнь, активность, движение, борьба...).

Создавая поэтический образ, Шакарим часто употребляет слово «сердце»: «Биение сердца слушая всю ночь», «Лишь с чистым сердцем к ней иди», «Умерив в сердце дрожь», «Но даже искра сердце не зажгла», «Но и теперь должно страдать, ты, сердце мое», «Тебе лишь, сердце, счастья нет», «Но сердце мне тоска гнетет, ему не разгореться вновь», «Стало пусто и грустно на сердце моем», «Мое же сердце все мертвей, и нет ему былых утех» и т.д.

В образную палитру поэта входят сравнения, эпитеты, метафоры:

Обратила любимая взор на меня,
За туманом печали не вижу я дня,
Надо б было, не видя тебя, умереть,
Но уже погасить не смогу я огня.
Ты сияешь лицом, и сам я, как свет,
Навсегда в моем сердце останется след,
Увлекли меня черные ягоды глаз,
Я горю, как в аду, и спасения нет. (294)

Пер. Вс.Рожественского

Или: «У Полярной звезды два коня впряжены, Чтоб на свадебный пир ей домчаться скорей», «Ветер, шелком шурша, зашептался с тобой», «Надежды мои – дым во мраке пустом», «Если знания есть, то и слову честь», «Без устали волнуются, как ртуть», «Весь изовьется, как веретено», «Коварен мир. Он как поток, а мы – соломинки», «Словно череп стал в пыли степной», «Лейли с Меджнуном вышли нас встречать», «Без огня в груди доброго не жди».

Шакарим, которому был свойственен философский подход к бытию, размышлял о месте и назначении поэта. Стихи о том, что служить поэзии – высокое предназначение, составили тематический цикл: «Цари на войско не жалеют трат», «Прежние певцы», «Перо – ты родич мой и задушевный друг» и многие другие. Нам кажется, что Шакарим в поэтической форме одним из первых дал высокую оценку произ-

ведениям жырау, в частности, Умбетей-жырау, жившего в XVIII в., прекрасного знатока героического эпоса, прославившего мужество и отвагу казахских богатырей из окружения военачальника хана Аблая. Отдавая должное «прежним певцам» как выразителям дум и чаяний народа, осознавая всю ответственность перед народом, Шакарим сделал выбор – служение художественному слову, что было нелегко в душной атмосфере дореволюционного казахского аула. Тем не менее тяга к литературному творчеству взяла свое, сочинительство стало для Шакарима «душевной пристанью», стимулом, целью жизни: «Перо – ты родич мой и задушевный друг». Эстетическое кредо поэта основано на глубоком доверии к слову и его действию на умы и чувства людей.

... Но разве я не настоящий царь?
Мои войска – ряды стихов моих.
Стихи бессмертны и теперь, как встарь,
И все переживет правдивый стих.
Не могут умереть мои войска,
Коль будет суждено попасть в печать,
Любого воина сильнее строка,
Когда ее все будут повторять...

...Пусть я умру, за мной идут потомки вслед,
Их много впереди ждет трудовых побед.
Пусть, вспомнив обо мне, они почтят мой прах,
Продолжат песень мою, как добрый им завет. (309)

Пер. Вс.Рожественского

Все в этом мире тленно, бессмертно лишь доброе слово – так считает Шакарим. Наконец наступило время, когда его гуманистическое творчество открывается народу.

СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ПОЭМАХ ШАКАРИМА

Поэма как жанровая форма казахской литературы является наиболее интересной из больших многочастных стихотворных произведений эпического или лирического плана. На протяжении истории своего развития поэма претерпела значительные изменения. К сожалению, как жанр она не стала еще объектом специального изучения, хотя в разное время написаны статьи и разделы в трудах некоторых исследователей, которые выделяют эпические, лиро-эпические, романтические, историко-героические поэмы, а также дастаны, созданные на сюжеты поэм.

В письменной казахской литературе основы поэмы как особой жанровой формы заложил Абай Кунанбаев. Он создал ряд сюжетных поэм на исторические и философские темы – «Искандер», «Масгут», «Азим». По совету Абая его сыновья Акылбай и Магавья создали поэмы «Зулус», «Медгат-Касым», «Дагестан».

Шакарим своими поэмами «Калкаман-Мамыр», «Енлик-Кебек», «Нартайлак и Айсулу» и «Лейли-Меджнун» внес большой вклад в казахскую литературу послеабаевского периода. В ранних поэмах – «Калкаман-Мамыр» и «Енлик-Кебек» – нашла отражение тема трагической судьбы влюбленных в казахском патриархально-родовом обществе. Характерно, что поэт обращается не к далекой старине, а к недавнему прошлому.

Поэма «Калкаман-Мамыр», написанная в конце XIX в., увидела свет в 1912 г. в Семипалатинске. Она повествует о событиях, действительно имевших место в 1722 г. – за год до поражения казахов в борьбе с калмыками, до «ақтабан шұбырынды» («года бедствия»). В это время казахи среднего жуза обитали на берегах Сырдарьи. «Хотя на событие, на дело Калкамана и Мамыр старые казахи смотрели неодобрительным глазом, но в настоящее время мыслящие, зная, что влюбленные безвинны, должны добром вспоминать их, – написал Шакарим в предисловии. – Не собираюсь воскрешать умерших, но будто зажигая потухшее, ставил перед вами забытое дело, которому в этом году было девяносто лет. Этот рассказ начинает выпадать из уст и аксакалов. Хотя ушли в небытие влюбленные, но считаю, что следы не потерялись. Думаю о том, что, возможно, и наши следы будут потеряны, забыты». Предисловие ценно тем, что дает ключ к пониманию отношения самого Ш.Кудайбердиева к событиям национальной истории: он заботился о том, чтобы они, не будучи забытыми, дошли до будущих потомков.

«Калкаман-Мамыр» – одна из первых поэм казахской письменной литературы на сюжет из собственной национальной истории; в усло-

виях, когда не велось хроник, летописей истории казахского народа, благородно стремление Шакарима увековечить событие, в котором как бы сконцентрировались сгустки патриархально-бытовых и нравственных отношений прошлого. Сам автор понимал значение своего шага, написав в предисловии, что «этот рассказ начинается выпадать из уст аксакалов». Следовательно, Шакарим ставил перед собой задачу сделать достоянием письменности события, которые в устной форме (эпические песни, дастаны) сохранялись в народной памяти. Действительно, к моменту работы Шакарима над поэмой о Калкамане и Мамыр существовало несколько вариантов изложения события, в том числе в стихах. Один из них был опубликован на страницах «Степной газеты» в 1892 г. и, возможно, был взят Шакаримом за основу.

Не исключено, что выбор был сделан под влиянием Абая Кунанбаева. Но как бы то ни было, поэма Ш.Кудайбердиева «Калкаман-Мамыр» продолжила абаевские традиции развития самого жанра и сохранения прогрессивных идей гуманизма в новых условиях XX в.

Сюжетное построение произведения Шакарима соответствует содержанию народной поэмы.

Молодому джигиту из несостоятельной семьи Калкаман глянулась избалованная красавица – неглупая байская дочь Мамыр. Эта девушка своенравна, что проявляется, например, в ее предпочтении носить одежду джигита, в свободе поступков и т.д. Калкаман и Мамыр, полюбив друг друга, втайне от родителей и родственников решают соединить свои судьбы. Поскольку браки выходцам из одного рода запрещены (а молодые – из одного рода), за нарушение устоев и законов старины судом биев они приговорены к казни. Люди двух аулов, взбудораженные приговором, по-разному относятся к нему: одни за то, чтобы молодых склонить к покаянию, другие за то, чтобы покарать нарушителей традиций. Особенно яростно настроен против молодых влиятельный родственник отца Мамыр – Кокенай. Однажды, когда девушка в сопровождении подруг идет навестить родителей, живших в другом ауле, Кокенай стрелой из лука убивает ее. Несчастного Калкамана скрывают добрые аульчане от жестокой казни и уговаривают его уехать в далекие края. Калкаман долго не решается покинуть казахскую степь. Однако обострившиеся отношения его с богатыми и угроза нашествия джунгаров все-таки заставляют его уехать в районы Бухары, где, как описывается в поэме, он обосновывается, обзаводится семьей. Финал поэмы Шакарима оптимистичен: он верит, что поколение, рожденное от Калкамана на чужбине, обязательно вернется в родные семипалатинские края, где издавна живут тобыктинцы, представители одного из древних казахских родов:

Бар болса Қалқаманның нәсілдері,
Оқыған осы өленді талапты ері.
Осында туыскандары Олжай-Бәкең,
Семейпалат облысы тұрған жері.

«Хан Шыңғыс» деген тауда тұрмыз біз де,
Егерде іздесеңдер, сонан ізде.
Тобықтыда Құнанбай қажы десе,
Басты кісі біледі Орта жүзде. (290)

Если говорить о системе образов поэмы, то первым следует выделить образ самого автора. Поэтическая традиция, свойственная стихам Шакарима, в которых постоянно присутствует лирический герой, продолжается и в поэме «Калкаман-Мамыр». Через лирическое «я» прослеживается отношение Шакарима к событиям и участникам созданной им поэмы. В концовке, о которой только что сказано, голос автора звучит как голос преданного своему роду, своей земле человека, который дорожит собственными корнями, историей. Такая достойная позиция подкрепляется отрицательной оценкой внутривидовых и межвидовых распрей, которые препятствуют счастью молодых. Симпатии автора на стороне влюбленных, стремящихся к личной свободе, к возможности любить, своими поступками, мыслями, чувствами бросающих вызов старинным патриархально-феодальным устоям и родовым обычаям. Авторская точка зрения при оценке этой ситуации к тому же была актуальной, она соответствовала тому состоянию общественного сознания, которое сформировалось в казахском обществе к началу XX века: классовые противоречия вызвали к жизни идею борьбы с насилием, отрицание вражды между людьми.

Образ автора складывается также из тех описаний, в которых прослеживается его отношение к персонажам. Он любит человека, который несет в себе глубокий внутренний мир – это Мамыр, Калкаман, – осуждает коварного и злого Кокеная. Мамыр, вздорная, своенравная девушка, оказывается сильной в своем стремлении свободно любить, и этим покоряет автора.

Калкаман вызывает любовь автора как храбрый джигит, готовый во имя любви на подвиг.

Через образы Калкамана и Мамыра автор выражает свое понимание значения любви в жизни людей. В образе Калкамана показан пылкий, свободный от предрассудков юноша, который решает жениться на богатой красавице, не задумываясь, что это может вызвать недовольство со стороны ее родичей. Когда Мамыр погибает, Калкаман достойно встречает это горе. Его стойкость и мужество проявились в том, что он согласился с условием старейшины:

«Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін.
Көкенай сонда атсын», – деп бұйырыпты.
Өлтірсе, оғы тисе, өзі айтқан жол,
Аман кетсе, түк те жоқ, бітімі сол.
Мәмбетей шуылдапты разымыз деп,
Осыған таман Арғын басыпты қол... (288)

Пусть Калкаман скачет на коне,
Тогда Кокенай вправе стрелять в него.
Если умрет от пули – таков удел,
Если же нет, то воля – для него,
Шумели мамбетейцы – довольны.
Подписались аргыны – согласны.

Итак, по условию Калкаман получает хорошего скакуна, Кокенай должен стрелять в скачущего всадника, который если окажется невредимым, будет считаться невинным, в случае же смерти – за него положен кун (плата за убитого).

Перед испытанием, на которое Калкаман идет сознательно, звучит его обращение к собравшимся людям, которое представляет собой обвинительный монолог: о бесправии, бесчеловечности, несправедливости говорит Калкаман. Кровь безвинных – на совести властимущих, которые потворствуют внутренней вражде в такое время, когда надо объединяться перед лицом внешнего врага – джунгаров. Монолог выдержан в эмоциональном напряжении, которое отражает тот внутренний динамизм, который вызван драматизмом событий поэмы. Обращение Калкамана к сородичам – кульминация действия поэмы – характеризует героя как умного, храброго человека.

Пуля Кокеная попадает Калкаману в правую ногу. Судьба подарила ему жизнь. Надо бы радоваться и вместе с родными устроить пир по этому случаю... Но поступок героя иного плана, он поднимается на новую нравственную высоту: раненый Калкаман признается, что глубоко обижен на земляков, сородичей, что они, не дрогнув, безжалостно подталкивали его к выполнению позорного условия – умереть от пули низкого человека – Кокеная. Калкаман сообщает, что разочарован в них и не может остаться здесь. Он, гордый, непоколебимый, отправляется на чужбину.

Образ Мамыр, нарисованный автором, дополняет и подчеркивает ту линию в раскрытии темы любви, которая ставит это чувство выше всех предрассудков.

Знакомя с героиней, Шакарим пишет: «Сол байдың он бестегі қызы Мамыр, әрі сұлу, әрі есті, еркекшора» («У бая – пятнадцатилетняя дочь Мамыр, и красавица, и смышленна, еркекшора»). Далее эти качества в поэме раскрываются через поступки героини. Так, по зову любви, в надежде на счастье, самовольно уходит Мамыр из родительского дома и без колебаний соединяет судьбу с любимым. В диалогах с Калкаманом это нежная, добрая девушка. Ее предсмертные слова полны заботы о Калкамане, она молит бога о его спасении. В диалогах с Кокенаем мы видим Мамыр дерзкой и непокорной, перед смертью она бросает ему в лицо слова ненависти.

Шакарим в этой поэме подчеркивает, что преступление против любви не должно прощаться, ибо это попрание человеческого

достоинства. Высокая духовность его героев — заявка на то, что счастье человека возможно только при условии свободы человека делать свой выбор, в том числе и в любви. Именно поэтому оптимистически воспринимается финал поэмы, хотя героиня становится жертвой зла. Шакарим связывает надежды со своим героем, который олицетворяет для него такие качества, как мужество, гордость, жизнелюбие, которые, по мнению автора, должны помочь ему выстоять в будущем.

В поэме Шакарима «Калкаман-Мамыр» звучит мотив непримиримости со злом, хотя его герои, по сути, находятся в тяжелых условиях неразрешимых противоречий и конфликтов, явившихся порождением патриархально-родового уклада. Но тем возвышеннее и значительнее выглядит протест героев и самого автора.

Поэма «Енлик-Кебек» — одно из значительных романтических произведений Шакарима, написанное на сюжет, в основе которого лежит действительное событие из истории казахского народа, имевшее место приблизительно в 70-х гг. XVIII в. и вызвавшее к жизни несколько вариантов народных легенд.

Сведения об истории создания Шакаримом поэмы, а также ее рукописный вариант не дошли до нас. Поэтому, соотнося отдельные факты, существующие в литературе, предполагаем, что написанию поэмы предшествовало глубокое изучение Шакаримом вариантов народных легенд. Не исключено, что Абай Кунанбаев, знавший досконально основу этих произведений, подсказал своему племяннику тему.

Поэме «Енлик-Кебек», вышедшей в свет в 1912 г., предшествовало появление в 1892 г. в двух изданиях очерков «“Незабытое” прошлое и настоящее киргизов» («Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз»): сначала в шестидесятом номере «Сибирского вестника», затем — в десяти номерах «Дала уалаятының газеті». В этом материале, подписанном псевдонимом «Забытый», подняты проблемы истории казахского народа, состояния социальной жизни Степного края 80-х гг. XIX в. и т.д. Обращают на себя внимание очерки, связанные с героями народных легенд — Енлик, Кебеком и Калкаманом, а также псевдоним «Забытый». Не является ли это одним из ключей к разгадке, что автором очерков был Шакарим?

Писатель, литературовед М.Магауин склонен считать, что «этот рассказ» принадлежит перу Абая Кунанбаева и даже настаивает на включении его в Собрание сочинений Абая. Доводы М.Магауина сводятся к тому, что очерки такого богатого содержания, с таким добротным казахским литературным языком не мог написать тогда «еще молодой» Шакарим, такие очерки были под силу лишь Абаю.

Мы считаем, что вышеназванные очерки написаны Шакаримом и являются результатом проведенного им тщательного анализа известных сюжетов легенд для подготовки и создания поэтических вариантов поэм «Калкаман-Мамыр» и «Енлик-Кебек». Думается, он решил вначале опубликовать прозаические варианты поэм. Вполне вероятно, что,

бывая по служебным делам в Омске, где выходил «Сибирский вестник», он и принес туда свои очерки.

Почему Шакарим, которому в 1892 г. было тридцать четыре года, взял такой мрачный псевдоним – «Забытый»? Не предчувствовал ли он, что и в самом деле будет забыт? Пожалуй, это можно объяснить тем, что, будучи в то время поглощенным административными делами Управления волости, он мог только эпизодически заниматься литературным трудом и в этом плане, может быть, скромно оценивал собственные возможности, особенно на фоне творческого восхождения своего учителя Абая... Как знать! Скорее всего, Шакарим действительно не претендовал на славу своего литературного имени. Появление же именно этого псевдонима, как нам кажется, можно объяснить еще и тем, что одну из своих мемуарных поэм Шакарим назвал «Ұмытылғанның өмірі» – «Жизнь забытого», т.е. налицо тот же образ – «Забытый».

Наконец, сравнивая очерки 1892 г. в той их части, где речь идет о Енлик, Кебеке и Калкамане, с предисловием Шакарима к его стихотворным поэмам «Калкаман-Мамыр» и «Енлик-Кебек», видим, что в них часто повторяются характерные для Шакарима фразы. Сличение поэм с прозаическим текстом названных очерков показывает, что сходны и некоторые эпизоды. Так, в части очерков «“Незабытое” прошлое и настоящее киргизов», касающейся легенды «Енлик-Кебек», читаем: «В памяти народной осталось несколько рассказов с романтическим оттенком, кончившихся трагически благодаря преобладанию в киргизской жизни вошедших в закон нравственно-бытовых обычаев. Этими рассказами пока поделюсь с читателями. Почти полстолетия назад в роде джувантаяк жил молодой батыр Кебек». С этим сообщением совпадает начало поэмы Шакарима: «В одном из родов тобыктинцев Джувантаяк жил молодой Кебек».

Далее в очерках подробно излагается, что батыры прежде имели огромное значение для народа, почитались им, так как отдавали свои силы, физические и духовные, на пользу народу. Появляясь на сцене жизни в тяжелые для народа дни войны, они защищали его, а в мирное время всегда помогали восторжествовать справедливости. В поэме Шакарима образ Кебека несет в себе те же характерные черты: любимец рода, с пятнадцати лет отличавшийся силой, жаждой жизни и подвигов («жаны отгы» – «душа с огнем», «көзі өткір – кара торы» – «огненноглазый брюнет, среднего роста, широкоплечий, добродушный, обходительный»). Герой и очерков, и поэмы принял решение отправиться к известному в то время предсказателю – абызу Нысану, жившему в горах Чингистау, с целью узнать свою судьбу.

Параллели можно было бы продолжить, если бы существовал перевод поэмы Шакарима «Енлик-Кебек» на русский язык, поэтому ограничимся в дальнейшем характеристикой прозаического варианта поэмы, приведенного в очерках, напечатанных в «Дала уалаятының газеті» и «Сибирском вестнике».

Вот каким увидел Кебек Нысан-абыза. Это «был необщительный с мрачным характером, с угрюмым видом старик. Холодом веяло от него, а когда он начинал свои предсказания, сопровождавшиеся наводящими ужас гримасами и телодвижениями, то робкие убегали от него, не дожидались даже игры на кобузе, на котором он играл так, как не умеют уже играть ныне. У слушателей невольно наворачивались слезы, нервы напрягались до высшей степени, как и у самого игрока, который, дошедший до экзальтированного состояния, выкрикивал отдельно, отрывисто предсказания, упорно и дико смотря в глаза решившемуся заглянуть в будущее.

Ныне уже таких чистых типов предсказателей в степи не встретишь, сами приемы изменились, как и способы, какими они действуют на слушателей...

Кебек, тихо подъезжая к стоявшей одиноко в скалах Чингиза убогой юрте Нысан-абыза, недалеке остановился, как зачарованный: из юрты исходили такие заунывные, трогаящие душу звуки...», которые переполняли тебя таким «неизведанным чувством, что становилось томительно жутко, тяжело, но слушать эту волшебную музыку хотелось еще и ещё, не отрываясь, хотелось, чтобы эти чарующие звуки не прерывались долго, долго, они многое говорили душе и сердцу».

Нысан-абыз предсказывает Кебеку, что он через несколько лет умрет в расцвете лет и сил, поруганный родичами и врагами из-за девушки; она «высокого роста, стройная, как газель, волосы черные, как крылья ворона, лоб высокий, глаза тёмные и глубокие, как темна ночь осенняя и глубоко дно морское».

Прошло немало времени. Однажды, желая развлечься, Кебек с беркутом отправился на охоту за лисицами. Долго рыскал он по холмам и долинам. День клонился к вечеру. Домой ехать далеко, аулов вблизи не видно. Выехав на сопку, Кебек и увидел в одном из ущелий Чингиза, недалеко от горы Хан, тонкой лентой извивающийся дымок. На дымок он и поехал, уверенный, что там найдет аул, приют на ночь. В этом небольшом ауле Кебека поразила красота девушки по имени Енлик. И вспыхнула между ними любовь – «как необыкновенный дар природы», «как солнечный луч», «как неукротимая страсть», сказано в поэме «Енлик-Кебек».

Кебек участил свои охотничьи поездки в эту сторону. Енлик просватанная родителями, уже получившими больше половины калыма, за богатого пожилого казаха из рода керей, тем не менее решается нарушить обычай старины, соединиться навеки с любимым, обрекая себя на вечный страх перед возможной местью представителей рода. В одну из темных ночей молодые сбежали. Но недолгим было счастье семьи, в которой подрастал сын. Род жениха – матаевцы, считая поступок Енлик оскорблением рода, начал мстить роду джувантаяк, к которому принадлежал Кебек. Участились взаимные тяжбы, барымта (угон скота), что нередко кончалось убийствами. Наконец, когда обе стороны

утомились, они обратились к посредничеству биев. Жестокий бий Кенгирбай, избранный всем родом тобыкты, к которому принадлежали и джувантаяки, был поощрен за выдачу матаевцам нарушивших обычаи Кебека и Енлик. И сбылось предсказание Нысан-абыза. Свершилось кровавое дело – казнь.

Енлик обратилась к двум родам – тобыктинцам и матаевцам не моля о пощаде, она только попросила попрощаться с любимым Кебеком, похоронить их вместе в одной могиле, пожалеть невинного сына. Конечно, прощальное слово Енлик, возвысившее ее над темными силами, призыв к человеку быть свободным в своих чувствах, прозвучали вызовом для носителей диких обычаев. И они жестоко расправились с Енлик и Кебеком.

Подобные расправы, однако, подрывали авторитет обычаев, и народ в глубине души сочувствовал таким жертвам. Сохранил он в памяти и образы Енлик и Кебека. На сопке стоит могила с надписью «Енлик-Кебек», воздвигнут памятник как символ любви. О влюбленных сложено немало песен, легенд, поэм, пьес.

Впоследствии М.О.Ауэзов создал одно из лучших произведений казахской литературы – пьесу «Енлик-Кебек». Сличение текста последней с поэмой Шакарима обнаруживает значительное сходство (идеи, образы, персонажи, сцены), что свидетельствует об определенном влиянии поэмы Шакарима на создание пьесы М.Ауэзовым.

Перед современными исследователями стоит задача: сопоставить народные варианты «Енлик-Кебек», приведенные на страницах «Дала уалаятының газеті», поэмы «Енлик-Кебек», авторами которых были Маговыя Абаевич Кунанбаев и Шакарим Кудайбердиев, и пьесу Мухтара Ауэзова, другими словами, необходимо более глубоко изучить разные варианты популярной легенды и ее поэтическую трансформацию в произведениях вышеуказанных авторов. Думается, закономерно продолжить разработку проблемы преемственности художественных традиций в казахской литературе на указанном материале.

Поэма «Нартайлак и Айсулу» Шакарима продолжает тему свободы личности, право молодых на чистое возвышенное чувство, на счастье. Сюжет на этот раз был взят не из истории, а из современной ему жизни, когда в преддверии надвигающейся революции молодежь казахских аулов все больше и больше втягивалась борьбу, осознавая необходимость единения.

Действие происходит в ауле. Автор ввел несколько персонажей: две родные сестры Айсулу и Кунсулу, рано оставшиеся сиротами, братья, их жены – носители разных характеров, разного мировоззрения, различного отношения к главным героям. Все это помогает раскрыть тему, связанную с судьбой Нартайлака и Айсулу.

Сюжетная канва (побег двух беззащитных сестер из «адского» дома, из аула, где властвуют обычаи патриархальной старины, защита их благородным джигитом Нартайлаком, трагедия, разыгравшаяся в

связи с вмешательством старейшин в судьбу влюбленных), постепенно разворачиваясь, завершается на оптимистической ноте: Шакарим, несмотря на гибель любимых им героев, возлагает надежду на счастье оставшихся после них потомков.

На примере поэмы «Нартайлак и Айсулу» можно показать особенности художественной выразительности произведений Шакарима.

В поэме много традиционных приемов: диалоги, встречаются трехкратные клише («за три дня уговорила, чтобы успел в течение трех дней», «три раза поцеловала», «три дня гостила воспитательница старуха»). Употреблены традиционные восточные сравнения в описании внешности девушки, переживавшей радости и горе: «тоты құстай біткен денен» – «тело сложено, как у птицы павлина», «тың нұр құйғандай жүрегіме» – «светло стало в сердце, будто излучение», «ақыл деген – денеге егулі дән» – «слезы – сель», «разум – в теле зерно», «ғашық оты ішті өртеп» – «огонь любви горит в ней», «тастағы қырау еріп күн нұрымен, тастан да, көзімнен де жас кетті ағып» – «лились слезы из камней и глаз», «бетіне көмір жағып күйе сепкен» – «лицо смазывать углем да черной золой».

Строй поэтической формы не нарушается информацией о названии местности, рода, племени, имен родоначальников.

Много ценного материала, сведений, особенно о жизни и мировоззрении поэта, дает автобиографическая поэма «Жизнь забытого», в которой прослеживаются основные этапы жизни Шакарима. Для казахской литературы это новый жанр.

У Шакарима есть ряд сюжетных стихотворений, которые по значительному объему могут быть отнесены к поэмам: «Анда жүріп шөлдеген Ашам патша» («Царь Ашам жаждет воды на охоте»), «Бір ханда екі ұл бопты бір туыскан» («Были два сына у одного царя»), «Наушеруан анда жүріп, киік атқан» («Наушеруан на охоте стреляет в лань») и др. Эти произведения заканчиваются своеобразными поэтическими выводами дидактического характера или небольшим отрывком, выполняющим функцию разъяснения читателям идеи стихотворения.

В некоторых стихотворениях Шакарима ощущается большая озабоченность судьбой древних памятников, которыми некогда была богата казахская степь. В таких стихах, как «Явились во сне Коркут, хожа Хафиз», «Мотивы Коркута» Шакарим обращается к сюжетам, с древности сохранившимся в устном народном творчестве тюркоязычных народов. Это эпосы «Огузнаме» и «Книга моего деда Коркута», которые получили широкое распространение в Средней и Малой Азии. Считается, что они принадлежат огузам (туркмены, азербайджанцы, турки); тем не менее они издавна почитаемы казахами. У них легендарный Коркут олицетворяет образ искателя мирной жизни, бессмертия и родоначальника казахской музыки. Шакарима беспокоило, что многочисленные предания о Коркуте могут забыться – так редко в его время исполнялась музыка Коркута. Напоминанием о народном музы-

кальном творчестве звучит его стихотворение «Мотивы Коркута», которое начинается так:

Кешегі кеткен ер Қорқыт,
Кейінгі жанға болды ұмыт.
Сағынын соның салайын,
Ескі әуез демей құлақ тұт.
Аңғармай кетпе арынмен,
Қобызбен Қорқыт сарнаған,
Болмады жері бармаған.
Мұңлы әнмен өмір суреттеп,
Сол әнін соған арнаған... (224)

Прошла жизнь мужественного Коркута,
Нынешними людьми он забыт.
Его мотивы нужно воскресить.
Слушай, не считая, что стар звук.
Не проходи мимо мотивов
Игры Коркута на кобызе.
Не было мест, не посещавших.
Грустной песней жизнь описавших,
Песни тем посвящавших...

Но Коркут не забыт. В настоящее время собраны и изучены предания о нем. Так, академик АН РК А.Х.Маргулан в исследовании «Древние эпические сказания», опубликованном в 1984 г., глубоко проанализировал легенды о Коркуте. В Кармякчинском районе Кызыл-Ординской области близ могилы Коркута ему поставлен памятник. Кюи музыканта записаны на грампластинки и вошли в репертуар современных кобызистов. Если когда-нибудь и появится цельное исследование о казахском Коркуте, то, думается, богатая стихотворная запись Шакарима о нем не останется без внимания специалистов.

Поэмы Шакарима написаны в стиле традиционного эпического повествования, часто одиннадцатисложным размером стиха с рифмовкой *а а б а* или *а б а б*. В ряду изобразительных средств – диалоги, сравнения, метафоры, метонимии, синекдохи. Особую роль играет монолог как средство, раскрывающее внутренний мир героев. Например, прекрасный монолог героини, обращенный к облакам, к туче, говорит о поэтичности натуры девушки: она, называя себя красным цветком, тянущимся к солнцу, умоляет черные тучи пролить слезы, чтобы этот цветок не завял, освободить из своего плена солнце, и тогда станет радостно всем – земле, солнцу и цветку. Естественно, никакое изложение стихотворного произведения не может передать его истинную красоту. Думается, перевод на русский язык (серьезная работа, которую предстоит сделать литераторам) даст возможность иноязычному любителю поэзии убедиться в высоком художественном мастерстве Шакарима.

О ПРОЗЕ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

Конец XIX – начало XX в. в казахской литературе ознаменованы становлением жанров прозы: исторического и философского трактата, рассказа, повести, романа, эссе. Все эти формы плодотворно использовал Шакарим Кудайбердиев. Написанием исторических и философских трактатов «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханов» (шежіре) и «Мусульманство», сборника рассказов «Сад роз» («Бәйшешек бақшасы»), цикла афоризмов, загадок, романа «Адилъ и Мария» писатель внес значительный вклад в развитие казахской литературы. Как уже сказано, в этот период Шакарим принимал активное участие в издании периодической печати («Айқап», «Абай», «Қазақ») и написал ряд публицистических статей.

Истоки традиции – осмысление исторического прошлого своего народа – уходят в глубь веков, что отражают жанры фольклора. Как известно, в эпосе (батырлар жыры) немало описаний исторических событий, участия в них представителей того или иного рода, племени, дружины, причём обязательно подчёркивается мотив: из какого рода или племени тот или иной богатырь, его возлюбленная, друзья. В письменной литературе описание генеалогии казахских родов мы находим на нескольких страницах знаменитого сочинения «Родословная тюрков», созданного хивинским ханом и историком Абульгази (1603-1663). Позже эта традиция была продолжена и получила развитие в трудах Ч.Ч.Валиханова, И.Алтынсарина, А.Кунанбаева, отражающих те или иные события в истории казахов. Особенно значительной является работа Ч.Ч.Валиханова «Генеалогические таблицы казахских ханов и султанов» и «Аблай». Данной теме посвятили ряд статей И.Алтынсарин и несколько знаменитых «Слов» А.Кунанбаев. Углубили и продолжили изучение генеалогии казахов С.Торайгыров, М.Купеев, М.Сералин, А.Байтурсынов, М.Дулатов и др. Произведения казахских просветителей не только фиксировали события, но и содержали глубокие комментарии, свидетельствующие о развитии историко-философской тенденции в письменной литературе. «Родословная» («Шежіре») Шакарима, изданная в 1911 г. в Оренбурге тиражом 1000 экз., быстро распространилась и получила положительную оценку в прессе. Газета «Қазақ» в одном из своих первых номеров 1913 г. писала: «“Казахская родословная” – обстоятельная историческая книга о казахах, киргизах и других тюркских племенах и ханах». На страницах этой же газеты была опубликована рецензия под псевдонимом “Қырбала”, в которой дана положительная оценка “Родословной”, в этой же газете Шакарим бла-

годарно ответил автору рецензии за «обращение внимания общественности на чтение “Шежіре”».

Судя по одной из статей Шакарима, опубликованных в газете «Қазақ» в 1915 г., у него было намерение дополнить «Родословную» новыми материалами и переиздать: «Хотя неполно издана мною “Казахская родословная” в 1000 экземплярах, она распространена. Если буду жив, хотел бы переиздать. Поэтому обращаюсь к тем, кто читал внимательно: возможно, есть неточности, ошибки. Прошу сообщить через газету “Қазақ”. Найденные неточности должны быть доказательными, подтверждены данными ученых, знающих шежіре. В противном случае просто сказать “мои правильные” – это не будет полным словом.

Конечно, каждый знает свой род, клан. Неплохо было бы о каждом из них составить шежіре, например, о кланах куандык, суюндук, атыгай, караул и далее. Начало сделано нами, далее продолжит тот, кто найдётся и не откладывая нам сообщит. Считаем обязанностью представителей каждого из родов пополнить «шежіре» Шакарима. Однако Шакариму не суждено было осуществить намерение о дополнении «Родословной» и ее переиздании. Более того, даже издание 1911 г. «Родословной» мало кто знает.

«Родословная» – первое произведение Шакарима, увидевшее свет. Предполагаем, что писатель советовался с Абаем, берясь за такой труд. Ведь сам Абай делал попытки заниматься составлением родословной родного народа и написал небольшой трактат «О происхождении казахского народа». Повествование на эту тему однако Абай не продолжил, и неизвестно, по какой причине (возможно, что окончание просто не дошло до нас, ведь не все бумаги и материалы Абая сохранились).

При чтении «Родословной» обращают на себя внимание те принципы, правила, требования, которыми, вероятно, руководствовался Шакарим, создавая эту своеобразную историко-литературную работу. Прежде всего интересно написанное Шакаримом обстоятельное предисловие «Шежіреден бұрын» («До родословной»), в котором он отметил значение составления родословной каждого народа как важного информационного фактора, содержащего сведения о фантастических, мифологических, демонических, фольклорных представлениях людей, отражающих уровень их знаний вообще о человечестве, вселенной, о взаимоотношениях народов, которые издавна складывались у каждой из многочисленных наций или народностей.

По мнению Шакарима, одно из распространённых поверхностных представлений о возникновении вселенной и человечества связано с легендами из «Библии», к которым веками присоединялись версии, варианты, вставки, сочинённые в разное время. Весь этот накопленный материал, считал Шакарим, далек от научного объяснения явлений природы, развития человечества. Для понимания их на уровне науки нужны доказательства, которыми могут быть результаты археологических

раскопок. Монеты и надписи на них, стеллы, памятники, кладбища – все это может рассеять фантастические, религиозные, поверхностные представления о возникновении жизни на Земле.

Любопытно и другое. Перед тем, как приступить к написанию своего труда, Шакарим тщательно изучил почти все, что опубликовано к тому времени о восточном регионе, в частности историю народов, населявших эту обширную территорию, в том числе и казахов. Это ставит Шакарима в один ряд с исследователями, занимавшимися проблемами востоковедения, и продолжателями благородной традиции своих предшественников – Ч.Ч.Валиханова, И.Алтынсарина, А.Кунанбаева, раскрывает его талант ученого и литератора. Взять, например, перечисление Шакаримом письменных исторических источников, которыми он пользовался, работая над «Родословной», его ссылки на авторов и полемику с некоторыми из них. Это свидетельствует о научном подходе к исследуемой теме, глубине познаний, широте интересов Шакарима. В предисловии к «Родословной» он так раскрывает особенности своего подхода к избираемой теме: «Пытаясь узнать, откуда произошли казахи: я в течение долгого времени записывал все, что слышал и узнавал об этом. Кроме того, мной прочитаны родословные книги других народов. Среди них мусульманские: «Кабри тарих гумими», «Тарих Гусмани», «Тарих антшар ал ислам», «История тюрок» Наджиба Гасымбека, «Родословная тюрок» Абулгази Бахадурхана и др. Из русских книг мне известны работы Радлова «Об уйгурах», Аристова «О тюркских племенах», а также летописи народов мира, переведенные на русский язык, в том числе древняя книга тюрок «Кудатгу билик», «Кошу шыдам», труды китайского летописца Юань Шаумиша, книги арабских, персидских, римских, европейских историков.

Выбирая из вышеупомянутых книг все самое необходимое и близкое к истине, дополняя к месту казахскими устными рассказами, я попытался составить родословную наших предков. До настоящего времени, кроме устных преданий, родословной, написанной на казахском языке, не было. Это первая попытка».

Каждый из названных Шакаримом источников вошел в историю востоковедческой науки. Следовательно, писатель, опираясь в исследованиях на авторитетные сведения, уже не мог не соответствовать данному уровню, когда высказывал свои суждения и мысли о том или ином факте, касающемся истории общественно-политического и художественного развития казахов.

Генезис казахского народа до сих пор научно не раскрыт, поэтому представляют определенный интерес те главы книги, которые посвящены этой теме. Одно только перечисление глав «Родословной» и вопросов, поднятых в ней, дает представление о богатстве содержания: «О происхождении казаха», «Деление казахов на три жуза», «О старшем жузе», «Младший жуз», «Средний жуз», «Аргын», «Потомство Амир-Темира», «Чингисхан», «Родословная ханов», «Поражение

казахов в борьбе с калмыками, год великого бедствия», «Абулмансур Аблай», «О Кунанбае», «Тюрки Персии и Закавказье», «Узбеки», «Ногаи», «Башкурты», «Туркмены», «Оранхай», «Тюрки на Енисее» и др. В том же порядке, в каком приведены здесь заголовки, расположен в книге материал: сначала речь идет об истории казахов, затем об их взаимоотношениях с соседями. Ценность книги заключается в систематизации огромного материала исторического и художественного плана, глубоком сопоставлении фактов, сведений о том или ином событии или личностях с народными легендами, песнями. В этом отношении особый интерес представляют главы о происхождении казахов, делении казахов на три Жуза (жүз), покорении древней территории казахских племен войсками и потомками Чингисхана; Тауке, Жанибеке; о борьбе с калмыками, богатырях, среди которых Кобланды, хане Аблае, влиятельных людях отдельных родов и т.д.

Например, исторические события 1723-1725 гг., когда казахи потерпели поражение в борьбе с калмыками, известные в народе как «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», показаны Шакаримом с помощью текстов народных песен, а также песен казахских акынов, в которых отражены эти события (өлеңінің тексін келтіреді):

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған қиын екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді.
Мына заман қай заман, қысқа заман,
Басымыздан бақ-дәурен ұшқан заман.
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.
Мына заман қай заман, бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман.
Қарындас пен қара орын қалғаннан соң,
Көздің жасын көл қылып ағызамын.

С вершин Каратау спускается кош...
Среди других лишь верблюжонок идет без ноши.
О, как тяжко лишиться родных сестер и братьев!
Из черных очей, сверкая, текут слезы...
Что за время такое, что за эпоха такая жестокая,
Время, спугнувшее птицу счастья с нашей головы!
Бредем, не зная куда, поднимая пыль столбом...
Страшнее январской стужи, снежного бурана (это время)!
Что за время такое, время «багы» («самозванцев»)
Вернутся ли вновь прошлые времена?
Осталось чернеть (пустовать) место родных,
Озеро слез пролил я из глаз моих.

Пер. Б.Каирбекова

У казахов исключительно теплая привязанность сестры к родному старшему брату, который глубоко чувствует обязанность беречь ее от тяжелых жизненных невзгод, быть опорой для нее, заботиться о ее будущем, счастье. Вынужденная разлука младшей беспомощной родной сестры со старшим братом – одно из тяжелых потрясений, бед, поэтому в народной песне горечь тяжести времени войн сравнена с разлукой брата с сестрой, прощанием с родной землей. В народе распространен в основном первый куплет этой печальной песни. Шакарим приводит еще несколько выразительных отрывков.

Познавательное значение имеют записи Шакарима о названиях, связанных с местами сражений казахов и джунгаров, а также о появлении на политической арене хана Аблая (1711-1781), участии его дружины в отражении наступления завоевателей, его отношениях с влиятельными людьми родов и племен. Конечно, не все материалы «Родословной» однозначно ценны, есть спорные места, длинноты (например, перечисление имен), слабая мотивировка некоторых суждений, переоценка деятельности отдельных ханов. Думается, подробное рассмотрение исторических фактов этой книги – дело будущих исследователей.

Представляют интерес описание и фиксация традиционных родовых знаков «тамга», богатых символикой. Трудно сказать, с каких времен было введено правило иметь каждому роду казахов тамгу; такая традиция, кстати сказать, существовала в далеком прошлом у большинства народов Центральной Азии. Знаки «тамга», несущие в себе загадочную символику, являются предметом изучения исследователей истории и культуры народов, которые отмечают своеобразие способов изготовления, форм, конструкции, а также смысла, назначения, особенностей развития знака. Спустя много веков трудно расшифровать надпись тамги. Можно предполагать, что, например, круглый шар означает колесо жизни, безбрежность. О чем говорит знак в виде ворот или двух шаров в форме глобуса, летящего шара с хвостом, трехзубчатого рубанка, птички, двух палок? Все это знаки отдельных родов. Встречаются и знаки в традиционной для многих восточных народов форме полумесяца или луны, т.е. мифологизированного образа одной из единиц времени, совокупность которых составляет год, а в представлении казахов символизирует завершенность, совершенство, гармонию.

Описывая знаки, Шакарим приводит некоторые из них, имеющие замысловатые формы, смысл которых далек от прочтения; одно несомненно: в каждый из таких знаков была вложена какая-то мысль или характеристика наиболее отличительных черт, занятий или обязанностей того или иного рода. Образцы некоторых родовых знаков – это одна из первых попыток зафиксировать существовавшее в культуре народа явление, чтобы потом, возможно, оно могло быть расшифровано наукой.

Небезынтересны главы «Родословной», содержащие сведения о собственном роде – тобыктинцах. Приведены описания предков Кен-

гирбая, Иргызбая, Кунанбая, Абая. В повествование легенды о происхождении названий тех мест, где кочевали предки. Подобные рассуждения о генеалогии, деяниях своих предков, их взаимоотношениях с влиятельными людьми других родов, в которых просматривается почтительность к своим корням, могли бы служить для изучающих генеалогию казахов отличным комментарием. Возможно, к ним обращался писатель М.О.Ауэзов в процессе написания знаменитых романов об Абая. На такую мысль наводят, например, некоторые параллели, совпадения описываемых в «Родословной» и в отдельных главах романа «Путь Абая» событий, характеристик персонажей.

Самого Шакарима явно интересовал вопрос, каково было положение тобыктинцев в годы великого бедствия и где они обосновались.

В 1723 г., в год Великого бедствия, когда Средний жуз дошел до Ишима, Нуры, Сарысу, наш род Тобыкты ушел в сторону Оренбурга в леса под Орском. Прослышав о том, что Младший жуз, продвинувшийся еще севернее их, принимает русское подданство, напуганные тобыктинцы вновь откочевывают, теперь уже к берегам рек Иргиз и Тургай. Родившиеся на той земле прадеды в четвертом колене – Иргизбай и Тургай – были названы по названиям рек. Оттуда они под предводительством батыра Мамайа доходят до нынешних мест – до Кутен-Орды и Догаланских гор. В то время и Средний жуз собирается подчиниться русскому царю. Узнав об этом, бий Караменде из рода дадан тобыкты обращается со стихами к бию Кенгирбаю:

Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік.
Қол алдынан құрулы керме талқы деген,
Бұл жаққа баққа келмей сорға келдік.
Сәлем де Кенгірбайға, кел кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан ары өтелік.

В начале, покинув Сырдарью, пришли на (р) Орь,
Пришли с большим трудом, истощенные,
Но как говорят: «встала перед войском крепость»,
Пришли мы в эти края не на счастье, а на беду свою.
Передайте сәлем Кенгирбаю, – давайте уйдем отсюда,
Навьючим мощных наров-верблюдов, в путь снарядим,
Направимся к народу мусульманскому,
Перейдем вброд через реку с хорошим названием».

Пер. Б.Каирбекова

Шакарим пишет и о том, что Иргизбай был одним из близких хану Аблаю людей. У него было четверо сыновей, один из которых (Ускенбай) стал бием после Кенгирбая: «От его старшей жены наш дед Кунанбай был единственный, а от его старшей жены мой отец Кудайберди

также один. Он умер в апреле 1866 г. в возрасте 37, и я остался в 8 лет сиротой Кунанбая к своему внуку Шакариму, который рано потерял отца».

Из «Родословной» мы узнаем о покровительственном отношении. Многие характеристики Кунанбая, данные в этом произведении, перекликаются с поэтическими строчками стихов и поэм Шакарима, а также совпадают с оценками личности Кунанбая, найденными в деловых бумагах того времени, в дневниках польского писателя и общественного деятеля Адольфа Янушкевича, наконец, отраженных в романе М.О.Ауэзова «Путь Абая». Не исключено, что его автор был знаком с «Родословной» Шакарима, ибо подобные материалы не могли остаться вне поля зрения писателя, долго тщательно собиравшего и изучавшего все, что могло рассказать об эпохе Абая. Однако совпадение оценок исторических личностей, сделанных писателями разного времени, – одно из проявлений традиций преемственности в развитии литературы.

Этические проблемы, связанные с взаимоотношениями разных поколений, показаны Шакаримом в главах об Абае Кунанбаеве. Здесь есть страницы, наполненные восторженными отзывами ученика о своем учителе. Шакарим объясняет те противоречия, которые возникли у Абая с современниками: «Господина Ибрагима в среде казахов называют Абаем. Он и по-мусульмански и по-русской науке глубокий знаток и по уму, данному ему Всевышним, совершенно отличен от других, мудрым был человеком. Подрастая, я у него брал уроки, читал его книги, слушая его наизидания, немного приобщился к свету науки. Господин Ибрагим жил в среде казахов, которые не очень постигали его глубину, ведь он мудрее их, ученый и философ. Родился он в стране неразвитой, душевно подавленным прожил в тяжелых условиях. Умер он в июне 1904 г. в 60-летнем возрасте».

Эти же мысли можно проследить и в стихотворениях Шакарима об Абае, трагизм судьбы которого сведен поэтом к мотиву одиночества человека в обществе, которое его не понимает. В «Родословной» Шакарим говорит о заботливом отношении Абая к талантливой молодежи. Многие другие концепции, высказанные Шакаримом, легли позже в основу дальнейших исследований жизни и творчества великого Абая. Ценность этих положений в том, что они были написаны почти сразу же после смерти Абая, стало быть Шакарим стоит в ряду первых литераторов, давших объективные ориентиры в абаеведении.

Определенную ценность представляет опыт собирания, изучения и трактовки Шакаримом ряда источников, к которым он обращался в процессе написания трактата «Родословная». Одним из первых в истории казахской художественной мысли он привлек к исследованию сведения и примеры из поэмы «Кудатту билиг («Благодатное знание»), написанной в XI в. (1069-1070) Юсуфом Хас Хаджибом из г. Баласагуна, – редчайшего памятника древнетюркской поэзии. Как известно, изуче-

ние ценного наследия велось в 1825-1870 гг. А.П.Жобером, Г.Вамбери, В.В.Радловым, а в советское время – С.Е.Маловым, А.Н.Кононовым, И.В.Стеблевой. К этой поэме обращались и казахские исследователи которые перевели ее с древнетюркского языка на казахский.

Шакарим постоянно ссылается на один из ценных памятников – «Шежіре тюрок» («Родословная тюрок») Абулгазы Бахадурхана (1603-1663), переведенный в 1725 г. на французский, в 1770 г. – на русский, а в XVIII в. – на немецкий, английский, турецкие языки, изданный в 1826 г. в Казани. Вполне допустимо, что Шакарим пользовался этим изданием.

В поле зрения писателя были фундаментальные труды известного востоковеда, тюрколога, этнографа, археолога В.В.Радлова (1837-1918), с которым они были современниками. Из всех многочисленных трудов В.В.Радлова об истории, этнографии, культуре народов Сибири и Средней Азии Шакарим указывает на книгу «К вопросу об уйгурах», которая в 1893 г. была издана в Петербурге. Скорее всего, именно этой книгой пользовался Шакарим, когда давал характеристику составленной родословной племен, которая представляет ценность для истории развития народов восточного региона.

Важным источником, на который опирался Шакарим при написании «Родословной», были труды видного востоковеда, этнографа, члена Императорского Русского географического общества Н.А.Аристов (1877-1913). Находясь на службе в разных областных учреждениях Средней Азии и Казахстана в 1868-1889 гг., он написал ряд ценных трудов об истории их народов. Его «Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов» печатался в журнале «Живая старина» в третьем и четвертом номерах 1894 г., а его труд с длинным названием «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» был издан в Петербурге в 1897 г. Шакарим тщательно изучал труды Н.А.Аристов, так как часто повторял: «Теперь приведу несколько слов из Аристов». Хотя Н.А.Аристов был немного (на 19 лет) моложе Шакарима, последний высоко ценил его научные труды по истории народов Средней Азии и Казахстана.

Шакарим был пожалуй первым из тех, кто в литературе высказал положительную оценку Исмаилу Гаспринскому (1841-1914), одному из лидеров джадидизма. Это был человек неординарной судьбы. В молодости он много путешествовал, принимал участие в греческом освободительном движении, после учёбы в Париже вернулся в Россию и в Бахчисарае издавал газету «Тарджуман» («Переводчик»), которая имела определенное влияние и на казахскую интеллигенцию. Здесь помещались и материалы о положении казахов, их истории и духовной жизни, которые можно было собирать, систематизировать и изучать. Это издание выступило в защиту возможностей духовного развития казахов в ответ на одну из статей «Московских ведомостей», высокомер-

но отрицающую достоинство казахской нации. Газету «Тарджиман» и его издателя И.Гаспринского ценили С.Асфендияров, Ш.Кудайбердиев, А.Байтурсынов, М.Дулатов, М.Сералин, отзывы печатались в журнале «Айкап», газете «Казак».

В мировоззрении И.Гаспринского главным направлением было развитие культуры восточных народов путем джадидизма, осуществления идеи прогресса. Несмотря на ряд слабостей в его воззрениях, которые отмечались в печати, он считался влиятельным представителем интеллигенции восточного региона. Шакарим писал следующее: «...После него (Абая. – Ш.С.) моим наставником и учителем был редактор газеты «Тарджиман» Исмагул Гаспринский. Знакомясь с газетами, я извлек немало пользы из них для себя. Да будет милостив Аллах к нему в его другой жизни! Аминь!».

Источники китайских авторов, которыми пользовался Шакарим, работая над «Родословной», пока нам недоступны. Из одних он приводит куплеты народных песен, из других – отдельные записи, например, относительно взаимоотношений племен. К сожалению, проанализировать эту информацию трудно, так как книги на китайском, а также монгольском и других восточных языках у нас не изучены, что препятствует объективному освещению ряда проблем истории и культуры Казахстана в далеком прошлом.

Изучение «Родословной» Шакарима пока только начато. Думается, что это произведение может быть исследовано специалистами разных отраслей знания, что позволит представить прозу Шакарима наиболее полно.

Всестороннего изучения требует и другой трактат Шакарима – «Мусульманство», увидевший свет в 1912 г. в частном издательстве Семипалатинска. Одно заглавие этого трактата до последнего времени отпугивало исследователей, и они старались обходить молчанием. Между тем трактат представляет собой определенный интерес для тех, кто занимается историей казахской общественной мысли.

Религия как одна из форм общественного сознания издавна существовала у казахов, отражая их мировоззрение, чувства и культовые действия. Как известно, к исламу или мусульманству, одной из трех мировых религий, казахи стали приобщаться позже других народов. Ислам, возникший вначале в Западной Аравии в VII в. (в период перехода арабских народов от первобытнообщинного строя к классовому обществу и их объединения в феодальное государство под названием Арабский халифат), а также арабская культура оказали определенное влияние на духовную жизнь не только восточных, но и европейских народов. Сейчас, когда вместо одностороннего догматического рассмотрения религии вообще и исламской в частности, имеет место научный подход к этому вопросу, приобретает особую значимость проблема влияния религии на культуру народов. В статье «Народ должен иметь свои святыни» академик Д.С.Лихачев писал: «Ныне совершилось

чрезвычайно важное в нашей духовной жизни. Религию никто уже не противопоставляет культуре. Культура рождалась в недрах религии и была тысячелетиями с нею связана. Культура никогда не устаревает и всегда современна – современна в широком смысле этого слова, как современна и красота. Современна и та культура, которая жила и живет в религиях. И это независимо от того, верующий или неверующий человек, причисляющий себя к числу культурных».

В истории казахской литературы до Шакарима была попытка истолкования некоторых предписаний мусульманской религии. Можно назвать прежде всего книгу Ибрая Алтынсарина «Мқсылманшылық тұтқасы» («Суть мусульманства»), изданную в типографии Казанского университета в 1884 г. В этой работе обращают на себя внимание рассуждения относительно содержания нескольких правил ислама, о представителях духовенства (главе ислама – имаме), а также о молитве, значении некоторых сур (глав) Корана, о жертвоприношении, милосердии, добром и вредном поведении людей и т.д. Наставления И.Алтынсарина, касающиеся постулатов ислама, имеют в основном просветительскую направленность и рассчитаны на то, чтобы оказать благотворное воздействие на сознание людей и их поведение. Впоследствии она так и не была больше издана. Более того, по установившемуся стереотипу о ней не говорилось в исследованиях об И.Алтынсарине.

Надо полагать, что книга И.Алтынсарина по теологии была знакома Шакариму. Во всяком случае совпадают цели написания книг о религии у обоих авторов – использовать тяготение казахов к мусульманству как почву для внедрения просветительских идей, направленных на совершенствование духовной жизни народа. Для того времени подобная позиция имела прогрессивное значение как попытка приобщения народа через письменное слово к духовной культуре.

Шакарима интересовала проблема влияния религии на мировоззрение людей. Он пытался анализировать это явление, опираясь на свои познания в данной области, и пришел к выводу о возможности влияния ислама на общественное сознание казахов. Погружаясь в творения философов древности, Шакарим совершенствовал собственный духовный мир и многое мог объяснить в окружающей его жизни, например, что означает в философском смысле жизнь и смерть, духовное и телесное, религия и соблазн, личность и мир, неустроенность, непрочность существования человека-индивидуума и стабильность людских общностей. Шакарим отдавал себе отчет в том, насколько различны степень и характер приверженности его земляков к вероучению Ислама, изложенному в Коране: так, муллы по-разному интерпретируют религиозное вероучение – в соответствии с позициями того класса, к которому они принадлежат; некоторые руководствуются корыстными целями. Шакарим, не будучи фанатиком (как он писал в одном из стихотворений, «много знал религий, но относился к ним критически»), не мог, однако, не чувствовать того же тяготения к религии, как и боль-

шинство его сородичей. Он был мусульманином, совершил, как мы уже говорили паломничество в Мекку, что и побудило по-видимому, к осмыслению своего отношения к религии.

Книга «Мусульманство» представляет собой переложение (объяснение) в доступной для казахов форме большинства канонических текстов, откровений, помещенных в сурах Корана – памятника мировой литературы на арабском языке. Видимо, Шакариму удалось познакомиться с вариантом в оригинале, изданным в Каире в 1896 и 1902 гг. Можно предполагать, что он знал Коран и в переводе на русский язык. Скорее всего, Шакарим был знаком с переводом Г.С.Саблукова 1878 г. (третье издание вышло в Казани в 1907 г.) или же с книгой «Суры старейшего периода, перевод с объяснениями» А.Е.Крымского (изданной в Москве 1905 г.). Кроме того, ко времени, когда Шакарим усиленно занимался историей ислама, относится издание трудов А.Е.Крымского: «История мусульманства» (часть 1, 2), 1904 г., и «История арабов и арабской литературы» (часть 1), 1911 г.

Для книги «Мусульманство» из Корана, этого большого сложного собрания проповедей, молитв, заклинаний, назидательных рассказов и притч, произнесенных Мухаммедом в Мекке и Медине, Шакарим выбрал в основном те, которые считал более «удобными» для интерпретации своих гуманистических идей. Повествование строится в определенной последовательности: арабский текст изречений из отдельных сур Корана, затем объяснение их смысла, причем Шакарим постоянно употребляет слово «магнасы» (смысл), как бы давая понять, что он излагает мысли, заложенные в Коране. Далее повествование представляет собой изложение собственных мыслей Шакарима, подкрепляемых разными примерами из повседневной жизни с привлечением доступных понятий, тем самым он стремится достичь дидактических целей. Шакарим делает много вставок сугубо разъяснительного плана, так что информация, предназначенная для населения, имеет доступную форму изложения.

Роль самого автора в этой книге напоминает роль мусульманского экзегета, являющегося на Востоке истолкователем «священной книги», наполнявшего интерпретации своими идеями, понятиями уже спустя несколько столетий после появления Корана, что нередко отдаляло этот вариант от первоначального. В отличие от экзегетских шакаримовская вольная интерпретация целенаправленно служила интересам жизни на земле, а не в потустороннем мире.

Что особенно привлекало внимание писателя в Коране? Прежде всего это были изречения, связанные, например, с пользой разума, со стремлением к познанию тайн природы, с верой в справедливость, доброту, чистоту души, с взаимоотношениями в семье (близкие), вне семьи (друзья).

Например, Шакарим выбрал те отрывки из Корана, где говорится о всевозможных проявлениях добра и зла, формах борьбы со злом, предваряя этот шаг объяснением в начале книги: «В Коране о сущес-

товании Аллаха есть много изречений, но вам приведу изречение его о возможности разума, способного вникать во все явления неба и земли: «Құл унзуру мезе фиссамауати уал-ар-ди»; мағынасы: «Айт, әй пайғамбар, құлдарыма, қараңыздар, ақыл көзімен аспандағы һәм жердегі барша жаралған нәрселерге» деген; «...Уә мә халакна – семе әуә мә бейнеуме ле ибине»; мағынасы: «Аспан мен жерді һәм оның арасындағы барша нәрселерді ойнап жаратқаным жоқ» деген. («Прославляют Его семь небес, и земля, и те, кто на ней. Нет ничего, чтобы не прославляло Его хвалой...»). Эти изречения, приведенные Шакаримом, чтобы убедить своих читателей в естественности такого порядка вещей, согласно которому Аллах сотворил небо и землю, и все, кто на земле, могут вникать в тайны мироздания, полагаясь только на разум.

Одна из глав «Мусульманство» произвольно названа Шакаримом «Адам жақсы мінезді болмақ» («Человек должен обладать хорошими качествами»), что само по себе говорит о ее содержании. Перечисляя ряд достоинств, которыми должен обладать человек, Шакарим иллюстрирует их изречениями из Корана, так как осознает: популярные в народе, они привлекут внимание читателя к его просветительской идее. Того же порядка изречение из 6-й суры Корана: «Алла тағала әділдік қылғанды сүйеді» («Аллах любит совершающих справедливость», «Аллах не ведет людей несправедливых»).

При толковании некоторых сур Корана Шакарим, постоянно обращаясь к сородичам «Ей, достар», («эй, друзья»), акцентирует внимание на том, что эту священную книгу Аллах прислал своим любимцам – людям – для того, чтобы они были терпимы друг к другу, жили в доброте и взаимопонимании, чтобы каждый из них стремился к внутреннему самосовершенствованию. Шакарим старается внушить, что именно в этом заключается весь смысл веры в Аллаха. По его представлениям, Всевышний видит душу каждого; если он находит в чьей-то душе изъян (злость, обман, несправедливость), как бы носитель этой души усердно ни исполнял предписаний Корана, пользы не будет, возможна кара либо в этой жизни, либо в потустороннем мире (пребывание в огненном аду). В свои интерпретации изречений Корана Шакарим вставляет слова о пользе науки, искусства, о значении доброты, милосердия по отношению к бедным, страждующим, о беспощадности кары Аллаха к тем, кто совершает зло, предаваясь насилию, воровству, обману, лицемерию, вражде друг с другом. Шакарим убеждает своих читателей, что именно обо всем этом написано в «Священной книге», и приводит выдержки из нее. Например: «Алла тағала көркемдікті, тазалықты ұнатады... көше, қораларынды таза қылыңыз, үсті-басыңыз кір-кір болмасын, ...жаман иіс-қоныстан кісі ауырып та қалмай ма?» («Аллах любит все, что красиво, чисто... поэтому держите себя, свою одежду, свой двор в чистоте, ведь человек может заболеть от вони, от грязи»).

Порой Шакарим соединяет несколько изречений Корана: «За несправедливость тех... мы запретили им блага... за то, что... пригото-

ла... мучительное наказание... а если кто убьет верующего умышленно, то воздаяние ему – геенна, для вечного пребывания там».

Шакарим пишет: «Ей, достар, Алла тағала әр түрлі зұлымдық пен жаман мінезден сактану керек дейді. Аятта... біріңіздің мазыңызды біріңіз бұзықтықпен жеменіз деген... және бір аятта... мағынасы – кімде-кім жетімдердің малын зұлымдықпен жесе, анығында олар от жеген кісідей – тез келеді дозақтағы отқа – дегің...» («О, друзья, Аллах велел, чтобы люди держали себя подальше от злости и от всевозможных пакостных черт... а смысл вот этого изречения... – чтобы вы злостно не угоняли скот у других... а это изречение-аят гласит: кто угоняет скот у бедных, тот будто пожирает огонь – быстрее попадает в адский огонь»).

Часто употребляемое в Коране, Библии, мифологических и религиозных писаниях греческое слово «геенна» (одно из обозначений ада – «геенна огненная») использует и Шакарим, точно передавая его смысл. В примерах, показанных выше, видно, что коранические изречения Шакарим старается приблизить к явлениям казахской действительности.

Легко заметить проявление своеобразной защиты Шакаримом интересов малоимущих слоев населения, сирот. Он прямо «направляет» кораническую геенну на тех, кто их обирает, обижает: «Такие злодеи быстрым путем доставляются геенне». Вероятно, в форме подобной угрозы (или иронии) Шакарим передавал свое отношение к конкретным злодеяниям, насилию властвующих. Шакарим усиливает свои интерпретации Корана привлечением в книгу «Мусульманство» некоторых мыслей Саади, Софы Аллаяра и других восточных классиков.

В этом трактате, кроме вольного цитирования Корана, разъясняется смысл религиозных обрядов и понятий, молитв (намаз), условий паломничества (хадж) в Мекку и Медину, ритуалы проводов ушедших в загробную жизнь людей, выполнения условий мусульманской веры во время путешествия и других случаях, когда верующий сталкивался с трудностями исполнения своего долга.

Своеобразие Шакарима как прозаика проявилось прежде всего в трактовке сур Корана. И заключается оно в том, что, обращаясь к древней книге, писатель пытался откликнуться на животрепещущие вопросы своего времени. Он ясно осознавал, что понимание религии и Ислама его сородичами неодинаково: есть истинное понимание, есть поверхностное; существуют люди, следующие предписаниям Корана по инерции, не по велению духа, а в силу сложившихся традиций, другие остаются в выигрыше от массового слепого повиновения вере соплеменников. Шакариму, самому прикоснувшемуся к познанию смысла, содержания и формы религии как явления, хотелось растолковать, что же в Исламе есть истинного, полезного для жизни людей и что вредного. В зависимости от этого Шакарим приводил предписания священной книги, предназначенные, скажем, для самоочищения, са-

мовозвышения человека. Он руководствовался убеждением, что надо использовать любой шанс, чтобы обратиться к народу и призвать его к взаимопониманию, он боялся упустить время перед надвигающейся опасностью слепого религиозного фанатизма и последствий его для будущих поколений, которые могут оказаться стесненными в мыслях, чувствах и поступках из-за религии.

Книга ждет тщательного научного, критического и сопоставительного изучения, что имеет определенное значение не только для понимания творческой эволюции писателя, но и для истории развития общественно-политической мысли Казахстана в начале XX в. И хотя попытка взгляда на «Мусульманство» Шакарима в этом аспекте предпринималась в книге К.Бейсембиева «Идейно-политические течения в Казахстане конца XIX – начала XX в.», изданной в 1961 г., однако это не может удовлетворить в полном объеме научный интерес, ибо рассмотрено односторонне, тенденциозно, в результате чего значение книги сводится лишь к пропаганде религиозных учений, а сам автор ее, Шакарим Кудайбердиев, выглядит противником прогресса общества и чуть ли не реакционером.

Трактат Шакарима «Мусульманство», вероятно, будет исследоваться разными специалистами, прежде всего историками, правоведами и литературоведами, ибо запись речей и проповедей основателя ислама Мухаммеда (около 570-632), произнесенных им в 610-632 гг., будучи по преимуществу религиозным и законодательным памятником, обладает незаурядными поэтическими достоинствами. Обращение Шакарима к мусульманству через переложение Корана на казахский язык с объяснениями и вольной отработкой образов продиктовано просветительским характером его творчества. При всей зависимости от религии он, однако, никогда не склонялся к виетизму, святошеству, проповеди пассивного решения от земных дел в ожидании милости Всевышнего – Аллаха. Шакарим считал, что жребий человека как раз в том, чтобы его разум стремился к совершенствованию, к высшим ценностям истинам, противостоял злу.

Изучение трактата «Мусульманство» приобретает значение связи с переводом Корана на казахский язык, работа над которым уже ведется в республике. В издании будет представлен оригинал на арабском языке и его перевод на казахском. Это будет первое издание священной книги мусульман в Казахстане. Переводчики: Муфтий мусульман Казахстана Ратбек Нысанбай-улы, а также главный редактор газеты «Шалкар» Казахского общества по культурным связям с соотечественниками за рубежом, большой знаток арабского языка Уакап Кадырханов. Это связано с возрастающим интересом людей к истории религии. Кроме того, Коран будет использоваться при обучении в медресе, открытие которого планируется в Алматы. Он будет доступным для всех слоев населения республики, в том числе для казахов, проживающих за рубежом. Книга «Мусульманство» Ш.Кудайбердиева может стать по-

лезной переводчикам Корана. Дело в том, что Шакарим использует своеобразную двухрядную форму изложения: в первом ряду пересказ с цитатами, что передает содержание и смысл разбираемой суры, во втором – собственный комментарий.

Важной представляется и другая работа – переиздание трактата Шакарима «Мусульманство». Этот шаг может стать значительным событием в культурной жизни казахов, таким же, как издание в России Библии.

Переиздание книги «Мусульманство» с научными комментариями откроет еще одну грань в творчестве Шакарима – позволит проследить использование писателем библийских легенд и притч, образов и персонажей, т.е. прояснить связи этой книги и со славянской Библией, и с мусульманским Кораном (в котором, кстати, много и библийских сюжетов). Со славянской Библией, как известно, связаны разножанровые памятники многих народов, что свидетельствует в пользу древней традиции взаимовлияния и взаимообогащения культур.

«Мусульманство» Шакарима в определенной степени способствовало углублению интереса казахов к истории и культуре народов мусульманского Востока, с основными памятниками которого они были не только знакомы с далеких времен, но и создавали на сюжеты и образы некоторых из них свои оригинальные произведения. Эта книга Шакарима при глубоком изучении позволит более объективно судить о мировоззрении ее автора, и, может быть, станет своеобразным ключом к постижению особенностей его художественного мира.

Кроме трактата Шакарим работал и над другими жанрами прозы, в том числе над рассказом. Созданные им небольшие произведения посвящены различным сторонам жизни людей и носят в основном нравоучительный характер. Каждое из них обладает самостоятельным сюжетом, содержит оценки, эпизоды, характеризуется лаконичностью, что, однако, не исключает тяготения автора к родственному жанру более объемной формы – роману.

Роман Ш.Кудайбердиева «Адиль и Мария» относится к произведениям этого жанра, созданным в казахской прозе к концу XIX – началу XX в., и отражает все их особенности. К этому времени в казахской литературе сложился смешанный тип романного повествования, в котором проблемы социальные сочетались с проблемами личности. Как известно, романа, предельно сосредоточенного на жизни одного человека, группы людей или одного конфликта, одной ситуации, в истории казахской литературы вообще нет. Вначале казахские романы вбирали в себя опыт фольклорного, мифологического творчества, позже – близких по природе жанров (повестей, рассказов, новелл), в которых был ярко выражен интерес к личности, семье, частным отношениям. Например, в таких романах, как «Несчастная Жамал» М.Дулатова, «Калым» С.Кубеева, «Каракожа», «Акбилек» Ж.Аймаутова и других, на фоне жизни казахского аула рассказывалось о судьбе героев, об их стрем-

лении преодолеть традиции, запрещавшие проявления естественных чувств людей – любви, стремления к свободе и т.д., о протесте против феодальных порядков. И если в ранних казахских романах порой событийность заслоняла анализ внутреннего эмоционального мира людей, позже в романе стали прослеживаться элементы психологического и философского подхода к изображению отдельных героев. Пожалуй, в ряду последних стоит «Адилъ и Мария», хотя ему свойственны черты ранних казахских романов.

Шакарим сам определил жанр своего крупного произведения – «Қайғылы роман» («грустный роман»), подчеркивая словом грустный трагедийность события, имевшего место в 1910 г. Оно происходило в одном из аулов, расположенных у подножия древней горы Чингистау в Семипалатинском крае. И то, что в описании древнему Чингистау уделено большое внимание, логически оправдано: именно у его подножия прошла жизнь многих поколений людей, оставивших след в истории казахов. Шакарим, хорошо знавший эти места с детства, создал поэтический образ родины, чувства и мысли в романе часто обращал именно к Чингистау.

Сюжет строится вокруг взаимоотношений небогатых людей в феодальном обществе. Выбор героев объясняется демократическими взглядами Шакарима, который, работая в волостном учреждении, к тому времени разочаровался во властимущих, из которых вышел сам. Это хорошо прослеживается в его лирике. Шакарим не скрывает в силу своих убеждений уважения и восхищения людьми простыми, обладавшими достоинством, силой, скромностью. И хотя их представления о счастье разбивались о реальную жизнь, они не боялись бросить вызов феодально-родовым порядкам, даже если это грозило им смертью.

Главные герои романа Адилъ и Мария проходят через подобные испытания, не потеряв своего человеческого достоинства.

Мария, в раннем возрасте оставшаяся сиротой, воспитывалась в доме двух братьев, которые по-разному относились к сестре. Один был добрым, другой – злым, жены тоже им соответствовали. Добрая пара заботилась о Марии, жалела ее, злая – ненавидела. Но противостояние в семье не убило в девочке радости жизни – она выросла трудолюбивой, общительной. Красивая девушка охотно принимала участие в молодежных вечеринках, умела поддержать и шутку, и песню, держалась с достоинством. Однажды на такой вечеринке и встретила девушка свою судьбу – молодого джигита Адиля («адиль» – значит «справедливый»). Хороший это оказался молодец, добрый, нежный, и друзья ему под стать, и мать, сердечная женщина, рано потерявшая мужа. Казалось бы, счастье улыбнулось Марии. Но она стала объектом корыстных замыслов злого брата, который решил выдать ее замуж за Еркимбека, сына богатого наместника. Все дозволено Еркимбеку. Со своими друзьями он бесчинствует, а его отец готов платить калым против воли Марии, тайно сговорившись с ее братом. Но добрый брат, друзья Адиля

в одну летнюю лунную ночь помогают Марии бежать. Узнав о том, что Мария живет в ауле Адила, Еркимбек готовит расправу. Друзья помогают Адилю и Марии скрыться в горах. Но жизнь вдали от людей угнетает молодых, они беспокоятся о матери Адила, да и чувствуют себя униженно. Влюбленные возвращаются в аул. Начинаются гонения на Адила. Ему приписывают ложные преступления (воровство, ограбление наместников), наконец, враждующая сторона добивается его ареста. И хоть Адиль и его сторонники на суде отвергают ложные обвинения, его держат в тюрьме, а затем ссылают из Семипалатинска в Акмолинский уезд, где он переносит тяжелую болезнь. Случайная встреча с бывшим вором из родного аула оказалась для Адила роковой. Тот, возвращаясь домой по истечении своего срока, останавливается в ауле Еркимбека и рассказывает о болезни Адила – этой вести было достаточно, чтобы Еркимбек быстро распространил слух о его смерти.

Весть доходит до родного дома. Скорбят мать и молодая жена. Опять сгущаются тучи над этой семьей. Еркимбек обращается к брату Марии, угрожая что, если женщина не согласится выйти за него замуж, будет уничтожен весь аул, все родственники, и он силой возьмет Марию. Мария готова принять смерть, нежели стать женой ненавистного для нее Еркимбека. После этого происходит столкновение Еркимбека и его сообщников и сторонников Марии. В это самое время в ауле появляется Адиль (он выздоровел и вернулся домой). Но в неравной схватке двух сторон Адиль получает смертельную рану от пули Еркимбека. Мария бросается к раненому мужу, пытаясь помочь ему. Но Еркимбек с силой отрывает ее от Адила, Мария пытается саблей нанести удар врагу, но он опережает женщину и убивает ее ножом. Такова трагическая развязка романа, повествующего о возвышенности чувств и коварстве. Гибель молодых вызывает сострадание жителей аула – они воздвигают на могиле памятник и поклоняются ему как символу непобеденной любви.

Шакарим остается верен теме традиционных казахских фольклорных и литературных произведений – борьбе за счастье, свободу, человеческое достоинство. Эта тема, как мы знаем, присуща и его лирике.

Представляет интерес композиционная структура романа: описание эпизодов разворачивается в последовательности, свойственной пьесе; с последней его также сближают диалоги и монологи.

Названные выше особенности (своеобразие композиции, языка, лаконичность сюжета, глубина раскрытия образов главных героев) дают основание считать роман «Адиль и Мария» одним из типичных произведений казахской художественной прозы периода становления и развития.

ШАКАРИМ И ВОСТОЧНАЯ КЛАССИКА

Казахское литературоведение располагает определенным опытом изучения связей литературы казахов с литературами других народов. Эта традиция долго сохранялась в фольклоре, а затем распространилась на письменную литературу, обретя новое содержание и формы. Большое значение изучению связей казахского художественного слова с духовными ценностями других народов, в том числе восточных, придавал Ч.Ч.Валиханов. В своей просветительской деятельности, в творчестве на «восточный материал» опирался Ибрай Алтынсарин. На это указывает уже то, что в его произведениях имена Гарун ар-Рашида, щедрого Атымтая, мудреца Лукпана взяты из «Тысячи и одной ночи», Давида, Соломона, Якуба, Ильи – из библейских легенд, сюжета об Александре Македонском, Наушеруанс – из восточных поэм. И.Алтынсарину принадлежит ряд рассказов на восточные сюжеты – «Индиец», «Мудрый судья», «Царица Силинчи», «Глупый друг». Общеизвестно, что классическая поэзия Востока была одним из источников, которые питали казахскую литературу. Она давала вдохновение Абаю Кунанбаеву, не скрывавшему своего восторженного отношения к таким именам, как Фирдоуси, Саади, Физули. В стиле восточной классической поэзии Абай создал ряд стихотворений и поэм. Так, в «Искандере» им синтезированы традиции казахской национальной и восточной культур, по мотивам «Тысячи и одной ночи» написаны романтические поэмы «Азим», «Масгут».

В русле этой проблемы о Шакариме Кудайбердиеве можно сказать, что он внес значительный вклад в ее решение, создав переводы отдельных газелей Хафиза оригинальную поэму «Лейли-Меджнун», в основе которой вариант Физули, ряд рассказов на сюжеты «Тысячи и одной ночи», «Калилы и Димны».

Имя крупнейшего представителя ирано-таджикской поэзии Шамсиддина Мухаммада Хафиза (ок. 1325-1389) издавна почитаемо в казахском народе. Известно, что Ч.Ч.Валиханов отмечал распространение газелей Хафиза в среде казахов. Абай Кунанбаев назвал Хафиза в числе великих восточных поэтов – в одном ряду с Фирдоуси, Сайхали, Шамси, Саади, Физули, Навои.

Хафиз («хранящий в памяти») – это поэтический псевдоним, который был дан народом за удивительную память поэта: он обладал сложным искусством рецитации Корана, т.е. способностью воспроизводить его наизусть. Долгое время Хафиза почитали за большие богословские знания, но он обрел бессмертную славу как один из крупнейших лириков благодаря своим газелям. По-разному оценивалось его творчество.

Одни упрекали поэта в мистицизме суфийского толка и эгоцентризме, в воспевании красоты ради красоты, другие глубоко проникали в суть его произведений. Так, Гете ввел: Хафиза в мировую литературу, объявив его своим вдохновителем и поэтическим собратом.

В советское время творчество Хафиза получило объективную научную оценку. С.Айни назвал его поэтом бунтарского направления. По определению И.Брагинского, «в газелях Хафиза... в полной мере была выражена идея свободной индивидуальности, поднимающей бунт против земных и небесных владык, бросающей вызов самому небу».

Кроме газелей, а их около четырехсот, многие из которых переведены на европейские и азиатские языки, Хафиз создал почти сорок рубаи, а также немало панегирических стихов (касыда), стихотворения «на случай» (кит'а), небольших поэм (месняви).

На казахский язык переведен ряд наиболее характерных для Хафиза газелей и рубаи. Лирический герой этих произведений обладает всеми качествами, присущими человеку, буруемаому противоречивыми страстями. Обобщения вырастают до таких образов, как вольнодумец, обличитель пороков жизни, или мечтатель, или аскет. В газелях Хафиза – борение добра со злом, разума с невежеством, светлых сил с темными.

По-видимому, такая направленность произведений Хафиза импонировала Шакариму. Берясь за поэтический перевод повести А.С.Пушкина «Дубровский», поэт размышляет о силе художественного слова и в числе великих поэтов называет Хафиза:

Бірақ, ондай бек жүйрік, тым тәтті тіл
Неше мыннан біреуге бітеді тіл.
Анда-санда біреуді азар берген,
Бұрынғы еткен есепсіз бұлдыр көп жыл.

Велик сладкозвучный язык их,
Дарован лишь одному из множества тысяч.
Ведь прошедшие века
Редко дарили людям таких.

О том, что Хафиз был близок по духу Шакариму, говорит его стихотворение «Являлись во сне Коркут, Кожа Хафиз», написанное в форме диалога о разуме и душе. Свое обращение к переводам Хафиза Шакарим объясняет и просветительскими идеями: «В далекое время у персидского народа был и знаток, и суфий, и поэт Кожа Хафиз. Чтобы познакомить казахскую ищущую молодежь с сущью и словами этого человека, перевел... стихи».

Для перевода на казахский язык Шакарим Кудайбердиев выбрал газели, в которых ощущаются бунтарские настроения Хафиза, а также содержащие оптимистические описания картин природы, возвышенных чувств.

Известны девять переводов газелей Хафиза, которым Шакарим дал название с использованием слов Кожа Хафиза. Сохранив внутреннее содержание той или иной газели Хафиза, Шакарим, однако, внес некоторые терминологические изменения. Так, слово «шейх» («духовный наставник») у Шакарима присутствует в значении «пір» (у казахов это – в прямом смысле – суфийский духовный наставник, в переносном – образец моральной чистоты), благодаря которому перевод приобрел оттенок юмора. Кроме того, Шакарим считал упоминание в конце поэтического имени (тахаллус) автора и применение рефрена (новизация стиха в конце строфы) и редифа (повторения слов и группы слова вслед за рифмой), им нарушалась система рифм в газеле *а г а, в а, д а...*, применялась обычная, понятная казахам традиционная рифма *а б а б*.

При переводе Шакарим придавал большее значение адекватности содержания, чем формы.

Вчера из мечети вышел наш шейх – и попал в погребок.
Друзья мои, суфии! Нам-то какой же в этом урок?
Лицом повернуться ль к Каабе нам, мюридам простым.
Когда наш почтенный учитель прямо глядит в кабачок?

Пер. Е. Дунаевского

Перевод Шакарима:

Кешегі басшы піріміз
Мешіттен кетті қабаққа.
Мүридтер, қалай жүреміз,
Түсеміз қандай сабаққа?
Пірдің беті қарайды,
Есек қора жағына.
Біздікі неге жарайды,
Құбылаға бақсақ тағы да. (407)

Обращает на себя внимание слово «Кааба». Этот храм в Мекке, в стену которого вделан «Черный камень», – крупнейшая мусульманская святыня. У казахов часто употребляется слово «кубыла («қыбыла»)» в значении «направление к Мекке», т.е. имеется в виду та сторона, куда обращается лицом мусульманин при молитве. У Шакарима это слово употреблено в переносном значении.

Газель Хафиза:

Кудрей твоих ветер коснулся, и мир почернел передо мной –
Вот прибыль одна, что из мрака кудрей я любимых извлек!
Стрелой стенаний пронзаю я небо – замолкни, Хафиз!
Щади свою бедную душу: убьет тебя этот стрелок!

Пер. Е. Дунаевского

Перевод Шакарима:

Кекілінді жел қозғап,
Жарық күнім болды түн.

Зарлағанда сені ойлап, –
Бар пайдам сол, сөзім шын.
Біздің улы, оқ, біліңіз,
Көкті көктеп өтпесін.
Жаныңа рахым қылыңыз
Сізге тиіп кетпесін. (408)

Знание Шакаримом персидского языка позволяло ему при переводе пользоваться оригиналами Хафиза. Переводы звучат в унисон основному просветительскому направлению творчества самого Шакарима, его выбор неслучайно падал на те газели, в которых Хафиз затрагивал нравственные и дидактические вопросы.

Опыт Шакарима по переводу газелей Хафиза на казахский язык был продолжен позже, в наши дни, Т.Молдагалиевым и А.Жамишевым, которые, следуя традиции Шакарима, старались сохранить критическую направленность газелей Хафиза.

Как и многие другие авторы, Шакарим обращался к сюжетам классической поэзии Востока. Его внимание привлек дастан «Лейли и Меджнун», созданный по варианту поэмы Физули Махаммеда Сулеймана (1494-1556). В 1907 г. вольный перевод этого произведения Шакаримом был опубликован. Публикация сопровождалась кратким редакционным предисловием, высоко оценивавшим выбор Шакаримом для перевода именно этого высокохудожественного произведения не только арабской, но и мировой литературы. Отмечалось, что хорошо знающий арабскую литературу известный поэт Шакарим Кудаибердиев, отталкиваясь от варианта Физули, сделал стихотворный перевод поэмы на казахский язык, насчитывающий около 17000 строк без каких-либо прозаических вставок. Позже этот вариант был выпущен отдельной книгой в 1934 г. с предисловием поэта Сакена Сейфуллина.

Своим обращением к данному сюжету Шакарим продолжил существовавшую и в фольклоре, и литературе традицию разработки одной из главных тем поэтических творений – темы любви, которая имеет долгую историю развития в мировой классике. Исследователь Э.Бертельс подчеркивал, что «история раннего романа, любовного сюжета на Западе и Востоке очень сложна». Проследивая переплетения романтических сюжетов в мировой литературе, он отмечал: «Дело не в заимствованиях, не в том, что любовная тема пришла с Востока (хотя, например, чисто арабская основа сюжета драмы «Суд Корнеля» – любовь и кровавая месть – очевидна, как очевидна и связь «Принцессы Турандот» Шиллера с «Семьей красавицами» Низами), а о том, что культура Востока и Запада одна, что она развивалась на основе настоящего тесного общения, культурного обмена, постепенно кристаллизуя в творениях поэтов и мыслителей главную тему – тему любви к человеку, тему гуманизма. Любовный мотив же, рассказ о двух чистых, верных влюбленных, был долгие века наиболее простым и ясным, всем

близким выражением этой темы. И тут огромная роль в придании определенной формы к любовной и общегуманистической теме, формы, в которой она только и могла быть осознана, принадлежит Низами».

Процесс, на который указывал Э.Бертельс, ясно прослеживается на примере одного из прекрасных сюжетов многих народов о Лейли и Меджнуне, сохранившихся в фольклорном письменном памятнике народов Передней, Средней и Юго-восточной Азии и занимающих видное место в истории мировой литературы. Как известно, основу сюжета составляют древнеарабские легенды и предания о трагической любви юного поэта Каиса ибн Муада, прозванного Меджнуном (одержимым), жившего якобы в конце VII – начале VIII в., позднее вошедшие в «Собрание стихов Меджнуна» («Диван Меджнун»). Низами, в частности, привлекли не только поэтичность сюжета, но и сама тема необыкновенной любви двух юных сердец. Из разрозненных фольклорных и письменных материалов Низами создал поэму о любви «Лейли и Меджнун», завершив ее в 1181 г.:

Бывает, что любовь пройдет сама.
Ни сердца не затронув, ни ума,
То не любовь, а юности забава.
Нет у любви бесследно сгинуть права;
Она приходит, чтобы жить навек,
Пока не сгинет в землю человек.

Пер. С.Липкина

В дальнейшем, подражая Низами, написали поэмы «Лейли и Меджнун» поэты Амир Хосров Дехлеви, Абдурахман Джами, Алишер Навои.

Физули, продолжая и обновляя традиции своих предшественников, в особенности Низами, в 1536-1537 гг. создал лироэпическую поэму «Лейли и Меджнун», которая стала жемчужиной восточной и мировой поэзии. Физули как поэт, написавший перед этим лирические стихи, обращенные к духовному миру человека, углубляет в своей поэме эту направленность, создавая образ любви, противоречащей религиозной, мусульманской догме, стоящей выше запретов и канонов. Это, думается, наряду с эмоциональностью изложения, афористичностью слогу стало определяющим для Шакарима в выборе варианта «Лейли и Меджнун» для своего стихотворного перевода.

Шакарим не отходит от традиции жанра, и сюжет о влюбленной паре строит в соответствии с законом этого жанра. Однако перевод предания – оригинальное высокохудожественное произведение на известную всему миру легенду, наполненное мыслями и чувствами самого автора переложения.

Повествование ведется, как и в казахских лиро-эпических поэмах, в форме одиннадцатисложника. Шакарим Кудайбердиев принял композицию, в которой есть традиционные вступления, кульминация и

развязка, однако своеобразны авторские вставки, объясняющие и поступки, и внутренние переживания героев, а также резюмирующие концовки дидактического характера. То есть, как видим, и здесь Шакарим остается верен своей излюбленной манере, проявившейся в лирике: как правило, последний куплет стихотворения поэта содержит информацию о цели, значении его поэтического деяния. Эти вставки, концовки органично входят в ткань повествования.

Поэма «Лейли и Меджнун» Шакарима начинается с восьмикуплетного поэтического вступления, в котором говорится о любви как об исключительном, возвышенном даре природы, о влюбленности как о самом сильном проявлении способности сердца. Не каждому суждено постичь тайны и прелести любви; к человеку, «не способному мыслить вообще, это состояние сердца» никогда не придет, ибо не понять ему этого могучего чувства, которое воспето Фирдоуси, Сагди, Шамси, Сайхали, Хафизом, Физули, Навои. Шакарим высказывает опасения, что не сумеет передать прелесть произведения Физули, однако велико его желание вместе с читателями, кому известно имя Меджнуна, еще раз погрузиться в тайны легенды «Мәжнүннің атын білер, затын білмес, Қазаққа ұқтыратын біраз сырын».

Сама поэма начинается со слов «Арабта бір бай болды дәулеті асқан» («Жил в Аравии богач, у которого было всего в изобилии»). Далее сообщается, что у этого человека (как оказалось, купца) долгое время не было детей. Почти половину своего состояния он истратил, щедро угощая людей, чтобы они пожелали ему наследника. Шакарим использует крылатое слово казахов, характеризующее значение пожеланий многих: «Көп тілегі – көл» («Желание многих образует озеро»). Как видим, в традиционное повествование «о бездетных родителях» вклинивается исконно казахское изречение, смысл которого – подчеркнуть важность единонаправленных пожеланий многих людей в осуществление мечты, дела. Щедрость, доброта купца, а также «концентрация» пожеланий многих людей: вознаграждаются: у жены купца рождается сын Кайыс.

Далее Шакарим описывает большой той в честь появления младенца. Чтобы подчеркнуть мощь этого ритуала, поэт усиливает до гиперболы вполне традиционный эпический компонент, говоря: «Қырық күндей кедейлерге тамақ беріп» («В течение сорока дней и беднота вдоволь могла питаться»).

Обращает на себя внимание лирическая вставка Шакарима, посвященная описанию облика героя – мальчика Кайыса. Изобразительные средства поэта подчеркивают очарование ребенка:

Келбеті бұл баланың өзгеден жат,
Бір көрсен, көргің келер неше қабат.
Бетінде бек сүйікті бір нұры бар,
Қаларсың ықтиярсыз шын махаббат.

Балкытар жылы жүзі сүйегінді,
Бергендей аса мұқтаж тілегінді.
Неге жақсы көргенің мағлұм емес,
Арбап тұр нұрлы жүзі жүрегінді. (350)

К сожалению, нет адекватного этим строкам Шакарима поэтического перевода на русский язык; попытаемся приблизительно передать содержание:

Отличен от других облик ребенка,
Увидишь один раз – хочется смотреть вновь,
На лице – притягательный свет,
Невольно к тебе придет любовь.

От мягкого света его лица сплавляются кости,
Будто он готов исполнить все нужды твои.
Как влюбишься в него – не ведаешь сам,
Сердце твое опутано образом светлым.

Кайыс растет беспокойным, но никто, даже лекарь, не может сказать, в чем причина постоянного плача ребенка. Однажды няня Кайыса, молодая девушка, прогуливаясь с ним, встречает свою подружку-ровесницу, тоже няню, с маленькой плачущей девочкой на руках. И тут происходит неожиданное – оба ребенка, увидев друг друга, перестают плакать. Это повторяется завтра, послезавтра. Няньки решают найти возможность не разлучать детей, пока они растут. Одна бездетная старушка соглашается воспитывать Кайыса и Лейли (так зовут дочку богатого феодала). Бабушка оказывается доброй, сердечной и столь бескорыстной, что даже отказывается от вознаграждения. Все идет спокойно до тех пор, пока дети не подрастают и их дружба не перерастает во влюбленность. Мать Лейли запрещает ей ходить в школу, запирает ее в доме. От разлуки с любимой Кайыс сильно страдает, даже теряет сознание. Родители вызывают тауыпа (лекаря), но Кайыс отказывается от лечения. Пытается найти утешение на лоне природы. Все его мысли только о Лейли. Такие проявления чувств делают его в глазах людей «меджнуном» (одержимым). Родители Кайыса просят отца Лейли разрешить соединить их судьбы, но тот отказывает, считая, что Меджнун – не пара его дочери.

Родители просят Меджнуна совершить путешествие в Мекку, чтобы он мог отвлечься, полагают, что аллах поможет вылечить от природного «недуга» (любви), с которым он рожден. Меджнун только после совета своей воспитательницы, старушки, соглашается. В Мекке Меджнун, обнимая Каабу, обращается к Луне, ветру, звездам, птицам, животным с мольбой – дать силы пережить разлуку с любимой. Теперь Меджнун старается найти утешение в общении с природой. Любовь рождает в нем вдохновение. Меджнун сочиняет стихи, посылает их в письмах своей возлюбленной.

Выразительны средства, с помощью которых Шакарим описывает любовь Меджнуна к Лейли. Например, обращение Меджнуна с мольбой о любви – одна из великолепных поэтических вставок, по которой Шакарим воспекает неразделенную трагическую любовь. Возвышены стихи самого героя:

Шығарма Ләйлі дертін жүрегімнен
Айырма ғашық отын сүйегімнен...
Күн сайын рахатымды қашыра бер
Дертімді жалындайтын асыра бер. (362)

Пусть живет в сердце боль о Лейли,
Пусть не гаснет во мне огонь любви.
Каждый день, иссушая мое тело,
Все сильней станет во мне пламя любви.

Лейли, так же как Меджнун, одинока и несчастна. В песне Лейли тоже звучит тоска по возлюбленному, она передана в стиле плача:

Мен зарладым бұл жерде
Қайысқа үнім жетер ме?
Жалынсам соққан желдерге
Сәлемімді алып кетер ме? (358)
Тағдырға не жазылды, көрейік те,
Көңілді бір аллаға берейік те.
Көз бұрмай, көңіл тұрмай, мінез бұрмай
Мен ғашық бетімізбен өлейік те. (372)

Я тоскую здесь, рыдаю,
Дойдет ли голос до Кайыса?
Ветер вольный, умоляю –
Донеси привет мой до него.
Что подготовлено судьбой – посмотрим.
Предадимся воле аллаха.
Поклянемся быть верными друг другу,
Поклянемся умереть влюбленными, если надо, вместе!

Шакарим с любовью описывает образ верного друга Лейли и Меджуна – Зайта, сердечного человека, сочувствовавшего им, передававшего письма влюбленных друг к другу.

Далее сюжет разворачивается так: Лейли приходится выйти замуж за Энсалема, за которого она в силу родового обычая просватана. Но добрая пери (фея) охраняет Лейли. Энсалем умирает буквально от любви, благородно пожелав счастья Лейли. Под видом слепцов, просящих подаяние, Меджнун и Зайта приходят в город, где живет Лейла. Она тяжело больна. Узнав в слепце Меджнуна, Лейла отдаст ему письмо и падает в обморок. Ей становится все хуже. Лейла прощается с родителями и просит после смерти никому к ней не прикасаться, кроме Меджнуна.

Шакарим подробно описывает состояние Меджнуна, узнавшего о смерти Лейли. Прочитав прощальное письмо любимой, он падает без чувств, словно сраженный молнией. Придя в себя, он обращает к небу упреки в жестокости судьбы и спешит к могиле возлюбленной. Скорбный Меджнун обнимает могилу и прижимается к ней. И вот от огня его любви она открывается, и Меджнун опускается в нее рядом с Лейлой.

Мистическая концовка усиливает мотив силы и могущества истинной любви. Романтическое восприятие Шакаримом судьбы его героев и достойное воплощение сюжета в переводе сделало произведение одним из любимых в казахской литературе.

Свое повествование о Лейли и Меджнуне Шакарим заканчивает двадцатикуплетным поэтическим эпилогом, который воспринимается как лирическое отступление автора, в котором он передает личную тоску по любимой. Хотя сам он не был, как Меджнун, трагически влюблен, он страдает от недуга, так как не смог осуществить пяти своих заповедей:

Жігіттер, ендігі сөз – менің сөзім:
Мәжнүннен аз-ақ кейін көрген күнім.
Мен ондай қызға ғашық болмасам да,
Ғарыппын дерті қалың, шын осыным.
Іздеген ғашық болып, бес нәрсем бар,
Берейін атын атап, ұқсаңыздар:
Махаббат, ғаделет пен таза жүрек,
Бостандық, терең ғылым – міне, осылар. (396)

Джигиты, теперь слово обо мне.
Душа моя страдает не меньше, чем у Меджнуна.
Хотя, как он, я не был влюблен.
Скажу истину мою: в сердце боль.
Влюбляясь, я искал идеал в пяти лицах.
Позвольте, я назову их вам:
Любовь, справедливость, чистое сердце,
Свобода, истинная наука. В них видел смысл.

Как видим поэт раскрывает суть понятий пяти заповедей, что позволяет определить, почему сам поэт страдает не менее, чем Меджнун.

Алған жоқ ешкім жеңіп өзімді әлі,
Кеткен соң не қылайын елдің сәні.
Махаббат, жылы жүрек, ақ пейіл жоқ,
Құрысын мені бүйтіп «хан» қойғаны.
Мажнүннен менің дертім болды қалай?
Басымда бар емес пе қайғым талай?
Мал емес, мансап емес іздегенім
Жазылмас жара берген құдайым-ай. (398)

Никто меня не победил
Но что толку? Ведь у страны нет вида:

Нет любви, теплого сердца, чистой души.
Пропав пропадом провозглашение «хана!»
Разве меньше, чем у Меджнуна, мой недуг.
Ведь во мне – бездна горя.
Не ищу я богатства и карьеры...
О, боже, неизлечима рана моя!

Как видим, в произведении Шакарима вечная тема любви переплетается с темой социальной, причем, актуальной для того времени, когда делался перевод.

У Шакарима есть рассказ, который он посвятил своим любимым героям – Лейли и Меджуну.

Один из арабских царей, с волнением выслушав сообщение своего визиря о необыкновенной любви между Меджнуном и Лейли, отправляется на их поиски, чтобы убедиться в достоверности того, действительно ли Лейли – красавица, а Меджнун обезумел от любви («одержимый») и живет на лоне природы, познавая язык зверей и птиц.

Встретив Меджнуна, он спрашивает: «Погрузившись в природу, став одержимым, что ты видел вредного в человеческом образе?» Меджнун отвечает: «Истинной чистой любви разум, ум не может противостоять. Вы еще не постигли сути и тайны чистой любви, потому говорите тяжелые слова. Вы не видели, как прекрасен лик Лейли, вам не понять, какие таинственные силы окутали цепью мой разум».

Царь отправляется на поиски Лейли, девушки, которая смогла зажечь великое чувство любви в Меджнуне. И что же? Девушка оказывается не такой, какой ее себе представлял царь, он не нашел ее красивой.

Вернувшись к Меджуну, он говорит: «Если бы Лейли была настоящей красавицей, то многие бы воспылали страстью к ней?». Меджнун отвечает: «Не каждый умный человек в состоянии проникнуть в тайны мира. Не каждый глаз может увидеть свет настоящей любви. Глаза, которые влюблены в Лейли, сердце, которое пылает, ведь не ваши, а мои. Если бы смотрели на ясный свет Лейли моими глазами, волновались бы моим сердцем, вы бы были похожи на тех женщин, которые при виде прекрасного Жусупа, забываясь, резали вместо лапши пальцы рук своих... Вы бы поняли, что значит моя любовь к Лейли! Раненую душу здоровая душа не поймет. Разве горькая соль, высыпанная на мою рану, оказавшись на вашей здоровой руке, может вызвать жжение? Попробуйте поранить сердце влюбленного кинжалом, а потом посыпать рану ядовитой солью. Если в жизни человека оса не покусала, то его нельзя убедить в том, что укус этой осы бывает горьким. Или же сытый человек может понять голодного? Вы не испытываете того, что обрушивалось на нашу голову. И чтобы я вам ни говорил об этом, все покажется вам многословием, пустой лживой сказкой. Точно так же мало кому понятны нужды беспомощных и насилие властимущих, сколько бы слов об этом не говорили».

Как видим, в рассказе, похожем на притчу, Шакарим передает свое отношение к духовной жизни человека как сложному явлению, которое незащищено в силу непонимания его многими людьми. Здесь он занимает твердую гуманную позицию.

В этом и ряде других небольших рассказов, посвященных теме любви, прослеживается еще одна нить многогранных связей творчества Шакарима с восточной литературой. Несомненно, Шакарим хорошо знал ее памятники. Так, совершенно очевидно, что он использовал некоторые художественные компоненты замечательного произведения «Юсуф и Зулейха», в основе сюжета которого лежит библейско-кораническая легенда. Ее трансформация в фольклоре и литературе многих народов столь высока, что существует множество вариантов: книга «Кысса и Иусуф» Кул Али (XIII), версии Дурбека (XIV), поэтическое переложение «Юсуф и Зулейха» Абдурахмана Джами (1483), состоящее из 77 глав, содержащее четыре тысячи бейитов, широко распространенный среди тюркоязычных народов роман Т.Манна «Иосиф и его братья», пьесы Назыма Хикмета «Иосиф Прекрасный».

Есть своя версия этой легенды и у казахского народа. Она была записана и обработана поэтом Жусупбеком Шайхулисламовым, получила широкое распространение. Издана в 1893-1901 гг., 1904 и 1907 гг. в частных издательствах. В последнее время казахская поэма «Жусуп-Зылиха» в обработке Ж.Шайхулисламова опубликована в сборнике «Ғашық-наме», о ней написано специальное исследование.

Трудно установить, по какому источнику изучал Шакарим эту поэму. Во всяком случае, в его распоряжении могли быть и фольклорные версии, и «Юсуф и Зулейха» Джами, и казахская поэма «Жусуп-Зылиха» частных изданий.

Шакарим во многих произведениях берет образ Жусупа как эталон прекрасного: «Жүсіптей нұры сұлудан...» («Свет красоты, как у Жусупа»):

Жүсіптегі сұлу жүз,
Күндей нұрын жайғызған.
Зылиханы білеміз,
Ар-ұяттан тайғызған. (406)

Прекрасный Жусуп,
Как солнце, свет распространил.
Знаем мы и Зулейху –
Ее же с пути стыда сбил.

Шакарим употребляет распространенный эпизод-сравнение из восточных поэм, в том числе и из поэмы «Юсуф и Зулейха»: «Жүсіптің сұлулығына жан таң қалып, кеспе орнына қолын тураған әйелдерге ұқсар едіңіз де» («Подобно тому, как удивленные красотой Жусупа женщины вместо лапши порезали руки»). (Правда, Шакарим заменил словом «лапша» как более понятным для казахов «апельсин» из библейско-коранической версии).

Этот эпизод-сравнение имеется почти во всех версиях, начиная с библейско-коранической и кончая целым циклом восточных поэтических (о Юсуфе и Зулейхе). Суть его в том, что красота Жусупа как идеал совершенства привлекала всех: и царей, и слуг, и друзей, и врагов. Его красота покоряет прекрасную царицу Зулейху, все женщины, один раз увидев его, не сводят с него глаз.

Во всех вариантах и поэтических переложениях этой поэмы сохранено описание того, как окружающие Зулейху люди, особенно женщины, осуждают ее за муки любви к Жусупу. Тогда она решается на такое испытание: собирает женщин, всем дает по апельсину и ножу, чтоб очистить плоды. Неожиданно входит в комнату Жусуп. Увидев его, все женщины замирают, забыв о поручении Зулейхи. Завороженные красотой юноши, они не сводили с него глаз, и... порезали себе руки.

Низами в поэме «Лейли и Меджнун» так описывает этот эпизод:

И многие всем сердцем засмотрелись,
На девственную утреннюю прелесть,
И, заглядевшись на молодой огонь,
Ножом себе поранили ладонь.

Татарский поэт XIII в. Гали (Кул Али) рисует похожую картину:

Юсуфа красота сразила всех тотчас!
Не сводят женщины с раба горячих глаз,
Не плод, а пальцы рук, на месяц заглядысь,
Кропает каждая своим ножом теперь.
...Сказала Зулейха: «Видали корень мук?
Узнали, почему я стала сохнуть вдруг?
Взглянули только раз, и пальцы ваших рук
Вы режете? И в вас ударил гром теперь?
Теперь вы знаете, как мой недуг возник?
Ведь юноша светлей зари! Его язык,
Как песня соловья! Кто видит этот лик –
Душой пожертвует, не чувствуя потерь».

Этот момент описан и в поэме «Юсуф и Зулейха» узбекского поэта XIV – начала XV в. Дурбека:

Когда Юсуф правдивый – мир ему! –
Вошел в черты, как яркий луч во тьму,
Свет полдня пред лицом его померк –
Сердца всех женщин в горе он поверг.
И не могли они ни глаз отвести
От юноши, ни слова произнести.
Все, разрезая яблоки, вокруг
Порезали ножами пальцы рук.

Эта сценка в казахском дастане «Жусуп-Зылиха», обработанном поэтом Ж. Шайхулисламовым, передана с теми же подробностями, что и в библейско-коранической версии, в восточных поэмах. Правда, в ка-

захском варианте этой поэмы опущена деталь – «апельсины» («плод», «яблоко») и добавлены слова Зулейхи: «Видела я Жусупа уже семь лет, влюбленность к нему все сильнее, сильнее...».

Бір көрем деп турадың қолдарыңды,
Адастыңдар ақылыңнан көріп нені?
Мен көргелі Жүсіпті жеті жыл-ды
Көрген сайын ғашықтық ынтықтырды.
Сонда дағы бәріңнен сабырым артық,
Сендерді бір көргенде қылды жыңды.

Шакарим использует эпизод по-своему: в качестве сравнения «работает» только образ прекрасного Жусупа; детали, упомянутые выше в других вариантах, поэтом опущены. Это, возможно, связано со взглядом Шакарима на прекрасное как на образную основу обобщения. К тому же он понимал, что легенда о Жусупе и Зулейхе распространена среди казахов. Поэтому таким кратким является употребляемое им традиционное сравнение-эпизод.

В плане рассмотрения связей творчества Шакарима Кудайбердиева с восточной классикой интересно его отношение к «Тысяче и одной ночи». Рассказы-эссе на некоторые сюжеты этого замечательного памятника средневековой арабской литературы оказали влияние на фольклор народов Азии и Европы, а также на письменную литературу многих народов мира. «Среди великолепных памятников устного народного творчества «Сказки Шахрезады» являются памятником самым монументальным, – писал А.М.Горький. – Думаю, что найдется еще немало доказательств культурного влияния сказок. Историки культуры, а также искусства мало и неясно говорят о широте и силе культурного влияния сказок».

Из многочисленных сказок и повестей «Тысячи и одной ночи» Шакариму особо импонировали повести о знаменитом щедром человеке по имени Хатим ат Таи (в казахской транскрипции Хатымтай, Атымтай). По-видимому, этот персонаж нравился как носитель черт, присущих казахам – щедрость, гостеприимство (о чем немало написано в произведениях русских и зарубежных авторов, в том числе и путешественников).

Хатим-ат Таи – герой арабского эпоса, полулегендарный поэт конца V и начала VI в. до н.э., прославившийся щедростью. По преданию, Хатим-ат Таи велел своей матери продать его в рабство и на полученные деньги купить двух верблюдов, чтобы зарезать их и накормить гостей. В «Тысяче и одной ночи» рассказывается, как сохранилась легенда о великодушии и щедрости Хатима-ат Таи, после его смерти эти качества перешли сыну Ади.

В легендах о Хатымтае казахи добавляют слово «жомарт» («щедрый»). Это слово встречается и в вариантах фольклорных и письменных легенд об Атычтае. Шакарим, создавая рассказы о щедром Атымтае-жомарте, в образе сохранил в основном главную черту – щед-

рость. Некоторые детали из рассказов о нем в «Тысяче и одной ночи» использованы, чтобы усилить главную черту образа. Однако в отличие от арабской версии о Хатиме-ат Таи у Шакарима образ «демократизирован»: щедрость и великодушие Атымтая-жомарта «направлена» на кедеев (бедняков). Шакарим в своих рассказах об Атымтае-жомарте в обязательном порядке вводит персонаж кедея, который вступает в диалог с основным героем и советует отдавать богатство не вообще людям, а нуждающимся, беднякам. К тому же нововводимый Шакаримом в ткань рассказов об Атымтае-жомарте персонаж (кедей) наделен прекрасными чертами: он трудолюбив, находчив, остр на слово, на вопросы отвечает стихами, добр, поможет старикам запастись дровами на зиму, держит себя гордо перед богачами. Так Шакарим, используя образы популярной «Тысячи и одной ночи», высказывает свое отношение к волновавшим его социальным вопросам.

Шакарим рассказывает, как однажды Атымтай-жомарт на одном из своих щедрых угощений собрал много острословов (шешендер), желая подчеркнуть в традиционном образе Атымтая-жомарта еще одну черту: любовь к острому слову. Шакарим обращает внимание на одну характеристику деталей самобытной жизни казахов: обычно собравшиеся активно вступают в словопрение, и своеобразные состязания по находчивости, остроте и образности передачи мыслей, поэтическому состязанию. Атымтай-жомарт описан в среде казахов, потому эта вставка выглядит не инородной, а естественной.

Шакарим творчески переработал, причем в стихотворной форме, популярные рассказы о животных и птицах из «Тысячи и одной ночи». Так, рассказ о лисице и волке послужил основой для оригинального стихотворения «Волк, лиса, куропатка». Сюжет прост. Волк притеснял лисицу. Долго она терпела эти обиды, потом подумала: «Я непременно постараюсь быть виновницей гибели этого волка».

Однажды лисица увидела брешь в земле. Она осторожно обошла это место, внимательно рассмотрела и поняла, что перед ней – большая яма для ловли зверей. Лисица отошла от ямы и произнесла: «Надеюсь, что в нее упадет мой враг, волк, который сделал горестной мою жизнь»:

Жер шола түлкі шықты дөңге шауып,
Жылқының бір жемтігін алды тауып.
Қараса қазған ұра, жер қақпан бар,
Қойыпты шөп-шарменен бетін жауып.
Түлкі қатты қуанды мұны көріп,
Қасқырды ертіп келді хабар беріп.
Семіз жылқы жемтігін көргеннен соң,
Ауызды көкжал батыр салды келіп. (125)

Вышла лисица на возвышенность землю обозреть,
И пронюхала про останки коня.

Подошла ближе – увидела ловушку,
Прикрытую засохшей травой.
Обрадовалась лисица увиденному.
И привела вскоре сюда волка.

Узнав, что в яме мясо жирного коня.
Бросился «богатырь» скорее туда.

Выражение оригинала «его охватила алчность» в стихотворении Шакарима передано так: «бросился серый к мясу коня» (провалился в яму). Диалог между волком и лисицей сохранен и в стихотворении. Если в сказке лиса остается в винограднике одна, спокойная, не боясь бедствий, в стихотворении Шакарима она находит свою смерть от гончей собаки, которую куропатка хитростью натравливает на нее. Приведенное в «Тысяче и одной ночи» изречение «кто роет брату яму, скоро сам упадет в нее» как бы реализуется в этом стихотворении. Так одна из дидактических «животного эпоса» из «Тысячи и одной ночи» вошла в духовную жизнь казахов в своеобразной поэтической трансформации Шакарима Кудайбердиева.

Как известно, изолированных друг от друга национальных литератур не существует. Все они связаны либо общностью происхождения, либо сходством развития, либо наличием существующих между ними непосредственных отношений и взаимовлияний, а то и сочетанием двух или трех факторов одновременно. Одно из ярких тому доказательств – творческие связи Шакарима Кудайбердиева с восточной литературой.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ А.С.ПУШКИНА И Л.Н.ТОЛСТОГО В ПОЭТИЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ ШАКАРИМА

Шакариму были духовно близки не только произведения восточной классики, питающие его творчество. Будучи человеком разносторонних интересов (философия, религия, история, литература), Шакарим, обращаясь к сюжетам мировой литературы, в том числе легендам, сказкам, поэмам, по-своему их трансформировал, интерпретировал образы, давал сравнения разных источников, находил ассоциативные связи в истории, культуре разных народов с историей, культурой своего народа.

Так, Шакарима глубоко волновали социальные проблемы, поставленные американской писательницей Гарриет Бичер-Стоу в ее всемирно известном романе «Хижина дяди Тома», написанном в 1825 г.: резкое обострение общественных противоречий, связанное с борьбой против рабства негров в Америке в середине XIX в. Шакарим познакомился с этим произведением, по-видимому, через перевод на русский язык, который в качестве приложения к журналу «Современник» был опубликован в 1858 г. Революционно-демократические круги России рассматривали этот роман как произведение, бичующее рабство во всех проявлениях; на русской почве оно имело свое лицо — крепостничество.

На Шакарима особенно сильное впечатление произвел реалистический образ Тома, человека бесправного, но обладающего чувством собственного достоинства, доброты. Имя этого героя упоминается в нескольких стихотворениях Шакарима. В одном из них автор отождествляет с Томом своего доброго помощника, постоянного спутника в радости и горе с детства — Аупиша, ибо их судьбы кажутся Шакариму похожими. В стихах ощущаются внутренние терзания лирического героя, понимающего, что он, Шакарим, сам виноват в несвободе Аупиша. Может быть, именно Том, этот литературный образ, подтолкнул Шакарима в трудные для него отшельнические годы отпустить доброго Аупиша на свободу и остаться в горах одному? В стихотворении «Спутник мой единственный — Аупиш» Шакарим пишет: «единственный ты понимаешь мое горе». Для Шакарима доброта дяди Тома сродни доброте Аупиша. Сопереживания с героем американского романа заставляют Шакарима по-новому взглянуть на себя и Аупиша: люди должны осознавать свое назначение творить добро, тогда земля откроет свой клад — достаток для всех («еңбек ет, жер жеткілік береді кен»).

Шакарим, вероятно, был знаком с творениями Гомера. Иначе чем объяснить в его стихах упоминание о древнем поэте, о персонаже «Одиссеи» — Сирене?

Ұқпайды тас құлақ,
Ән мен күй мәнін.
Сезер ме еді,
Оларға салып берсе Сиреннің әнін? (268).

Не поймет каменное ухо
Суть мелодии и песни.
Разве может почувствовать оно
Исполнение песни Сирены?

Как видим, в стихотворении Шакарима соблюдается достоверность факта, описанного Гомером: проезжая мимо острова Сирен, Одиссей затыкает спутникам уши воском, и они не слышат сладкозвучного пения Сирен. Но фраза: «Ұқпайды тас құлақ, Ән мен күй мәнін», в которой встречается словосочетание «тас құлақ» («каменное ухо»), – несет новый смысловой оттенок: «Не поймет каменное ухо суть мелодии и песни» («Не дан природой талант – не поймешь очарование песни»).

В том же стихотворении Шакарим писал: «Гомер эн сиқырын көрсеткен Сиреннен Қиялдағы оймен тереннен» («Гомер донес до нас волшебные песни Сирены, похожие на мечту»). Эти строки тоже подтверждают, что Шакарим был достаточно хорошо знаком с произведением Гомера, в котором Одиссей донес до нас песню Сирен, потому что сам ее слышал, привязав себя к мачте корабля, оставив свои уши открытыми.

Трудно сказать, почему в «Одиссее» именно Сирена привлекла внимание Шакарима. Быть может, в этом проявились музыкальные пристрастия Шакарима, который, как известно, сочинял музыку и был ее тонким ценителем (песни, созданные Шакаримом хранились в народе). Кто знает, в какую минуту жизни стали близкими Шакариму окрыленные музы Гомера, однако строки о Сиренах как символы музыки вкраплены во многие его стихи; в них также часто встречаются его мысли об античной литературе. Все это характеризует творчество поэта как несущее в себе энергию общечеловеческих ценностей.

Связь литератур разных народов – явление естественное. Н.И.Конрад писал, что «процесс проникновения литературы одних стран в мир литературы других стран в той или иной степени охватил буквально все культурное человечество. И процесс этот неудержимо развивается и дальше по своему масштабу, и по своей интенсивности, и по своему общественному значению.

Он очень сложен, это процесс, в нем много противоречий, столкновений, но он идет, и одна из важнейших задач современного литературоведения – следить за ним и его изучать. Иллюстрацией к этому положению служит связь Шакарима с русской литературой, что имеет под собой историческую почву. Ш.Кудайбердиев жил и творил в последние годы XIX в. и в первые десятилетия XX в., когда контакты ка-

захской и русской литературы крепили в русле просветительской деятельности, осуществлявшейся интеллигенцией. Сам Шакарим считал, что увидел мир, как себя в зеркале, благодаря раннему знакомству с восточной литературой, а очистился от грязи невежества благодаря старательному изучению русского языка. Поэт – искренний приверженец русской литературы – призывал учиться у Пушкина, Гоголя, Толстого, Салтыкова-Щедрина.

Шакарим – один из представителей казахской интеллигенции, внесшей свой вклад в изучение творчества А.С.Пушкина и его популяризации в среде казахского народа. Еще в детстве и юности Шакариму было знакомо имя Пушкина, он слышал о нем от Абая Кунанбаева, который любил русского поэта и впервые перевел ряд отрывков из «Евгения Онегина», переложил их на музыку, что сделало поэзию Пушкина доступной целому поколению казахской молодежи.

«Дубровский», «Метель» А.С.Пушкина в поэтическом переводе Ш. Кудайбердиева были опубликованы в середине 1920-х гг. в периодической печати.

Перевод прозаических произведений стихами – довольно распространенное в Казахстане явление. Оно вызвано к жизни богатейшей устной поэтической традицией казахского народа. Естественно, что такой одаренный поэт, как Ш.Кудайбердиев, обратился к произведениям А.С.Пушкина.

Как известно, социально-бытовая повесть «Дубровский» входит в цикл произведений А.С.Пушкина, написанных в 30-е гг. XIX в. и связанных с проблемами крепостной России.

Повесть замечательна прежде всего широким показом картины русской жизни. «Старинный быт русского дворянства в лице Троекурова изображен с ужасающей верностью», – писал В.Г.Белинский, назвавший повесть «одним из величайших гениев Пушкина». Н.Г.Чернышевский отмечал: «Трудно найти в русской литературе более точную и живую картину, как описание быта и привычек большого барина старых времен в начале его повести "Дубровский"».

Время, когда эта повесть была переведена Ш.Кудайбердиевым, пока установлено приблизительно: 1908-1909 гг. Перевод, распространенный в списках, однажды в рукописном виде попал в редакцию «Степной правды» и «Қазақ тілі» и был издан на казахском языке в 1924 г. в Семипалатинске со следующим вступлением: «“Дубровский” ерте жазылған екен. Жазушының қолайы келмей, қолжазбамен ел арасына тарап жүрген. Сондай бір қолжазба комиссияның қолына түсіп, кімдікі екенін білген соң, жазушының өзінен нағыз қолжазбасын алдырып, жаңа жазумен көшіртіп қана баспаға бердік» («Оказывается, еще не увидела света широко распространенная в списках рукопись. Один из вариантов попал в руки членов комиссии. Узнав, чья рукопись, мы взяли у самого писателя настоящую рукопись, только перевели на современный шрифт, отдали издательству»).

Заслуживает внимания поэтическое предисловие самого Ш.Кудайбердиева к его переводу, озаглавленное «Перед словом», которое довольно велико по объему (31 куплет) и глубоко по содержанию. Шакарим сопоставляет судьбы народов от первобытного существования до рубежа развития науки и техники. Человеческий разум достиг высокой отметки:

...Қырда құс, дарияда балықтай боп,
Аяғында шар мініп аспанға ұшқан. (410)

То как птицей в степи, то как в океане рыба,
В конце – на шаре, вылетев в небо,
человеческий разум создал
Чудеса науки и техники.

Однако сердце поэта встревожено тем, что люди на свете живут не в мире, а во вражде:

Адамзат бір-біріне болған дұшпан,
Қарындас қанын ішіп қырылысқан. (410)

Враждует человечество друг с другом,
Выпивая свою же родственную кровь.

Горько сетует поэт, понимая, что достижения науки и техники становятся оружием против самого человека:

От арба, пароход пен көктегі шар,
Динамит, бомба, пушка, көп мылтықтар.
Қабағыңды қаққанша қанша адамды,
Жоқ қылуға дап-дайын тұр осылар. (410)

Паровоз, пароход и воздушный шар,
Динамит, бомба, пушка, множество оружия...
Все это в миг может уничтожить людей.

Поэт верит, что его слово окажет благотворное воздействие на будущее:

Өзі өлмейді, дәл тисе, оңалтпайды,
Тілдің ізін еш нәрсе жоғалтпайды.
Айттым, жазып бастырдым, қалды жазу,
Мен өлсем де сөз тірі, тек жатпайды. (411)

Сам (язык) не умрет; если попадает в цель,
сильно действен.

Ничего не может стереть следа языка.
Сказано, написано, издано – остались письмена.
Умру – слово будет жить, не пролежит без дела.

Таким образом, Шакарим формулирует в предисловии свое поэтическое кредо, отстаивая значение художественного слова в духовной жизни народа. По-видимому, Шакарим дает понять о своей сопричаст-

ности к тем ценностям, которые присущи были классикам мировой литературы:

Айтқан сөзі ауруға ем, жанға құмар,
Тауып айтқан тәтті тіл, сайраушылар.
Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов,
Қожа Хафиз, Науаи, Физули бар.
Осындай орамдылар әр елде көп,
Бәрін атап не керек пәленше деп.
Неге айтты, не деп айтты, кімді айтқаны
Сөзін ұқ та, соны ойла осында кәп.

Их слово – бальзам, отрада души.
Их язык – мягок и сладок. Каждый острослов.
Среди них – Байрон, Пушкин, Лермонтов,
Некрасов, Кожа Хафиз, Навои, Физули.
Такие мастера и шедевры слова есть в разных странах.
Их имена не счесть.
Внимай их слову, вплетай их думы,
Поймешь, как велик их смысл.

Как видим, согласно своим просветительским устремлениям, Ш.Кудайбердиев подводит своих читателей к восприятию одного из произведений Пушкина. Поэт-переводчик, прекрасно знающий особенности своей среды, ее духовные и интеллектуальные запросы, доказывает, что события, описанные в произведении Пушкина, сходны с теми, которые имеют место в жизни казахов.

Мен сізге айтпақшы едім бір ертегі,
Пушкиннің жазған сөзін ертедегі...
Мақсұтым: ғибрат үшін айта кетпек,
Адамға үлкен міндет талап етпек
Орыс айтты, оны ұғып болмас демей
Жаһат қылса, әр іске адам жетпек (411).

Я решился рассказать вам
Про одно из слов Пушкина.
Цель моя – на примере показать,
Что долг человека – ставить большую задачу.
Не говорите, что трудно понять сказанное русским.
Стремясь к цели, достигает человек свершений.

Далее следуют очень важные строки, определяющие развитие отношения Шакарима к достижениям русского народа. Он искренне призывает своих соотечественников к овладению духовным богатством русских:

Олар-дағы бірінен-бірі көрген,
Сөзі ұнап, шәкірт боп ізіне ерген...

Өкінбей, өлем демей ерге басқан,
Ерінбей еңбек қылып егін шашқан.
Жалықпай жартас қазып, кен шығарып,
Талықпай тасбұлақтың көзін ашқан.
Қанып тұр бүкіл ғалам сол бұлақтан,
Аңсаған ғылым іздеп әр тараптан.
Бұлақты жаратқанға жалбарынып,
Аршығанға «рахмет» деп шулап.

И они, видя друг друга,
Внимая слову, учениками шли следом...
Не жалея, не думая о смерти, шли в гору,
Самоотверженно трудясь, взрастили урожай,
Не зная устали, копали горы, добывали недра.
Неустанно находили источники.
Весь мир теперь утоляет жажду из источников.
Пришли искатели науки со всех концов.
Говорят «спасибо» за то, что есть источники,
За то, что есть их очистители для всех. (411)

По мнению Ш.Кудайбердиева, один из таких источников, утоляющих жажду знаний, – творческое наследие А.С.Пушкина; он хотел, чтобы казахский народ прикоснулся к этому источнику.

Шакарим неслучайно выбрал жанр повести: он считал его близким казахам, имевшим опыт восприятия и запоминания крупных эпических произведений устной литературы. Объяснив принцип перевода, Шакарим подчеркивает те моменты в нем, на которые должны обратить внимание его новые читатели. Заканчивается вступление предостережением: тот, кто склонен к пустому прожиганию жизни, кто глуп, кто не умеет слушать, пусть выйдет из дома, где будут звучать строки из замечательного произведения Пушкина.

Тщательное сопоставление оригинала и перевода показывает, что Шакарим стремится передать все идейно-художественное богатство пушкинского произведения, сохранить особенности его композиции, архитектоники, стиля и языка. В то же время в ткань поэтического перевода повести «Дубровский» на казахский язык он вводит небольшие структурные изменения, что делает ее более удобной для восприятия соотечественниками. Так, если в оригинале текст «Дубровского» расположен в двух томах и содержит девятнадцать глав, то в поэтическом переводе Ш. Кудайбердиева номера глав не указаны, а отделены одна от другой небольшими знаками, соответствующими переходу от одного события к другому. В казахском тексте «Дубровского» 403 куплета, из них поэтическое предисловие занимает 31 куплет.

Шакарим сохраняет экспозицию повести в изложении Пушкина, где сообщается о помещиках Троекурове и Дубровском, о том, что они дружат как соседи, что у одного есть дочь, у другого – сын, что дружба

внезапно нарушается ссорой на псарне. Ш.Кудайбердиев справедливо полагал, что уже начало романа в его поэтическом переводе не может не заинтересовать читателей, так как перекликается с содержанием зачина известного казахского лиро-эпоса «Козы Корпеш-Баян Сулу» (крепко дружили две семьи баев – Карабая и Сарыбая; у одного был сын, у другого – дочь, ссора случилась на охоте).

«Несколько лет тому назад в одном из своих поместий жил старинный русский барин, Кирила Петрович Троекуров» – так начинается повесть А.С.Пушкина. Шакарим переводит:

Жер айналмай тұрмайды дүние жай,
Келер, кетер адамзат із қалдырмай.
Сол өткен көп заманның бір кезінде
Болыпты Троекуров деген бір бай. (412)

Крутится земля, не стоит мир зря.
Придет и уйдет человек, порою не оставив следа.
В одном из витков прошлых лет,
Жил бай по имени Троекуров.

Как видим, Шакарим не только сообщает факт проживания Троекурова в своем имении, но и проводит философскую мысль о стремительности жизни и предназначении в ней человека.

Троекуров – богатый и властный, избалованный жизнью помещик-крепостник, не знающий предела своевольту и самодурству. Видимо, считая, что слова «поместья», «губерния», «барин» не очень понятны казахским читателям, Ш.Кудайбердиев объединяет смысл слов «барин» и «знатный» в одно слово – «бай» («богатый»), «поместья» и «губерния» – «его богатство»:

Осы бай Русияның шетінде екен,
Күнбатыс зағарыңа бетінде екен.
Өлшеусіз жер, санаусыз ақшасы көп
Сүйтсе де тағы жұтпақ ниетінде екен. (412)

Этот бай живет на краю России,
На западе рядом с заграницей.
Обширна его земля, денег не счесть,
Однако его целью было – обирать.

Как и в оригинале, в переводе точно названо место расположения богатого имения Троекурова – село Покровское. Из всех подробностей барской жизни Троекурова в переводе выделено наличие в ней множества крестьян-мужиков («жазылған құлы болып көп мұжықтар» – «записано рабами множество мужиков»). Слова «губернские чиновники трепетали при его имени... дом его всегда был полон гостей, готовых тешить его барскую жизнь» переведены с добавлением сравнений и эпитетов («соңынан итше ереді», «ұлығы ол заманның ақша құмар» – «за ним ходят, как собаки, чиновники, которые жаждут денег»), что отражает ненависть самого переводчика к губернным чиновникам.

Подчеркнув избалованность Троекурова (как это сделано у Пушкина), Шакарим вводит выражение «где кости, там и собаки» или, говоря о слугах, добавляет «соңынан итше ереді» («ходят за ним, как собаки»), что служит «мостиком» к последующему описанию в романе псарного двора, «где более пятисот гончих и борзых жили в довольстве и тепле, прославляя щедрость Кирила Петровича на своем собачьем языке. Тут же находился лазарет для больных собак под присмотром штаб-лекаря Тимошки, и отделение, где благородные суки ощенялись и кормили своих щенят. Кирила Петрович гордился сим прекрасным заведением и никогда не упускал случая похвастаться оным перед своими гостями, из коих каждый осматривал его по крайней мере уже в двадцатый раз». В переводе Шакарима сохранены ирония и сарказм оригинала:

Аңға құмар жан екен жасынан бай,
Қалың орман, шың тау бар, аңы да сай.
Бес жүз иті бар екен әр тұқымнан,
Аң құмарлар қоя ма ит асырамай.

Сол көп ит бір қаладай сарайда екен,
Ит дәрігері – Темушка қарайды екен.
Әр иттің жататұғын үйі бөлек,
Тамақ жеп орны-орнына тарайды екен.

Бай өзіне тең көрмес жердің жүзін,
Итінен-ақ білдің ғой байлық ізін.
Әкеліп француздан бір молда қыз,
Оқытты Мария деген жалғыз қызын.

Бай өзі оқымаған надан екен,
Тәкаббар, мақтан сүйгіш адам екен.
«Малы көпке пәле жоқ» деп ойлайтын,
Зорлықшыл, өр мінезді, жаман екен. (413)

Шакариму удалось передать отрицательные черты помещика Троекурова, злодейски отнявшего у Андрея Дубровского имение.

Перевод следующего отрывка: «Дубровский, отставной поручик гвардии, был ему ближайшим соседом и владел семидесятью душами... Некогда были они товарищами по службе, и Троекуров знал по опыту нетерпеливость и решительность его характера... остался беден и независим... В некоторых отношениях и судьба их была одинакова: оба женились по любви, оба скоро овдовели, у обоих оставалось по ребенку. Сын Дубровского воспитывался в Петербурге, дочь Кирила Петровича росла на глазах родителя... Все завидовали согласию, царствовавшему между надменным Троекуровым и бедным его соседом, и удивлялись смелости сего последнего, когда он за столом у Кирила Петровича прямо высказывал свое мнение, не заботясь о том, противоречило ли оно мнениям хозяина... Он был горячий охотник. Его состояние позволяло

ему держать только двух гончих и одну свору борзых...» описан Шакаримом в восьми стихотворных строфах, из которых приведем две:

Андрей Дубровский деген бір бай,
Дәулеті оның емес тым анадай.
Мінезі Троекуров сықылды емес,
Жаралған бір-біріне тіпті ұқсамай.

Кисневка қышлағы мұның жері,
Шын мирас атасының еңбек тері.
Мінезі араз екі бай тату екен,
Аңға шықса айрылмай жүргендері. (413)

Андрей Дубровский – имя одного бая.
Его богатство намного меньше, чем у Троекурова.
И характер у него другой.
Оба от природы разные.

Его поместье – село Кистеневка.
Потомственное имение, созданное трудом.
Разные по характеру баи
Сближались, однако, лишь на охоте.

Шакарим пытается сохранить такие подробности содержания повести, как осмотр гостями псарного двора Троекурова, небольшой диалог соседей, приведший к ссоре. Дальнейшие события описанные в повести, точно и последовательно, как в оригинале, переданы Шакаримом: нарастание вражды между соседями, воровство покровских мужиков, захват имения Дубровского, суд, болезнь и смерть Дубровского. В переводе нет только определения суда, полностью приведенного Пушкиным в романе.

В поэтическом переводе также сокращено письмо няни Дубровского Арины Егоровны, зато точно передано психологическое состояние Владимира Дубровского после получения письма, где сообщалось о тяжелом состоянии и болезни отца, описаны его тягостные мысли и глубокие размышления, путь из Петербурга в Кистеневку через Покровское, встреча с кучером Антоном и их беседа, приезд в глухую деревню, встреча с няней, отцом, крепостными, смерть отца и похороны.

Один из наиболее выразительных эпизодов повести – встреча Дубровских после долгой разлуки: «В эту минуту в зал вошел, насилиу передвигая ноги, старик высокого роста, бледный и худой, в халате и колпаке.

– Здравствуй, Володька! – сказал он слабым голосом, и Владимир с жаром обнял отца своего. Радость произвела в больном слишком сильное потрясение, он ослабел, ноги под ним подкосились, и он бы упал, если бы сын не поддержал его... Старика отнесли в спальню. Он

силился с ним разговаривать, но мысли мешались в его голове, и слова не имели никакой связи. Он замолчал и впал в усыпление».

Вот так выглядит этот отрывок в переводе Ш.Кудайбердиева:

Сол кезде біреу шықты, есік ашып,
Өлген кісі сықылды қаны қашып.
Белі имиген, көзінің оты сөнген,
Бір тұрып, бір жығылып азар басып,
Құшақтап Владимир Андрейді,
«Аман ба, халің қалай, әке», – дейді.
Қадалып екі көзі баласына,
Басымен құр ымдайды, үндемейді.
Осындай Дубровский болған ғарып,
Сұраса, айта алмайды, сөз қайтарып,
Көзінен қанды жасын сорғалатып,
Жатқызды төсегіне алып барып. (422)

Внутреннее состояние Владимира после похорон отца, когда он «утлублился в чашу дерев, движением и усталостью стараясь заглушить душевную скорбь», в повести описано так: «Владимир остановился, сел на холодный дерн, и мысли одна другой мрачнее стеснились в душе его... Сильно чувствовал он свое одиночество. Будущее для него являлось покрытым грозными тучами... Долго сидел он неподвижно на том же месте, взирая на тихое течение ручья, уносящего несколько поблекших листьев и живо представляющего ему верное подобие жизни – подобие столь обыкновенное», Шакарим сохранил, например, такую деталь: «покрытым грозными тучами» – «қаптайды қара бұлт мұнайты аққа».

К вышеприведенному пушкинскому отрывку относится следующая строфа:

Ой шалып, шартарапты жыбырлады,
Жел суылдап, жерде гүл сыбырлады.
Аққан өзен көрсетіп о да өмірін,
Менше ақшы деп, бұрандап былдырады. (424)

Перевод соответствует содержанию, однако фраза «тихое течение ручья» переведена «аққан өзен» («текущая река»), «верное подобие жизни» – «көрсетіп о да өмірін, менше ақшы деп» («показывая свою жизнь, сказав, как я теку»). Эти детали вполне «вписываются» в стихотворный казахский контекст, однако, на наш взгляд, не передают всех нюансов оригинала.

Дальнейшее развитие сюжета: переживания Владимира Дубровского, связанные с утратой отца, лишением всего имущества и чудовищной несправедливостью Троекурова, общение с крестьянами, их бунт против деспотичных самоуправцев, превращение Дубровского в учителя – француза Дефоржа, любовь к Маше – дочери своего врага, ее подневольное венчание с ненавистным князем Вереysким, встреча свадебной кареты в глухом лесу разбойником в полумаске, отказ Маши

от помощи Дубровского – все это последовательно, как в повести, описано в поэтическом переводе Шакарима.

Поэтический перевод Ш.Кудайбердиевым повести «Дубровский» впервые познакомил казахского читателя с жизнью русского помещенного дворянства, его внутрисловным конфликтом, положением крестьян в России. Конечно, нельзя сказать, что Шакариму удалось полностью воссоздать описанную Пушкиным действительность. Однако переводчик сумел передать в стихах внутреннее состояние персонажей, что сближает перевод с оригиналом – произведением глубоко психологичным.

Если образы Троекурова, Андрея Дубровского, крестьян у Пушкина реалистичны, то тема любви Владимира Дубровского и Маши Троекуровой раскрывается в традициях романтики. В казахском же поэтическом переводе почти утрачен романтико-мелодраматический тон, связанный с образом молодого разбойника – бунтаря Владимира Дубровского и его чувством к Маше. К сожалению, автору перевода не удалось в полной мере сохранить ту эмоциональную окраску, которая свойственна остросюжетной повести А.С.Пушкина.

Пейзаж, которому отводится значительное место в композиции повести Пушкина, в переводе описан сокращенно; опущен выразительный эпизод встречи Владимира и Маши при сияющей луне, на фоне которой Пушкин передает горестные раздумья и переживания героев, отсутствует описание березок во дворе Дубровских, роскошного английского парка в поместье Верейского.

Несмотря на это, вариант повести на казахском языке выглядит самостоятельным, законченным произведением, особенности которого еще предстоит выявить казахскому литературоведению.

Свой перевод Шакарим заканчивает следующим четверостишием:

Залым кім, паракор кім, жазасыз кім,
Қайсысы ақ жүректі, қайсысы сұм?
Кекті кім, кекті жеңіп, кешірген кім?
Білдің бе күшті екенін махаббаттың? (453)

Кто злодей, кто взяточник, кто не наказан,
Кто сердечен, кто злопамятен?
Кто обижен, кто одолел месть, кто прощал?
Понятна ли вам всесильность любви?

Этот вывод созвучен содержанию повести Пушкина: судьба человека связана с жизнью народа, с исторической эпохой.

Другая повесть А.С.Пушкина – «Метель» – также переведена Шакаримом в стихах и напечатана в художественно-критическом журнале Союза писателей Казахстана «Әдебиет майданы» («Литературный фронт»), ответственным редактором которого был Сакен Сейфуллин. Перевод Шакарима соседствует с такими публикациями, как отрывки

из «Медного всадника» Пушкина (в переводе Мажита Даулетбаева), «Демон» Лермонтова (в переводе К.Тогузакова), отрывки из романа Ромена Роллана «Кола Брюньон».

Интересно отметить, что из пяти «Повестей Белкина», написанных А.С.Пушкиным болдинской осенью 1830 г. и опубликованных в 1834 г., одна переводится на казахский язык через сто лет, тоже в стихотворной форме, что говорит о традиционном для казахов поэтическом восприятии прозаических произведений.

Повесть «Метель» на казахском языке снабжена примечанием: «Пушкиннің «Боран» деген қара сөзбен жазылған әңгімесін Шәкәрім өлеңге айналдырып аударғаны» («Метель» Пушкина – повесть, написанная в прозе, поэтом Шакаримом переведена в стихах»),

Шакарим опускает эпиграф, приведенный А.С.Пушкиным из В.Жуковского, и начинает повествовательную часть, в которой сообщается следующее: «В конце 1811 года, в эпоху нам достопамятную, жил в своем поместье Ненарадове добрый Гаврила Гаврилович Р. Он славился во всей округе гостеприимством и радушием; соседи поминутно ездили к нему поестъ, попить, поиграть по пяти копеек в бостон с его женою, а некоторые для того, чтобы поглядеть на дочку их, Марью Гавриловну, стройную, бледную семнадцатилетнюю девицу. Она считалась богатою невестою, и многие прочили ее за себя или за сыновей».

Мың сегіз жүз он бір жыл шамасында

Он екінші жылменен арасында

Гаврило Гагролович дейтуғын бай

Отырған Нинандырып қаласында.

Оншалық зор қала емес, отар екен,

Зор салты ғой ондайды қала деген.

Қарыз бергіш, ашық жүз, қонақшыл бай

Сол жерді иемденіп, қылған мекен... (454)

В переводе точно соблюдено время действия повести. Чтобы перевести слова «в эпоху нам достопамятную», Шакарим добавляет к году, написанному прописью, слова «между 1812 годом» (написанные также прописью), чтобы новым читателям было понятно: речь идет об исторических событиях 1912 г., что и в переводе служит фоном для развертывания сюжета. То есть переводчик старался передать особенности пушкинского замысла – сделать повествование конкретным, относящимся к определенной эпохе. Чтобы довести до читателя информацию о месте события «в своем поместье Ненарадове», Шакарим добавляет «оншалық зор қала емес, отар екен» («не очень большой город, вроде колонии»), по-видимому, для того, чтобы более точно передать казахскому читателю значение слова «поместье».

Адекватно передал Шакарим особенности характера Гаврилы Гавриловича: его гостеприимство словом «қонақшыл», радушие – «ашық жүз». От себя переводчик добавил еще одну черту: «қарыз бергіш»

(«дающий деньги взаймы»). Выражение «поиграть по пяти копеек в бостон с его женою» (старинная карточная игра) в переводе Шакарима звучит «карта ойнап». Точно, с соблюдением нюансов поведения дана характеристика их дочери Марьи Гавриловны. Фраза «бедный армейский прапорщик» переведена «жас офицер» («молодой офицер»), ибо слова «прапорщик», «корнет» как малоупотребляемые военные термины могли быть непонятны казахскому читателю.

В дальнейшем перевод соответствует всем подробностям оригинала: негативное отношение Марьи Гавриловны к Владимиру, решение двух влюбленных тайно от родителей обвенчаться в селе Жадрино, психологические подробности подготовки Марьи Гавриловны к ночному побегу, сам побег, метель. Также подробно описана подготовка к тайному венчанию; сокращено лишь описание, связанное с поисками свидетелей. Трудно объяснить, почему эти подробности опущены переводчиком: возможно, из-за трудности перевода военных терминов; может быть, из-за того, что слово «свидетели» в этом значении у казахов не употребляется (в ауле венчание шло без «свидетелей»). Однако автор в переводе нисколько не нарушил целостного восприятия сюжета.

Шакарим старался выразительно передать в переводе описание метели:

Қараса алай-түлей қатты боран,
Қалың қар жердің бәрін қалған басып.
Малтығып, жүре алмады қарға батып... (456)

Точно переданы слова оригинала «окрестность исчезла во мгле мутной и темноватой» («тұңғиық түпсіз боран»), «лошади начинали уставать» («ат болдырып»), «сани поминутно опрокидывались» («шанасы қарға кіріп, аударылды»).

Шакарим стремился как можно точнее, подробнее воспроизводить событие в целом и отдельные его эпизоды. Например: «Он увидел не-вдалеке деревушку, состоящую из четырех или пяти дворов. Владимир поехал к ней. У первой избышки он выпрыгнул из саней, подбежал к окну и стал стучаться... «Далеко ли Жадрино?... Можешь ли ты, старик, достать мне лошадей до Жадринина?» – «Какие у нас лошади... я те сына вышлю, он те проводит... Али ты прозяб? Взойди погреться». Этот диалог передан в переводе так:

Адасып, ат болдырып, басы қатып,
Кез болды бір қышлаққа келе жатып,
«Шадрин қайда, ат бар ма?» – деп сұрады
Шеткі үйдің терезесін тықылдатып.
Шадрин, – деді «он шақырым шамасында».
«Атым жоқ, басшы жалдап аласың да.
Жатсаң, үйім – басшы алсаң, кісім бар» деп
Шам жағып ала шықты баласын да.
Бала бастап жөнелді таяқ алып.

В переводах прозаических произведений А.С.Пушкина Шакарим выступал как смелый новатор, что должно стать предметом литературоведческих исследований.

Как исповедь звучат строки Шакарима о том, что на многотрудном пути формирования поэта, когда становятся «понятны краски, запахи земли и звуки», когда осознается, «в чем тайна мира, мироздания основа», нравственную опору он черпал в лирике Востока и в книгах Л.Н.Толстого. Отношение казахского поэта к гению мировой литературы, его творчеству четко выражено в одном из его стихотворений: «...от слов не отступлюсь, ученик я Льва Толстого». Написано оно было в 1904-1905 гг., когда царское правительство и духовенство преследовали русского писателя. Судя по содержанию, Ш.Кудайбердиев внимательно следил за событиями, связанными с жизнью Л.Толстого, открыто вставшего на защиту крепостных крестьян в своих публицистических статьях. Царское правительство не разрешало печатать их или искажало смысл написанного.

Преследование гения не ограничивалось только запрещением публикации произведений, а в 1901 г. Святейший синод отлучил Толстого от церкви и предал его анафеме. Непосредственным поводом к последней мере послужил роман «Воскресенье», в котором Толстой разоблачал лицемерие казенной церкви и высмеивал в образе Топорова тогдашнего оберпрокурора Святейшего синода К.Победоносцева. В такое время далеко от Ясной Поляны Ш.Кудайбердиев создал стихотворение поистине гражданского звучания, выступив в защиту Л.Толстого:

Хоть безбожником объявлен,
но святош бессильно слово:
Всей душою возлюбил он
справедливости дорогу.
Он – владелец дум глубоких –
кинул смелый вызов богу.
Лев Толстой – нет, не неверный,
вы – неверные, святоши
Лживы мысли и мотивы: если
песни – то поплоче (300).

Пер. Вл.Цыбина

Шакарим высоко оценил значение личности Л.Н.Толстого для человечества, его творчества как нравственной силы, способной оказать благотворное влияние на людей, на их тягу к добру, просвещенности и миру:

Нет, не буду поклоняться
ни Талмуду, ни Корану,
Жалкой жертвой духовенства,
жалкой жертвой мулл не стану.
Духовенство все не стоит и мизинца
Льва Толстого,

Только жалкие отребья прибиваются
к их стану.
Если с умным ты вместе – ничего,
что грозы грянут,
Ты служителей религий избегай,
как лживых грамот.
Коль последуешь за добрым
человеком, справедливым.
Знай, что никогда не будешь в жизни
ты своей обманут (300-301).

Пер. Вл.Цыбина

Как видим, стихотворение Шакарима, посвященное Л.Толстому, написано в духе просветительских устремлений и отражает общее отношение передовой мысли казахского общества к такому явлению, как Л.Н.Толстой. Эта традиция заложена Абаем Кунанбаевым, который, как известно, еще при жизни Л.Толстого посвятил ему стихотворные строки, призывая казахскую молодежь читать книги Л.Толстого.

Примечательно, что еще при жизни писателя, к концу 70-х гг. XIX века его произведения начали распространяться в переводах на казахский язык, вначале в устном пересказе, в вольном переводе, что соответствовало лучшим традициям взаимодействия казахской и русской литератур. Пересказывали их люди, получившие образование в русских учебных заведениях, нередко создававшие литературные кружки в аулах, в которых знакомили казахскую публику с русской литературой. Так, со слов участников таких кружков Г.Н.Потанин писал: «Мне рассказывали об одном киргизском султани (уже умершем Ускенбае), который кончил курс в Омском кадетском корпусе и потом жил на родине в степи около Семипалатинска (речь идет о брате Абая Кунанбаева Халиулле Ускенбаеве. – *Авт.*), что он любил вечерами рассказывать своим землякам содержание русских повестей и романов, и киргизы с таким интересом его слушали, что просили его записать свои рассказы; таким образом получились тетради, написанные по-киргизски и содержащие в себе вольный перевод произведений Тургенева, Лермонтова, Толстого и др.».

В Верном знакомство жителей с творчеством Льва Толстого началось с так называемых народных чтений. В 1879 г. при Верненском детском приюте были организованы общедоступные чтения. В числе первых произведений, прочитанных публично, оказались «Кавказский пленник», «Бог правду видит, да не скоро скажет». Здесь же артисты-любители ставили его пьесы. Так, в декабре 1909 г. любительская труппа актеров показала драму «Власть тьмы» в Общественном собрании.

К переводу произведений Л.Н.Толстого на казахский язык обратился писатель, просветитель, поэт Ибрай Алтынсарин. Как известно, время его напряженной педагогической деятельности (открытие в Тур-

гае первых народных школ, семинарий, составление первых учебников на казахском языке на основе русской графики) совпало со временем педагогической деятельности Л.Н.Толстого, его занятий с крестьянскими детьми в Ясной Поляне, с выпусками учебных пособий. И.Алтынсарин из «Первой русской книги для чтения», «Второй русской книги для чтения», «Третьей русской книги для чтения» и «Четвертой русской книги для чтения» Л.Н.Толстого взял ряд рассказов для перевода на казахский язык («Китайская царевна Силянчи», «Царь и рубашка», «Праведный судья», «Визирь Абдул», «Три вора», «Пожарные собаки»). Переведенные рассказы были написаны на основе восточных преданий и сказок, просты по проблематике, доступны по форме и поэтому хорошо воспринимались учащимися. Свои переводы И.Алтынсарин поместил в изданной в 1879 г. в Оренбурге «Казахской хрестоматии». «Составляя ее, — писал И. Алтынсарин, — я имел в виду, чтобы книга эта, как первая и единственная еще на нашем родном языке, могла служить читателю книгой как для казахских детей, воспитывающихся в русско-казахских учебных заведениях, так и вообще для народного чтения».

Наличие в библиотеке Л.Н.Толстого нескольких вариантов выпусков «Записок Оренбургского отдела Русского географического общества» за 1870-1875 гг., в которых имеются и публикации И.Алтынсарина о казахских обычаях и «Воспоминания об И.Алтынсарине» Н.И.Ильминского, дают основание предполагать, что Л.Н.Толстой был знаком с общественной и педагогической деятельностью казахского просветителя. И.Алтынсарин долгие годы работал в Оренбургской губернии, где неоднократно бывал Л.Толстой. Почти одновременно открывались школы Толстого в Ясной Поляне и первые казахские школы Алтынсарина. Трудно себе представить, что Л.Н.Толстой, сочувственно, с вниманием и любовью относившийся к судьбам угнетенных царизмом народов, не знал бы о деятельности И.Алтынсарина.

«Степная газета», выходившая в 1888-1902 гг., постоянно печатала сообщения о фактах распространения произведений Л.Н.Толстого на других языках. В ней в 1888 г. публиковался ряд рассказов писателя: «Мужик и есаул», «Тупой нож», «Лось и ветви смородины», «Муравей и голубка» в переводах на казахский язык.

Шакариму особенно импонировали произведения Л.Н.Толстого для детей. Из богатого наследия русского писателя Ш.Кудайбердиев отобрал для перевода несколько его небольших сказок и рассказов, написанных им в последние годы жизни. Из сборника Л.Н.Толстого «Три сказки», вышедшего в 1903 г., Ш.Кудайбердиев перевел на казахский язык «Ассирийский царь Асархидон», «Три вопроса». На этот раз перевод был осуществлен не в стихотворной форме, а так же, как в оригинале, — в прозе, однако в начале некоторых из них все-таки есть стихотворение. Например, к рассказу «Три вопроса» Ш.Кудайбердиев сочинил вот такое четверостишие:

Адамшылық іздесең бұл жолға түс,
Алдау қылма біреуге қиянат-күш!
Жетілсең де жемтік жеп ел зарлатпа,
Ар-ынсаптың сүйгені – таза жұмыс! (479)

Ищи человечность, вступай на этот путь,
Не делай зла, насилие другому.
Достигнешь высоты – не заставляй народ стонать.
Чистый труд любят и совесть, и честь.

Смысл рассказа заключается в необходимости исполнения триединого условия: времени (своевременность), доброты (помощь друг другу), труда (дело чести и совести).

Существенно, что высокие человеческие качества, о которых идет речь в рассказе Л.Толстого, обнаруживает не царь, а мудрый старик, с которым царь сталкивается в поисках ответов на три вопроса. Именно старик помог царю разгадать тайну трех вопросов. Суть этого рассказа точно передана в переводе Шакарима.

Другой рассказ Л.Толстого «Ассирийский царь Асархидон» был переведен в 1924 г. Об этом мы узнали из рукописи перевода рассказа, представленного сыном Шакарима – Ахатом. В памятке рукописи есть запись: «1924 жылы июнь жұлдызында қазақ тіліне аударылған орыстың атакты естісі Лев Толстойдың «Асархидон-Лаэли» атты әңгімесі – деген ескерту бар». («В 1924 г. июне звездного месяца переведен на казахский язык рассказ «Асархидон-Лаэли» известного русского мыслителя Льва Толстого»). Правда, Ш.Кудайбердиев принял произведение за рассказ, а на самом деле это сказка. Об этой сказке Л.Н.Толстой, оказывается, писал А.Б.Гольденвейзеру: «В ней заимствовано из «1001 ночи» только то, что он окупился. Лица, выведенные там, исторические». О сюжете этой сказки сам писатель решил известить редактора сборника «Три сказки» Шолома-Алейхема, сообщил, что он заимствовал его из сказки неизвестного автора, напечатанной в одном немецком журнале в 1903 г. Кроме того, эта же сказка Л.Толстого в переводе Ш.Кудайбердиева была напечатана в «Посреднике». Судя по тексту можно сказать, что он пользовался вариантом, опубликованным в 1903 г. как первоначальным.

Сличение оригинала и перевода показывает, что Ш.Кудайбердиев строго следовал тексту Л.Толстого, сохранена его композиция, он доводит до читателя и занимательный сюжет, и нравоучительные идеи.

Таким образом, Шакарим показал, что демократическая, гуманистическая направленность рассказов Л.Толстого нашла отклик в казахской среде. Этой же благородной цели служат другие переводы Ш.Кудайбердиева, взятые из художественного арсенала восточных литератур. Рассказы «Ұждан» («Совесть»), «Қолшатыр бұйрығы» («Приказ зонта»), «План Жи-Зан хан» из цикла «Сто восточных рассказов» переведены Ш.Кудайбердиевым в стихотворной форме.

Л.Н.Толстой получал тысячи писем из самых разных уголков России, на многие из них он отвечал лично. Среди его многочисленных корреспондентов были и жители Казахской степи. Полученные письма писатель внимательно прочитывал, о чем говорят его пометки на конвертах. Вошедшие в полное собрание сочинений Л.Н.Толстого и бережно сохраняемые в архивах, эти письма дороги тем, что в них отражено стремление мыслящей казахской молодежи понять творчество писателя и сделать его доступным казахскому читателю. Например, Шаих Касим Субай в письме от 17 января 1909 г., сообщая Л.Н.Толстому о своем переводе на казахский язык его рассказа «Ильяс», просил позволения перевести рассказ «Корней Васильев», выражал писателю благодарность всех мусульман России за то, что он учил их и вообще все народы, без различия вероисповедания и национальности. На это письмо Л.Н.Толстой также ответил: «Могу только благодарить вас за принятый на себя труд».

Общество попечения о начальном образовании, созданное в Западном Казахстане, избрало Л.Н.Толстого своим почетным членом и адресовало ему 20 октября 1902 г. приветствие: «Общее собрание членов общества единогласно постановило выразить Вам чувство глубокой благодарности и признательности за Ваши труды как мыслителя, художника и педагога... Ваш гений, общественная деятельность и личная жизнь указывают всему миру пути к свету и правде». Коллектив редакции газеты «Уралец» в 1903 г. присоединил «свой голос к общему хору приветствий в день семидесятилетия рождения» Л.Толстого и пожелал ему «на долгие годы бодрой деятельности на благо человечества».

До появления официального заключения о творческом наследии Шакарима Кудайбердиева распространялись слухи о том, что он состоял в переписке с Л.Н.Толстым. Однако достоверными сведениями на этот счет мы не располагали, поэтому в своих исследованиях о Шакариме часто обходили этот вопрос. Между тем в статье литературоведа К.Мухамедханова «Из мрака забвения. О творческом наследии и судьбе Шакарима Кудайбердиева» приводится отрывок из переписки русского и казахского писателей (правда, источник не указан, дано лишь примечание о том, что материалы приводятся из личного архива автора статьи): «Он состоял в переписке с Львом Толстым. Об этом в одном из своих писем к Толстому и полученному ответе Шакарим говорит:

— Толстому я задал в письме три вопроса. Он дал на них исчерпывающие и очень точные ответы. Его ответы меня особенно взволновали. Я их запомнил как глубокосодержательные уроки и навсегда сохранил их в памяти. Смысл первого вопроса заключался в том, что я составил перечень всех, в моем понимании, отрицательных черт человека и попросил назвать самую худшую, по его мнению, которая может глубоко ранить честь и совесть человека. Толстой на это ответил следующим образом:

— Все перечисленные вами черты характера способны взбудоражить человеческую совесть. По-моему, есть одно состояние, которое может особенно сильно задеть человека. Если человек, осознавая то, что может принести вред окружающим лицам, обществу в целом, не может высказаться открыто, остерегаясь трех вещей. Во-первых, если ты очень богат и боишься навредить своему богатству. Во-вторых, если ты — должностное лицо, и, отстаивая справедливость, лишишься должности. В-третьих, если ты из-за высказанной правды будешь привлечен к ответственности. Вот, если, страшась этих видов зла, умолчишь, хорошо осознавая то, что приносит вред всему обществу, то это и есть самое неизгладимое пятно.

Так мне ответил великий писатель. Второй мой вопрос заключается в том, что я намеревался приступить к созданию крупных произведений и просил его совета. Толстой мне написал так:

— Будь то произведение со множеством действующих лиц, будь то короткий рассказ, прежде всего писатель должен настолько проникнуться описываемыми событиями и действиями, словно сам он в них участвовал. Надо основательно знать причины и следствия этих событий, связь действий с общественным развитием. Ход описываемых событий должен быть очевиден для писателя, как в зеркале, и глубоко прочувствован. В противном случае, художественное произведение, убедительным и интересным не получится. Писатель должен не забывать пословицу: «Шуба, скроенная по тени человека, не будет ладной».

— Третий вопрос. Писатели, в том числе и я, не могут критически оценить достоинство и недостатки своих произведений. Каким образом можно выявить недостатки своего произведения, чтобы в дальнейшем исправить их?

На мой третий вопрос Толстой дал такой ответ:

— Одним из особых свойств писателя является умение увидеть недостатки своих произведений и исправить их. Это присуще не каждому. Есть такое выражение: «Ошибки других виднее». Но лучше всего, когда человек сам видит и исправляет свои недостатки. Природе человека присуще такое свойство, необходимое для исправления собственных ошибок и недостатков. Оно заключено в кристально чистом сердце. Если человек каждое свое деяние, написанное слово сможет представить на суд своему сердцу, то оно своим тонким восприятием раскроет истину. Результаты умственных размышлений надо пропустить через сердечное сито. Человек, выработавший в себе способность доверять сердечным нюансам, всегда может увидеть свои и чужие недостатки. Поэтому самый справедливый критик — это твое честное и чистое сердце».

* * *

Роль художественного перевода в обмене духовными ценностями, созданными разными народами, во взаимообогащении национальных культур во все времена была очень велика. Определенная заслуга

в этом принадлежит Шакариму Кудайбердиеву как автору переводов различных произведений русской и восточной классики. Отдельные лирические стихотворения самого поэта впервые увидели свет в русском переводе в сборнике «Поэты Казахстана» (1978 г.), выпущенном в серии «Библиотека поэта». Глубокие по содержанию, большие по размеру стихотворения – «О молодости», «О старости», «Исповедь», «Язычник», «Я мог бы для огня взять углей», «Явился в мир ты голышом», «Смолоду язык турецкий изучил я не от скуки», «Перо – ты родич мой и душевный друг», «Уж нет в небе черных туч», «Что такое человек», «Взошла заря свободы», «Не стало истинно влюбленных», «Блаженство моих безгорестных дней», «Цари на войско не жалеют трат» позволяют нам приобщиться к богатому внутреннему миру поэта, хотя, быть может, даже самые удачные переводы не передают всех светотеней и оттенков его поэзии.

Русскому читателю стихотворения Шакарима подарил один из известных советских поэтов Всеволод Александрович Рождественский (1895-1977), известный переводчик классиков мировой литературы и литературы народов СССР. Еще в 1918 г. А.Блок привлек его к работе в издательстве «Всемирная литература».

Он принимал участие в составлении и переводе «Антологии казахской поэзии», выходявшей в Москве в 1941 и 1958 гг. С казахского на русский, а затем с русского на иностранные языки им переведены, например, стихи Асан кайгы, Доспанбет жырау, Шалкииз жырау, Ахтанберды жырау, Бухар жырау, Шал акына, Махамбета Утемисова, Абая, Джамбула, поэмы И.Джансугурова и др.

Из четырнадцати стихотворений Шакарима, вошедших в сборник «Поэты Казахстана», десять переведены Вс.Рождественским, четыре – Вл.Цыбиным. Выбор переводчиков пал на стихи, несущие в себе ощущение того времени, той эпохи, когда жил и творил казахский поэт. Отдельные недостатки не умаляют достоинств перевода, чувствуется стремление его авторов к максимальной точности и гармоничному выражению содержания и формы оригинала.

Стихи, переведенные на русский язык, воспевают радости и тревоги любви, верность влюбленных, женскую красоту, содержат философские раздумья о жизни. Удачны переводы стихов Шакарима о значении художественного слова в жизни человека и общества, назначении поэта, вечных ценностях духовной жизни – свободе, справедливости, честности.

Несомненно, будет продолжена благородная работа Вс.Рождественского и Вл.Цыбина, связанная с переводом произведений Шакарима на русский, другие языки, и они, смеем надеяться, войдут в полное академическое издание сочинений Шакарима, которое предполагается осуществить в Казахстане.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мир писателя подвижен и многолик. Нарисовать полный творческий портрет Шакарима, дать ему исчерпывающую характеристику как поэту, писателю, переводчику нелегко.

Изучение жизни и творчества Шакарима Кудайбердиева освобождается от догматических, априорных схем, опирается на новый метод анализа и достоверные факты его биографии и общественной жизни современной ему эпохи в их тесной связи, что способствует научной объективности исследований. Благодаря этому мы имеем довольно четкое представление о времени, месте рождения и происхождении писателя, его детстве, юности, молодости, зрелых и последних годах жизни. Многие еще, безусловно, предстоит дополнить новыми сведениями. Так, в научной литературе до сих пор нет единой точки зрения по поводу социального происхождения Шакарима, так как мало собрано материалов по отцовской линии, нет сведений о матери. Вместе с тем из документальных источников известно, что прадеды, дед поэта жили на исконно казахских землях центральной части Казахстана, были богатыми, влиятельными людьми, принимали участие в управлении краем, приобрели право причислять себя к привилегированным слоям казахского общества. В клане Кунанбаевых немало было людей образованных, талантливых. Для понимания жизни и творчества писателя важно то обстоятельство, что Шакарим был двоюродным братом лучших сторон его ума и сердца.

Детство и юность Шакарима прошли в достатке, материальное благополучие и душевное равновесие способствовали проявлению лучших сторон его ума и сердца.

Анализ биографических данных показывает, что еще в ранние годы открылись такие черты характера Шакарима, как впечатлительность, гордость; он глядит на окружающий мир игривостью и озорством, присущим скорее отпрыску богатого рода, нежели будущему поэту-просветителю. В юности он по-разному проявлял свои возможности, то, собрав вокруг себя сверстников, играл на разных инструментах, то сочинял четверостишия, то вникал в тайны попадавших в аулы предметов техники.

Шакарим не сразу пришел к пониманию смысла жизни, устоев старого общества – для этого ему понадобилось пройти через многие разочарования, особенно связанные с тем, что он работал в волостном управлении. К сожалению, сохранилось мало материалов об обстоятельствах работы Шакарима в административных учреж-

дениях. Известно, что он не мог мириться с несправедливостью, произволом, угнетением народа. В зрелые годы, сформулировав свой моральный кодекс в стихотворениях «О молодости», «Исповедь», Шакарим назвал годы деятельности в общественно-политической жизни пустыми, легшими «камнем на сердце». Однако уроки, полученные Шакаримом на службе, следует принимать во внимание при анализе факторов, влиявших на процесс становления поэта, мировоззрения молодого человека, стремившегося посвятить себя благородному делу служения своему народу.

Особую роль в жизни и духовном развитии Шакарима сыграл Абай. После смерти Абая и двух его сыновей Шакарим совершает путешествие в Мекку и Медину через Стамбул. Кроме скудных сообщений в его поэтических и прозаических произведениях, к сожалению, нет подробных описаний путешествия. Но последнее, безусловно, многое дало для настойчивой, сознательной работы духа, благодаря которой Шакарим сумел достичь определенных высот в своем творчестве. Интересен факт, описанный Шакаримом в «Родословной»: он видел дом-гостиницу, которую его дед Кунанбай купил в свою бытность в святом городе для приезжих казахов, но вынужден был остановиться в другом месте, потому что дом был полон в то время странников. Сегодня, когда суверенный Казахстан строит свои взаимоотношения с многими зарубежными странами, и в том числе с Саудовской Аравией, на наш взгляд, хорошо было бы восстановить эту гостиницу, причем не только для соотечественников, приезжающих в далекую страну, но и с целью пропаганды всевозможных духовных достижений республики.

К сожалению, не сохранилась библиотека поэта, свидетельствующая о его высокой образованности. Только сейчас мы по-настоящему начинаем открывать для себя, насколько Шакарим тянулся к знаниям, критически умел освоить огромное духовное наследие своего времени. Об этом дают представление уже те книги, названия которых встречаются в его произведениях. С одними мыслями и высказываниями, почерпнутыми в них, он соглашается, с другими вступает в полемику, отстаивая свою точку зрения в понимании тех или иных явлений и проблем. При этом не следует впадать в другую крайность и представлять дело таким образом, будто мировоззрение Шакарима целиком складывалось под влиянием только прочитанных книг, учений философов, писателей и историков различных стран и эпох. Неразрывные узы связывают Шакарима с казахской действительностью, которую он исследовал, отражал в творчестве; он был глубоко связан с духовной жизнью своего народа.

С точки зрения формирования художественного вкуса и мировоззрения Шакарима важное значение имело его увлечение журна-

листочкой. Сыграло свою роль и участие Шакарима в дискуссиях о языках, путях развития казахского общества, развернутых на страницах газеты «Қазақ», журналов «Айқап», «Абай». В связи с этим заметим, что исторические, общественно-политические взгляды Шакарима, глубина и богатство его идей, раздумий над проблемами истории и современной ему действительности, вся сложность мировоззрения писателя исследованы недостаточно.

Надеемся, что казахское литературоведение обогатит портрет Шакарима новыми чертами, исследует его творчество с разных сторон, даст достойную оценку его высокохудожественным произведениям, поныне не утратившим своего значения.

МАЗМҰНЫ

<i>Бірінші тарау. Шоқан Уәлихановтың қазақ әдебиеті туралы еңбектері.....</i>	<i>5</i>
<i>Екінші тарау. Қырғыз әдебиеті – зерттеу нысанасы.....</i>	<i>37</i>
<i>Үшінші тарау. Шығыс әдебиетінің кейбір шығармалары туралы ғалым пікірлері.....</i>	<i>46</i>
<i>Төртінші тарау. Шоқан және орыс әдебиеті.....</i>	<i>57</i>
<i>Бесінші тарау. Ш. Ш.Уәлиханов еңбектеріндегі антикалық әдебиеттің көркемдік бейнелері.....</i>	<i>88</i>
<i>Алтыншы тарау. Батыс-европалық ойшылдар мен жазушыларға ықылас-ілтипат.....</i>	<i>105</i>
<i>Шоқан Уәлиханов туралы алғашқы өлең-элегия.....</i>	<i>121</i>
<i>Шоқан Уәлиханов революциядан бұрынғы орыс және шетел баспасының бағалауында.....</i>	<i>130</i>
Чокан Валиханов и русская литература.....	149
<i>Вместо предисловия.....</i>	<i>150</i>
<i>Изучение Ч.Ч.Валихановым русской и зарубежной литературы в Сибирском кадетском корпусе.....</i>	<i>154</i>
<i>Дружба Ч.Ч.Валиханова и Ф.М. Достоевского.....</i>	<i>167</i>
<i>Ч.Ч.Валиханов в Петербурге, в кругу русских писателей.....</i>	<i>185</i>
<i>Образцы античной литературы в качестве сравнений.....</i>	<i>205</i>
Шакарим КУДАЙБЕРДИЕВ.....	217
<i>Введение.....</i>	<i>218</i>
<i>Глава первая. К изучению биографии.....</i>	<i>222</i>
<i>Глава вторая. Лирическое «Я» в стихотворениях Шакарима.....</i>	<i>237</i>
<i>Глава третья. Система образов в поэмах Шакарима.....</i>	<i>254</i>
<i>Глава четвертая. О прозе Ш.Кудайбердиева.....</i>	<i>264</i>
<i>Глава пятая. Шакарим и восточная классика.....</i>	<i>281</i>
<i>Глава шестая. Произведения А. С. Пушкина и Л. Н. Толстого в стихотворном переводе Шакарима.....</i>	<i>296</i>
<i>Заключение.....</i>	<i>316</i>

Шәмшиябану Қанышқызы СӘТБАЕВА

III том

Корректоры Қ.Ауғанбаева
Техникалық редакторы А.Дуанбекова

Теруге 05.10.2011 ж. жіберілді. Басуға 12.10.2011ж. қол қойылды.

Пішімі 60х90^{1/16}. Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 20,0. Есептік баспа табағы 24,12.

Таралымы 2000 дана. Тапсырыс 1364.

Қазақстан Республикасы. «Елорда» баспасы» ЖШС.

010008, Астана қаласы, Брусиловский көшесі, 23.

Факс/тел. 8(7172) 37-06-09, e-mail: elorda@yandex.ru

“Астана полиграфия” АҚ-ның баспаханасында басылды
Брусиловский к-сі, 21а. Тел.: 37-04-39.